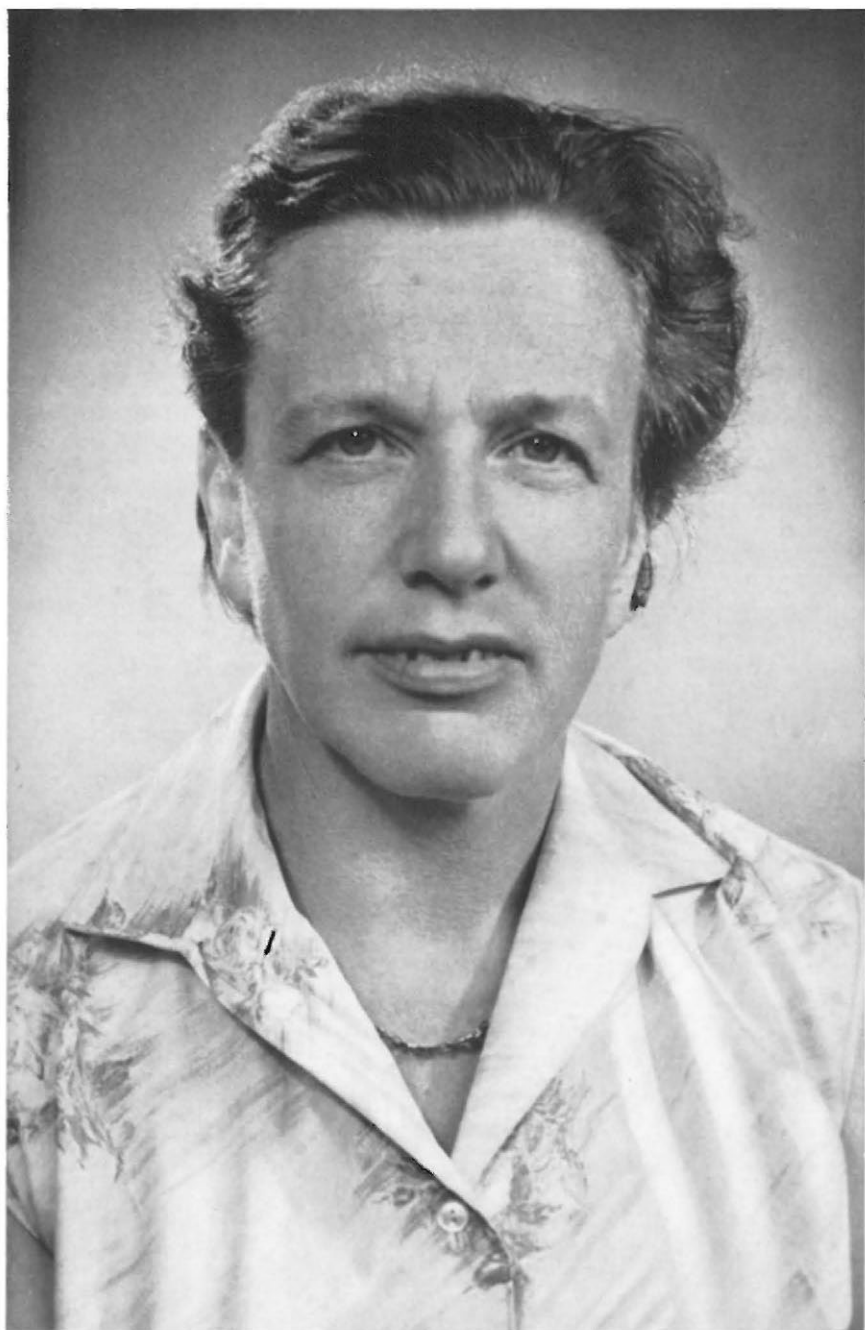

UIT DE REPUBLIEK DER LETTEREN

Dr. Caroline Louise Thijssen-Schoute.

C. L. THIJSSSEN-SCHOUTE

UIT DE REPUBLIEK DER LETTEREN

ELF STUDIËN OP HET GEBIED DER IDEEËNGESCHIEDENIS
VAN DE GOUDEN EEUW

Uitgegeven voor de
DR. C. LOUISE THIJSSSEN-SCHOUTE STICHTING
door
MARTINUS NIJHOFF 'S-GRAVENHAGE
1967

Copyright 1967 by Martinus Nijhoff, The Hague, Netherlands
All rights reserved, including the right to translate or to
reproduce this book or parts thereof in any form

PRINTED IN THE NETHERLANDS

WOORD VOORAF

Kort voor haar dood – in het volle besef van haar naderend einde – heeft Dr. Caroline Louise Thijssen-Schoute een Stichting in het leven geroepen, die haar naam draagt en gevestigd is te Utrecht.

Van de statuten dezer Stichting, door haarzelf vastgesteld, omschrijft artikel 2 het doel als:

Het verrichten van onderzoekingen en het doen van publicaties op het gebied van de Ideëen-geschiedenis, alsook op dat van de vergelijkende letterkunde en de Nederlandse letterkunde.

Artikel 3 draagt de Stichting op om zich daarbij bij voorkeur te concentreren op de zeventiende eeuw.

Zoals uit het hieronder volgend levensbericht moge blijken, was Mevrouw Thijssen oorspronkelijk Neerlandica. Reeds spoedig voelde zij zich aangetrokken tot zeventiende-eeuwse vertalers en hun rol in de strijd der geesten. Haar belangstelling voor Spinoza, daarna voor Descartes en het Cartesianisme en vervolgens voor Locke en diens betrekkingen tot Nederland, waaraan zij de laatste jaren voor haar dood werkte, droeg echter een bijzonder karakter. Zij concentreerde zich namelijk vooral op de uitwerking die de theorieën van zulke denkers had in de meest uiteenlopende kringen, de moeilijkheden, strijd en verwikkelingen waartoe deze aanleiding gaven aan de universiteiten, bij de overheid, in de theologie en elders. Hierbij interesseerden haar in het bijzonder de persoonlijke betrekkingen, levensomstandigheden en wederwaardigheden van figuren die een rol hebben gespeeld in de verspreiding en uitwerking van wijsgerige denkbeelden. Immers de mate waarin het wetenschappelijk en wijsgerig denken in de 17e eeuw onderling vervlochten was met het gehele maatschappelijke en politieke leven vraagt als vanzelf om een onderzoek dat zich niet beperkt tot één wèl-afgebakend terrein. Men kende toen immers nog niet de scheiding en onderscheiding in verschillende gebieden, het isolerend vakspecialisme en de doorwerking hiervan tot in het persoonlijk vlak. Zo wordt ook de onderzoeker gedwongen zich te begeven op terreinen waarop hij

vaak niet deskundig is, als de geschiedenis van de medische wetenschap, van wis- en natuurkunde, de politiek en de rechten.

Over het algemeen zijn er weinig beoefenaren van de geschiedenis van het wijsgerig leven in Nederland, zelfs niet van die der Gouden Eeuw. Dit is des te verwonderlijker, omdat de Nederlandse filosofie, door de aanwezigheid van grote figuren van niet-Nederlandse afkomst, juist in deze eeuw, zulke sterke impulsen heeft gehad en de Nederlanders in het culturele leven van heel het vasteland zo'n belangrijke rol hebben vervuld als 'vrachtvaarders' van Europa. Mevrouw Thijssen is dan ook met haar 'specialisme', een betrekkelijk eenzame – want baanbrekende – figuur geweest in ons land.

Het Bestuur van de Stichting, eveneens door de oprichtster zelf aangewezen, heeft gemeend de uitvoering van zijn taak niet beter te kunnen beginnen dan met de uitgave van een elftal verspreide en ten dele niet eerder gepubliceerde artikelen van Mevrouw Thijssen-Schoute zelf. Het koos daarvoor de titel *Uit de Republiek der Letteren*, hierbij zinspelend op het thema dat zij had gekozen voor haar openbare les als privaat-docente aan de Rijksuniversiteit te Utrecht, die zij door haar voortijdig heengaan helaas niet heeft kunnen voltooien.

Zoals uit de toegevoegde lijst van geschriften blijkt, berust deze uitgave van opstellen en studies op een keuze. Het lichtvoetige kleine opstel waarmee deze bundel geopend wordt, vindt zijn rechtvaardiging en sluit aan bij de bepaling in de statuten dat de ideeëngeschiedenis, meer dan de letterkundige geschiedenis als zodanig, in aanmerking komt voor bevordering en steun. Toch is het tweede hoofdstuk meer literair gericht. Het eerste deel ervan behandelt enkele voorbeelden van 'rabelaisie' in Huygens' correspondentie, terwijl het tweede aan de hand van consciëntieuze tekstvergelijkingen de juiste relatie tussen Rabelais en Marnix van St. Aldegonde nagaat. Het daaropvolgende artikel dat over het bestuderen van 17e-eeuwse vertalingen in het Nederlands handelt, is weliswaar nogal schetsmatig van inhoud en vormgeving, maar heeft toch zijn waarde, vooral wanneer men bedenkt dat het een in de oorlogsjaren klandestien gehouden lezing is en bovendien de motivering inhoudt van schrijfster's belangstelling voor vertalers als N. J. Wieringa, aan wie zij haar proefschrift wijdde, en J. H. Glazemaker, die het onderwerp is van het hier als elfde opgenomen artikel. Hiervan bevat het eerste deel de resultaten van een onderzoek naar Glazemaker's familie-achtergronden en het milieu waarin hij verkeerde. De opzet van het tweede deel was oorspronkelijk een beredeneerde bibliografie te geven van Glazemaker's vertalingen. Mevrouw Thijssen heeft dit nog maar zeer gedeeltelijk

kunnen verwezenlijken. Wel had zij een zo goed als complete serie boek-beschrijvingen bijeen gebracht. Aan de hand hiervan werd deze bibliografie thans zo veel mogelijk gecompleteerd. Het artikel over Lufneu illustreert hoe all-round de 17e eeuwse intellectueel, zonder dat hij daartoe direkt een brilliant geleerde behoefde te zijn, zowel in zijn wetenschappelijke interesse als in zijn maatschappelijke contacten nog kon zijn. De overige artikelen, tenslotte, leggen getuigenis af van schrijfster's belangstelling voor filosofen als Descartes, Spinoza, Bayle en Locke en de invloed, die zij door hun intieme contacten met ons land, hebben uitgeoefend op ons geestesleven.

Het bestuur heeft gemeend niet eenvoudig te moeten volstaan met het laten (her)drukken van de geselecteerde artikelen, maar rekening te moeten houden met het feit, dat deze thans gezamenlijk worden uitgegeven. Enige bescheiden retouches zijn hiervan het gevolg geweest. Zo werden op zichzelf staande archivalische details uit de artikelen gelicht en in een aantal appendices toegevoegd. Voorts zijn tussen de artikelen onderling verwijzingen aangebracht en enkele, deels bij de oorspronkelijke artikelen behorende, deels nieuwe illustraties, alsmede een personenregister opgenomen.

Het bestuur is zijn secretaris Prof. Dr. A. G. H. Bachrach zeer erkentelijk voor de moeite die hij en de staf van het Sir Thomas Browne Instituut te Leiden zich hebben willen getroosten voor het samenstellen en persklaar maken van een bloemlezing waarbij een ieder zich gelijkkelijk heeft laten leiden door zijn verknochtheid aan de zo aan de orde gestelde materie en zijn piëteit tegenover de schrijfster. Tenslotte komt een woord van dank toe aan de uitgevers van de tijdschriften, waarin sommige van de opgenomen artikelen reeds eerder gepubliceerd zijn, voor hun toestemming tot deze hernieuwde publicatie.

EEN LEVENSBERICHT*

Met het heengaan van Dr. C. L. Thijssen-Schoute, na een smartelijk en in waarheid voorbeeldig gedragen lijden, is het Nederlandse geestesleven een bijzondere en markante figuur ontvallen. Geboren te Wageningen op 19 mei 1904, als dochter in het gezin van de botanicus, Dr. J. C. Schoute en kleindochter van de bekende Groningse uitgever Noordhoff, bracht zij haar jeugd achtereenvolgens door te Wageningen, Gouda en met name Bussum, waar zij de H.B.S. bezocht. Het einddiploma behaalde zij te Groningen, waar haar vader inmiddels tot hoogleraar was benoemd. Daarna bereidde zij zich terstond voor op het Staatsexamen B. Zo kon zij in 1923 toegelaten worden tot de Universiteit om er aanvankelijk rechten te studeren. Weldra bleek haar aanleg en belangstelling evenwel duidelijk anders gericht. Op grond van een aanvullend examen A mocht zij in 1926 omzwaaien naar de Neerlandistiek, waarna haar ijver en vasthoudendheid haar in staat stelden – ondanks een enthousiast deelnemen aan het toen nog zo prille verenigingsleven der vrouwelijke studenten, compleet met feministische polemieken en wat dies meer zij – vier jaar later doctoraal te doen.

Mejuffrouw Drs. Wies Schoute was geen gewone Neerlandica. Had de algemene oriëntatie van haar interessesfeer zich al gemanifesteerd in de keuze van haar bijvakken – Italiaans en kunstgeschiedenis – typerend voor haar speciale instelling mag het in 1939 gepubliceerde proefschrift *Nicolaas Jarichides Wieringa* heten, waarin zij deze 17e eeuwse Rabelais-vertaler de aandacht schonk die hij tot dusver had moeten ontberen. De overbrenging naar het vaderland van elders in het Europa der post-Renaissance ontdekte ideeënrijkdom – en omgekeerd – zou haar namelijk zodanig fascineren, dat het verzamelen van bouwstenen tot de studie van dit verschijnsel haar leven zou blijven vervullen en dit eerste object een mijlpaal in haar ontwikkeling zou blijken.

Een andere mijlpaal was haar huwelijk geweest, kort na haar doctoraal

* Uit het *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde*, 1962–1963, Leiden, 1963, 166–9.

examen, met Dr. W. J. Thijssen, leraar wiskunde te Groningen en later directeur ener H.B.S. Van 1934 tot '46 woonde het echtpaar te Naarden, vervolgens te Enkhuizen, waar Mevrouw Thijssen enkele jaren het oudarchief der Gemeente verzorgde, en sinds 1952 te Utrecht. Het is daarbij of met het definitief verlaten van Groningen, waar trots alle omzwervingen haar wortels toch wel altijd gevestigd waren geweest, de drang om ook wetenschappelijk haar vleugels wijder uit te slaan haar steeds dringender bewust werd. Het werk over Wieringa had haar door zijn aard en opzet niet tot litterair-kritische Rabelais-studie kunnen brengen. Toen zij echter spoedig na haar promotie een onderzoek entameerde naar een andere vertaler uit dezelfde tijd, J. H. Glazemaker, 'verdietsier' onder meer van Descartes en Spinoza, gaf zij zich weldra geheel over aan de materie zelve van diens geestelijke activiteiten.

Met alle energie die haar eigen was wierp Mevrouw Thijssen zich thans op de studie der geschiedenis van de wijsbegeerte, in het bijzonder op die van de Nederlandse in de 17e eeuw. Haar proefschrift, hoe verdienstelijk ook wat conceptie en uitwerking betreft, was toch te beperkt geweest van onderwerp om buiten de kring der faculteit veel weerklank te vinden. De belofte die het echter voor insiders inhield begon zij in de nu aangebroken jaren in te lossen, jaren die mede door de bittere tragiek der oorlogsomstandigheden niet alleen de gelegenheid tot bezinning en verdieping boden, maar deze imperatief deden zijn voor alwie voorgaf werkelijk met en door 'cultuur' te leven. Aldus deed Glazemaker het plan bij haar rijpen de geschiedenis van de strijd rond de denkbeelden van Spinoza in Nederland in zijn totale omvang uit de bronnen te beschrijven. Bij de uitvoering van dit project werd zij noodzakelijkerwijs geconfronteerd met de uitlopers van het Cartesianisme. Dit bleek nog veel dieper en nog veel breder in het Nederlandse denken en voelen te zijn doorgedrongen. En zo werd het voor haar onontkoombaar nog vóór haar studie van het Spinozisme eerst het effect van Descartes' geschriften in het 17e eeuwse Nederlandse geestesleven in kaart te brengen. In enkele artikelen bood zij tussen 1949 en '50 een proeve van haar arbeid. Dan, in 1954, verschijnt haar *Nederlands Cartesianisme*.

Zoals zo vaak in de geschiedenis van het menselijk denken is ook dit werk, dat niet minder dan 742 bladzijden telt, als voorstudie opgezet en ten slotte na vijftien jaar, 'magnum opus' gebleken. Het is noch een aaneengeschalkt relaas, noch een magistraal panorama. Het is haar als 't ware ontruikt door bevriende relaties, aangezien, ook weer zoals zo vaak in de geschiedenis, de onvermoeibare speurzin en hardnekkigheid van de maker de publicatie van het boek anders hadden doen uitstellen

tot in het oneindige. Maar het is een schatkamer van materiaal; met dit waarlijk monumentale boek was haar naam, zoals Prof. Dr. F. R. Sassen getuigde, in de geschiedschrijving der Nederlandse wijsbegeerte voor goed gevestigd. Het was bovendien een werkplan en een uitdaging: een werkplan omdat het naspeuren van het patroon in de 18e eeuw hierna niet langer verwaarloosd mocht blijven, een uitdaging om deze en dergelijke studiën niet langer aan buitenlanders over te laten zoals tot dusverre grotendeels het geval was geweest.

Zelf bezocht Mevrouw Thijssen het buitenland nu in toenemende mate, steeds vasthoudende aan haar oorspronkelijk idee de uitstraling van Spinoza's denken te beschrijven. Zij reisde van archief naar archief, van bibliotheek naar bibliotheek en, wat misschien wel het belangrijkste was, zij legde het ene persoonlijke contact na het andere en wist zodoende steeds meer belangstelling te wekken voor het onderzoek waar zij haar hart aan had verpand. In 1956 kwam de herdenking van de 250ste sterfdag van Pierre Bayle, de Franse réfugié die, als de skeptische schepper van o.a. de *Dictionnaire Historique et Critique*, zich de ere naam van 'de filosoof van Rotterdam' zou verwerven. Het was uiteraard Dr. Thijssen-Schoute die voor de belangrijke herinneringsbundel, uitgegeven door Dr. P. Dibon voor het Institut Français te Amsterdam, de fraaie bijdrage leverde over 'La Diffusion européenne des idées de Bayle'. Door Spinoza reeds op Descartes en Bayle gebracht, was het onvermijdelijk dat zij haar aandacht tevens op John Locke zou richten en op de invloed welke diens Engelse empirisme op het Nederlandse wijsgerig leven uitoefende, gedurende en na zijn ballingschap in de Verenigde Provinciën. Onderzoekingen te Oxford en Cambridge leverden een rijke oogst op en openden steeds verdere perspectieven. Een Locke-studie heeft zij niet meer mogen voltooiën. Sinds het najaar van 1960 was zij toegelaten als privaatsdocent aan de Rijksuniversiteit te Utrecht om onderwijs te geven in de ideeëngeschiedenis van de 17e eeuw. Van haar gaven als docente heeft men echter slechts enkele maanden mogen profiteren en haar openbare les over 'De Republiek der Letteren' was het haar ook niet meer gegeven uit te spreken.

Haar dood kwam niet onverwacht. Langer dan een jaar reeds hadden de tekenen van de slepende ziekte die haar zou wegrukken zich geopenbaard en haar vele vrienden zagen met bezorgdheid en ontzag hoe zij desondanks tot het uiterste bleef doorwerken aan de taak die zij zich had gesteld. Toen er geen twijfel meer bestond omtrent de afloop heeft zij op de meest genereuze wijze de disposities getroffen die een voortzetting van haar werk zouden kunnen verzekeren. Haar vermogen ver-

maakte zij aan de aldus in het leven geroepen stichting, haar bibliotheek verdeelde zij onder bevriende onderzoekers en instellingen. Haar verscheiden vond plaats op 11 februari 1961.

Louise Thijssen-Schoute is kinderloos gestorven en wat zij als haar levenswerk heeft gezien bleef onvolbracht. Wát zij ervan heeft nagelaten werd uiteindelijk in slechts kleine kring bekend en gewaardeerd. Maar op háár wijze was zij een pionier. Voor wie het voorrecht hebben gehad met haar samen te werken en haar persoonlijk nader te leren kennen, was zij een voorbeeld en een inspiratie, niet alleen om haar brede en objectieve wetenschappelijke belangstelling en de onbegrensde toewijding aan haar werk, maar vooral ook om haar door dit alles heen levende eenvoud, warmte en eerlijkheid. Zo op iemand, dan mag op haar van toepassing zijn het woord van Spinoza: 'Hoe meer ieder zijn nut, dat is zijn wezen te bewaren, poogt en kan zoeken, hoe hij meer met deugd begaafd is.'

LEIDEN

A. G. H. BACHRACH

BESTUUR VAN DE DR. C. LOUISE THIJSEN-SCHOUTE STICHTING

Prof. Mr. K. Kuypers, voorzitter

Prof. Dr. A. G. H. Bachrach, secretaris

B. Schoute, penningmeester

Prof. Dr. P. Dibon, lid

Willem Brandt, lid

INHOUD

<i>Woord Vooraf, door Prof. Mr. K. Kuypers</i>	v
<i>Een Levensbericht, door Prof. Dr. A. G. H. Bachrach.</i>	viii
<i>Lijst van Illustraties</i>	xiv
<i>Lijst van Afskortingen</i>	xvi
1. Van Dromen en Denken en van Dichten en Drinken: Constan- tijn Huygens en A. Roland Holst	1
2. Rabelais in de Verenigde Provinciën:	
I. Huygens en Rabelais	7
II. Rabelais, Marnix van Sint Aldegonde en 'B.N.'	16
3. Over het Bestuderen van Vertalingen, met name uit het 17de Eeuwse Nederland	42
4. Descartes en het Nederlands Cartesianisme	59
5. Andreas Colvius, een Correspondent van Descartes	67
6. De Nederlandse Vriendenkring van John Locke	90
7. Pierre Bayle, de Filosoof van Rotterdam	104
8. Hermanus Lufneu, Medisch Student te Leiden en Stadsarts te Rotterdam	140
9. Lodewijk Meyer en diens Verhouding tot Descartes en Spinoza	173
10. Een Spinozistisch Commentaar van Aart Wolsgrein op Guarini's <i>Il Pastor Fido</i>	195
11. Jan Hendrik Glazemaker, de 17de Eeuwse Aartsvertaler:	
I. Biografische Schets	206
II. Bibliografie	226
<i>Geschriften van Dr. C. L. Thijssen-Schoute</i>	263
<i>Personenregister</i>	265

ILLUSTRATIES

Dr. Caroline Louise Thijssen-Schoute	frontispice
I. Constantijn Huygens' handschrift van zijn gedicht 'Soo droomen dencken is'	t.o. 1
<i>Koninklijke Bibliotheek</i>	
II. François Rabelais, frontispice van zijn <i>Oeuvres</i> , (s.l., 1626), gravure door Michel Lasne	t.o. 16
<i>Prentenkabinet der Rijksuniversiteit Leiden</i>	
III. Philips van Marnix, Heer van St. Aldegonde, frontispice van het <i>Tableau des Différends de la Religion</i> , (Leiden, 1599), gegraveerd door J. de Gheyn	t.o. 17
<i>Universiteitsbibliotheek Leiden</i>	
IV. N. J. Wieringa's Nederlandse vertaling van François Rabelais' <i>Oeuvres</i> , frontispice, gravure door J. v. d. Aveele(?), (Amsterdam, 1682)	t.o. 49
<i>Universiteitsbibliotheek Leiden</i>	
V. René Descartes, crayontekening door Jan Lievens.	t.o. 64
<i>Groninger Museum voor Stad en Lande</i>	
VI. Brief van Andreas Colvius aan Johan de Witt, 7 januari 1654	t.o. 80
<i>Algemeen Rijksarchief's-Gravenhage</i>	
VII. John Locke, een der 13 wasportretten door I. Gosset, in 1761 door Thomas Hollis geschonken aan de Leidse Universiteit.	t.o. 96
<i>Universiteitsbibliotheek Leiden</i>	
VIII. Pierre Bayle op 28-jarige leeftijd, gravure door G. E. Petit	t.o. 112
<i>Prentenkabinet der Rijksuniversiteit Leiden</i>	

- IX. Titelbladzijde van Pierre Bayle's *Dictionnaire Historique et Critique*, Deel I, (Rotterdam, 1697) t.o. 129
Universiteitsbibliotheek Leiden
- X. Spotprent op 'de slapende boer van Stolwijk', (Dordrecht, 1707). t.o. 161
Koninklijke Bibliotheek (Cat. Knuttel, 15620)
- XI. Frontispice van Lodewijk Meyer's *Woordenschat*, (Amsterdam, 1669) t.o. 176
Universiteitsbibliotheek Leiden
- XII. Ondertrouwacte van Lodewijk Meyer en Constantia Carret, 22 september 1661 t.o. 193
Gemeentearchief Amsterdam
- XIII. Frontispice bij Aart Wolsgrein's uitgave van de Nederlandse vertaling door David de Potter van Battista Guarini's *Il Pastor Fido*, (Amsterdam, 1696) t.o. 196
Universiteitsbibliotheek Leiden
- XIV. Een doop in de Doopsgezinde Gemeente 'Bij het Lam' in de Singelkerk te Amsterdam, gravure van S. Fokke naar een tekening van H. de Winter in H. Schijn en G. Maatschoen, *Geschiedenis dier Christenen... Mennoniten genaamd*, (Amsterdam, 1743) t.o. 208
Universiteitsbibliotheek Leiden
- XV. Ondertrouwacte van Jan Hendrik Glazemaker en Cathalijntje Cardinael, 27 mei 1651 t.o. 224
Gemeentearchief Amsterdam
- XVI. Titelbladzijde van J. H. Glazemaker's vertaling van René Descartes' *Discours de la Méthode*, (Amsterdam, 1659) t.o. 240
Universiteitsbibliotheek Leiden

AFKORTINGEN

v.d. Aa	A. J. van der Aa, <i>Biographisch Woordenboek der Nederlanden</i> , Haarlem, 1852-78.
ADG.	Archief Doopsgezinde Gemeente, Amsterdam.
ANG.	Archief Nederlandse Hervormde Gemeente, Amsterdam.
Arsy	J. L. d'Arsy, <i>Le grand Dictionnaire François-Flamand</i> , herzien door Th. la Gruë, Amsterdam, 1694.
Bianchi	A. Bianchi-Giovini, <i>Biographie de Fra Paolo Sarpi... traduite sur la seconde édition par N. L. van Nieuwkerke</i> , Parijs, 1863; oorspr. titel: <i>Biografia di Fra Sarpi teologo et consultore di stato della repubblica veneta</i> , Florence, 1848.
Blaupot	S. Blaupot ten Cate, <i>Geschiedenis der Doopsgezinden in Holland, Zeeland, Utrecht en Gelderland</i> , Amsterdam, 1847.
BM.	British Museum, Londen.
BN.	Bibliothèque Nationale, Parijs.
BNP.	P. A. Tiele, <i>Bibliotheek van Nederlandse Pamfletten. Verzameling van Frederik Mulder</i> , Amsterdam, 1858-61, 3 dln.
Bodl.	Bodleian Library, Oxford.
Br.	J. A. Worp, <i>De Briefwisseling van Constantijn Huygens (1608-1687)</i> , 's-Gravenhage, 1911-7, 6 dln.
Buisman	J. Buisman Fzn., <i>Populaire Prozaschrijvers van 1600 tot 1815</i> , Amsterdam, 1959.
Courtines	L. P. Courtines, <i>Bayle's Relations with England and the English</i> , New York, 1938.
Cranston	M. Cranston, <i>John Locke, a Biography</i> , Londen, 1957.
Delvolvé	J. Delvolvé, <i>Essai sur Pierre Bayle</i> , Parijs, 1906.
Desc. Oeuvr..	C. Adam et P. Tannery, <i>Oeuvres de Descartes</i> , Parijs, 1897-1913, 13 dln.

- Dibon P. Dibon, *L'enseignement Philosophique dans les Universités Néerlandaises à L'époque Pré-cartésienne (1575-1650)*, Amsterdam, 1954.
- Dict. Pierre Bayle, *Dictionnaire Historique et Critique*, 1 = Rotterdam, 1697; 2 = Rotterdam, 1702; 3 = Rotterdam, 1720; 4 = Amsterdam, Leiden, 1730; 5 = Amsterdam, 1740.
- Diffusion C. L. Thijssen-Schoute, 'La Diffusion Européenne des Idées de Bayle', in *Pierre Bayle, le Philosophe de Rotterdam*, ed. P. Dibon, Amsterdam, 1959.
- DNB. *Dictionary of National Biography*.
- Dunin St. von Dunin Borkowski, *Spinoza*, Münster i. W., 1936.
- Dijkshoorn J. A. Dijkshoorn, *L'influence Française dans les Mœurs et les Salons des Provinces Unies*, Parijs, 1925.
- Eloge Jean Leclerc, 'Eloge de Feu Mr. Locke', *Bibliothèque Choisie*, V, Amsterdam, 1705, 342-411.
- FBW Het fichier van de Bibliothèque Wallonne, Leiden.
- GAA. Gemeente Archief, Amsterdam.
- GAL. Gemeente Archief, Leiden.
- GAR. Gemeente Archief, Rotterdam.
- Ged. *De Gedichten van Constantijn Huygens naar zijn Handschrift uitgegeven door Dr. J. A. Worp*, Groningen, 1892-9. 9 dln.
- Geerebaert A. Geerebaert, *Lijst van de gedrukte Nederlandsche Vertalingen der oude Grieksche en Latijnsche Schrijvers*, Gent, 1924.
- GH. *Den Getrouwen Herder blyëndend treurspel, van den doorluchtigen Ridder Battista Guarini. Vertaalt uit Italiaanse in Nederduitsche Vaerzen, door David de Potter, Lodowyksoon*, Amsterdam, 1650 etc.
- Hull W. I. Hull, *Benjamin Furly and Quakerism in Rotterdam*, Swarthmore College Monographs on Quaker History, IV, 1941.
- Jonge J. C. de Jonge, *Nederland en Venetië*, 's-Gravenhage, 1852.
- KB. Koninklijke Bibliotheek, 's-Gravenhage.
- Kloosterboer W. Kloosterboer, *Bibliografie van Nederlandse Publikaties over Portugal en zijn Overzeese Gebiedsdelen*, Utrecht, 1957.
- Knuttel W. P. C. Knuttel, *Catalogus van de Pamflettenverzameling*

- berustende in de Koninklijke Bibliotheek, 's-Gravenhage, 1889-1920, 9 dln.*
- Kühler W. J. Kühler, *Geschiedenis van de Doopsgezinden in Nederland, II, 1600-1735, Eerste Helft*, Haarlem, 1940.
- Lacoste E. Lacoste, 'Bayle nouvelliste & critique littéraire', in *Académie Royale de Belgique, Classe des Lettres et des Sciences Morales et Politiques, Mémoires*, II, XXIV, 1928.
- Littre E. Littré, *Dictionnaire de la Langue Française*, Parijs, 1863-77, 5 dln.
- Marnix T Ph. Marnix van Sint Aldegonde, *Tableau des Différends de la Religion*, (eerste uitgave 1599; geciteerd volgens de uitgave Brussel, 1858).
- Marnix Taf. Ph. Marnix van St. Aldegonde, *Tafereel der Religions Verschillen... Overgeset uyt den Fransoyse in Nederduytsche Tale door B.N.*, Amsterdam, 1601.
- Marnix V. J. J. van Toorenenbergen, *Philips van Marnix van St. Aldegonde Godsdienstige en Kerkelyke Geschriften, Verscheidenheden uit en over de Nalatenschap*, Den Haag, 1891.
- Moerkerken P. H. van Moerkerken, *Adriaan Koerbagh 1633-1669. Een strijder voor het vrije denken*, Amsterdam, [1948].
- Molh. P. C. Molhuysen, *Bronnen tot de Geschiedenis der Leidsche Universiteit*, 's-Gravenhage, 1913-20, 4 dln.
- NC. C. L. Thijssen-Schoute, *Nederlands Cartesianisme*, Amsterdam, 1954.
- Noodw. B. Sir Thomas Browne, *Religio Medici. Dat is: Noodwendige beschrijvinge*, Laegeduynen, 1683 (1e druk, 1665).
- NNBW. *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek*, ed. P. C. Molhuysen, e.a., Leiden, 1911-37, 10 dln.
- NRL. [Pierre Bayle, e.a.] *Nouvelles de la République des Lettres*, Amsterdam, 1684-1718, 40 dln.
- OD. Pierre Bayle, *Oeuvres Diverses*, 's-Gravenhage, 1725-31, 4 dln.
- Onderw. *Naaauwkeurig Onderwijs in de Toneelpoëzy en eenige andere Deelen der Kunst, zowel van de oude als bedendaagsche Dichters*, Leiden, 1765.
- Oeuvres Chr. Huygens, *Oeuvres Complètes*, 's-Gravenhage, 1888-1950, 22 dln.

- Opera* Spinoza, *Opera*, ed. C. Gebhardt, Heidelberg, [1924], 4 dln.
- Op. post* [Spinoza], *Opera Posthuma*, [Amsterdam], 1677.
- Pascolati A. Pascolati, *Fra Paolo Sarpi*, Milaan, 1893.
- Pensées* [Pierre Bayle], *Pensées Diverses, écrites à un Docteur de Sorbonne, à l'Occasion de la Comete qui parut au Mois de Décembre* 1680, Rotterdam, 1683, Cf. blz. 105 n. 2.
- Philopater* *Vervolg van 't Leven van Philopater*, Groningen, 1697.
- Rab. Rabelais, *Oeuvres de Rabelais*, ed. A. Lefranc, Parijs, 1912-55, 6 dln. Voor boek V werd gebruikt de editie van J. Boulanger voor de *Bibliothèque de la Pléiade*, 1951.
- Rab. W. Rabelais, *Alle de geestige werken ... uyt het Fransch vertaelt door Claudio Gallitalo* (pseudoniem voor N. J. Wieringa), Amsterdam, 1682, 2 dln.
- Rel. Med.* Sir Thomas Browne, *The Religio Medici and other writings*, Everyman's Library, 92, Londen, 1952, (2e druk).
- Robinson H. Robinson, *Bayle the Sceptic*, New York, 1931.
- Roth L. Roth, *Correspondence of Descartes and Constantijn Huygens 1635-1647*, Oxford, 1926.
- Sainéan L. L. Sainéan, *La langue de Rabelais*, Parijs, 1922, 2 dln.
- Sainéan I. L. Sainéan, *L'influence et la Réputation de Rabelais*, Parijs, 1930.
- SBA. Stadsbibliotheek, Antwerpen.
- Scheepers* [G. W. Schultz], *Catalogus van een zeer belangrijke Verzameling fraaie en zeldzame Boeken der 16e-18e eeuw ... der Bibliotheek van wijlen J. F. M. Scheepers*, Utrecht, 1947-9, 2 dln.
- Schmid K. F. Schmid, *John Barclays Argenis. Eine literarhistorische Untersuchung*, Literarhistorische Forschungen, XXXI, 1904.
- Schotel G. D. J. Schotel, 'Margaretha Godewijck', *Letter- en Oudheidkundige Avondstonden*, Dordrecht, 1841.
- Serrurier C. Serrurier, *Pierre Bayle en Hollande*, Lausanne, 1912.
- STBI. Sir Thomas Browne Instituut, Leiden.
- UBA. Universiteitsbibliotheek, Amsterdam.
- UBL. Universiteitsbibliotheek, Leiden.
- UBU. Universiteitsbibliotheek, Utrecht.
- Versl.* *Verslagen en Mededeelingen der Koninklijke Akademie van Wetenschappen, Afdeling Letterkunde.*

- Voltaire Voltaire, *Oeuvres Complètes*, Parijs, 1876-85, 13 dln.
- Whitmore P. J. S. Whitmore, *The Use made of English Thought and History in the Works of Pierre Bayle with Special Reference to the 'Dictionnaire'*, M. A. thesis, 1952, typescript, University Library, Londen.
- Wieringa C. L. Thijssen-Schoute, *Nicolaas Jarichides Wieringa*, Assen, 1939.
- Wille J. Wille, *Marnix Byencorff*, Scheveningen, 1919.
- Willems A. Willems, *Les Elzevier*, Brussel, 1880.
- WNT M. de Vries, L. A. te Winkel, e.a., *Woordenboek der Nederlandsche Taal*, 's-Gravenhage, enz., 1882, enz.
- Wuite J. Wuite, 'De scheuring russen het Lam en de Zon', *Doopsgezinde Bijdragen*, 40, 1900.
- Wijnman H. F. Wijnman, 'De Amsterdamsche Rekenmeester Sybrandt Hansz. Cardinael', *Het Boek*, N.R. XXII, 1933-4, 73-94.

VAN DROMEN EN DENKEN
EN VAN DICHTEN EN DRINKEN*

CONSTANTIJN HUYGENS EN A. ROLAND HOLST

Ter gelegenheid van het bereiken van een kroonjaar – hij werd de 23ste mei jongstleden zeventig – is A. Roland Holst op verscheidene bijeenkomsten officieel en officieus gehuldigd; ook hebben dag-, week- en maandbladen waarderende artikelen aan hem gewijd.

De dichter die bij zijn leven al op grootse wijze geëerd wordt, moge dankbaar zijn voor erkenning en lof; hij moge zich bovendien fier bewust zijn, dat een waar kunstenaar er soms in slaagt woorden na te laten, die na eeuwen nog vers en fris bloeien als pas geplukte rozen – zulks met de stille hoop, ofwel met de uitgesproken verwachting, dat dit lot enkele van zijn eigen verzen beschoren zij. Niemand zal ook beter en bitterder dan hijzelf zijn falen of tekort schieten beseffen. Deshalve bekruipt hem allicht – zo althans verwaandheid hem niet heeft verblind – een gevoel van onbehagen als hem die lauwerkrans wordt omgehangen, die reeds zo vaak door goedwillende tijdgenoten om de hals van mannen werd geslingerd, wier naam en werk later geheel in vergetelheid geraakten.

Dit lot niet vrezend voor Roland Holst, wil ik, gedachtig aan het 'Roem fnuikt', dat hij waarschuwend en afwerend voorin het te zijner eer gezamenlijk uitgegeven nummer van *De nieuwe Gids* en *Maatstaf* liet plaatsen, hier niet als mosterd na de maaltijd nog een loftuiting aan dragen, maar daarentegen een korrel kritiek door al het zoet mengen. Die kritiek raakt niet iets essentieels, want zij betreft niet de dichtkunst van de jubilaris, doch zijn terloops, tè terloops, gegeven interpretatie van een van onze bekendste zeventiende-eeuwse dichters – een dichter, wiens naam nog wel beroemd is, maar wiens werk niet al te gretig meer gelezen wordt. Met wat al te grote zuinigheid worden m.i. zijn gedichten onder de aandacht van de leerlingen van onze middelbare scholen gebracht, gelijk mij bij peilingen bleek, wanneer ik als gecommitteerde bij de eindexamens werkzaam was. Lofwaardig dus het laten verschijnen in 1956, in de Ooievaar reeks, van vijfhonderd sneldichten van Constantijn

* *Levende Talen*, 1958, 479-84.

Huygens.¹ Voor dit bundeltje, *Dichten op de knie* genoemd, schreef Roland Holst twee bladzijden ter inleiding onder de allitererende en intrigerende titel 'De dorpsstoren en de dorpskroeg'.

De inleider van deze pocket-editie voelt verwantschap met Huygens, doordat deze, evenals hij zelve, de speelse Muse, dat is de wufte, beschikbare Muse aanriep, wanneer haar ernstiger en edeler zuster verstek liet gaan. De inleider meent, dat, wat hem zelf aangaat, Sinterklaas en nierstenen hem er aanvankelijk toe brachten zich met die luchthartige dame bezig te houden. Naderhand bleek verbale vaardigheid niet steeds te remmen, wanneer gedegener inspiratie niet wilde doorbreken. Roland Holst verklaart niet, hoe juist Huygens er toe kwam zich met de speelse Muze in te laten. In zijn latere jaren heeft 'Constanter' vaak gedicht wanneer de jicht hem het slapen belette; maar laten we geen parallel gaan trekken tussen de gevolgen van de jicht, die een bejaard dichter plaagde, en de nierstenen, welke een jong dichter kwelden. Dit vooral omdat het, naar mijn gevoel, weinig zin heeft Huygens te benaderen uitgaande van de veronderstelling, dat hij voor een conflict gesteld werd, doordat hij nu eens vrijde met de speelse Muze, dan weer haar meer serieuze zuster het hof maakte. Het sneldicht, de woordspeling, de humor nemen in het oeuvre van Huygens een veel omvangrijker en belangrijker plaats in dan in dat van zijn 20ste-eeuwse inleider; maar ik geloof niet, dat wij moeten aannemen, dat er in Huygens' boezem soms strijd heerste door het heen en weer geslingerd worden bij de keuze: kerk of kroeg. Eerder zal hij de spanning gevoeld hebben tussen de eisen van de politicus en van de dichter in hem, die beiden beslag op zijn tijd legden, want men late zich niet te zeer misleiden door titels als *Korenbloemen* en *Ledige Uren*: het dichten was voor Huygens wel degelijk levensbehoefte en niet, zoals hij voorwendde, slechts verstrooiing of een nuttige vorm van vrije-tijdsbesteding.

Naar de kroeg zal Huygens niet hard gelopen hebben. Hij observeert graag Jan, Klaas of Trijn, maar hij schuift niet bij hen aan om de stamtafel als hun gelijke. Hij is niet zo zeer hooghartig als wel de aristocraat die vanuit de met zo veel zorg aangelegde tuin van Hofwijck een praatje maakt met de beurtschipper, die in de Vliet der Vlieten voorbijvaart. Soms vermaakt Huygens zich alleen maar met de schildering van alle hebbelikheden en onhebbelikheden, van al het 'kostelijk mal' van het mensdom; vaak hebben zijn hekelingen een paedagogische strekking. Evenals de door hem bewonderde Ben Jonson is Huygens een *Corrector*

¹ *Dichten op de knie, 500 sneldichten van Constantijn Huygens*, gekozen door Gerben Wytzes Hellinga, ingelcid door A. Roland Holst, 's-Gravenhage, 1956.

morum.¹ De overgang van wat men kleinkunst zou kunnen noemen naar grote Kunst is bij Huygens vloeiend, want hij is en blijft een zeer rationalistisch dichter, een virtuoos, bij wie het redeneren altijd ingeschakeld blijft – al is er bij zijn beste gedichten de achtergrond van een emotionele, soms religieuze bewogenheid. Huygens bewonderde boven Jonson diens landgenoot John Donne, van wie hij menig vers heeft vertaald² en wiens invloed hij onderging. Evenals Donne kan ook Huygens een ‘metaphysical poet’ genoemd worden. Zijn wijsgerige opvattingen, zijn meeleven met de in zijn tijd meest moderne inzichten omtrent de bouw en de inrichting van de kosmos, sijn pelen door tot in wat slechts schijnbaar platvloerse opmerkingen zijn.

De achtergrond van een sneldicht als

Goe cometen

Wat lightgh' en quelt mij vroegh en laet
Met praetjens van Cometen?
Ick houw meer van Comedi-praet
En noch meer van Com eten³

(op 18 januari 1681 in elkaar geflanst) is, dat Huygens, ondanks zijn hoge leeftijd, na het verschijnen van de grote komeet van 1680–1681, met jeugdig vuur hen secondeerde die de kometen als natuurverschijnselen en niet als hemelse tekenen en boden van naderend onheil wilden beschouwen.⁴ Wel moeten wij zeggen, dat de natuurkundige en filosofische inzichten van Huygens die van een belangstellende en schrandere leek bleven. Hij heeft de Franse wijsgeer René Descartes, die zijn vriend was, vrij kritiekloos bewonderd. Terecht voelde hij aan dat deze man een vernieuwer van de wijsbegeerte was, die veel scholastieke rompslomp overboord gooide; maar aan de andere kant was Huygens toch te nuchter

¹ Zie A. G. H. Bachrach, ‘Sir Constantijn Huygens and Britain,’ *Neophilologus*, 35, 1951, 125.

² Onlangs verscheen een nieuwe vertaling van sommige gedichten en preken van John Donne. Legt men de vertaling van Donne's gedichtje ‘Womans constancy’ door Huygens (*Ged.* II, 257–8) en door J. Eykelboom (*John Donne, Tien liefdesgedichten en drie preken*, Amsterdam, 1956, 9) naast elkaar, dan bespeurt men, dat Eykelboom, wiens verdere vertalingen soms aardige vondsten vertonen, bij het vertalen van dit gedicht beslist een fout beging (het betrekken van ‘vaine lunatique’ op de spreker en niet op de toegesproken vrouw), terwijl de weergave van ‘lovers contracts’ door ‘het huw’lijk-in-de-zonde’ (Huygens heeft hier veel beter: ‘Verbinteniss van Minn’) geheel uit de toon valt. Over Huygens en Donne zie voorts: Rosalie L. Colie, *Some Thankfulness to Constantine*, 's-Gravenhage, 1956, hst. IV.

³ *Ged.* VIII, 255.

⁴ Men zie hierover twee artikelen van Rosalie L. Colie: ‘The Cosmology of Constantijn Huygens: A Study of *Daghwerck*’, *The Germanic Review*, 30, 1955, 101–9; ‘Constantijn Huygens and the Rationalist Revolution’, *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde*, 73, 1955, 193–209.

en te weinig diepgaand geïnteresseerd om nauwkeurig de redeneringen van Descartes te volgen.¹

Roland Holst heeft de plank mis geslagen toen hij – opmerkend dat de speelse Muze, al weet zij soms de waarheid te benaderen, aan de wijsbegeerte (‘die spelbreker van het leven’) een broertje dood heeft – als getuige een sneldicht van Huygens citeerde:

Ontwaken

Waar was ik daar? en wie? en wat?
 Waar ben ik nu? en wat? en wie?
 Wat is de waarheid? dit? of dat?
 dat wat ik zag? of wat ik zie?
 Ik kom van droomen, dat's gewis....
 Nu ga ik waken (zoo ik meen),
 maar daar het een als 't ander is
 wat is het zekerste van twee?²

Hierna besloot Roland Holst zijn inleiding met te veronderstellen: ‘Wie weet was Huygens in dat kroegje [*te weten, de dorpskroeg uit de titel van Roland Holst's Inleiding, een 'vriendelijk kroegje', dat in de schaduw van de dorps-toren goede zaken doet*] ingedommeld en schreef hij dit op toen hij, ontwaakt, zijn glas weer had gevuld. Den volgenden Zondag zal hij dan wel naar de kerk zijn gegaan.’

Huygens schreef het versje, dat Roland Holst als voorbeeld koos, zoals bij Worp te lezen valt, op 5 juni 1671 te Londen, waarschijnlijk niet in een kroeg en zeker niet onder invloed van alcoholica. Het is vol reminiscenties aan de *Discours de la methode* (1637) van Descartes, wiens overlijden in 1650 te Stockholm Huygens tal van Epitaphen had ingegeven en onder meer de regel: ‘l'Europe n'est plus sotte: elle a cognu Descartes.’³ In de ogen van Huygens was Descartes een unieke verschijning geweest, een man bij wie de voornaam ‘René’ niet wel gepast had.⁴ In zijn *Discours de*

¹ Zie NC. 24.

² Orthografie, interpunctie en woordkeus zijn wat gemoderniseerd in deze pocket-editie. De oorspronkelijke tekst vindt men in *Ged.* VIII, 19–20:

Ontwaeck

Waer was ick daer, en wie en wat?
 Waer ben ick nu, en wat en wie?
 Welck is de waerheit, dit of dat,
 Of dat ick sagh, of dat ick sie?
 Ick kom van droomen, dat's gewis,
 Nu gaen ick waecten, soo ick meen,
 Maer daer het een als 't ander is,
 Welck is het sekerste van twee?

³ *Ged.* IV, 237.

⁴ Cf. NC. 21, n. 2.

la methode sprak Descartes een paar maal over dromen en hun waarde. Hij vroeg zich af: 'van waar weet men dat de denkingen, die in de droom komen, eer valsch zijn dan d'anderen, dewijl zij dikwijls niet min levendig en uitdrukkelijk zijn?'¹ Descartes voerde met opzet de twijfelzucht *ad ridiculum*, om haar daarna te kunnen overwinnen. Hij wilde er aan twijfelen, dat er een God was, dat er een wereld bestond, dat hij een lichaam bezat. Ook nam hij het besluit 'te verdichten, dat alle de dingen, die mij ooit in de geest gekomen zijn, niet meer waren dan de bedriegereijen mijner dromen.'² Maar ook degene die denkt, dat alles vals is, *denkt*; en zo kwam Descartes dan tot zijn bekende uitspraak: Ik denk, dus ben ik – cogito ergo sum.

Nu is het sneldichtje, dat Huygens betitelde 'Ontwaeck' en dat onder de titel 'Ontwaken' als no. 269 is opgenomen in *Dichten op de knie*, niet een parafrase van een betoog uit de *Discours de la methode*. Evenmin het sneldichtje, dat als no. 172 werd geplaatst:

Dromen en denken

Dromen is denken zonder verstand
denken is dromen met open ogen
Beiden zijn vodden uit dezelfde hand,
waarop men vertrouwt, men is bedrogen.

Maar dat Huygens zich in deze versjes en in nog enkele andere, die niet herdrukt zijn in de Ooievaar-uitgave,³ zo bezig gehouden heeft met de relatie tussen denken en dromen, moet terug te voeren zijn op een cartesische inspiratie. Een wat langer gedicht, dat Huygens op 9 januari 1664 te Parijs schreef begint:

Soo droomen dencken is, en dencken niet als droomen
Waer's d'onbescheidenheit des Menschen toe gekomen
Dat 'm op sijn droomen lett, en op sijn dencken niet...⁴

Dromen, zegt Huygens dan wat verderop, zijn 'gepeinsen bij doncker', 'gepeinsen van een hoofd dat uyt sijn' sinnen is.' 'Hoe komt dat hoofd soo woest', vraagt de dichter dan, en antwoordt:

... het luydt wat vreemd in d'ooren
Maer 't is niet min als waer: 't is droncken sonder Wijn.

¹ Descartes, *Proeven der wijs-begeerte... van J. H. Glazemaker vertaalt*, Amsterdam, 1692, 'Redenering van 't beleed, om de reden wel te beleiden en de waarheit in de wetenschap te soeken,' 26.

² *Idem*, 22.

³ Zoals de gedichtjes 'Droomen' en 'Droomers waken' (*Ged.* VII, 139 en 264).

⁴ *Ged.* VII, 38-9.

Van die 'dronkenschap zonder wijn' volgt dan een fysiologische verklaring die doet denken aan een passage uit Descartes' *La description du corps humain*.¹

Men behoeft de lezers van Huygens' sneldichten in de populaire Ooievaar-uitgave niet filosofisch te scholen. Maar men mag ze toch ook niet in de droom brengen, dat de 17de-eeuwse staatsman-dichter Constantijn Huygens in kroegjes placht te dommelen.

¹ Cf. wat Huygens schrijft over de 'dampen in het herssen-huys' met wat Descartes schreef over de ongelijke kracht van de dierige geesten (*csprits animaux*) die de dromen veroorzaken (*Proeven*, 'Konstig gebouw des menschelijken lighaams,' 293).

RABELAIS IN DE VERENIGDE PROVINCIËN

I. HUYGENS EN RABELAIS*

Bij het uitgeven van *De Briefwisseling van Constantijn Huygens* heeft Worp er enkele malen de aandacht op gevestigd, dat in brieven van of aan Huygens aanhalingen uit of toespelingen op de *Oeuvres* van Rabelais voorkwamen; verschillende citaten echter heeft hij niet als zodanig herkend, zodat het zijn nut kan hebben, zowel die brieven, waarin Worp toespelingen op de boeken over *Gargantua* en *Pantagruel* vond, als de andere, gewisseld tussen Huygens en de correspondenten van eerstgenoemde brieven, nog eens op rabelaisie te onderzoeken.

Zij verplaatsen ons in een tijd, waarin Huygens wel zeer belangrijke diensten bewezen heeft aan het huis van Oranje. Naar men weet braken er in 1650, na de dood van Willem II, heftige twisten uit tussen Amalia van Solms, grootmoeder, en Maria Stuart, moeder van de posthuum geboren prins Willem, over de voogdij van deze laatste. Vooral de Princesse Royale hield daarbij al bitter weinig rekening met de belangen van het huis van Oranje, van de jonge prins en van ons land. De gevolgen van deze onenigheden waren in 1661 bij het overlijden van de Princesse Royale niet ineens uitgewist. Huygens is een der weinigen geweest, die de Prinses Douairière onafgebroken terzijde hebben gestaan. Hij heeft daarvoor van Amalia nauwelijks enige dank mogen verwerven, hoewel hij heeft weten te bewerken dat de Franse troepen, die, te hulp geroepen door de Princesse Royale, in 1660 het vorstendom Orange hadden bezet, in 1665 werden teruggeroepen. De verwickelingen die dit alles meebracht, alsook de glorieuze intocht die Huygens zelf tenslotte, na jarenlang in Parijs de belangen van de jonge prins bepleit te hebben, in Orange heeft mogen houden, heeft Worp op heldere wijze beschreven.¹

In 1650 heeft de gouverneur van Orange, Frederik baron von Dohna, neef van Amalia van Solms, het parlement trouw doen zweren, niet aan de Princesse Royale, maar aan haar kind, hoewel Willem II hem gelast

* *Tijdschrift voor Nederlandsche Taal- en Letterkunde*, LVII, 1937, dl. 2, 137-50.

¹ In *Br. V* en *VI*, inl., en in *Oud Holland* XIX, 1901, 'Constantyn Huygens te Orange (1665).'

had na zijn dood haar bevelen op te volgen. Brieven van de kant van de Prinses Douairière aan Dohna schijnen onderschept te zijn, en daarom wordt een andere, zeer vertrouwde bode, namelijk de zoon van de raad der Douairière, Johann Motzfeld, naar Orange gezonden. De vader schrijft aan Huygens dat zijn zoon volkomen op de hoogte is van 'onse tutelsake', d.i. voogdijperikelen. Huygens geeft de jongeman de volgende brief¹ mee, vol, niet van staatsgeheimen, maar van 'le bon texte', te weten Rabelais.

Après que nous avons cessé de lamenter de ce que tant de dépesches nécessaires qu'on vous avoit envoyées ont esté destournées par des gens de mauvaise intention, maistres ès arts véritablement, mais dont pas une se trouve au nombre des sept liberales, nos premiers soins ont visé à vous instruire et consoler de force nouveau papier, que vous apportez ce non-courreur, mais avant-courreur d'un autre esprit plus fort que nous vous promettons. Cestuy-ci au moins est homme à s'en fier, car le père sert de garand, et puis tres-informé de tout ce qui concerne la controverse qui nous a exercé tout ce miserable hyver. Après tout il a ordre de ne considerer que vos ordres, et de se regler en tout selon vos directions. L'on a considéré de plus la vigueur de son aage assez capable de ceste sorte de fatigue en plein esté; car comme vous le voyez, il est tout joyeux et esbaudi, quand il tient une espaule de mouton en main bien seante et *avenante*, comme une raquette gauchiere, et avec un cousteau bien trenchant. Dieu le garde de se veoir jetté, comme Ulysse, sur le roc de bon appetit sans provision de *mangeailles*, car, comme parle son visage, il a souvent besoing de réparation de dessous le nez, comme l'expose rabbi Aben Cyra et ibi Bartholus. Monsieur, j'employe volontiers le bon texte à remplir ce papier, puisqu'après tant d'originales et de copies il ne me reste rien à vous dire de serieux. Et moins j'en dis, plus grande franchise de passage trouveront mes lettres, ne valant pas la peine d'estre interceptées. S'il prend envie à quelque mélancholique de les deschiffrer, il ne trouvera rien qui mérite son travail, s'il ne croit avoir attrappé grand mystère, quand il verra que je continue de protester de tout mon cœur d'estre à jamais. ...

In het zevende hoofdstuk van boek IV van Rabelais' *Oeuvres* verkoopt Dindenault, na heel wat dwaze gezegden, zijn vetste schaap aan Pantagruel's vriend en reismakker Panurge. Als de koop gesloten is, zegt Dindenault tot zijn schaaphoeders:

O qu'il a bien sceu choisir, le challant! Il se y entend, le paillard! Vrayement, le bon vrayement, je le reservoys pour le seigneur de Cancale, comme bien cognoissant son naturel. Car, de sa nature, il est tout joyeux et esbaudy, quand il tient une espaule de mouton en main bien seante et advenante, comme une raquette gauchiere, et, avecques un cousteau bien trenchant, Dieu scait comment il s'en escrime!

Als Pantagruel, zoals in het derde boek van Rabelais' werken beschreven wordt, het land der Dipsoden veroverd heeft, geeft hij de slotvoogdij van Salmigondin, opbrengende 678910789 realen zeker geld plus nog

¹ Huygens aan Von Dohna, 23 juli 1651, *Br.* 5158.

onzekere inkomsten, aan Panurge. De nieuwe burgvoogd handelt zó wel en wijselijk 'dat hy in min dan veertien dagen door-bragt alle de inkomsten, seekere en onseekere, van zijn Slotvoogdschap voor drie jaaren'.¹ Minnelijk onderhoudt Pantagruel zijn vriend hierover, want op deze wijze zal hij er nooit in slagen Panurge een rijk man te maken. 'Rijk? Vraagde *Panurge*, hadje daar nu je zinnen op gezett? Hadje nu tot je bezorg genomen, om my rijk te maaken in dese wereld? Denkt gy slechts om lustig te leven, om Gods en der goeden Gezellen wil: ander bezorg, andere bekommering worde nimmer ingelaaten in het hoog heilig Huis van u Hemelsche herssenen: de helderheid der zelve zy nimmer verdonkert door eenige Wolken van belemmerde en verdrietige gedachten. Als gy maar fris, fraay en vroolijk leeft, zal ik meer dan rijk genoeg sijn.'

Bovendien vindt Panurge dat hij gehandeld heeft volgens de vier voornaamste deugden.

Ik handelde na de *Uitdeelende gerechtigheid*; toen ik mijn spijs sachte aan de goede (merk wel, goede) en braave Borsten; den welken 't geval had geworpen, gelijk *Ulysses*, op den klip van grooten honger, zonder voor-raad van mondkost ook aan de goed-aardige (merk wel, goed-aardige) en jonge (let-wel, jonge) zoete zusjes: want, na de spreuk van *Hippocrates*, kan de jongheid zeer swaerlijk honger verdragen; voornaamelijk alsse levende, lustig, wakker, beweegende, danssende en dartel zijn.

In de volgende hoofdstukken van 'le bon texte', die door de stoutmoedige zwaai van Rabelais' verbeeldingskracht tot de aantrekkelijkste passages uit de gehele *Oeuvres* behoren, steekt dan Panurge redevoeringen af tot prijzing van de staat van schuldenaar en tot misprijzing van die van schuldeiser.

De tweede ontlening aan Rabelais in Huygens' brief betreft dus de 'bons (notez bons) et gentilz compaignons, lesquelz Fortune avoit jecté, comme Ulyxes, sur le roc de bon appetit, sans provision de mangeaille', uit het tweede hoofdstuk van boek III.

De derde en vierde ontlening betreffen boek II, hoofdstuk 17, 'Comment Panurge guaingnoyt les pardons et maryoit les vieilles, et des procès qu'il eut à Paris'. Panurge kent vele manieren om geld te verdienen, maar nog meer om het uit te geven. Dit hoofdstuk eindigt dan ook:

Fin de compte, il avoit (comme ay dict dessus) soixante et troys manières de recouvrer argent; mais il en avoit deux cens quatorze de le despendre, — hors mis la réparation de dessoubz le nez.

De 'reparation de dessoubz le nez' waaronder wij moeten verstaan

¹ Rab. W. III.

'dépenses de bouche'¹ – Wieringa vertaalt 'behoefden beneeden de Neus'² – heeft Huygens dus weten te koppelen aan het citaat over Ulysses op de 'roc de bon appetit'.

Zeer scrupuleus is Panurge niet bij het kiezen van zijn middelen om aan contanten te komen. Hij licht zelfs de offerblokken met aflaatgelden in de kerken en verdedigt, met schijnbare ernst, zijn handelwijze tegenover Pantagruel met een zonderlinge tekstuitlegging. Hij heeft het over de 'Hebreux, qui usent de futur en lieu d'impératif' en besluit dan:

Ainsi, quand le pardonnière me dict: *Centuplum accipies*, il veult dire: *Centuplum accipe*, et ainsi l'expose Rabi Kimy et Rabi Aben Ezra, et tous les Massoretz, et *ibi* Bartolus.

De vermaarde scholastieke jurist Bartolus wordt herhaaldelijk door Rabelais als getuige opgeroepen; Rabbi Kimy en Rabbi Ezra hebben commentaren op de tekst van de Bijbel geschreven. De Rabbi Aben Cyra, die in Worps uitgave van Huygens' brieven wordt genoemd, was een mij onbekende grootheid. Raadpleging van het handschrift leidde echter tot de conclusie, dat in plaats van 'Aben Cyra' gelezen moest worden 'Aben Ezra'.

Op Huygens' brief vol rabelaisie antwoordt Orange's gouverneur met een dito:³

... Véritablement ce maistre Oudart n'a pas grand ressemblance à celui dont est parlé dans l'auteur qui festoyoit très bien ceux qui avoient à faire à son maistre, et celui cy députe les chicanous là ou l'autre les recevoit à coups de gantelets. Le viel chiquanous est tousjours icy, et le jeune qui luy a succédé pour ce qu'au sac du premier n'avoit esté son exploit trouvé, est party. Le records du premier est tousjours dans le voisinage et malgré le saufconduit de Mr. le duc d'Orleans prend souvent des espouvantes, tels que la noblesse du voisinage se plaist de luy donner, si bien, qu'il n'a pas de lieu seur. Nos chats fourrés commencent à comprendre raison et ceux d'entre eux que par promesse or ça on avoit gagnés s'ennuyent, voyans qu'à l'usage des Dipsodes (?)⁴ les enseignes des pieds soubz la table, et la main sur le pot ne sont pas suffisantes, et s'il plaist à Dieu tout ira bien or ça, pourveu qu'or ça on se souviene de nous, or ça, car telles mémoires or ça font fort incliner les choses or ça, et le commun proverbe or ça vous aura appris comment on amuse les Suisses or ça. Vous aurez peine à comprendre que la seule dépêche de l'ordinaire passé m'a, Dieu mercy, remis dans le Pantagruellion, qui sont, comme vous sçavez, petites joyeusetés confites en mespris des choses fortuites, et croire que je vous écris après avoir lavé les tripes de ce veau que j'ay ce matin habillé. C'est de quoy je vous prie de vous désabuser, et croire que c'est à neuf heures du matin et du plus sérieux de mon âme que je me dis. ... d'Orange, le 26 de Juillet 1651

¹ Uitleg van M. Lefranc, (Rab.).

² Rab. W. 337. Men lette er op dat livre II, chap. 17, bij 'Claudio Gallitalo' 'hoofddeel' 18 van boek II is.

³ Von Dohna aan Huygens, 26 juli 1651, Br. 5159. ⁴ Worp leest 'tipsodes.'

Het feit dat een zekere Nicolaas Oudart de secretaris is van de Princesse Royale, geeft Dohna de opmerking in de pen dat deze in het geheel niet gelijkt op maistre Oudart 'qui festoyoit très bien ceux qui avoient à faire à son maistre'. Hij zinspeelt hier op *Oeuvres* boek IV, hoofdstuk 12, waar beschreven wordt hoe de priester-bottelier, maistre Oudart, de heer van zijn dorp krachtdadig hielp met het afranselen van een Chiquanous en wel op zodanige wijze – er werd een hele schijnbruiloft op touw gezet, omdat het bij huwelijksfeesten gebruikelijk was elkaar al lachende zachte vuistslagen toe te dienen – dat de Chiquanous geen reden had tot het indienen van een beklag en het eisen van een schadevergoeding. De Chiquanous of valse dagers, die leven in het land Procuration, maken er namelijk hun beroep van zich te laten slaan om geld te verdienen aan het proces over de aangedane belediging. Men begrijpt hoe de gefingeerde bruiloft de gelegenheid kon bieden om een Chiquanous er flink van langs te geven.

Sus la fin coups de poing commencerent sortir en place. Mais, quand ce vint au tour de Chiquanous, ilz le festoierent à grands coups de guanteletz, si bien qu'il resta tout eslourdy et meurtry.

Met 'le viel chiquanous' bedoelt Dohna een de Rafelis, met 'le jeune chiquanous' een de Saunier, die beide Dohna tegenwerkten; inlichtingen over hen vindt men bij Worp.

Op de avontuurlijke zeetocht, waarover boek V van de *Oeuvres* handelt, komen Pantagruel en zijn gezellen ook bij het gebied der 'chats fourrés'. Pantagruel wil niet aan land gaan, waaraan hij verstandig deed, want de anderen worden onmiddellijk gevangen genomen op bevel van Grippeminaud, aartshertog van de 'gevoeyerde Katten'. De 'chats fourrés' zijn verschrikkelijke en vervaarlijke beesten (V, 11):

Ils ont le poil hors de la peau non hors sortant, mais au dedans caché, et portent pour leur simbole et devise tous et chacun d'eux une gibbesière ouverte, mais non tous en une manière, car aucuns la portent attachée au col en escharpe, autres sur le cul, autres sus la bedaine, autres sus le costé, et le tout par raison et mistères.

Grippeminaud geeft zijn gevangenen een raadsel op, hen voortdurend toesprekend in de volgende trant (V, 12):

Or sà! nos loix sont comme toille d'airaines: or sà! les petits mouscherons et petits papillons y sont prins, or sà! les gros taons les rompent, or sà! et passent à travers, or sà! Semblablement nous ne cherchons les gros larrons et tyrans, or sà! ils sont de trop dure digestion, or sà! ils nous affolleroyent, or sà! Vous aultres gentils innocens, or sà! le grand diable, or sà! vous chantera messe, or sà!

De eerlijke en onvervaarde Frère Jean wordt er tureluurs van en laat dit blijken:

Or sà! (dist Grippeminault), encores n'estoit de mon règne advenu, or sà! qui en personne, sans premier estre interrogé, parlast, or sà!

Maar de slimme en alles behalve moedige Panurge vindt de oplossing van het raadsel, en wanneer hij een grote bundel vol gouden zonnekronen op de vloer geworpen heeft is Grippeminaud tevreden gesteld:

La court (dist Grippeminault), l'entend. Or bien, or bien, or bien! Allez, enfans, or bien! passez oultre, or bien! nous ne sommes tant diables que nous sommes noirs, or bien, or bien, or bien!

'Hoe ter wereld kwam je er toch bij hem die beurs met goudstukken toe te werpen', vraagt na afloop Broeder Jan aan Panurge (V, 15)

Parce (respondit Panurge) qu'a tous propos Grippeminault ouvroit sa gibbesière de velours, exclamant: Or sà, or sà, or sà, or sà! Je conjecturay que pouvions francs et délivres évader leur jettant or là, or là de par Dieu, or là, or là de par tous les diables!

De graaf van Dohna zal de 'chats fourrés', of inhalige rechters en advocaten, waarmee hij te maken kreeg, bewerkt hebben met hetzelfde middel als waarnaar Panurge greep.

In de 'Prologue de l'auteur' voor het vierde boek 'des faits et dictes héroïques de Pantagruel' schrijft Rabelais:

Je suis, moiennant un peu de Pantagruelisme (vous entendez que c'est certaine gayeté d'esprit conficte en mespris des choses fortuites), sain et degourt; prest à boire, si voulez.

'Après avoir lavé les tripes de ce veau que j'ay ce matin habillé' komt voor in *les Propos des bien yvres*, het vermaarde vijfde hoofdstuk van boek I en betekent zoveel als 'na te hebben gedronken'.¹

Wij worden er inderdaad van overtuigd dat Huygens en Dohna geweten hebben waar het kostelijke kruid pantagruellion groeide en dat zij de 'gayeté d'esprit conficte en mespris des choses fortuites'² waarover Rabelais spreekt, gekend hebben. Dit blijkt ook uit de brief³ die Dohna aan Huygens schrijft, als hij gehoord heeft van het accoord over de voogdij van de prins, 13 augustus 1651 gesloten:

¹ Zie Rab. I, 56.

² Wieringa vertaalt dit met: 'Zeekere verlustiging der geesten, verzonnen ter spijt van de gevallige zaken.'

³ Von Dohna aan Huygens, 27 augustus 1651, Br. 5172.

Dieu veuille que l'accord des Princesses qu'on m'escrit de Paris, sans pourtant une entiere certitude, soit chose réelle, effective et cordiale, et qu'après les grands interets sauvez, les plus grandes affaires ne m'ayent fait oublier comme Pantagruel attaché dans son berceau, quand un ours luy vint lecher le visage, dont il ne se pouvoit défendre qu'en rompant son berceau à coups des pieds, ayant les bras empestres ... Je vous demande pardon des peines que je vous donne en un temps ou je souhaiterois vous en pouvoir oster, et pour vous en donner une preuve, c'est que je vous advertiray avec vostre permission d'une superfluité dont vous usez dans vos lettres qui consiste ès rayes que vous faites au dessous des allegations de l'auteur, dont il n'est pas besoing dans les lettres que vous me faites l'honneur de m'escire à moy; et pour revenir à nos affaires – l'auteur dit moutons – je vous diray que j'ay mis l'envoye de leurs Altesses à toutes les espreuves que vous m'avez dites, et en effect nos chats fourrés l'ont trouvé tres informé de vos affaires dont il a fait des translations qui ont beaucoup satisfait, mais cela n'estant de mon gibier, je l'ay mis à l'autre espreuve ou vous l'aviés recommandé, qui est la raquette gauchiere, ou encore je luy ay veu de grandes lumières. Dieu veuille qu'il vous joigne en bref et que mes propositions trouvent accueil favorable, afin que Dieu aidant toutes choses apaisées, je puisse un peu reprendre l'air des champs qui ne m'a point enrhumé de cet esté et pour causé, si bien que je n'en dis point de mal, bien que je n'en aye pas eu tout ce que j'ay voulu; les compatriotes de Thaumaste nous menagent encores devers le mois d'Octobre d'autre chiquanous qui nous doit faire comprendre leurs raisons, ce qui ne se pouvant sans renoncer à toutes les autres, je me passeray bien de cette science pour cette présente année; je vous supplie que Ulrich Gallet le prévienne. ... d'Orange, le 27 d'Aoust 1651.

Dohna zinspeelt in het begin van zijn brief op wat in *De l'enfance de Pantagruel* (II, 4) verhaald wordt. Pantagruel, 'à gros cables' vastgebonden in zijn wieg, krijgt in een onbewaakt ogenblik bezoek van een grote beer, die 'luy venoit lescher le visage, car les nourrices ne luy avoyent bien à point torché les babines.' De reactie van Pantagruel is niet, zoals Dohna doet voorkomen, dat hij zijn wieg intrapt – deze streek zal de baby, die over meer dan Herculische kracht beschikt, bij een volgende gelegenheid uithalen. Maar Pantagruel 'vous print Monsieur de l'Ours, et le mist en pieces comme un poulet, et vous en fist une bonne gorge chaulde pour ce repas.'

Ge kunt U de moeite besparen de citaten uit Rabelais te onderstrepen, zegt Dohna vervolgens, ik ben te goed thuis in 'l'auteur', dan dat ik ze anders niet zou herkennen.

'Pour revenir à nos affaires – l'auteur dit moutons',¹ bericht Dohna over 'l'envoye de leurs Altesses'. Hij zal de jonge Motzfeld bedoelen. Hij heeft deze onderworpen 'à toutes les espreuves que m'avez dites'. Misschien wordt hier gedoeld op Pantagruels pogingen (II, 24) om een geheimschrift te ontcijferen; 'mais cela n'estant pas de mon gibier',² 'je

¹ Bij Sainéan *L. I*, 503, vindt men de verschillende plaatsen opgegeven waar Rabelais 'retournons à nos moutons' bezigt.

² Over het figuurlijk gebruik van 'gibier,' zie Sainéan *L. II*, 274.

l'ay mis à l'autre esprouve ou vous l'aviés recommandé, qui est la raquette gauchiere'. Hierover zijn we ingelicht door Huygens' brief van de 23ste juli.

Met 'les compatriotes de Thaumaste' worden de Engelsen bedoeld; in boek II, hoofdstuk 18 e.v. der *Oeuvres* wordt beschreven hoe de grote wijze Thaumastus, die echter in geleerdheid moet onderdoen voor Panurge en Pantagruel, vanuit Engeland naar Parijs komt.

Ulrich Gallet, tenslotte, is de wijze en gematigde meester der verzoekschriften, van de goedmoedige en vredelievende Koning Grandgousier, vader van Gargantua en grootvader van Pantagruel.

Na zijn terugkeer in 1666 te 's-Gravenhage moet Huygens zich nog met allerlei kwesties en kwestietjes betreffende het Vorstendom Orange bezig houden. Over een wel zeer futiele aangelegenheid – zoals hij het noemt, 'touchant la puce que vient de mettre à l'oreille de nostre bon évêque le Seigneur son reverend vicaire' – schrijft Huygens op 22 december 1667 een brief aan de franse Minister Hugues de Lionne, met wie hij in de jaren dat hij in Frankrijk vertoefde ter bepleiting van de belangen van de jonge prins van Oranje, innige vriendschap had aangeknoopt.

In de katholieke kerk te Orange hebben, tot ergernis van de bisschop Alexandre Fabri, 'trois ou quatre sénateurs catholicissimes' het gewaagd 'de défendre leurs calottes de la poussière d'un vieux bastiment et des araignées qui en sont en possession',¹ d.w.z. zij hebben hun bank in de kerk verfraaid en van een dakplank voorzien. 'Encor', zo vervolgt Huygens zijn brief,

ce[s] Messieurs ont l'esprit de se munir de très-forts exemples, alléguans que dans Avignon, la sainte cité, il n'y a collège de mestiers qui ne possede son banc couvert aux églises. Il est vray que le texte du patriarche Rabelais porte en termes formels qu'en ce país là, on joue à serre croupière, car, dit il – notez car – c'est terre papale, mais je n'attens pas qu'on fasse valoir la médisance contre nos Orangeois, ...

Deze passage bevat een citaat uit *Oeuvres* boek II, hoofdstuk 5.² Een van de 'sénateurs catholicissimes' schijnt geweest te zijn Sebastien Chizee, lid van het parlement van Orange en vriend van Huygens. Hij moet in deze zaak van de kerkbank bakzeil halen. Huygens schrijft hem 12 januari 1668:

Ce fut le 22e Decembre que je vous advertis de ce qui a esté decreté icy touchant vostre banc couvert. J'espère que vous l'aurez pris à cœur; j'en ay usé pour

¹ Huygens aan De Lionne, 22 december 1667, *Br.* 6635.

² Cf. ook Sainéan *L.* II, 310.

vostre bien. M. de Lionne s'y interesse d'une estrange façon et je voy que c'est d'Orange mesme qu'on met ceste puce à l'oreille du bon prelat Fabti, ne doubtant que son révérend vicaire n'y jouë son jeu. ...¹

De uitdrukking 'mettre la puce à l'oreille de quelqu'un', die Huygens zowel in de brief aan Lionne als in die aan Chieze gebruikt, is tot in deze tijd in het Frans bekend gebleven. De rabelaisist wordt onmiddellijk herinnerd aan het zevende hoofdstuk van *Oeuvres* boek III, waarin Panurge, die wil gaan huwen, 'avoit la puce en l'oreille'. Dit kostelijke hoofdstuk begint – ik citeer onze zeventiende-eeuwse vertaling –:

Des anderen daags liet *Panurge* na de wijze der *Jooden* het rechteroor doorsteeken, en daar aan een klein ringetjen hechten, met veelerley verwen verziert, in welkers kas een vlooy was bewerkt: en die vlooy was swart; op datje doch in geen ding ongewis blijft: Het is een schoone zaak in alles wel bewust te weezen.

Op dezelfde dag dat Huygens het laatstgenoemde briefje aan Chieze schreef, zond hij ook een berichtje² aan een andere vriend te Orange, namelijk aan de predikant Jacques Pineton de Chambrun. Het handelt over 'le tintamarre pontifical, au sujet de nostre Université, dont vous me parlez.' Ter aanduiding van een door de katholieke geestelijkheid gemaakt kabaal over een of andere aangelegenheid van de universiteit van Orange, gebruikt Huygens hier het woord 'tintamarre', waarvan Sainéan aantekent: "'tintamarre", vacarme, forme méridionale... attestée tout d'abord chez Rabelais qui l'emploie frequemment."³

In 1664 onderbrak Huygens zijn verblijf te Parijs voor een reis naar Engeland. Als reislectuur heeft hij misschien een deeltje van Rabelais meegenomen. De tweede juli schrijft hij te Londen het volgende versje:

Rabelais overwenscht

Begeerlickheit der Menschen,
 Ick weet u t'overwenschen;
 En wensch maer soo veel Geld,
 In schoon Goud, wel getelt,
 Als handen konden packen
 In even soo veel sacken
 Als naeybaar soudén zijn
 Met Naelden, spits en fijn,
 Soo veel als wyd'er souwen
 In soo veel kercken stouwen

¹ Huygens aan Chieze, 12 januari 1668, *Br.* 6647.

² Huygens aan de Chambrun, 12 januari 1668, *Br.* 6646.

³ Zie b.v. het slot van IV, 66.

Als onder Sonn en Maen
 Getimmert moghen staen,
 Ik meen tot dat die Naelden,
 Van naeijen stomp, ontstaelden.
 Dat's wenschen als een mann:
 Laet sien wie 'tbeter kan.¹

De bedoeling van dit versje wordt duidelijk als we de wens van de tweede der 'deux belistrandiers souhateux à l'usage de Paris' kennen, waarvan Rabelais in de 'Prologue de l'auteur' van boek IV verhaalt:

L'autre soubhaitoit le temple de Nostre-Dame tout plein d'aiguilles asserées depuis le pavé jusques au plus hault des voultés, et avoir autant d'escuz au Soleil qu'il en pourroit entrer en autant de sacs que l'on pourroit couldre de toutes et une chascune aiguille, jusques à ce que toutes fussent crevées ou espoinctées. C'est soubhayté cela! Que vous en semble?

Op zijn boek over *La langue de Rabelais* heeft Sainéan een tweede doen volgen over *L'influence et la réputation de Rabelais*.² In de bonte rij van vertalers, lezers en navolgers van Rabelais ontbreken daar echter de namen van hen, die wij hier als rabelaisisten hebben leren kennen.

II. RABELAIS, MARNIX VAN SINT ALDEGONDE EN B.N.*

In zijn hierboven genoemde werk *L'influence et la réputation de Rabelais*, beschouwt L. Sainéan als 'le plus vaste témoignage de l'influence absorbante de Rabelais' het *Tableau des différends de la religion* van Marnix van Sint Aldegonde uit 1599. Reeds eerder had Sainéan in zijn *La langue de Rabelais* (II, 508-9) een lijstje gegeven van enkele belangrijke rabelaisiaanse uitdrukkingen die men in het *Tableau* aantreft; in *L'influence et la réputation de Rabelais* wordt zijn woordenschat systematisch besproken.

Talrijk zijn in het *Tableau* de ontleningen aan Rabelais, talrijker nog zijn er de navolgingen van Rabelais. 'L'auteur du *Tableau* va jusqu'à créer du Rabelais', schrijft Sainéan:

Il s'abreuve incessamment à la source pantagrueline, d'où lui vient, en dehors de vocables et d'expressions, l'inspiration satirique et la verve humoristique du pamphlétaire.

Sa pensée et son expression sont comme calquées sur celle de Rabelais. Non seulement il puise constamment dans l'océan du vocabulaire rabelaisien, mais ses propres créations verbales sont inspirées de ce modèle qu'il a toujours à l'esprit.

¹ *Ged.* VII, 62.

² Zie lijst van afkortingen onder Sainéan.

* *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde*, LVIII, 1938, dln. 1-2, 123-59.

II. François Rabelais, frontispice van zijn *Oeuvres* (s.l., 1626), gravure door Michel Lasne.

Prentenkabinet der Rijksuniversiteit Leiden

III. Philips van Marnix, Heer van St. Aldegonde, frontispice van het *Tableau des Différends de la Religion* (Leiden, 1599), gegraveerd door J. de Gheyn II.

Universiteitsbibliotheek Leiden

On ne saurait donc séparer les suggestions rabelaisiennes de Marnix de celles qui lui appartiennent en propre, les unes et les autres ayant leur point de départ dans le trésor pantagruélique.¹

Sainéan heeft zijn onderzoekingen niet uitgestrekt tot Marnix' *Den Byencorff der H. Roomsche Kercke*, noch tot de Nederlandse vertaling van het *Tableau*, het *Tafereel der Religions verschillen*. Daarom willen wij hier het een en ander opmerken over het al of niet voorkomen van rabelaisie in deze beide Nederlandse geschriften.

Over de verhouding van *Tableau* tot *Byencorff* is veel geschreven. J. Wille² heeft aangetoond hoe weinig steekhoudend de argumenten waren van hen die meenden dat de *Byencorff* uit het Frans vertaald werd. Het *Tableau* is een in Marnix' laatste levensjaren gemaakte en niet geheel voltooide, omwerking van de Franse redactie die Marnix reeds vroeger van zijn *Byencorff* opgesteld had.³

Wille stelt de *Byencorff* ver boven het *Tableau*; G. Oosterhof prees het *Tableau* ten koste van de *Byencorff*;⁴ A. Willems roemde beide werken om tenslotte toch de *Byencorff* het hoogst te schatten:

Beide zijn in den zelfden geest en met het zelfde doel geschreven, beide munten uit door vernuft en stijl; zij verschillen echter in sommige punten, die wij in korte woorden willen aanstippen.

De Bijencorff verscheen in het oogenblik wanneer de strijd op zijn hevigste woedde; het *Tafereel* is eene vrucht van Marnix' ouden dag, toen hij uitrustte van zijn woelig en eervolle leven. Het eerste is meer driftig, meer kernachtig, meer krachtig; het laatste is uitvoeriger, grondiger en meer beredeneerd. Het een is tot het volk, het ander tot de meer beschaafde kringen gerigt. Al wat men lofwaardigs over het *Tafereel* heeft gezegd, dient ook aan den *Bijencorff* toegekend te worden, alléén is dit laatste nog krachtiger, nog vuriger.⁵

Het is een kwestie van persoonlijke smaak of men aan de kortere *Byencorff* met zijn ongekunstelde stijl (Oosterhof spreekt van een 'style

¹ Sainéan I. 279, 280.

² Zie lijst van afkortingen onder Wille.

³ De papieren voor het tweede Tome van het *Tableau* werden door Marnix in zeer verwarde staat achtergelaten. Degene die ze zo goed mogelijk geordend heeft, bericht in een 'Advertissement au lecteur' (Marnix T. III, 7) dat hij zeer goed had kunnen zien dat Marnix 'estoit d'intention d'y faire un grand changement.'

Hoewel de tekstvergelijkingen van *Tableau* en *Byencorff* door van Toorenenbergen en Oosterhof (zie beneden, blz. 22, noot 7 en 8), waaruit zou moeten blijken dat het *Tableau* een hogere literaire waarde bezit dan de *Byencorff* en dus de originele tekst is, niets bewijzen, is het a priori zeer wel mogelijk dat Marnix eerder met het schrijven van de Franse tekst dan met het opstellen van de Nederlandse tekst is begonnen.

Dat, zoals Wille (38-41, 67-8) heeft aangetoond, citaten uit Herver's 'Epistre aux desvoyez de la foy' in de *Byencorff* voorkomen, door Marnix zelf uit het Frans vertaald (met voorbijgaan van twee Nederlandse vertalingen), en in het *Tableau* in een lezing die de vertaling is van de citaten zoals ze in de *Byencorff* staan, doet echter vermoeden dat bij de betreffende passages de tekst van de *Byencorff* ouder is dan die van het *Tableau*.

⁴ G. Oosterhof, *La vie littéraire de Marnix de Sainte-Aldegonde et son 'Tableau des différends de la religion'*, diss. Lille, Kampen, 1909.

⁵ Marnix B. VIII.

plus flasque et monotone') dan wel aan het breder opgezette *Tableau* met zijn sierlijke stijl (Wille spreekt van een tweeslachtige opzet en gemanieerde stijl) de voorkeur wil geven.

Bij de vergelijking van *Byencorff* en *Tableau* kunnen wij twee feiten constateren, onderscheidenlijk inhoud en vorm betreffend.

I. De *Byencorff* is hoofdzakelijk opgezet om de 'Epistre aux desvoyez de la foy' van Gentian Hervet te bestrijden. In het *Tableau* is Hervet's zendbrief op de achtergrond geraakt; Marnix vervolgt hierin met zijn spot latere apologeten van de roomse Kerk als Bellarmin en Panigarolle.

II. De *Byencorff* is geschreven in de taal van de satire uit de tweede helft der zestiende eeuw; het *Tableau* is geschreven in de taal van één bepaald persoon: Rabelais.

Zijn Rabelais' *Oeuvres* en Marnix' *Tableau* beide in het Rabelaisiaans geschreven, zij behoren tot verschillende letterkundige genres: de boeken over Gargantua en Pantagruel zijn romans, het *Tableau* is een pamflet. De schrijvers van deze werken hebben enkele opvattingen gemeen, vele niet; zij hebben zeer verschillende karakters en men mene niet dat Marnix door in het *Tableau* Rabelais na te volgen iets van zijn persoonlijkheid moest inboeten.

Vóór Sainéan hebben anderen de rabelaisie in het *Tableau* opgemerkt. Jacques Auguste de Thou, die Marnix persoonlijk maar zeer oppervlakkig gekend heeft, schreef over Marnix: 'Il a mis la religion en rabelaiserie, ce qui est très mal fait';¹ Oosterhof wees er met nadruk op dat typisch rabelaisiaanse uitdrukkingen en stijlfiguren in het *Tableau* gebruikt worden. Merkwaardigerwijze heeft Wille – in het voetspoor van Salverda de Grave² – gemeend dat Oosterhof overdreef. Het *Tableau* vertoont inderdaad veel van Rabelais' stijl, meent Wille, maar het is onwaarschijnlijk dat Marnix naarstig en welbewust Rabelais zou hebben nagevolgd.³

E. Norden heeft in *Die antike Kunstprosa*⁴ uiteengezet hoe, ondanks alle verschil van schakering, de stijlsoorten van alle tijden en talen in twee hoofdgroepen gesplitst kunnen worden, die der zg. oude en die der moderne richting. De schrijvers der eerste richting zoeken de antithese, die ons denken beheerst, in parallelle woord- en zinschikking uit te drukken. Dit parallellisme kan door allerlei stijlmiddelen, zoals congruente reeksen van twee of meer gelijksoortige verba of nomina, overvloedig gebruik van adjectiva, onderstreept, en door alliteratie en rijm versierd worden. Telkens als hierbij de schrijfwijze te zwaar en te ver-

¹ *Dict.* 5, IV, kol. 124.

² Bespreking van de dissertatie van Oosterhof, in *Museum*, 1910, kol. 176–9.

³ Wille, 20, 56.

⁴ 3e dr., Berlijn, 1915–8. Zie ook beneden blz. 48–9.

sierd dreigt te worden, komt als reactie de moderne richting op, wier aanhangers eenvoudig en natuurlijk met zo min mogelijk parallel verloopende perioden trachten te schrijven.

Rabelais en Marnix hebben beiden – en deze laatste ook buiten het *Tableau* – geschreven volgens de beginselen van de oude school. Het slot van het vijfde ‘capitel’ van Deel I van de *Byencorff* geeft een duidelijk beeld van parallellisme, verdubbeling en reeksvorming, alliteratie en rijm, zoals Marnix die wist te hanteren zonder te rabelaiser:

Daerom, een yeghelijck, die een goet ende ghetrouwe ondersaet der heylicher Kercken wil wesen, die sie wel toe, dat hy om gheenens waerom, de decreten zoo hooghe verheffe, datter de heyliche Kercke onder soude moeten buyghen, maer late altijdt sijn lieve Moeder onbedwonghen ende onverhindert blijven, ende vrijen oorlof hebben, om van alle decreten, canones, schriften ende ordonnantien, te moghen dispensereren, ordonneren, sententieren, disposereren ender reserveren, ende in summa, den duyvel op een kussen binden: want sy en wil doch niet bedwongen wesen, ende slacht dese oude vossen, daer gheen touwe aen te belegghen en is; sy weet over alle tuynen ende haghén, over alle sloten ende grachten, over alle palen ende percken fijn te springen, ende en heeft anders gheenens reghel, dan haer eyghen goetduncken, haer devotie, hare goede intentie, ende in summa, haer beste nut ende profijt.

Toch noemt Sainéan met recht gevallen van opeenhoping van verba en substantiva onder de ‘Emprunts rabelaisiens’ van het *Tableau*. Zoeken wij bij de twee voorbeelden van ‘Kyrielle de verbes synonymes’, door Sainéan opgegeven, namelijk:

[II.277] Tellement que lon voit evidemment que sainte Mere Eglise a plaine et absolute puissance, autorité, pouvoir et commandement par dessus les escrits des Peres, pour les interpreter, changer, rechanger, rongner, trancher, couper, tailler, inciser, chastrer, desoreiller, desmancher, disloquer, virer, revirer, brouiller, herser, verser, renverser, bouleverser, crouler, bransler, trocasser, lanterner, marteler, tabuter et culebuter, tout ainsi et en telle forme, maniere, mode, model, moule, figure, quantité et qualité qu’il luy plait,

[II.303] sans plus cercher, quester, enquester, tourner, virer, toupier vire vauder ou circonbillivaginer,

de corresponderende bladzijden uit de *Byencorff* op,¹ dan blijkt dat het tweede voorbeeld genomen is uit een passage die in de *Byencorff* ontbreekt. Bij het citaat op II, 277 vindt men in de *Byencorff* een analoge gedachte op geheel andere wijze uitgedrukt:

[I.69] Want anders, dewijle de oude Vaderen dickmael de een tegen den anderen strijden, somwijlen ooc haer selfst eygene schriften contrarie vallen, ende bynae altijt tegen het gevoelen ende ghebruyck der heylicher Roomscher Kercke geschreven hebben, hoe soude men doch daer uyt goet garen connen

¹ Bij Wille, 63, vindt men een tabel die het vinden van de overeenkomstige stukken in *Tableau* en *Byencorff* vergemakkelijk.

spinnen, ten waer dat de heyliche Roomsche Kercke haer oordeel ende vonnisse daer over streke, om ons de pap voor te knouwen, ende als met eenen trefter in te gieten het ghene dat wy voor goet moeten aennemen, ende werpen voort wech achter de banck, al wat haer niet wel en mondet.

Tableau II, 303 eindigt de verbale reeks met een werkwoord door Rabelais gesmeed: 'circonbilivaginer'.¹ In II, 277 behoren de gebruikte verba tot het vocabularium van Rabelais. Rabelais, die Pantagruel en zijn makkers lieden uit het land der Lanternoysen laat ontmoeten, goochelt op verschillende plaatsen in de *Oeuvres* met de woorden 'lanterner' en 'lanterne'²; in *Tableau II*, 277 volgt onmiddellijk op de aangehaalde regels waarin het werkwoord 'lanterner' voorkomt, het besluit van het hoofdstuk met als laatste woord 'lanterne':

Et pour ainsi je concluds en concluant par conclusions bien conclusives, qu'elle n'est aucunement subiette à leurs opinions, doctrines ou escrits: tant s'en faut qu'ils luy doivent servir de reigle, ou de niveau de doctrine, et de foy Apostolique, Ecclesiastique, Papistique, fantastique Romaine, laquelle il faut que tu ailles chercher ailleurs si tu as envie de la trouver: car icy tu perdrois tes peines et ta lanterne.

Deze 'conclusion' is als het ware een vrije vertaling in het Rabelaisiaans van het slot van het derde capittel van het eerste stuk van de *Byencorf*:

[I.69] Summa summarum, men mach op de schriften der Vaderen gheen fundament des gheloofs maken, het en zy dat sy onder de handen der heylicher Catholijckscher Roomscher Kercken gheweest zijn, ende als beschuyt wel te deghe in den oven der theologanten herbacken zijn. Want de Roomsche Kercke mach daer over, nae haer believen ende goetduncken meesteren alsoo sy wil.

In een brief 'Aen P. M. Auteur des Wespen-corfs valschelijk den Biecorf der H. Roomsche Kercke gheintituleert', gedateerd 'te Ghendt, den dertichsten Januarij, 1598, op S. Aldegundens dach' (te vinden in de bekende in 1600 voor het eerst verschenen bestrijding van de *Byencorf*, de *Christelijcken Biecorf der H. Roomsche Kercke Door Joannem David van Cortrijcke, Priester der Societeyt Jesu*), wordt van de *Byencorf* beweerd dat ze is

een oprecht rapsodium, ende ghespuys, van alle lasteringen ende gheckernyen by een geschraapt: uit Rablaix, met zijnen versierden Pantagruel, ende Gargantua...

Wille laat zich zeer voorzichtig uit over mogelijke rabelaisie in de *Byencorf*. Zijn onderzoek leverde hem

¹ Cf. Sainéan *L.* II, 400-1, 508.

² *Ibid* 290-2. Zie ook beneden, blz. 28.

een niet onaanzienlijk getal spreekwijzen, uitdrukkingen en verzen bij Rabelais, net zoo in den *Byencorff* voorkomend; geen enkele bewijst alléén iets, maar alle samen doen mij vermoeden, dat het herinneringen uit vroegere lectuur van Rabelais zijn. 't Is echter ook mogelijk, dat het deels gemeengoed was vóór of dóór Rabelais – deels door beide uit zelfde bronnen werd verkregen.¹

Bij de door Wille gegeven voorbeelden van eventuele rabelaisie in de *Byencorff*² is geen woord of uitdrukking door Rabelais voor het eerst geformuleerd. Wille's eerste voorbeeld is 'liripipium'. Dit komt in de *Byencorff* voor:

[I.119] Want indien dit dan noch niet helpen en can, so comen de doctoren van Loven, met hare groote toten ende doctours hoeyen, met hare Aristotelis broecke op 't hooft ende Liripipium om den hals, ende die sullen alle hare *Syllogismus*, hare *Sortes currit*, hare *Quidditates*, *Realitates*, *Formalitates*, *Ecceitates*, *Identitates*, *Secundas intentiones*, *Instantias*,³ ende meer andere dierghelijcke, soo dapper in de locht henen schieten, dat...

[I.128] Oft so sy [*sc.* de ketters] immers niets en passen op alle hare mijteren, staven, hoeyen, cruynen, covelen, cappucia ende liripipia, soo moesten sy ymmers bedencken, dat de h. Paus Pius de vierde...

[II.152] Ja sy [*sc.* de Hughenoosche predicanen] en willen sich niet roemen yet te weten, buyten alleenlijck Jesum Christum, ende die selve ghecruycighet; ende laten sich dunken, dat dat alleene ten minsten alsoo veel weerd is, als alle de doctours covelen, Aristotelis broecken ende liripipien, die onse *Magistri nostri* ende *Supermagistri* te Loven, met soo sueren arbeijt becoopen.

De twee laatste voorbeelden betreffen plaatsen die ook in het *Tableau* te vinden zijn:

[III.14] Et quoy? ne sçavent ils pas que le Pape Pie quatriesme de ce nom...

[IV.186] et mesmes ils se glorifient de ne sçavoir rien fors Iesus Christ et iceluy crucifié, et se persuadent que cela seul vaille autant pour le moins que tous les coqueluchons des Docteurs, avec les braguettes d'Aristote, et les lire-pippia que les *Magistri nostri* et *supermagistri* achètent à cher pris et grand travail.

In III, 14 is het *Tableau* korter en slichter dan de *Byencorff* op de overeenkomstige plaats; op IV, 186 is het *Tableau* meer rabelaisiaans dan de *Byencorff* door de uitdrukking 'braguettes d'Aristote.'⁴ 'Liripipium', waarmee in de loop der tijden niet steeds precies hetzelfde soort kledingstuk werd aangeduid,⁵ is geen Rabelais-creatie, maar een woord dat bij Rabelais en diens navolgers zeer in de smaak viel. Maistre Janotus de Brag-

¹ Wille, 20.

² *Ibid.* 50.

³ Een dergelijke, alleen nog veel langere opsomming van scholastieke termen treft men aan in: Marnix *T.* III, 66. Cf. Sainéan *L.* II, 81.

⁴ Cf. Sainéan *L.* I, 159, 161; II, 310.

⁵ Rab. I, 165: 'La nature du lyripipion a varié avec les époques. C'est tantôt un capuchon à queue et tantôt la queue du capuchon.' Een etymologische verklaring, 'le bas-latin liripipium est une forme latinisée du flamand liripipe ou leerpippe,' bij Sainéan *L.* I, 168.

mardo verschijnt voor Gargantua (*Oeuvres*, I, 18) 'vestu de son liripipium à l'antique';¹ en tot de fictieve bibliotheek van St. Victor, gecatalogiseerd in *Oeuvres* II, 7, behoort het werk *Lyripipii Sorbonici Moralisationes* per M. Lupoldum. In het *Tableau* maakt Marnix niet alleen gebruik van het substantivum 'liripipium', maar de theologische doctoren worden er naar dat kledingstuk 'docteurs lirippiezie' genoemd.² Johann Fischart, die Rabelais' boek over Gargantua 'auf den Teutschen Merdidian visirt' heeft³ en die Rabelais' 'Pantagrueline Prognostication' naast zich had liggen toen hij zijn satirische jaarvoorspelling *Aller Practick Groszmutter* schreef,⁴ heeft de *Byencorff* vertaald 'mit Mentzerkletten durchzirt', d.w.z. met toevoegingen en variaties van hemzelf.⁵ Op het titelblad van de *Binenkorb des Heyl. Römischen Imenschwarms* staat, dat zij een 'Erlesung der Bullenblumen' is, o.a. 'des Magisnostrischen Liripipefenchels'.

Slechts zelden beschikken wij over een aanwijzing dat Marnix een opvallend woord, waarvan wij weten dat het in de *Oeuvres* voorkomt, niet door bemiddeling van Rabelais heeft leren kennen. Bij 'turelupin' hebben wij echter reden dit wel te veronderstellen, want Marnix gebruikt het in de *Byencorff* –

[I.27] Ende daer na te Parijs, men brandender dickmael met honderden tseffens, gevende hun den naem van Turelupinen, Vauldoisen, Lollares, ende andere lasteringhe namen, om haer in den haet van de gemeeynte te brengen –

in een eigenlijker betekenis, namelijk als naam van een ketterse secte,⁶ dan Rabelais, die 'turelupin' en 'tirelupin' meer als scheldnamen in het algemeen bezigt.

J. J. van Toorenenbergen⁷ en Oosterhof⁸ hebben stukken uit *Byencorff* en *Tableau* naast elkaar gesteld om te laten zien dat de stijl van het eerste werk matter en minder versierd was dan die van het tweede. Hun citaten uit het *Tableau* bevatten bijzonder veel rabelaisie.

Om de juiste maat en de juiste aard van het stilistisch verschil tussen

¹ In Rab. *W.* heeft Meester Janot 'sijn ouwerwetse koekeloere lapsak aangedaan.'

² Marnix *T.* II, 133. Rabelais bezigt het participium 'lyripipie' (Rab. III, 26).

³ *Affentuerliche und Ungebeurliche Geschichtschrift Vom Leben, Rhaten und Thaten der so langen weilen Vollenwol beschrainen Helden und Herrn Grandgusier, Gargantua, und Pantagruel* zag in 1575 het licht. In latere uitgaven heet het niet *Geschichtschrift* maar *Geschichtsklitterung*. Cf. A. Hauffen, *Johann Fischart*, Berlin en Leipzig, 1921, I, 186.

⁴ Zie Hauffen, *op. cit.* I, 147 en vlg.

⁵ De vader van Johann Fischart droeg de bijnaam 'Mentzer.' Voor de *Binenkorb*, zie Hauffen, *op. cit.* II, 112 en vlg.

⁶ Volgens het 'Alphabet de l'Auteur François,' dat men in de 'Rabelais de Hollande du XVIIe siècle' vindt, werden de 'Turelupins' omstreeks 1374 te Parijs verbrand. Sainéan *L.* II, 268, geeft hiervoor het jaartal 1372 op.

⁷ Marnix *V.* XLVII.

⁸ *Op. cit.* 83–8.

Byencorff en *Tableau* te overzien, kan men niet met losse citaten met een bepaald doel bijeengezocht, volstaan. Vergelijken wij stelselmatig de beeldenschat van het eerste gedeelte van het vierde capittel van de *Byencorff*, Stuk I, met het begin van het tweede hoofdstuk van *Tableau*, I, V. Wij nemen een stuk uit het eerste deel van het *Tableau*, omdat Marnix de bewerking van het tweede deel niet gereed heeft gekregen en het door een ander zo goed en kwaad als het ging persklaar gemaakt is.¹ Wij kiezen de genoemde hoofdstukken uit, omdat hun zakelijke inhoud vrij parallel loopt.

a [I.70] Maer nu zijnder sommighe plumpe menschen, welcke siende, dat de Kercke boven de Schrift is, en boven aller oude Vaderen leeringhen ende wtlegginghen, soo meynen sy nochtans, dat men hare macht ende autoriteyt soude moghen met den Concilien omtuynen ende bepalen.

[II.278] Or il se trouve je ne sçay quels badauts de grosse paste, lesquels voyans que sainte Mere Eglise a franchi si dextrement le sault par dessus l'Escriture, et par dessus les doctrines et interpretations des anciens Peres, luy voudroyent donner le crocq en jambe, avec le baston des Conciles.

Het Frans is beeldrijker.

b [I.70] Ba ja doch, dese lieden comen seker wel by, sy hadden beter te huys ghebleven.

[II.278] C'est bien à propos truelle, Dieu te gard de mal maçon: Et je vous prie Messieurs les nigauts, vous appartient il de parler si irreveremment de l'autorité de sainte Mere Eglise?

'C'est bien à propos truelle, Dieu te gard' du mal, masson' zegt Panurge (*Oeuvres*, III, 18).

c [I.70] hoe nae meynt dit volck, dat de Concilien meerder macht sullen hebben, om haer [*sc.* de heylighe Kercke] in hare perck ende palen te dwinghen?

[II.279] c'est bien une mocquerie de penser que les Conciles ferreront ceste cigalle [*sc.* renfermer l'Eglise sous leurs ordonnances et écrits], et la viendront enclorre entre leurs limites.

'Ferrer les cigalles' is één der nonsensicale bezigheden waarmee de jongeling Gargantua zich onledig houdt (*Oeuvres*, I, 11).

d [I.71] Maer wat goetjaer souden de Concilien connen ghelden teghen de h. Roomsche Kercke.

[II.280] Mais que tous les frocs de moniorum pourroient faire les Conciles contre sainte Mere Eglise Romaine.

De Nederlandse vloek in het Rabelaisiaans vertaald.²

¹ Zie boven, blz. 17, noot 3.

² Voor de vindingrijkheid van Rabelais' helden in het bedenken van voorwerpen waarbij zij kunnen zweren, zie Sainéan *L.* II, 332.

e [I.71] hoe soude dat doch focken, dat sy [*sc.* de Concilien] nochtans soudent niet alleenlijck boven den Paus, maer oock boven de gantsche Kercke, op 't hoogh eynde sitten? soude dan een kapuyn beter willen wesen dan sijn vader is? [II.280] et quelle incongruité? quelle supercherie seroit ce, qu'ils fussent neantmoins non seulement au dessus du Pape, mais assis au haut bout par dessus la sainte Mere Eglise: et que maistre chappon voulut estre de meilleure extraction que Monsieur le cocq son Pere?

De vergelijking met de 'kapuyn' staat niet in de oudste drukken van de *Byencorfe*.

f [I.72] *ontbreekt*

[II.280] Si bien que nostre Pere Bellarmin apres long belutement de ceste dispute traictee en quatre ou cincq chapitres, conclud finalement.

Ook Rabelais gebruikt 'belutement' (letterlijk het builen van deeg) in overdrachtelijke betekenis.¹

g [I.72] want daer uyt ontstonde eene wonderlijcke, schoone ende lieflijcke melodije

[II.281] Car de ceste gamme se composoit une fugue musicale de harmonieuse melodie

b [I.72] Ghelijckerwijs als de poëte Homerus vertelt, dat hier voortijden Eolus, de concink der winden, soude Ulyssi sijnen goeden vriendt, een maelken gheschonken hebben, daer alle de winden in gesloten ende ghepackt waren, uytghenomen alleen den westen windt, die hij behoefde, om na huys te keeren. Alsoo ginck het hier oock toe, met den heylighen gheest ende windt der Vaderen van Trenten.²

[II.281] Tout ainsi que le Poëte Homere recite que jadis le bon Eole Roy des vents avoit fait present à Ulysse son bon ami, d'une valise où il tenoit les vents empacquettez comme une bouette de figues d'Espagne, excepté seulement le vent Zephire, qui avoit la clef des champs, pour luy servir en son voyage.

In het *Tableau* is de vergelijking meer verzorgd; de conclusie 'Alsoo ginck... Trenten' is voor een goed verstaander overbodig en wordt in de Franse tekst dan ook niet uitgesproken.

i [I.74] Ende daerom werde Joannes Hus ende Hieronymus van Praga ooc verbrant, om dat sy uyt de Schrift wilden argueren, teghen 't gene dat de h. Vaders op handen hadden om te besluuten.

[II.282] Et a esté ratifié par les effects: si bien que Iehan Hus et Ierosme de Prague y furent bien et beau bruslez, à cause, qu'ils entreprenoient de causer et grommeler hors des escritures, contre ce que les saints Peres vouloient arrester.

In het *Tableau* is meer alliteratie.

¹ *Ibid.* II, 280.

² In de voorafgaande zin wordt van het Concilie van Trente gezegd: 'eer sy eenich artijckel wilden besluuten, soo sonden sy hare gereetschap in eenen sack oft in een paccken nae Romen, om een bulle der bevestinghe van den Paus daer over te verkrijgen... soo dat de gemeyne man plach te seggen, dat de h. Geest in een maelken gesloten was, soo wanneer sy haer ghereedschap nae Romen sonden.'

j [I. 74] men segt gemeynlijck, dat hy hem sacht spiegelt, die hem aen eenen anderen spieghelt; ende nochtans...

[II. 282] Sage estoit vrayement le renard, qui en contemplant les traces des autres animaux et *Pecora campi*, qui alloient tous vers le Roy, Monsieur le Lion, sans qu'un seul en retournat, ne s'y voulut fier, le finet.

k [I. 74] Maer hadde de selve Bisschop [*sc.* een Bischoep die zich vermeten had te zeggen dat men de Paus niet allerheiligste maar heilige Vader moest noemen] sijnen mondt niet balde toeghestopt, dat woordt hadde hem wel suer opgecomen: want men wilde hem van stonden aen, in een gat wijsen, daer hy des Paus macht wel beter hadde leeren bedencken.

[II. 283] et s'il n'eut pas bien tost bridé sa langue, il eut en un beau cul de fosse apprins à mieux balancer la valeur et portee d'un Dieu en terre.

'Dieu en terre' wordt de Paus genoemd door de Papimanes, wier eiland Pantagruel (*Oeuwres*, IV, 48) bezoekt.

l [I. 74] Diesgelijcks oock, hadde sich de Bisschop Petrus Paulus Vergerius, met sommighe andere kijverkens, niet in tijts wech gepackt, men soude met hen al even ghelijck ommegepronghen hebben, als men met Joanne Hus te Constantien ghedaen hadde.

[II. 283] Comme pareillement si l'Evesque Pierre Paul Vergere, avec quelques autres causeurs, ne se fut bien tost retiré, on l'eut bien gratté, là où il ne luy demangeoit pas: Mais il fut sage et troussa ses quilles¹ en temps et heure.

In hetzelfde hoofdstuk (I, 11) waarin de jeugdige Gargantua cicades beslaat, krabt deze zich ook 'où ne luy demangeoit poinct'.

m [I. 75] ... dan slechts om met *Inclinato capite* te segghen *Placet*, op 't ghene dat haer van der h. Vaderen weggen mochte voorghedragen werden, ende voorts het broodt uyt de schimmel te helpen eten.

[II. 283] Mais seulement pour baisser la teste, et avec une profonde reverence consentir à la prosopopee *sub verbo Placet*, ou *Fiat*, ou *Proficiat*, et au reste faire grand chere Margot, et garder le pain de moisir.

In het *Tableau* is meer beeldspraak.

n [I. 75] Nu dan, soo de Bisschoppen ende Prelaten anders gheene stemme int Capittel en hebben, maer worden slechts voor cijphers gherekent, om den hoop groot te maken, hoe vele min sal den leeken alsulcks ghegunt worden, die doch aldaer noch int brouhuys noch int backhuys gesien en zijn?

[II. 283] Or ces bons Allemands formoient ainsi leur Topique, *A majori ad minus*. Si les Evesques et Prelats, et autres Peres cornus, n'ont pas de voix en chapitre, et ne sont contez que pour chiffres, que sera-ce de nous, qui sommes laïcs, et qui par delà les monts ne sommes tenus que pour povres oltramontains, et simples *Vade mecum*?

In het Frans doen de inleidende zin en de uitdrukking 'Peres cornus' rabelaisiaans aan. Het Nederlands is kort en krachtig.

¹ 'Quille,' 'kegel,' overdr. ook 'been.' In Arsy leest men: 'trousser ses quilles - zijn goedt inpacken, doorgaen.'

o [I. 75] In summa, het Concilium en wordt niet generael oft *oecumenicum* ghenoemt, om dat een yeghelijck sijnen snater soude daer in comen steken. [II. 283] Et en cela certes, ils ne comptoient pas sans leur hoste: mais il semble qu'ils n'avoient pas bien penetré la caballe Catholique Romaine, quand de là ils venoient à inferer que ce Concile de Trente ne pouvoit estre tenu pour *Concile libre et general*.

'Compter sans son hoste' is een zeer bekend spreekwoord, maar dat Marnix het hier gebruikt zal wel weer door Rabelais komen, want het is opvallend dat het in diens *Oeuvres* opgenomen is in de lijst van dwaze bezigheden van Gargantua waaruit wij reeds tweemaal een citaat gebruikt vonden.

p [I. 75] Waerom dan? Om dat het ons afbeeldt, ende als een batement ofte schouspel voor ooghen stelt ende representeert de alghemeyne ende generale Kercke Gods, die gants ende gaer nae de stemme haers herders, namelijk des Paus van Romen, staet: ghelijck als van den voorseyden Cardinael Polus wel ghemerckt ende aengheteeckent is. Ende het wordt oock opentlijck verclaert in de bullen des voorseyden Conciliums van Trenten, als dat het is ende wort te rechte ghenoemt een generale oft alghemeyne Concilium.

[II. 284] Puis que comme nous avons dit, il representoit à l'usage d'une comedie Pantalonnesque la generale université de toute la mappemonde Catholique Romaine: et comme chante le texte de la Bulle, c'est à dire, le prologue de la Comedie, il se nommoit avec grande raison Le Concile general ou universel.

In de *Byencorff* dus een vergelijking met een rederijkers esbatement, in het *Tableau* een vergelijking met een 'Commedia dell'arte', die zeer uitgewerkt wordt.

q [I. 76] Daeromme hadden voorwaer de Duytsche Vorsten ende Protestanten groot onrecht, als sy seyden, dat het gheen vry ende generael oft alghemeyn Concilium was. Want een schaep soude dat wel met een ooghe mercken, dat het hen, noch iemant ter weerelt, verboden en was, tot Trenten te comen, om haer geldeken aldaer te verteeren.

[II. 284] Il estoit doncques general, puis qu'il estoit permis à tous de le celebrer, et par consequent il estoit aussi libre: Car une Comedie s'appelle libre et generale, non pas qu'il soit loisible à tout le monde d'y dire son rolle, (veu que cela n'appartient qu'à Messer Pantalon, à Zani, à Messer le Florentin, et *ad altri Signori comedianti*) mais à cause qu'il est libre et loisible à un chascun de la aller veoir et ouyr, pour y passer son temps, en bien payant.

In het Nederlands een drastische beeldspraak, in het Frans doorgaan op de vergelijking met de 'commedia dell'arte'. Bij het verdere uitwerken van de vergelijking met de Italiaanse ambachtscomedie vergeet Marnix niet onder de hand te rabelaiser: de Paus is 'le grand Archipantalon de la Comédie' – het prefix *archi* – is ook bij Rabelais zeer productief – en wat de leken betreft,

[III. 285] qu'ils se contentent de celebrer le Concile en oyant Messes, et en croquant à chasque matin cinq Patinostres et cinq Avemarias, pour empocher la pleine emulgence, qui leur est liberalement offerte en tirant seule au chevrotin.

Rabelais schold een monnik uit voor 'croquelardon', Marnix spreekt van 'croquelardon' en van 'croque-messe';¹ 'tirer au chevrotin' komt, behalve in het reeds meermalen genoemde hoofdstuk I, 11, ook elders in de *Oeuvres* voor en betekent dan zoveel als 'wijn drinken'.² In de *Byencorff* komen, zoals wij ook wel verwachten –

[I. 76] ende [niemant ter weerelt was verboden] het Concilium selve te houden ende te celebreren, met missen te hooren, met vasten, ende met vijf Paternosters ende vijf Avemarien te lesen; ja den vollen aflaat werde hen also wel gegunt, als eenige Bisschoppen ende Prelaten die daer waren –

geen uitdrukkingen voor die corresponderen met 'croquer messe' of 'tirer au chevrotin'.

r [I. 76] Maer het en was daer niet, daer de mosschelen laghen: sy souden gheerne stemmen int Capittel ghehadt hebben.

[II. 285] Mais croyez que ce n'estoit pas ceste branche là, où ces oiseaux d'Allemagne vouloient se percher, ils eussent volontiers eu voix en chapitre les bons Dandins.

Voor 'daar liggen de mosselen' zie *Wdb. der Ned. Taal* IX, kol. 1165. Wanneer Marnix (*Tableau*, I, 35) de Roomse clerus aanduidt met 'le ramage de tous ces Papegaux, Cardingaux, Evesgaux... et autre oiseaux de la forest Papimanie', dan hebben wij – het is vaker opgemerkt – te doen met een fantasie naar aanleiding van *Oeuvres*, V, 3. Al kan Marnix mensen natuurlijk zeer goed vogels noemen zonder onder de invloed van Rabelais te staan – *Byencorff* I, 64 eindigt een lange persoonsopsomming dan ook met 'ende andere sulcke voghels' –³ toch moeten wij bekennen dat het laatste citaat uit de *Byencorff* in het Nederlands, *Tableau* in het Rabelaisiaans geschreven is. In het *Tableau* worden evenals in de *Oeuvres*, de Duitsers telkens als voorbeelden van barbaren genoemd.⁴

s [I. 77] Maer, beloy, de h. Vaders ende de Paus waren soo geck niet: sy saghen het al dieper in. Want hadden sy dat gareel eens om den hals ghetoghen, soo waren alle hare pillen t'samen in de asschen ghevalen, ende alle de Roomsche Kercke en soude niet eenen verrotten appel meer ghegolden hebben. Neen, neen, sy sullent hen wel wachten: want dit punct sal men haer uyt den handen niet rucken, als dat alle Concilien lam, creupel ende blindt, ja gants machteloos

¹ Marnix *T.* III, 116.

² Zie Sainéan *L.* I, 383; II, 256.

³ 'Et autres oiseaux de semblables plumes.' (Marnix *T.* II, 264).

⁴ Cf. het citaat uit II, 283 (boven, blz. 25).

zijn, soo verre als de h. Paus van Romen daer over niet en presideert, ende het selve nae sijn goetduncken stuert ende regeert. Want hij ist ooge ende vijf sinnen van alle Concilien.

[II. 285] Cancaro Fratell! Tirez vous de là, il y fait chaud, vous vous bruslerez Messieurs les Protestans. Et que pensez vous faire? estimez vous que les saints Peres et le bon Pape de Rome soient des escrevisses de mer, qui portent leur cervelle dans la gibbacièr? Croyez qu'ils entendent fort bien à vostre mine, que si une fois leurs venerables Paternitez recevoient ce bast là, ce seroit assez pour metamorphoser leurs pourpoints en peaux d'asnes d'Arcadie, et leurs mitres en oreilles asinines, ou en cornes buffalines: il se garderont bien de ce mal là, ne vous chaille: priez seulement saint Eloy, qu'il les garde de la verolle et de la caquesangue: Car il a toutes bonnes bestes en sa garde, le bon Patron. Au reste tenez pour une maxime resoluë, qu'il n'y a que la maistresse lanterne du Pape qui puisse conduire ceste chourme de galeres: Car il est l'œil des Conciles et la lanterne de l'armee Catholique Romaine.

Met beide handen put Marnix hier weer uit de rabelaisiaanse woordenschat. De rabelaisist weet, dat 'caquesangue' en 'cancaro' – dit laatste in de Franse vorm 'cancre'¹ – voorkomen onder de ruime sortering vloeken van de *Oeuvres*; dat Rabelais 'gibiciere' – eigenlijk 'weitas' – gebruikt in uitdrukkingen als 'la gibiciere de ma memoire';² dat de 'Asnes d'Arcadie' op verschillende plaatsen van de *Oeuvres* genoemd worden;³ dat Pantagruel en zijn makkers hun beroemde zeetocht maken op een middel-eeuws galei, waarvan de bemanning in het Italiaans 'ciurma' – term die in het Frans 'chorme' of 'chourme' luidt – genoemd wordt.⁴ De rabelaisist tenslotte verwondert er zich niet over dat – wij zeiden het reeds – in het *Tableau* de 'lanternes' veelvuldig genoemd worden. Wie bovendien de *Byencorff* kent, merkt op dat daar geen lantaarns bijlichten, noch aan het slot van het derde capittel van het eerste stuk,⁵ noch in deze passage over de Paus en de Concilien, noch in wat enkele regels verder staat:

† [I. 77] ghelijck als men int boeck der Decreten, in de 17. distinctie claerlijc sien mach;

waar het *Tableau* zegt:

[II. 286] ainsi que clairement et sans lanterne tu peus veoir au livre des decrets, en la distinction dixseptieme.

Het lijkt mij onnodig *Tableau* en *Byencorff* verder zinsnede voor zinsnede te vergelijken. Wij noemen nog slechts enkele frappante gevallen van rabelaisie uit het hoofdstuk van het *Tableau* waar wij mee bezig zijn.

¹ 'Cancaro Fratell' wordt althans niet opgegeven door Sainéan bij zijn uitvoerige bespreking der 'jurons' uit de *Oeuvres*; ook komt het niet voor in de Glossaire-index van Louis Moland in de Rabelais-editie van Pierre Jannet, 7 dln., Paris, s.d. (ca. 1870).

² Cf. Sainéan *L.* II, 273.

³ Cf. *ibid.* II, 320.

⁴ Cf. *ibid.* I, 113.

⁵ Zie boven blz. 20.

Steeds opnieuw moeten wij daarbij constateren dat de *Byencorff* niet rabelaiseert. De rabelaisie van het *Tableau* betreft, naar wij weten, zowel regelrechte ontleningen als min of meer vrije variaties op rabelaisiaanse themata. Zij openbaart zich ook in woordvorming en woordverdraaiing, in de loslippigheid van expressie en in toespelingen op de nederigste menselijke verrichtingen.

u [I. 78] Want de eerwaardighe broeder Thomas Vio heeft in het voorseyde Concilie van Lateran opentlijc verclaert, dat de ghene die den Paus onder de Concilien willen dwinghen, doen effen ghelijck als de ghene die de Vader sijnen kinderen, het hoofd den voeten, de veltheer sijnen lantsknechten, ende de schaepherder sijnen schapen wil onderworpen.

[II. 286-7] C'est à dire que tous Conciles eront boiteux, estropiés, esrenés, morveux, baveux, chassieux, borgnes, aveugles et foireux, si le saint Pere de Rome ne leur mousche le nez, et leur fait *officium humilitatis* à la Iesuitique, en leur torcheant le derriere, pour les rendre beaux enfans.

Wij worden hier herinnerd aan *Oeuvres* I, 13 en aan een passage uit *Oeuvres*, I, 52, over vrouwen 'qu'estoient borgnes, boiteuses, bossuës...'.¹

v [I. 78] In summa, het blijktt claelijck, dat alle Concilien ende ordonnantien ter weerelt, niets en vermoghen teghen het gheweldt des Paus, ende teghen de autoriteyt der Kercken: want sy is de roede al ontwassen, sy en vraeght nae geen Schriften noch Concilien: sy heeft den heylighen Gheest al in de mouwe stekende, ende mach doen al wat haer ghelieft.

[II. 287] Or donnez moy donc à boire, et sçachez que tous les Conciles et ordonnances du monde ne peuvent rien contre la puissance de ce Diable de Pape, et de sa commere la bonne Dame Eglise pygostolique Catholique Romaine, qui est pieça hors de page, et au delà de toute censure et discipline, et ne se soucie ne d'Escritures, ne de Conciles, ayant le droict divin et humain enguiponné en l'estomac de son compere le Pape: Elle peut faire ce que lui plait, et tout passe par ses tripes, comme par le cul du singe.

Deze passus begint in de *Byencorff* met het stijve en ernstige 'In summa', in het *Tableau* met een verzoek de beker te vullen zoals ook Rabelais gaarne tot zijn lezers richt. In de *Byencorff* is de vergelijking van de H. Roomse Kerk met een monnik die in de wijde mouw van zijn pij heilige schrifturen bij zich draagt, uiterst plastisch en zeer te pas gelanceerd. 'In de mouw steken' was een in het Nederlands bestaande uitdrukking; in het *Tableau* gebruikt Marnix waarschijnlijk – met absolute zekerheid laat zich dat niet zeggen – een door zijn eigen speels vernuft gevonden uitdrukking 'enguiponner en l'estomac', geïnspireerd door het 'diable engipponné' dat Rabelais uitdacht.¹ 'Pygostolique', dat ter variatie van 'apostolique' gebruikt kan worden, is een afleiding van *πυγοστόλος* dat betekent 'ook van achteren bevallig-geplooide kleding dragend.'²

¹ Cf. Sainéan *L.* II, 265, en het daar geciteerde 'moine enfrocqué.'

² Enkele andere malicieuse verdraaiingen van 'apostolique' uit het *Tableau* geeft Sainéan *I.* 294.

^w [I. 80] Daer nae, mochten sy ons¹ het Concilium Triburinum voor de neuse stellen, welck verbiedt, *dat men gheen gelt ontfanghen en sal voor de begraeffnisse*. Wat goet jaer, wie soude van dien cost willen eten?

[II. 288] D'ailleurs ils nous viendroient matagrabolizer le moule de nos bonnets Doctoraux, avec le Concile Triburtin, où il est defendu de ne recevoir argent pour la sepulture. Pasques de Soles! Et qui voudroit sausser son pain en ceste soupe là?

'Le moule de notre bonnet' is een omschrijving voor 'hoofd', die in de *Oeuvres* voorkomt.² 'Matagraboliser' is door Rabelais samengesteld uit de Griekse stam voor 'dwaas, ijdel' en een afleiding van het Franse werkwoord 'grabeler', 'nauwkeurig onderzoeken'.³ Rabelais geeft Meester Janotus de Bragmardo, die zich uitslooft een deftige rede te houden, dit geleerde verbum in de mond (I, 19): 'il y a dix huýt jours que je suis à matagraboliser ceste belle harangue'.⁴ Het is een lumineus idee van Marnix 'moule de bonnet' te kiezen als object bij 'matagraboliser': wegens hun ironische waarde en door de alliteratie passen deze uitdrukkingen bij elkander. 'Pasques de Soles' is een uitroep, waarvan in de *Oeuvres* de vrienden van Pantagruel zich bedienen.⁵

^x [I. 81] ende van hem [*sc.* Paus Eugenius; *de ketters beweren dat deze Paus, nadat hij door het Concilie van Bazel wettelyk afgezet was, met geweld weer in zijn stoel is geholpen*] zijn voort alle de Bisschoppen, Cardinalen ende Pausen, jae alle papen te ghelijck, die noch tot onsen tijden zijn, als een hoop bigghen uyt een vruchtbare seughe uytgesproten.

[II. 290] si bien [*sc.* est galamment reinthronizé le Pape Eugene] que de luy sont procedés, creéz, engendrez, produits, jettés, faonnés, veellés, couvés et esclous tous et quelconques autres Evesques, Cardinaux et Papes, voire et tous les Prestres et Caphards en general, jusques à nostre temps present: comme un microcosme de mousches et mouchérons entour une riviere ou lacq desbordé, apres les jours caniculaires.

De uitdrukking 'microcosme de mouches' vindt men ook elders in het *Tableau*:

[III. 2844-5] Il est encor depuis n'agueres advenu en Hollande qu'une bonne commere venant visiter nostre Dame de Heuckelem avec une grosse bosse sur le dos, au partir de là, comme elle eut achevé ses precales, et devotions, et

¹ 'Sy' de ketters, 'wij' de verdedigers van de Roomse Kerk. Men weet dat in *Tableau* en *Byencorff* juist de zogenaamde verdedigers de zwaarste anti-argumenten aanvoeren. Zij doen dat in grote gemoedsrust, daar zij als zo kortzichtig en zelfgenoegzaam worden geschilderd, dat zij nimmer de ware portée van hun woorden kennen.

² Cf. Sainéan *L.* II, 253.

³ Cf. *ibid.*, II, 402-3.

⁴ Door Wieringa vrij maar goed vertaald: "t is maar achttien dagen dat ik mijn hoofd en hersenen schier te bersten gepeinst heb, om deze zo schoone aanspraak t'zaamen te timmeren en metzelen" (Rab. *W.* I. 63).

⁵ Cf. Sainéan *L.* II, 365.

eslargi liberalement ses offrandes, s'enretourna au logis toute joyeuse, et gaie comme un microcosme de mouches, laissant la bosse derriere.¹

Vrolijk zijn 'comme un microcosme de mouches' is een rabelaisiaanse beeldspraak. Als Rabelais in de proloog van boek IV een homerisch gelach beschrijft, zegt hij: 'A ces mots tous les venerables Dieux & Déesses s'eclaterent de rire, comme un microcosme de mouches'. De in het felle zonlicht trillende muggenzwerm kan als beeld van onbezorgde vrolijkheid genomen worden; zeker ook, zoals Marnix (*Tableau* II, 290) doet, als een symbool van overvloedige vruchtbaarheid.

Wanneer men met Willems² meent dat de *Byencorff* krachtiger en vuriger is dan het *Tableau*, dan wordt, vrees ik, de satirische kracht die opgehoopt ligt in de rabelaisistische uitdrukkingen van het *Tableau* onderschat. Aan de andere kant ontken ik dat vergelijking van *Tableau* en *Byencorff* moet leiden tot depreciatie van het Nederlandse werk. Waar Marnix in de *Byencorff* kort was zonder aan duidelijkheid iets te wensen over te laten, vindt men in het *Tableau* zijn zinnen, hoewel onberispelijk geconstrueerd, wel eens overbelast door de ongeremde stroom van invallende gedachten en beelden. Als voorbeeld een passage over de transsubstantiatie:

[III. 119–20] Mais Ioannes de Lovanio ce venerable et sçavant maistre Lievre, lequell de son temps encoffra toute la sagesse de Louvain dans le creux de la rotonde sphere de sa teste troulogale,³ jusqu'à ce qu'en ayant esté long-temps pregnante à l'usage de lupin, elle enfanta en lieu d'une Minerve Madame la Phrenesie, grand tante d'Àlecto la Furie infernale, allegue bien un autre mystere au livre qu'il en a fait sur ce propos, disant, qu'il s'y fait un horrible miracle, à sçavoir que le pain n'est plus pain, ains y demeurent seulement les proprietiez du pain qui sont pendantes en l'air sans appuy ou fondement; tout ainsi que si une vache pendoit par le bout de la queue au batail de la grande cloche de nostre dame de Paris, et neantmoins il y demeure encor entre ces proprietiez un certaine forme essentielle du pain; de façon qu'il est encores pain, et toutesfois il n'est pas pain: bref on y cueille autant de meures que de vertes. Ouy est autant que non chez luy, et non vaut ouy, les nuës sont paille d'airain, vessies lanternes, et crottes de chevres sont bonnes perles à patinos-tres, on en pourroit bien encor alleguer d'autres, mais cecy suffit pour monstrier que ceste belle transsubstantiation est bien autre viande que cheville de pastez, tant y a que tous nos venerables maistres y perdent le nort.

Het subject 'Ioannes de Lovanio' is door vele tussenzinnen gescheiden

¹ Deze passage luidt in de *Byencorff*: Ende noch onlancks ist in Hollandt ghebuert, datter een arm vrouwen met eenen grooten buldt seer devotlijck quam versoecken onse Liefvrouwe van Heukelem, ende nae dat sy hare offerhande ghedaen hadde, so keerde sy wederom t'huys, ende liet haren bult achter' (Marnix B. I, 281).

² Zie boven blz. 17.

³ De 'Philosophe Ephectique, & Pyrronien' die Panurge gaat raadplegen heet Trouillogan (Rab. III).

van het praedicaat. Velen zullen hier – ook om de kortere conclusie – aan de Nederlandse lezing de voorkeur geven.¹

[I. 174] Maer Joannes de Lovanio, die eerweerdige ende hooghgheleerde *Magister noster*, die de wijsheyt van Loven alleene in sijnen cop soo langhe bewaerde, tot dat hem de cop kranck werde ende sinloos, die segt in sijn boeck, dwelck hy op dese materie gheschreven heeft, dat hier een wonderlijck mirakel gheschiedt, als dat het broodt gheen broodt meer en is, maer daer blijven slechts de eyghendommen des broodts in de locht hanghende sonder grondt oft bodem, ghelijck als of een koe op eenen kerseboom² hinghe: ende datter nochtans evenwel onder dese eyghendommen een wesentlijcke ghestaltenisse des broodts overblijft, *soo dat het noch broodt is, ende en is nochtans gheen broodt*. In somma, men haelter soo vele appelen als peeren: jae is neen, ende neen is jae. De kieckens eten hoy, ende peerdestront zijn goede vijghen by hem.

Het merkwaardigste bij de vergelijking van deze beide passages – want kenmerkend voor Marnix' beheersing van het populaire Nederlands en het rabelaisiaanse Frans – vind ik dat de koe, die in de *Byencorff* volgens een vaderlands spreekwoord in de kersenboom hangt, in het *Tableau* gehangen is aan de klepel van de grote klok van de Lievevrouwen Kerk te Parijs, d.w.z. aan de klepel van de 'cloche bien clochable' waar Gargantua zich in een onbezonnen bui van meester maakte, maar die de burgers van Parijs terugkregen nog voordat meester Janotus de Bragmardo zijn pleitrede had kunnen afsteken.

Tot een hoe groot Rabelaisist Marnix zich ook gevormd heeft, hij heeft niet langs directe weg de invloed van Rabelais op de Nederlandse Letteren bevorderd.³ Indirect, zeer zeker wel. In 1601 verscheen 'T'-Amstelredam, By Jan Evaertsz. Cloppenborch boeck-vercooper opt water inden grooten Bybel' het *Tafereel der Religions verschillen... door Philips van Marnix Heere van S. Aldegonde Overgeset wyt den Fransoyse in nederduytsche tale door B.N.*⁴ Het is een vertaling van deel I van het *Tableau*.

¹ In de *Byencorff* wordt het subject 'Joannes de Lovanio,' hoewel de onderbrekende zinnen korter zijn dan in het Frans, hervat door een aanw. vnnw. in 'die segt....' In het Frans zou zo'n hervatting rythme en vaart van het betoog gestoord hebben.

² Andere uitgaven: 'in eenen kerse boom.' Voor 'hangen als een koe in een kersenboom,' zie *WNT*. VII, kol. 2436.

³ Dit menen wel de heer en mevrouw Romein: 'Men behoeft geen kenner van Rabelais te zijn om in te zien dat Marnix zich hier een waardig leerling van den Fransen meester betoont' (*Erfaters van onze beschaving*, I, Amsterdam, 1936, 191). Naar ik vrees, geldt in deze: des te oppervlakkiger de kennis, des te gemakkelijker het inzicht.

⁴ Men vindt deze vertaling beschreven op blz. 372 van deel IV van de Brusselse *Tableau*-uitgave Quinet-Lacroix in een 'Notice bibliographique sur les écrits de Philippe de Marnix.' Achter B.N. staat daar tussen haakjes 'Bodel Nijenhuis.' Ik vrees echter dat deze toeschrijving op losse gronden is geschied. In de achttiende eeuw is Bodel Nijenhuis een bekende familie, maar omstreeks 1600 zal deze dubbele geslachtsnaam nog wel niet gebruikt zijn. Van Toorenenbergen, in een 'Bibliographie van den Biënkorf en het *Tableau des differens de la religion*' het *Tafereel* vermeldend, rept dan ook met geen woord over een aanvulling van de initialen B.N. (Marnix V. 213).

Jan Evertsz. Cloppenborch heeft later verschillende malen de *Byencorff* uitgegeven.¹ Een vertaling van deel II van het *Tableau* schijnt noch bij Cloppenborch noch elders verschenen te zijn. En inderdaad, de 'vele Godtvruchtighe, yverighe herten... in dese onse Nederlanden, die de Françoysche tale niet en verstaen, nochtans desen Boeck geern soudén lesen', voor wie blijkens de opdracht van den uitgever aan Prins Maurits de vertaling van het *Tableau* bestemd was, kon men beter de *Byencorff* dan het *Tafereel* in handen geven.

B.N. heeft – met reden – zijn taak lang niet gemakkelijk gevonden. Cloppenborch bericht in de opdracht:

Zoo hebbe ick al mijn uysterste vlijt aenghewendt, om een oversetter te kryghen, die my tselfde boeck heeft overgheset; in 't welck te doene, ick geen moeyten noch costen hebbe gespaert, nochtans in 't werck wesende, hebbe ick dickwils met hem in becommernisse gheweest, overmidts de diepsinnigheyt des Auteurs: ende noch boven dien, door vele vreemde onghehoorte woorden, die d'Auteur deurgaens heeft gebruijckt (diemen noemt niet moghelijk te vertalen) maer in alle des bovenghenoemde swarigheden wesende, heeft de oversetter, zo veel hem moghelijcken was, den eyghen sin ende meeninghe des Auteurs ghesocht te treffen; doch voor de vreemde woorden diemen niet kost verduijtsen, heeft hy moeten ander oubollighe, best-dienende woorden ghebruijcken, die in onse sprake, zoo veel moghelijcken gheweest is tselfde bedienen ende uybeelden condén.

In het 'Den Hollandzen Drukker Tot de Leesers' van Wieringa's Rabelaisvertaling wordt de 'Nieuws-gierige Geesten' bericht:

Derhalven heb ik hem [*sc.* Rabelais], in plaats van vreemd en onzuiver Fransch doorspekt met Grieks, Latijn, Italiaans, Spaans, Engels, Hoogduits en andere uitheemsche talen, daar hy vol af was, slechts duydelijk Nederduyts leeren spreken.

Cloppenborch en B.N. weten nog niet van puristische theorieën; 'de vele ongehoorde woorden' vinden zij lastig te vertalen, aan kritiek op het gebruik ervan denken zij niet.

Men kan zich moeilijk voorstellen dat Marnix, had hij het werk van B.N. gekend, daar bijzonder mee ingenomen geweest zou zijn. Zijn subtiel taalgevoel zou zich er zeker tegen verzet hebben dat B.N. de Franse zinsindeling bijna altijd op de voet volgt, alsof het verschil van taal alleen in de woorden en niet in de zinsbouw schuilt. Ook zou Marnix wel geoordeeld hebben, dat de letterlijke vertaling van veel rabelaisie nietszeggend moest zijn voor een lezerskring van weinig ontwikkelde Nederlanders 'die de Françoysche tale niet en verstaen'.

¹ Marnix V. 201. Noch de *Byencorff*-uitgaven noch het *Tafereel* vindt men genoemd bij de uitgaven van Jan Evertsz. Cloppenborch op blz. 1227 van *De Boekhandel te Amsterdam. Voornamelijk in de 17de eeuw* van Kleerkooper en Van Stockum, 's-Gravenhage, 1914-6.

Wie de feiten niet kent, zal het *Tafereel* voor een werk van oudere datum houden dan de *Byencorff*. Het voegwoordelijk gebruik in het *Tafereel* is zwaar: dewijl dat, nademaal dat, hoewel dat, niettegenstaande dat, overmids dat, want al ist sake dat, enz. Een accusativus-cum-infini-tivo constructie met pronomen relativum als accusativus lost B.N. op met een voegwoordelijke bijzin:

[I. 322] lesquels [*sc.* Pasteurs et Docteurs] il s' imagine devoir estre cogneus à la morgue et à l' habit.

[118. v.b.] de welcke hy hem laet voorstaen datse aent gelaet ende aent cleet moeten bekent zijn.

'Or', waarmee vele zinnen in het *Tableau* beginnen, vertaalt B.N. telkens weer met 'Wel aen', wat plomp aandoet. In het *Tafereel* vindt men meer directe schimp dan in het *Tableau*: - 'Saint' wordt vaker door 'heyloos' dan 'heylig' vertaald, 'venerable' en 'reverend' worden bijna steeds door 'narweerdig' weergegeven - b.v.:

[II. 356] Admirable doncques, voire trois cens et trente trois fois admirable est la divine vertu de ceste quitessence.

[296. v.b.] Seltsamenarreljck is dan, ja ses hondert ses en sestighmael wonder-narreljck is de voddelijcke dueght van dese quintessentie.

'Voddelijk' voor 'goddelijk' is een woordverdraaiing zoals men in het *Tableau* ook aantreft. Al strooit B.N. zijn woordverdraaiingen nog niet zo kwistig uit als Fischart, die alle uiterlijke kenmerken van de satire onmatig toepast, hij bedenkt er toch meer dan Marnix. Evenals Marnix geeft B.N. allerlei verschrijvingen van 'katholiek'; naast 'université' gebruikt Marnix 'humeversité, luneversité, cluniversité', B.N. heeft het over de 'kruyneversiteyt', 'kruneversiteyt', 'hoereversiteyt';¹ de r van 'decreten' wordt in het *Tafereel* geregeld onmiddellijk na de d geplaatst; in plaats van 'doctor' schrijft B.N. gaarne 'bottoor'; 'goddelijk' wordt niet alleen verhaspeld tot 'voddelijk' maar ook tot het Zuid-Nederlandse adjectief 'hoddelijk';² de rabelaisitische adjectiva 'miracifique' en 'mir-lifique'³ worden vertaald door 'moyrekelijck' en 'moy-rekel-luysigh'.⁴ Dergelijke woordspelingen vergroven de vertaling van het *Tableau*, uit het kader vallen doen zij echter niet. Van sommige woordspelingen moeten wij zeggen dat zij snedig te pas zijn gebracht, zoals:

¹ Marnix *Taf.* 8 v.a., 18 v.a.

² Marnix *Taf.* 298 v.b., 'den glinsterenden glans onser hoddelijcker tinturen' (L'esclattante splendeur de nostre dive teinture);

³ 7 r.b., 'den hoddelijcken toffel te kussen' (baiser la dive pantouffle).

WNT. VI, kol. 779, schrijft de woordspeling 'goddelijk/hoddelijk' ten onrechte aan Marnix zelf toe.

⁴ Cf. Sainéan *L.* II, 398.

⁵ Zie Marnix *Taf.* 114 v.b., 296 v.b., 298 v.b., 296 v.a., 299 r.a., 118 v.a. (op deze laatste drie plaatsen 'moy-rekel' als vertaling van 'miracle').

[II. 286] Car c'est icy la marque pour cognoistre la difference entre les Conciles et conciliabules, pareille à celle qu'il y a entre demons et demonions, sauf que les uns sont tousjours noirs, et les autres quelques fois bigarez et de diverses couleurs.

[270 r.a.] want hier is het kenteecken om het verschil tusschen de concilien en conciliabelen te kennen, de ghene ghelijck die daer is tusschen Kerck-uylen en Clerc-uylen, behalven dat d'eene snachts, en d'ander sdaeghs inde Kerken regneren.

[II. 282] *Et ce sur peine d'estre excommunié, dégradé et banni, voire et d'espouser un beau cul de fosse.*

[268 r.b.] ende dat selve op pene van inden ban ghestelt, afgheset ende verjaecht te worden, ja en van de kercke inden kercker te gheraken.

B.N. is er inderdaad soms in geslaagd 'oubollighe, bestdienende woorden' te vinden ter vertaling van de rabelaisiaanse ontleningen of fantasieën van Marnix. Wij geven om dit te laten zien nogmaals enkele citaten uit Capittel II van het vijfde deel van het *Tafereel*, die wij reeds in verband met de rabelaisie van de overeenkomstige bladzijden van het *Tableau* bespraken.

a [II. 278] Or il se trouve je ne sçay quels badauts de grosse paste, lesquels voyans que sainte Mere Eglise a franchi si dextrement le sault par dessus l'Escriture, et par dessus les doctrines et interpretations des anciens Peres, luy voudroyent donner le crocq en jambe, avec le baston des Conciles.

[266 v.a.] Wel aen, men vindt ic weet wat bottemuylen van roggen deeg, dewelcke siende dat de H. moeder de Ro. kercke soo knaphendighlyc den sprongh over de schrifturen, leeringen ende uytleggingen der ouder vaderen gewaecht heeft, haer wel souden willen het voetgien metten stoc der concilien setten.

Toen Gerrit Hendricksz. van Breughel in 1605 de vijftig novellen, die Coornhert had overgeslagen bij zijn vertaling van Antoine Le Maçon's *Le Decameron de Jean Boccace*, verholandste, heeft hij 'homme idiot et de grosse pâte' weergegeven met 'man van roggendeecch ende ongeleert',¹ en 'homme materiel et gros d'entendement', eveneens vertaald met behulp van de niet zeer vleiende maar wel zeer duidelijke vergelijking met roggedeeg die ook B.N. te zijner beschikking had: 'een groff ghesift mensch van Rogghen-deeghe.'²

b [II. 278] C'est bien à propos truelle, Dien te gard de mal maçon; Et je vous prie Messieurs les nigauts, vous appartient il de parler si irreverement de l'autorité de sainte Mere Eglise?

[266 v.b.] Tis wel te propooste bijlken, God beware u voor ongeluc: Ic bidde u mijn Heeren, ghy bottelourisen, voeghtet u zoo onweerdighlyken vande H. moeder de kerke te spreken?

¹ *De tweede vijftigh Lustige Historien ofte Nieuwigheden Iohannis Boccatii*, Amsterdam, Broer Jansz., 1644, 51a.

² *Op. cit.* 79a.

c [II. 279] c'est bien une mocquerie de penser que les Conciles ferreront ceste cigalle, et la viendront enclorre entre leurs limites.

[266. v.b.] dattet dwaesheyt is te dencken, dat de concilien het verken waschen, ende de selve binnen hun heyninge besluyten sullen.

'Ferrer ceste cigalle' vertaalt B.N. hier zeer vrij. Hij zal echter zeer goed geweten hebben dat de letterlijke betekenis was 'deze cicade beslaan', want

[I. 33] Ergo nostre Maistre Genti-asne [*woordspeling van Marnix op Gentianus*] a nettement ferré ceste cigalle

vertaalde hij met een equivalent nonsensiteit:

[7. v.a.] ergo onsen Jentejan heeft dese gansen wel gheschoeyt.

d [II. 280] Mais que tous les frocqs de moniorum pourroient faire les Conciles contre sainte Mere Eglise Romaine...

[267 r.b.] Maer wat hondert duysent Cappellanen moghten de Concilien teghen de H. moeder de Roomsche kercke doen...

e [II. 280] Si bien que nostre Pere Bellarmin apres long belutement de ceste dispute...

[267 v.a.] Also dat onse vader Bellarmin na langhe sifvesevinghe deser disputatie...

'Sifvesevinghe' is een afleiding van het werkwoord 'siffeseven' dat B.N. in 'al 't gene dat onse verdwaelde daer tegen begeeren te stellen, simmegrimmelijck, pluckepluysende en siffesevende' (*Tafereel*, 159 v) gebruikt ter vertaling van 'examinans et grabelans tout ce que nos desvoies au contraire produire desireroient' (*Tableau*, II, 7).

f [II. 283] qu'il ne faillit d'avoir sur les doigts bien serré, et s'il n'eut pas bien tost bridé sa langue, il eut en un beau cul de fosse appris à mieux balancer la valeur et portee d'un Dieu en terre.

[268 v.a.] die niet en liet wel dapper wat opden duijn te krygen, en so hy de tonge niet haest ghesnoert en hadde, zoo soude hy int gat van eenen kuijl geleert hebben de weerde ende het ghewichte eens aertschen Godts bet te overweghen.

g [II. 283] Comm parcillement si l'Evesque Pierre Paul Vergere, avec quelques autres causeurs, ne se fut bien tost retiré, on l'eut bien gratté, là où il ne luy demangeoit pas: Mais il fut sage et troussa ses quilles en temps et heure.

[268 v.b.] Ghelijck desghelijcks, zoo de Bisschop Pieter Pauwels Vergerius, met sommige andere langhtonghen sich niet vertrocken en hadde, men soude hem wel ghekraut hebben daert hem niet ghejeuckt en hadde: maer hy was bedacht en lichte zijn slippin in tijds op.

Men lette op de aardige vertaling van 'causeurs'.

h [II. 285] et quand aux autres, qu'ils se contentent de celebrer le Concile en oyant Messes, et en croquant à chasque matin cinq Patinostres et cinq Ave-

marías, pour empocher la pleine emulgence, qui leur est liberalement offerte en tirant seule au chevrotin.

[269 v.a.] ende wat de andere belanght, datse hun te vreden stellen het Concilium te houden, Missen hoorende, ende alle morghen vijf Pater nosters ende vijf Ave Marias krackende, om vollen dr-aflaet in hunnen dief sack te krygen, die hun zo mildelijck ghepresenteert wordt, alleenlijck het Geyteleiken treckende. i [II. 285-6] Cancaro Fratell! Tirez vous de là, il y fait chaud, vous vous bruslerez Messieurs les Protestans. Et que pensez vous faire? estimez vous que les saints Peres et le bon Pape de Rome soient des escrevisses de mer, qui portent leur cervelle dans la gibbaciére? Croyez qu'ils entendent fort bien à vostre mine, que si une fois leurs venerables Paternitez recevoient ce bast là, ce seroit assez pour metamorphoser leurs pourpoints en peaux d'asnes d'Arcadie, et leurs mitres en oreilles asinines, ou en cornes buffalines: ils se garderont bien de ce mal là, ne vous chaille: priez seulement saint Eloy, qu'il les garde de la verolle et de la caquesanque: Car il a toutes bonnes bestes en sa garde, le bon Patron. Au reste tenez pour une maxime resoluë, qu'il n'y a que la maistresse lanterne du Pape qui puisse conduire ceste chourne de galeres: Car il est l'œil des Conciles et la lanterne de l'armée Catholique Romaine.

[269 v.b.] Pestinaken broer, van daer, het isser heet, ghy sult u branden, mijn Heeren de Protestanten, wat denckt ghy te maken? meijnt ghy lieden dat de H. Vaders, en de goede Paus van Roome Zee-krabben zijn, datse de Hersenen inde tassche draghen? Geloofet datse ghenouchsaem aen u ghelaet mercken, dat zoo hare eerwerdighe Paterniteyten eenmael dit gareel aen namen, dattet genouch ware om hun wambeysen in Eselshuysen te touwen, ende hun Myters tot Esels ooren ofte Buffels hoornen te maken, zy sullen hun van dat quaet wel wachten, zijt ghy luyden maer gherust: Bidt maer S. Loy, dat hyse vande Pocken ende vant Root-melisoen bevrye: naedemael dat hy alle goede beesten waerneemt de goede patroon: Voor de reste, houdt dit voor een besloten staecwoordt, dattet maer de meesterlijcke lantern vanden Paus en is, die desen galeyswerm lichten en leyden mach: want hy is d'ooghe vande Concilien, ende de lantern vande Roomsche Catholijcke armeye.

Wat men in de *Byencorff* tevergeefs zoekt: Nederlandse vertalingen van woordformaties die buiten kijf van Rabelais afkomstig zijn, vindt men in het *Tafereel*. Gevoelswaarde en betekenis van 'matagrobiliser' benadert B.N. dicht door dit werkwoord te vertalen met 'sarrewarren':

j [II. 288] D'ailleurs ils nous viendroient matagrobilizer le moule de nos bonnets Doctoraux, avec le Concile Triburtin.

[270 v.b.] Van d'ander zyde souden zy ons het merch onser bottoorigher mutsen comen sarrewarren met het Triburijsche Concilium.

B.N. kreeg zoveel plezier in het bedenken van fantastische woorden, dat hij ze ook daar gebruikte waar hij geen vreemd en ongehoord woord te vertalen had. Een zijner vondsten is het adjectief 'sarrewarrenareljik':

k [II. 367] qu'il est ravy en admiration et stupidité.

[300 v.b.]¹ dat hy in eene sarrewarrenareljcke stuype opghetoghen is.

¹ In de exemplaren van het *Tafereel* die de KB., UBA. en UBL. bezitten, is, bij een tekst die normaal doorloopt, de nummering der bladen 299 en vlg.: 299, 302, 301, 300, 303, 304, 299, 300, 307, 308, 309, 310, 305, 306, 313, 314, 315, 316 (laatste bladzijde).

In het volgende citaat slaat het relativum 'qui' terug op een opsomming van 'vele vermaerde narweerdighe, ende wijt-beroemde devote religeuse, wijse, lijse, grijsse Besgiens...':¹

[I. 295-6] Qui par l'admirable vertu de leurs hautes et horribles arts et sciences d'Astrologie... oracles, responses, et une infinité d'autres extravagantes, idées speculatives, atomes contemplatifs, devotions fantastiques, ethelotresques inventives, et semblables plaisantes drogeries et triquebalaridelles,² sont montées à tel credit, reputation, autorité, puissance, et domination, que pardessus le globe de la Lune au Ciel, elles ont mesnage les vents, orages et tempestes, incervellé les influences de la Lune, aux mousles des bonnets doctoraux, en excentrifiquant les rayons du Soleil; Et icy en terre ont rebouché et abalourdi les pointes des intelligences Royales.

B.N. heeft in zijn vertaling vele composita uit rijmende en allitererende vormen samengesteld:

[108 r.b.] die door de wonderbarelycke cracht van hun hooge ende schrickelijcke consten en kunstgiens, van Sterre-kykerijen ... waersegginghen en lotingen, met eene ontallickheyt andere geckenarremalle bommelingen, suffenuffegeckemakingen, idiotisse verspiegelingen, overclimmerige Hemellouckingen,³ starkoppige devotien, guychlighe inventien, ende andere diergelijcke koenskens en drollighe bootsen en hickepickebrickelingen meer, tot alsulcken crediet, reputatie, autoriteyt, maght ende heerlijckheyt, gestegen zijn, dat zy boven het ghewelfte der Manen, de winden, stormen en tempeesten ghehuyselijkt hebben, inde moele oft vorm van hun bottooraligge mutsen, de influentien vande Mane ghesollebollewerckt, jae de glimmeglantsende stralen der Sonne verslimmegrimmeblint hebben, ende hier op aerden hebben zy het spits vande Koninghlijcke intelligentien versottebottemuyt.

Bijzonder op dreef is B.N. bij het vertalen van de hoofdstukken waarin bereiding en toepassing van de 'teinture chalemétique' beschreven wordt. Marnix handelt er even uitvoerig over als Rabelais over het kruid Pantagruelion. Men lette op B.N.'s vertaling van 'ornés et enrichis' in de titel van het achtste hoofdstuk van 'la cinquieme partie de ce premier tome' van het *Tableau*:

m [II. 350] Que sainte Mere Eglise a tiree une grande partie de ses traditions de la teinture chalemétique, ou quintessence de Mercure sublimé, et d'ou ceste teinture vient. Et comment elle s'accoustre. Et que les ordres de Moines en sont tous procédé, ornés et enrichis.

¹ 'Tant de celebres, venerables et haut renommées devotes, religieuses, sages, sageanes, sagefolles, et sempiterneuses matrones...'

² Cf. Arsy: 'Triquebalarideau m. een beusalcry.'

³ Het subst. 'overclimmering' gebruikt B.N. (117 r.a.) ter vertaling van 'circulation.' 'Hemelloucking' zal men in verband moeten brengen met het werkwoord 'loucken' dat Oudemans (*Bijdragen tot een Middel- en Oudned. Wdb.*, blz. 200) met de betekenis 'zien, kijken, gluren' vermeldt. In *Tafereel*, 258 v., gebruikt B.N. 'Planetsche hemellouckinghen' om 'Theoriques planetaires' van *Tableau*, II, 258, weer te geven. Ook in het citaat uit *Tafereel*, 117 v.b., dat wij op blz. 40 geven, zal men 'hemellouckinghen' moeten opvatten als 'beschouwingen, onderzoekingen van de hemel.'

[294 r.a.-b.] Dat de heylighe moeder de Kercke een groot deel haerder traditien uyt de kalemijnse tincture ofte quintessentie vanden ghesublimeerden Mercurius getrocken heeft, ende van waer dese tincture comt, oock hoe de selve toeghemaeckt wordt, en dat de ordens der Monincken alsamen daer van voorts gecomen, versieremieresiert en verrijckelijckt zijn.

In dit en in andere hoofdstukken vertaalt B.N. 'distiller' soms met 'overhalemalen':

n [II. 351] Finalmente estant refroidy [*s.* zeker mengsel], le fait distiller froidement en une cucurbitte avecq ses feces tartariques.

[294 v.b.] eijndelick vercout wesende, dede zy het zelve koeltgiens in een Kawoorde,¹ met zijn Tartarische gisten overhalemalen.

[I. 321] Car ils en distillent la quintessence de la monarchie Ecclesiastique.

[118. r.b.] Want zyer de quintessentie vande Roomsche Pauselijcke gheeste-lijke monarchie uyt overhalemalen.

In het zestiende-eeuwse Frans is het werkwoord 'alambiquer, alembiquer', dat eigenlijk 'distilleren' betekent,² herhaaldelijk gebruikt in uitdrukkingen als 's'alembiquer le cerveau, l'esprit' die ongeveer dezelfde bedoeling hebben als het rabelaisiaanse 'se sentir matagrobolisé en son esprit'.³ E. Huguet⁴ geeft een voorbeeld uit de *Correspondances et Mélanges* van Marnix:

Il faut mesmes que tu t'alembiques piteusement le cerveau, pour trouver de quelle punition j'entends que le magistrat doive punir les heretiques.

In het *Tableau* schrijft Marnix:

[I. 297] et vay fantastiquement alembiquant le moule de mon chapperon Doctoral

wat B.N., het werkwoord 'verhalemalen' gebruikende, vertaalt met:

[109 r.b.] hittebitselijck den snabel van mynen Doctoralighen kapproen overhalemalende.

B.N. bezigt ook de substantiva 'verhalingh' en 'overhalemalingh':

[I. 316-7] Or considerons maintenant là dessus, quelles hallebrenées quintessences, ce maistre Alchimiste tire de ce divin or, par ces circulations spagyriques.

¹ 'Kawoorde' is een afleiding van Lat. 'cucurbita' (soort pompoe); cf. *Mnl. Wdb.*, III, kol. 1247, 'cauwoerde.'

² 'Alambic, alembic' is een distilleerkolf. Zie de volgende plaatsen uit resp. *Tableau* en *Tafereel*

318 Et n'y a que la seule succession de S. Pierre, qui demeure en l'alembicq.

117 r.b. Daer en is niet als S. Pieters successie int glas overgebleven.

In Arsy wordt 's'alembiquer l'esprit' vertaald: 'sijn hoofd swaer of moeylijk maken, sijn geest beswaren of verwerren.' Vgl. ook Littré, 101a.

³ Cf. 'Je me sens tout matagrobolisé en mon esprit des propous de ce fol endiable' (Rab. III, 26), en boven, blz. 30.

⁴ *Dictionnaire de la langue française du seizième siècle*, I, Parijs, 1925, 149.

[116 v.a.] Wel aen, laet ons daer over aenmercken, wat voor dreckelijcxsche quintessentien desen Meester Alcumist, door zyne s'pagirike overhalemalinghen, ytt dit Goddelijcke gout quinceleert.

[I. 319] Que t'en semble mon cher et feal? Ne voila pas des bragardes extractions et metempsychoses bien autres que les Pythagoriques?¹

[117 v.b.] Trouwe lieve, wat duncer u van? zijn dat niet op gemoutste overhalinghen ende hemellouckinghen, wel andere als de Pythagorische?

Fraai rijmende en allitererende composita zijn de verba 'verhullebullen' en 'verwirreweyen' die B.N. gebruikt in een passage waar de grote verscheidenheid van religieuze orden en klederdrachten wordt bespot:

o [II. 77] les uns encapitonnez d'un chapperon de fol, et enchevestrés d'un frocq de Moine, les autres bardocucullez² d'une chausse d'hypocras, les autres liez à l'usage de *patibulantibus*.

[186 v.b.-187 r.a.] de eene met eenen sotskappruijn verhullebult, de andere met een Moninckscappe verwirreweyrt, de andere met een Totemutse ghekoovelcapt, de andere ghestroopt, de andere ghestrickt nae 't ghebruijck der *patibulantibus*.

De werkwoorden 'hullen' en 'bullen' die verwerkt zijn in 'verhullebullen', vindt men in het *Tafereel* naast elkaar gebruikt.

[164 v.b.] van het hooft totte voeten ghehult, ghebult, gereet en gecleet.

ter vertaling van *Tableau*

[II. 21] de pied en cap revestu et bardé.

Tot de groteske samenstelling 'geckenarremalle bommelinghen'³ die in *Tafereel*, 108 r.b., werd gebruikt, neemt B.N. verscheidene malen zijn toevlucht:

p [II. 352] Et de faict, tous les ordres des Moines et Nonnains, que nous avons vey cy dessus, ne seroyent que vrays badinages sans sel et saveur, si ceste teinture ne leur donnoit la grace qu'ils ont.

[295 r.a.] Oock en waren metter daet alle de ordens van Monincken ende Nonnen, die wy hier boven ghesien hebben: maer onghesouten geckenarremallebommelinghen, zoo hun dese tincture de bevallicheyt niet en gave.

[II. 77] Bref ils [*sc.* de monniken] sont desguisés en mille bisardes façons toutes diverses l'une d'avec l'autre, et tenans toutesfois un chascun son minois,

¹ Over de 'metempsychose Pithagorique' spreekt Rabelais, Rab. V, 4; cf. V, 20.

² 'Bardocuculle', door Rabelais gevormd van 'bardocuculle' (cf. Moland's Glos-saire-Index bij de *Oeuvres*, ed. Jannet, blz. 21). 'Frere Bardocuculle' (Marnix T. II, 297) vertaalt B.N. (Marnix *Taf.*, 274 r.a.) met 'gekapilleerden coordebroer'; en de uitroep 'o le vaillant Iesusbardocucule' (Marnix T. II, 35) wordt 'wat vromer kovelcapte Jezus' (Marnix *Taf.* 170 v.a.).

³ Het *Algemeen Vlaamsch Idioticon* van L. W. Schuermans geeft de vorm 'bommeling' als een synoniem van 'gebom, gebommel.' Arsy geeft 'bommeler, bommelnecker - esprit aquatrique.' Zie ook aldaar op 'bommelen' en 'bietebau, bommelaer.'

sa chiamgree, sa raminagrobicontenance,¹ son habit, sa reigle, sa corde, son frocq, et sa profession pour la plus exquise.

[187 r.a.] ten corsten, zy zyn in duysentderley fantasyke fatzoenen, d'een van d'ander verschillende, toegemaect, nochtans hout een yeghelijck zynen snavelstant, zyne grimmagien, zyne simmegrimmingen, zyne geckenarremallebommeligen, zijn cleet, zynen reghel, zijn cappe ende zijn professie voor de alderuytghelenste.

Een woord dat Rabelais en Marnix beiden gebruiken en waarvan in de loop der tijd zeer verschillende etymologische verklaringen zijn gegeven² is 'fanfreluche'. Sainéan³ en Littré⁴ brengen het in verband met het Italiaanse 'fanfalucca' dat 'gril' betekent. Voor zijn vertalingen van deze onomatopoeie verdient B.N. naar mijn mening een tien:

q [II. 351] un sel extrait des plus fines Idees, myrmidones et fanfreluches claustrales, qu'elle [*sc.* sainte Mere Eglise] sceut trouver.

[294 v.b.] een sout uyt de fijnste kloosterlijkste sinnenmalighen, droomsichten en muggesangebisselinghen die zij vinden konde, getrocken.

[II. 78] un de ces mondes Democritiques, composés de belles petites atomes et bisardes fanfreluches.

[187 r.a.] een van dees democretike wereldds... van cleyne lieflijcke veselinghen en fantasyke sinnespinninghen ghemaect.

Tableau, II, 21, 'et dix mille autres semblables baliverneries' wordt *Tafereel*, 164 v.a., 'en thien duysent der ley andere diergelijcke bueselinghen en visevaseryen meer'; het is duidelijk dat B.N. over voldoende termen voor 'dwaas, onbenullig' en aanverwante begrippen beschikt om het *Tableau* te kunnen vertalen. Bij zijn klanknaboosingen vervangt B.N. vele woorden van Marnix, die ook in neutrale zin konden worden opgevat, door zwaar met schimp geladen termen;⁵ dat hij daardoor de satire vergroot, behoeft geen betoog.

Naast de oubollige Nederlandse woorden gebruikt B.N. vele gallicismen. 'Distiller' wordt met 'overhalemalen' en 'overhalen' vertaald, maar ook door 'distilleren'. B.N. heeft er geen principieel bezwaar tegen het woord 'metamorphose' te behouden; hij geeft dit echter ook weer met 'verpompelelinghe', dat een afleiding is van 'verpompen', welk werkwoord evenals 'verpottibaccen' gebruikt wordt ter vertaling van 'transformer' en 'metamorphoser'.⁶

¹ Voor 'raminagrobis' zie Sainéan *L.* II, 489. *Tableau*, II, 294, 'ce grand maistre Raminagrobis Frere Panigarolle' vertaalt B.N. met 'desen grooten sta breedt broer Frans Panigarolle' (Marnix *Taf.* 272 v.b.).

² Zie het Alphabet de l'Auteur François in 'Rabelais de Hollande du XVIIe siècle' en Jannet-Moland, *Glossaire-Index*, 83.

³ Sainéan *L.* I, 154.

⁴ Littré, II, 154.

⁵ Zo vertaalt B.N. 'croupir à genoux' (Marnix *T.* II, 21) met 'de knien te sleckeslepen' (Marnix *Taf.* 164 v.a.).

⁶ Zie Marnix *Taf.* 108 v.a. (*T.* I, 296); *Taf.* 117 r.b. (*T.* I, 318).

OVER HET BESTUDEREN VAN VERTALINGEN,
MET NAME UIT HET 17DE-EEUWSE NEDERLAND*

1. Vertalingen en navolgingen zijn onmisbare hulpmiddelen ter bepaling van litteraire, politieke en filosofische stromingen: ook kunnen zij om zich zelfs wille bestudeerd worden.

Het is mijn ervaring, dat vertalingen en navolgingen uitstekende gidsen zijn in het geestesleven van het verleden. Deze weg is beter, dan die, welke men inslaat, als men alleen zeilt op het kompas van eigen smaak, of dan de wegen, die zich voor ons openen, als men zich te zeer verblinden laat door de glans van enkele grote sterren. Houdt men zich b.v. hoofdzakelijk bezig met Vondel, Hooft en Huygens, dan krijgt men, hoeveel genot het verkeer met deze drie grote mannen ook moge schenken, toch een vertekend en zeer onvolledig beeld van het geestesleven der 17de eeuw. Wel kan men een heel eind komen, als men de correspondentie van deze drie niet verwaarloost. Vooral die van Huygens, die van dit drietal maatschappelijk de belangrijkste rol gespeeld heeft, is zeer interessant. Zij brengt ons door de brieven die Huygens met Descartes wisselde ook in voeling met het opkomend cartesianisme. Hun onderlinge vriendschap strekt en Descartes en Huygens zeer tot ere. Zijn grote bewondering voor Descartes maakte echter niet dat Huygens Descartes' grote tegenstander, Voetius, minachtte; in 1676 dicht Huygens – Cartesius, Voetius en Cocceius naast elkaar stellende –

Tres varia pietate, pari virtute decori,
Fulserunt Patriae sidera quisque suae,

om te eindigen met de vraag

Quis non Cartesius (si detur copia), quis non
Cocceius, quis non Voetius esse velit?¹

Nu de voorshands verloren vrijheid ons tot bezinning noopt over wat

* Omstreeks Pinksteren 1944 klandestien gehouden, niet gepubliceerde lezing.

¹ *Ged.* VIII, 156-7.

kenmerkend Nederlands is en over de voornaamste trekken van het Nederlandse volkskarakter, zien wij hoe nauw aan ons verwant en hoe echt Nederlands de figuur van Huygens was: zijn integer en praktisch staatsmanschap, zijn kosmopolitisme en polyglotisme, dat toch niet de minste schade deed aan zijn liefde voor eigen land en eigen hof, zijn zin voor een comfortabel leven met zuivere familieverhoudingen, zijn evenwichtigheid en zijn werklust, zijn kunstzin en belangstelling voor de wetenschappen, het zijn alle eigenschappen, die wij onze eigen leiders zouden willen toewensen.

Waarlijk, wie onze zeventiende eeuw wil verstaan, moet naast zijn Vondel, die hem daarvan den stijl, den gloed en de verheffing leert, zijn Huygens altijd bij de hand hebben

schrijft J. Huizinga in zijn schets *Nederland's beschaving in de zeventiende eeuw*.¹ In elk geval is Huygens het meest illustere voorbeeld van een staatsman-dichter waarop wij kunnen wijzen. Hoe zinkt bij hem, en als staatsman en als dichter, Cats in het niet – al is ook deze laatste typisch Nederlands, zij het van een zeer gemiddeld en minder uitblinkend type.

Maar het naar voren halen van Huygens is, dunkt mij, een typisch verschijnsel van de allerlaatste tijd. De tachtigers b.v. zullen zich niet zo zeer tot hem aangetrokken gevoeld hebben. Nu kunnen wij veronderstellen, dat de huidige omstandigheden ons bijzonder gevoelig maken voor het onderkennen van de drijfveren en de waarde van het Nederlandse geestesleven in ons gloriëtijdperk – en dit moge niet onjuist zijn – toch doen wij hiermee, *au fond* niets anders dan onze eigen belangstelling projecteren in het verleden. Als wij ons echter met een bepaald tijdperk bezighouden, moeten wij, om een globaal overzicht van zijn betekenis te krijgen, onderzoeken op welke gebieden van geestelijk leven toen het hoofdaccent viel. Perioden waarin de 'belles lettres' in engere zin bloeien, en perioden waarin natuuronderzoek, filosofische of theologische bespiegelingen, historische onderzoekingen, ontdekkingsreizen, of penningkunde de algemene belangstelling trekken, wisselen elkaar af, al valt vaak een bloeitijdperk van één der genoemde takken samen met die van een of meer van de andere. In de inleiding van zijn *La crise de la conscience européenne*, dat handelt over het tijdperk 1680–1715, geeft Paul Hazard een fraaie karakterisering van deze periode:

Il y a des périodes lyriques: il est doux, lorsque on les étudie, d'écouter leurs harmonies, d'aspirer leurs effluves sonores, de se laisser conduire par leurs musiques subtiles jusqu'à l'ineffable: toute la terre n'est plus qu'un chant. La

¹ 2e dr., Haarlem, 1956, 59.

période que nous avons abordée n'est pas telle; elle a ignoré les cadences et les rythmes; elle a fait contresens sur la nature même de la poésie; elle n'a pas connu le pouvoir des charmes. Ce n'est pas que les valeurs imaginatives et sensibles aient tout d'un coup disparu, ni que les humaines aient cessé pour un temps de se livrer à leurs jeux et à leurs passions; nous avons marqué, au contraire, à côté du travail de l'intelligence pure, la vie persistante des couleurs et des formes, et les contradictions du cœur. Ici le piétisme, ailleurs le quiétisme, nous ont révélé les aspirations et les frémissements de grandes âmes inquiètes que la raison ne contentait point, et qui cherchaient un Dieu d'amour. Mais ce mysticisme même a contribué à la crise de conscience qui caractérise essentiellement l'époque. Il a dénoncé l'alliance de la religion et du pouvoir, et échappant au contrôle des Églises orthodoxes, ne voyant dans la foi qu'un élan individuel et spontanéité primitive, brisant l'ordre établi, il a joué pour son compte le rôle d'élément novateur: de même qu'on introduisit alors dans la société un ferment d'anarchie, en opposant la vertu primitive du sauvage aux erreurs et aux crimes de la civilisation.¹

In de laatste zin doelt Hazard op het betrekkelijke van onze gebruiken en zedelijke normen, zoals reisverhalen, van b.v. Bernier, Rycaut, de Bruyn of Tachard, ons dat deden inzien.

Om tot conclusies te geraken als die van Hazard is het nagaan van hetgeen vertaald wordt buitengemeen instructief en dat geldt in het bijzonder voor ons land, dat ook op geestelijk terrein een zo belangrijk transitogebied met vrijhavens is geweest.

Het tweede gedeelte van mijn eerste stelling, dat vertalingen ook om zich zelfs wille bestudeerd kunnen worden, behoeft, dunkt mij, geen verder betoog. Ook het meest oorspronkelijke werk is gedeeltelijk navolging en ook de meest letterlijke vertaling bezit toch altijd iets van een eigen karakter, is altijd enigszins een herschepping, waarvan ook genoten kan worden zonder kennis van het origineel. Dit voert ons tot het volgende punt.

2. Oorspronkelijkheid is nog zeldzamer dan a priori verwacht kan worden. Waarom b.v. volgt Horatius in Ode I, 9 behalve de maat ook nog gedeeltelijk de gedachtegang van een gedicht van Alcaeus na?

Ook de auteur, die de intrigue van zijn stuk helemaal zelf bedacht heeft, is beïnvloed door de tijdsstromingen en modes om zich heen. Tegenover het verleden staat hij eklektisch, bepaalde figuren en perioden trekken hem in het bijzonder aan; zo'n periode ziet hij in een bepaald licht en van de figuren zijn het bepaalde kanten, die hem belang inboezemen. Een baanbreker is hij, die de mode meer leidt dan volgt. Zo was Horatius met zijn oden zeer nieuw; hij had dan ook geen onmiddellijk succes. Men weet, dat Horatius een Latijns vers maakte naar het voor-

¹ P. Hazard, *La crise de la conscience européenne*, Parijs, 1935, IX.

beeld van strofen van Alcaeus en Sappho. Maar waarom kon hij de inhoud van zijn verzen niet geheel zelf bedenken? Een nieuw pak is toch vaak mooier dan een vermaakt pak? Neem de bekende ode (I, 9):

Vides ut alta stet nive candidum
Soracte, nec jam sustineant onus
Silvae laborantes, geluque
Flumina constiterint acuto...

In het eerste couplet wordt de berg Soracte genoemd, in het tweede wordt Thaliarchus aangespoord een quadrimum (een vier jaar oude) Sabijnse wijn te ontkurken.

De locale kleur en de persoonlijke toon zijn beide het onloochenbaar kenmerk van dit gedicht, en men pleegt er Horatius om te prijzen, dat hij er zoo geheel in geslaagd is het Grieksche origineel van Alcaeus, waaruit de voortreffelijke Athenaeus ons een zestal regels bewaard heeft, aan eigen land en leven aan te passen,

schrijft Prof. Kuiper in een aardig artikel in *Hermeneus*¹ over de ode 'Vides ut alta'. Maar, vraagt Prof. Kuiper vervolgens, is waarlijk die verlatinisering zo door en door gelukt? Niet vaak zal de Soracte een besneeuwde top gehad hebben, en dat beekjes stijf bevroren zijn van de vorst, is zeker een nimmer in Latium voorkomend verschijnsel. Horatius' gedichten zijn beroemd wegens hun plotselinge overgangen, maar is nu de aansporing om de zorgen maar aan de goden over te laten, die de hevigste stormen kunnen stillen, totdat er geen cypresenblad meer trilt (rgl. 9-12), om niet over de toekomst te piekeren (13-4), maar om, zolang men nog jong is, van spel en dans en liefde te genieten (15-20) nu wel zo op zijn plaats als men voor de koude weggedoken bij het knappend houtvuur zit? De regels, die van Alcaeus' gedicht bewaard bleven, doen vermoeden, dat diens gedicht in het vroege voorjaar speelde, wanneer voorjaarsstormen het laatste ijs doen smelten. En bij dit seizoen past goed een opwekking om van zijn jeugd te genieten, om geen 'choreas' en 'dulces amores' te verachten

Donec virenti canities abest
Morosa -

'zolang de kriegale kaalheid nog ver is van de bloeiende jonge man'.

De roep om en de eis van oorspronkelijkheid is van vrij recente datum. Dat Horatius haar niet kent in de voor ons gangbare opvatting, blijkt uit zijn *Ars poetica*, waarin hij op een gegeven ogenblik zegt (vs. 128 en

¹ W. E. J. Kuiper, 'Vides ut alta,' *Hermeneus*, III, 1931, 81-4.

vlg.), dat het uiterst moeilijk is om de algemeen menselijke gevoelens op eigen wijze te vertolken, d.w.z. om personen te creëren, die handelen overeenkomstig hun karakter en toch geen schablonen zijn – daarom kan men veel beter een of ander stuk b.v. uit de *Ilias* tot onderwerp kiezen dan een onbekende stof. Ik interpreteer hier de regels

Difficile est proprie communia dicere, tuque
Rectius Iliacum carmen deducis in actus
Quam si proferres ignota indictaque primus

zoals dat ook gebeurt door Plessis en Lejay in hun uitgave van de *Oeuvres d'Horace*,¹ want deze verklaring geeft m.i. een goede zin. Als men de gegevens die algemeen bezit zijn, de 'publica materies', tot zijn eigen bezit (privati juris) wil omvormen, dan moet men niet banaal en laag bij de gronds blijven en niet al te nauwkeurig woord voor woord willen parafraseren; want dan zou men geen vertolker, maar een navolger, 'imitator', zijn in de kunst, waarbij een al te vrijmoedig voortschrijden echter verboden wordt door het kennen van eigen begrensde vermogen ('pudor') of door de 'operis lex', de regels die voor het werk gelden moeten.

Publica materies privati juris erit, si
Non circa, vilem patulumque moraberis orbem,
Nec verbo verbum curabis reddere fidus
Interpres, nec desilies imitator in artum,
Unde pedem proferre pudor vetet aut operis lex,

zijn merkwaardige woorden voor onze moderne tijd waarin de meeste schrijvers toch de pretentie hebben oorspronkelijk werk te leveren.

Van vele toneelstukken van schrijvers van de eerste grootte kennen wij bronnen. In Hooft's *Granida* b.v. kunnen wij enkele regels aanwijzen, die de vertaling zijn van versregels uit Guarini en Tasso, tekenen van Hooft's bewondering en liefde voor de Italiaanse renaissance-poëzie, maar ook de intrigue zal slechts voor een gering gedeelte een vondst van Hooft zijn. Hooft volgde waarschijnlijk een oud Engels spel.²

Natuurlijk zijn vele van de stukken, waarvan wij de bronnen kunnen noemen, veel en veel oorspronkelijker dan bepaalde Franse driehoeks-drama's of Amerikaanse thrillers die volkomen cliché zijn, ondanks hun

¹ *Oeuvres d'Horace, texte latin*, ed. F. Plessis et P. Lejay, Parijs, 1911, 13e dr.

² Men leze wat Prof. Dr. A. Kluyver schreef in 'Over het spel *Granida*,' *Neophilologus*, I, 1915, 123-39, waar men vernuftige veronderstellingen zal aantreffen over hetgeen door Hooft in een voorbeeld gevonden moet zijn en wat hij zelf gefantaseerd moet hebben.

IV. N. J. Wieringa's Nederlandse vertaling van François Rabelais' *Oeuvres*, frontispice door J. v. d. Aveele (?) (Amsterdam, 1682).

elkaar: de ene houdt van antithese, van woordspel en van parallelle zinsconstructies, de andere vermijdt juist alle parallellisme en schuwt de antithese. Voortdurend wisselen deze beide stijlen, met allerlei variaties natuurlijk, elkaar af. Beginnend met de Grieken, Gorgias en tegenover hem Plato, krijgt men in de Romeinse keizertijd een strijd tussen de z.g. oude en nieuwe stijl, oftewel tussen 'Atticismus' en 'Asianismus', terwijl in de nieuwere tijd de antithese-stijl tot een ongekennde bloei kwam met de Engelsman John Lyly en de Spanjaard Antonio Guevera.¹ Wieringa's stijl vertoont grote overeenkomst met die der Elizabethaanse vertalers, zoals John Florio, Thomas North en Philemon Holland. Hij was een groot purist en als zodanig had hij kritiek op het vreemde en onzuivere Frans, doorspekt met Grieks, Latijn, Italiaans, Spaans, Engels, Hoogduits en andere uitheemse talen, dat Rabelais schreef. Zijn vertaling van Rabelais' *Oeuvres* heeft dit niet geschaad. Misschien ook juist hierdoor is zijn vertaling vaak licht en luchtig. Hij belast haar niet met een overvloed van opsommingen, zoals Johan Fischart, de Duitse vertaler en navolger van Rabelais dat deed.² Wanneer Rabelais in zijn beroemde 'Les propos des beuveurs' een van de drinkers en kannelichters laat zeggen

...je n'entens point la Rhetorique. De la pratique, je m'en ayde quelque peu...,³

dikt Fischart dit aan tot

Ach, Gevatter, Ich verstand diese Redtorich nicht, Theoric solt ich sagen, aber mit der Practic behelff ich mich ein wenig, und wie aller Practic Groszmutter schreibt, mit der Glaszbrechsi und Eulaszbrüchy;⁴

maar Wieringa vertaalt zwierig met een enkel rijmpje:

Ik verstaa mij geen dichten, maar roemers te lichten.⁵

Heeft hij ook kritiek geoeffend op de inhoud van Rabelais' *Oeuvres*? Preuts was hij zeker niet: men heeft zelfs wel eens gemeend, dat Wieringa alleen het boertige in Rabelais volkomen kon begrijpen, maar dat hij niet doorgedrongen was tot de kern, 'la substantifique moelle'. Ik heb getracht deze mening te weerleggen, o.a. door Wieringa's vertalingen van de termen pantagruelisant, pantagrueliser na te gaan.⁶ Pantagruelisant

¹ De oorsprong van de antithese-stijl van de zestiende en zeventiende eeuw zoekt Norden in de navolging van Isokrates en Cicero.

² Cf. *Wieringa*, 305.

³ Rab. I, 11.

⁴ *Johann Fischart's Geschichtklitterung und aller Praktik Groszmutter*, ed. J. Scheible, Stuttgart, 1847, 145.

⁵ Rab. W. I, 14.

⁶ *Wieringa*, 321.

vertaalt Wieringa o.a. door 'slampamper', maar als Rabelais het Panta-gruelisme omschrijft met:

vous entendez que c'est certaine gayeté d'esprit conficte en mespris des choses fortuites¹

schrijft hij, volkomen ernstig:

Je merkt wel dat ik meen een zekere verlustiging der geesten, verzonnen ter spijt van de gevallen zaaken.²

Wieringa heeft altijd zuiver aangevoeld waar ernst onder de spot van Rabelais verborgen lag. Ook is er verschil in temperament en levens-ideaal tussen Rabelais en Wieringa, wat in de vertaling zelf valt te merken. Waarschijnlijk onbewust heeft Wieringa dit af en toe laten doorschemeren. Wieringa was niet religieuzer aangelegd dan Rabelais, maar zijn geloof droeg een minder renaissance-achtig, minder persoonlijk karakter dan dat van Rabelais, en waarschijnlijk was hij met volle overtuiging een trouw lid van de hervormde kerk. In een van de ernstige passages uit de *Oeuvres* ondertekent Gargantua een brief aan zijn zoon met 'ton père Gargantua'. Bij Wieringa wordt dit 'uw aardse vader Gargantua', een ondertekening, die wel past bij de ernstige stemming van Gargantua, maar toch het accent verschuift. Als mijn Rabelais-uitgave niet veiligheidshalve met Wieringa's vertaling moeilijk te bereiken opgeborgen zat, zou ik hier nog wat dieper op ingaan, omdat de heer Boerebach, in een eerst onlangs in *Museum*³ verschenen kritiek op mijn proefschrift, zich afvroeg of in Wieringa's vertaling Rabelais nog wel de prediker was van een nieuwe godsdienst, bestemd om de toekomstige élites te vormen en ter deugd te leiden langs de weg der natuur, onder het appél der menselijke rede. Wieringa moge in dit opzicht minder revolutionair geweest zijn dan Rabelais zelf, toch geloof ik niet, dat wij hem daarom moeten ontzeggen tot de kern van de *Oeuvres* te zijn doorgedrongen.

De kritiek en de eigengereidheid van de vertaler kunnen leiden tot misschien niet betrouwbare, maar toch fraaie vertalingen – zo noemt men de vertalingen van een zekere Fransman 'les belles infidèles'. Het resultaat kan ook in alle opzichten bedroevend zijn. Zo kan ik geen enkel woord van lof vinden voor ten Brink's bewerking van Coornhert's *Zedekunst*⁴ – alhoewel geen vertaling in de taal van een ander land, dan

¹ Rab. IV, 495.

² Rab. W. IV, voorreden.

³ B. M. Boerebach, 'C. L. Thijssen-Schoute, *Nicolaas Jarichides Wieringa*,' *Museum*, LI, 1944, 103–6.

⁴ J. ten Brink, *Dirck Volckertsen Coornbert en zijne wellevenskunst*, Amsterdam, 1860.

toch wel in die van een andere tijd. Ten eerste wordt de zuivere beeldspraak van Coornhert door ten Brink herhaaldelijk verknoeid:

[I. 2.8] Inde eerste, te weten in de lydelycke krachte des verstandelyckheyds, verschynen zich de verbeeldinghen, komende uyten zinnen. Dit zyn dan de ghedachten. Deze bewaart zy als voghelkens inde kouwe der ghedenckenissen.¹ [t. Br. 4] De ontvangende Rede ordent de voorstellingen, die, door middel der zintuigen ontstaan, uit de verbeeldingskracht vloeeyen, en legt ze ter bewaring in de schatkamer des geheugens.

[I. 11.33] Hier teghen is wederomme de zoete hope zodanighen voedstere des gheloofs, dat het ghelove zonder het troostelycke zock ende groeysame douwe vande ghoede hope inder jonckeyd versmachten ende inde heete anvechtinghe verdorren oude moeten.

[t. Br. 17] ...dat het Geloof in prillen jonkheidsbloei onder den verschroeyenden adem der zinnelijheid [*sic*] ware weggekwijnd, had niet de zoete lach der Hoop haar 't leven gered.

Waarom moest ten Brink er hier de zinnelijkheid en de zoete lach der hoop bij halen?

[IV. 12,29] Men zal eer van een dooden woorden dan van een ghierighe weldaad verwerven.

[t. Br. 94] Want een lijk zal eer op nieuw spreken, eer een gierigaart waarachtige weldadigheid betoont.

Hoeveel kernachtiger is hier Coornhert. Indien in ten Brink's tijd 'woorden verwerven' niet meer gezegd kan worden, waarom schrijft hij dan niet eenvoudig: Men kan eerder verwachten, dat een dode gaat spreken, dan dat een gierigaard weldaden gaat bewijzen. Het woordje 'opnieuw' is natuurlijk geheel misplaatst.

Behalve de litteraire waarde, wordt ook soms de betekenis van de *Zedekunst* door ten Brink aangetast. Bij iedere kunst die geleerd wordt, redeneert Coornhert, is er een goede of minder goede leermeester en zijn er bevattelijke of minder bevattelijke leerlingen. Wat nu de kunst van wel te leven betreft,

[I. 1.21] ...dat God zelve een recht leermeester dezer kunsten is, belydt elck; oock ontkent niemand, datter menschen zyn ende gheweest zyn (hoewel zeltzaam) die deze kunste zulcx vanden eenighen ende waren Leermeester gheleert hebben ghehadt, dat zy wel, dats dueghdelyck leven ende gheleeft hebben, ende mitsdien deze kunste te recht konnen ende konden.

In deze passus komt het perfectionisme, dat Coornhert aanhing, tot uiting. En dit wordt in ten Brink's herschrijving verdoezeld:

[t. Br. 2] God is de waarachtige Leermeester dezer heilige kunst. Slechts enkele menschen toonden door wandel en schrift den eenigen Leermeester naar eisch te hebben begrepen.

¹ Dit en volgende citaten volgens D. V. Coornhert, *Zedekunst dat is wellevenskunste*, ed. B. Becker, Leiden, 1942.

Coornhert wilde er niet de nadruk op leggen, dat 'slechts enkele menschen' de kunst van wel te leven machtig werden, maar dat er mensen geweest waren of zijn, zij het dan weinige, die deze kunst beheersten of beheersen. Over de liefde en de begeerte verkondigt Coornhert een opvatting, die, naar hij zich bewust is, door veel geleerde mannen niet gedeeld wordt:

[I. 9.9] ...zonderlinghen daar inne niet, dat zyluyden houden datter zo wel is quade als goede liefde ende begheerte.

Men moet hem echter zijn afwijkende mening niet euvel duiden:

[I. 9.10] ...zyluyden ghevoelen altzamen oock zelve in vele stucken anders dan andere gheleerde mannen. Dat hebben zy ghaarne, datmen henluyden niet qualyck af en neme. Zo zal henluyder wet der naturen huer oock wel leren met my hier inne te handelen, zo zy ghaarne van anderen ghehandelt zouden zyn, dat is dat zy my ghoeedlyck (dole ick) onderwyzen ende kan icx niet begrypen, in myn mesverstandt dulden.

Waarom hij dan toevoegt:

Dit zullen zy noch te lichtelycker doen, niet alleen ten anschou vande redenen by my hier voor dit myn ghevoelen verclaart, maar noch vele meer ten anschou van 'tgrote gheloof, dat by my hebben ende by henluyden oock behoren te hebben de woorden vanden beschryver vande liefde zelve.

De fiere bescheidenheid die in deze woorden trilt wordt bedillerige zelfverheffing bij ten Brink, die de laatste alinea zo weergeeft:

[t. Br. 14] En dit zullen ze te eerder doen, als zij letten op de woorden door den grooten Beschrijver der Liefde gebezigd, die voor mij het hoogste gezag hebben en het voor hen ook moeten hebben.

Het was misschien wel een goed denkbeeld van ten Brink een verkorte uitgave in moderne taal van de *Zedekunst* te willen geven, maar de wijze waarop hij haar van stof en spinrag zuiverde is vrij ongelukkig.

Aan de zucht de stijl van een vroegere eeuw te willen kuisen en beschaven, is ook het werk van Boccaccio niet ontkomen. In 1697 verschenen te Amsterdam bij G. Gallet, met plaatjes van Romein de Hooghe, de *Contes et nouvelles de Bocace... traduction libre accomodée au gout de ce temps et enrichie de figures en taille douce*. Ditmaal een vertaling dus, zowel naar taal als naar tijd. Een der voornaamste kenmerken der bewerking was het hier en daar aanbrengen van toevoegingen van anti-katholieke strekking. Hoewel niet al te fraai, werd deze vertaling herhaaldelijk herdrukt en op haar beurt omstreeks 1700 in het Nederlands overgebracht.¹ De

¹ *Aardige en vermakelyke historien van Bocatius den Florentyner*, 2e druk, Keulen, z.j. 2 dln., aanwezig in UBA.

bekende novelle (II, 5): 'Andreuccio da Perugia, venuto a Napoli a comperar cavalli, in una notte da tre gravi accidenti soprapreso, da tutti scampato, con uno rubino si torna a casa sua', over de paardenkoopman Andreuccio uit Perugia, die met een dikke beurs naar Napels gaat om paarden te kopen, daar door een cocotte bedrogen wordt en, volkomen uitgeschud, door dieven wordt meegenomen om een graf te beroven, en die tenslotte met een robijn van deze roof afkomstig weer bij zijn herberg belandt, wordt door Boccaccio elegant beëindigd: de waard geeft Andreuccio de verstandige raad maar weer gauw naar Perugia te verdwijnen -

La qual cosa egli fece prestamente, e a Perugia tornossi, avendo il suo investito in uno anello, dove per comperare cavalli era andato.¹

Het Frans is hier zeer kort: 'ce qu'il fit [*sc.* retourner sans retardement à Perouse] avec son Rubis'.² Maar in de Nederlandse vertaling keert André eerst huiswaarts

...na haastelyk eenige gemaakte klederen aan zijn Lichaam te hebben laten kopen, van 't zilvergeld dat hij noch in een valiesje in zyne herberg had.³

Dit detail, misschien interessant voor de opkomst van de confectie, vindt men nog breder uitgewerkt bij S. H. Weiland, die in 1829 twee deeltjes *Uitgelezene verhalen uit den Decameron van G. Boccaccio, een werk van vernuft en smaak*⁴ de wereld inzond. Hij had misschien ook wel een Italiaanse tekst gebruikt, maar vooral toch de *Aardige en vermakelyke Historien van Bocatius den Florentyner*. De *Recensent ook der recensenten* beloonde Weiland's moeite slecht. Het dunkt de recensent,

dat Weiland het maar bij die twee deeltjes moet laten. Niet dat hij oordeelt dat de vertaler zijne taak niet goed zou vervuld hebben. Veel meer moet hij het tegendeel getuigen. Maar in weerwil van hetgeen de bekwame vertaler verrigt heeft, om aan de verhalen een aanzien te geven dat met de smaak der tegenwoordige eeuw meest overeenkomt; draagt hier alles (gelijk zulks niet anders kon en moest) te sterk de kleur der veertiende eeuw, is hier alles te zonderling en wonderlijk, te buitensporig en overdreven, dan dat men thans veel van dien aard met wezenlijk vermaak of met belangstelling zou kunnen lezen. En - hetgeen veel erger is - niettegenstaande hij het mogelijke gedaan heeft, om de kieschheid en de eerbaarheid te ontzien; komt hier menig iets voor, waarbij de gedachten en de bedrijven der ontucht al te naakt en natuurlijk voorgesteld worden, om daarvan voor niemand eenige schade te duchten.⁵

¹ *Decameron*, ed. E. Bianchi, Milaan en Napels, [1952,] 112.

² *Contes et nouvelles de Boccace*, I, 110.

³ *Op. cit.* I, 148.

⁴ 's-Gravenhage, 1829, 2 dln.

⁵ *De Recensent ook der recensenten*, XXIV, 1831, dl. 1, 573.

4. Een apart genre vertalingen en bewerkingen vormen die, welke door de auteur zelf zijn ondernomen, want geen bewerker of vertaler heeft groter vrijheid dan hij die tevens de auteur is.

Als een auteur zelf zijn eigen werk gaat vertalen of bewerken, kan hij daarvoor verschillende motieven hebben. Zo kan het zijn dat de stof hem niet losgelaten heeft, maar er is tijd verstreken, waardoor hij anders, rijper, tegenover zijn vroegere werk staat. Of hij wil nu trachten een ander publiek te bereiken. Ook dit kan veranderingen, soms zelfs zeer ingrijpende met zich meebrengen. Tenslotte is nog een combinatie van beide motieven denkbaar. Ik noem twee voorbeelden:

1. De vergelijking van Marnix' *Byencorff der H. Roomsche kercke* met zijn *Tableau des différends de la religion*. Twee verschilpunten die ik eerder in een artikel heb genoemd,¹ zijn dat de *Byencorff* hoofdzakelijk opgezet is om de *Epistre aux desvoyez de la foy* van Gentian Hervet te bestrijden, terwijl in het *Tableau* Marnix met zijn spot latere apologeten van de Roomse kerk, zoals Bellarmin en Panigarolle vervolgt, waarbij dan Hervet's zendbrief op de achtergrond is geraakt. Het tweede punt was, dat de *Byencorff* geschreven werd in de taal van de satire uit de tweede helft van de zestiende eeuw, het *Tableau* in de taal van één bepaald persoon: Rabelais.

2. Op het tweede voorbeeld, Geulincx' *De virtute et primis ejus proprietatibus, quae vulgo virtutes cardinales vocantur* en zijn eigen Nederlandse bewerking daarvan stuitte ik bij mijn onderzoekingen van cartesianisme en aanverwante stromingen der zeventiende eeuw. De Latijnse uitgave verscheen in 1665 te Leiden en vormt het eerste deel van de *Ethica* die eerst in 1675, na Geulincx' dood, volledig werd uitgegeven door Philaretus, (d.i. Cornelis Bontekoe).² In 1667 verscheen echter Geulincx' Nederlandse bewerking van *De virtute*,³ die hij evenals de Latijnse tekst opdroeg aan de Curatoren van de Leidse Universiteit. In deze bewerking heeft Geulincx zoveel mogelijk zijn mythologische toespelingen weg-gewerkt en kanttekeningen toegevoegd, alsmede menige aardige uitbreiding. Het geluk, zegt Geulincx, is als een schaduw

[blz. 207] vliet'er van, het loopt u nae; loopt het na. het vliet van u.

Noch door list, noch rechtstreeks moet men trachten het te bereiken. Tegen de waanwijzen en trotsaards, die menen, dat men het wel op zijn geluk

¹ Zie boven blz. 16-32.

² *Γνωστὸν σκευτὸν, sive Ethica... in Lucem edita... per Philaretum*, Leiden, 1675, 2 dln.

³ A. Geulincx, *Van de hoofd-deuchden. De eerste tucht-verhandeling*, Leiden, 1667. Een herdruk werd bezorgd door J. P. N. Land, Antwerpen, 1895.

moet aanleggen, zegt hij: keer U tot de zelf-kennis, opdat gij zult genezen:
[blz. 160] *Ad Ipse te nosce, inquam, ut saneris.*

In de Nederlandse bewerking wordt dit tot

[blz. 218] *Sa sal na den Kay-snijer, nae meester Goenraet kent u selven met sulken volkjen,*

terwijl in een noot wordt uitgelegd dat Nederlanders verwaande lieden wel met de naam van kaiser Kai aanduiden.

Hier heeft men een enkel voorbeeld van een uitbreiding in de Nederlandse tekst. Ik zou er meer kunnen noemen, die alle tot de volgende conclusie voeren: men moge nu bezwaren hebben tegen Geulincx' rhetoriek, zijn wel eens over-vernuftige beeldspraak, zijn opgewonden stijl vol adjectiva, alliteraties en variaties, toch zal men moeten toegeven dat het met zijn 'Neerlands-uyt-rusten' nog zo slecht niet gesteld was en dat de blakende geestdrift voor zijn beginselen en de vrijheid in het vertalen (waarover alleen een auteur-vertaler onbeperkt beschikt) hem menige aardige uitbreiding en vele charmante vertalingen hebben ingegeven.

Evenals dat het geval was bij Marnix,¹ beschikte ik ook hier over een andere Nederlandse vertaling van de tekst in de andere taal. In 1690 namelijk verscheen te Dordrecht een Nederlandse vertaling van de volledige *Ethica* van de hand van Antonius de Reus, die herdrukt werd in 1697.² Land meende, dat De Reus, toen hij de *Ethica* vertaalde, onbekend was met Geulincx' eigen bewerking van het eerste boek; maar ik heb een plaats gevonden, waaruit onomstotelijk blijkt, dat hij die bewerking gekend en geconsulteerd heeft. Wanneer namelijk Geulincx een keer 'et qua fronte dicam' [blz. 72] vertaalt met 'een houten bakhuys (gelijk men seght) most ik hebben: woude ik seggen', [blz. 92], dan vinden we ook in De Reus' vertaling de uitdrukking 'houten bakhuys' terug.³

5. *Wat vertaalde men bij voorkeur in de 17de eeuw?*

Dit is in het huidige bestek eigenlijk een al te omvangrijke vraag. Ik vestig slechts de aandacht op één punt: de verschuiving die valt waar te nemen in de belangstelling voor bijzondere gevallen en curieuze zaken en verhalen over de wisselvalligheid van het lot naar echte reis- en land-beschrijvingen. Gedeelten van de *Histoires tragiques* van Bandello-Belleforest werden in ons land vanaf 1598 vertaald door Merten Everaert, Reynier Telle, Felix van Sambix en Isaac de Bert en in 1650 in een volledige uitgave bijeengebracht en te Utrecht uitgegeven als *Tragische ofte*

¹ Zie boven blz. 32.

² Cf. NC. 182, alwaar ook een vindplaats vermeld wordt.

³ Zie ook NC. 184.

klaechlijke historien (9 dln.). Met Pierre Boysteau schreef Belleforest de *Histoires prodigieuses*, waarvan een Nederlandse vertaling verscheen in 1592. In 1648 kwam nog te Utrecht uit: *Toonneel ofte Spiegel des Aertbodems, Waer-inne te sien is een heerlijke vertooningh van alle ons menschen elendigheyt, bewesen met veel aerdighe Historien.... op nieuws overgeset* – ook een vertaling naar Boysteau. De Nederlandse vertalers van de novellen van Bandello-Belleforest die ik noemde hebben, met uitzondering van De Bert, ook andere vertalingen op hun naam staan, waaronder enkele meer historische werken en reisbeschrijvingen, waarvan echter de grote stroom eerst later loskomt.

Wat Hazard in het algemeen opmerkte over de ondichterlijkheid van de tweede helft der zeventiende eeuw geldt ook voor ons land: reisbeschrijvingen, filosofische en theologische werken, boeken over munt- en penningkunde staan ook hier op de voorgrond.

Hoe veelomvattend vraag 5, ook is, wij hebben er nog niet genoeg aan, want naast de vraag 'wat vertaalde men bij voorkeur in de 17de eeuw?' komt onmiddellijk de vraag op: 'En hoe vertaalde men?' Als men deze vraag wil beantwoorden, is een der belangrijkste verschijnselen waarop men moet letten de vorming van een wetenschappelijke zuiver-Nederlandse taal dank zij een zo streng purisme als wij heden niet meer kennen. *L. Meyer's Woordenschat* en Koerbagh's *Bloembhof van allerlei lieflijkheyd sonder verdriet* zijn de belangrijkste resultaten van dit zeer geslaagde streven.¹

6. *Men kan onderscheiden: schrijvers, die ook wel eens vertaalden, rasechte vertalers, die ook wel eens schreven of compileerden, en echte compilatoren. De categorieën vloeien natuurlijk in elkaar.*

Het is haast onnodig voorbeelden voor ieder der drie rubrieken te noemen. In de eerste behoren onze grote schrijvers, Hooft, Vondel en Huygens; als een vertaler die ook wel eens wat schreef kan Wieringa genoemd worden, daar deze aan een vertaling van *La secretaria di Apollo* van Santa Croce enkele brieven van eigen vinding toevoegde;² een echte compiler is Simon de Vries.

Enkele namen van personen die een uitvoerige studie zeker waard zijn, heb ik reeds genoemd. Over R. Telle spraken wij al. Mattheus Smallegange is waarschijnlijk de M.S. die Boccaccio's psychologische roman

¹ Hierover kan men zich oriënteren in de inleiding van St. Axters' *Scholastiek lexicon*. Zie ook beneden blz. 176-7.

² Zie *Wieringa*, 338-40.

La Fiammetta innamorata en Tasso's *Aminta* vertaalde. Hij vertaalde ook uit het Spaans. Simon de Vries is de compiler, die allerlei zeldzaamheden der liefde en edelste 'tijdcortingen' vertaalde. Meyer is belangrijk door het contact dat hij gehad heeft met Spinoza. Hij is het type van de filosoof-arts van cartesiaanse huize, en daarbij nog stichter van Nil Volentibus Arduum. Stephen Blankaart is ook zo'n cartesiaanse filosoof-arts.¹ In de grote Descartes vertaling, die bijna helemaal het werk is van J. H. Glazemaker, is ook een vertaling van Blankaart opgenomen. G. van Broekhuizen was een vertaler van historische werken van Rycaut, Thevenot, de Mezeray, Guy Tachard, Dan en Heiss, van een liefdes-historie van S. Bremond, van een geschrift van Gilbert Burnet, van een satirisch geschrift van Schuppius en een levensbeschrijving van Descartes.² J. H. Glazemaker is wel een van de allerbelangrijkste vertalers uit de 17de eeuw. Hij vertaalde reisverhalen en werken van Plutarchus, Erasmus en Lipsius; maar het belangrijkste zijn toch wel zijn vertalingen van filosofische schrijvers: Epictetus, Seneca, Montaigne, Clauberg, Descartes, Spinoza.³ Pieter Rabus is in 1692 de stichter van de *Boekzaal der geleerde wereld*, Willem Sewel zijn opvolger en medewerker. Beiden vertaalden ook, Sewel vooral uit het Engels. In zijn *Nederlands beschaving in de 17de eeuw* schrijft Huizinga:

Den poversten indruk van een achterblijven van Nederlands geest krijgt men bij een vergelijking van de hoogstaande tijdschriften, die in Frankrijk waren opgekomen, zooals het *Journal des Sçavans*, met de producten, die hier een Pieter Rabus in zijn *Boekzaal* aan de markt bracht.⁴

Dit oordeel lijkt me niet geheel billijk. Later zakte de *Boekzaal* af tot een soort kerkelijk mededelingenblad, maar onder leiding van Rabus en Sewel zat er werkelijk wel leven in. Dat veel ruimte in beslag genomen werd door theologische disputen, was nu eenmaal de tijdgeest en bovendien typisch Nederlands.

7. *Vertalingen en navolgingen kunnen bestudeerd worden: 1. uitgaande van taal en periode; 2. naar het genre; 3. uitgaande van de auteur; 4. uitgaande van de vertaler (bewerker).*

Studies over deze onderwerpen zijn schaars. Het boek van de Clercq⁵

¹ Een bibliografie van zijn werken door Prof. Dr. J. J. van de Velde verscheen in *Versl. en Med. v. d. Vlaamse academie voor taal- en letterkunde*, 1925, 84-129.

² Zie *NNBW*. IV, 309, waar nog andere titels opgegeven worden.

³ Zie voor Glazemaker beneden blz. 208-63.

⁴ 2e dr. 1956, 155.

⁵ W. de Clercq, *Verhandeling ter beantwoording van de vraag: welken invloed heeft vreemde letterkunde, inzonderheid de Italiaanse, Spaansche, Fransche en Duitsche, gehad op de Nederlandse taal- en letterkunde, sinds het begin der 15e eeuw tot op onze dagen*, Amsterdam, 1826, 2e dr.

is aardig, maar verouderd. Tegenwoordig zou men ook niet meer zo'n groot onderwerp kunnen kiezen. De lijst van Geerebaert is nuttig.¹ Het werk van Berg² behoeft natuurlijk aanvulling voor andere tijdperken en talen. Dat van Davids³ is helaas slecht, evenals dat van Vles.⁴ Naast de proefschriften over Dante⁵ en Petrarca⁶ en de studie over Du Bartas⁷ ontbreekt er nog altijd een over Boccaccio, terwijl Tasso, Ariosto en Guarini in Nederland ook alleraardigste onderwerpen zouden zijn. Als een voorbeeld waarbij van de vertaler wordt uitgegaan kan mijn eigen dissertatie genomen worden.

8. *Als grondslag voor dergelijke studies hebben wij dringend behoefte aan onderzoeken gewijd aan de biografische woordenboeken, historische dictionnaires, nouvelles, boekzalen, enz. – b.v. Moréri, Paquot, Bayle, Leclerc, Basnage, P. Rabus, van der Aa – die een tijd lang leiding gegeven hebben. Wij moeten een overzicht hebben van de stromingen, die zij vertegenwoordigen en hun feitelijke gegevens moeten door registers en inhoudsopgaven beter toegankelijk gemaakt worden.*

Voor een klein gedeelte geschiedde dit door H. J. Reesink.⁸ De drie periodieken, die hij voor het tijdperk 1684–1709 onder handen neemt, zijn de *Nouvelles de la république des lettres* van Pierre Bayle, de *Bibliothèque universelle et historique* van Jean Leclerc, en Basnage's *l'Histoire des ouvrages des savants*. Rabus' *Boekzaal* is, n'en déplaise Huizinga, een heel belangrijke bron voor mij bij de bestudering van het cartesianisme in ons land. Het zou m.i. nuttig zijn straks de inhoud van genoemde tijdschriften en woordenboeken te omschrijven en te catalogiseren.

9. *Meer dan tot nu toe moeten litteratoren hun aandacht wijden, niet alleen aan de zogenaamde fraaie letteren, maar ook aan het verband tussen letteren, wetenschap en wijsbegeerte.*

Dat deze laatste stelling een desideratum van mij is, moge door de wijze waarop ik mijn onderwerp behandeld heb, duidelijk zijn geworden.

¹ Zie afk. onder Geerebaert.

² J. Berg, *Over den invloed van de Italiaansche letterkunde op de Nederlandsche gedurende de 19e eeuw*, Amsterdam, 1919.

³ W. Davids, *Verslag van een onderzoek betreffende de betrekkingen tusschen de Nederlandsche en de Spaansche letterkunde in de 16–18e eeuw*, 's-Gravenhage, 1918.

⁴ J. Vles, *Le roman picaresque hollandais des 17e et 18e siècles*, 's-Gravenhage, 1926.

⁵ J. L. Cohen, *Dante in de Nederlandse letterkunde*, Haarlem, 1929.

⁶ Zie boven blz. 48, n 1.

⁷ A. Beekman, *Influence de Du Bartas sur la littérature néerlandaise*, Poitiers, 1911.

⁸ H. J. Reesink, *L'Angleterre et la littérature Anglaise dans les trois plus anciens périodiques Français de Hollande*, Parijs, 1931.

DESCARTES EN HET NEDERLANDS CARTESIANISME*

In 1937, toen men het feit herdacht, dat 300 jaar geleden te Leiden bij Jan Maire het *Discours de la méthode pour bien conduire sa raison, & chercher la vérité dans les sciences. Plus la dioptrique. Les météores. Et la géométrie. Qui sont des essais de cete méthode* verscheen, schreef Jean Boorsch aan het slot van een overzicht dat hij opstelde van de stand van de studies over Descartes, dat het niet anders dan te verwachten was, dat bij de herdenking in 1950 een ietwat gewijzigd beeld van Descartes' persoon en werk getekend zou worden.¹

Thans is de elfde februari 1950 gepasseerd, winderig en koud. Bij hen, die op die gedenkwaardige datum in de namiddag bijeenkwamen voor een huis aan de stille zijde van de Westermarkt te Amsterdam, waarin, naar men veronderstelt, de vaak verhuizende Descartes in 1634 zijn intrek genomen heeft, overheerste de gedachte, hoe verklaarbaar het was, dat Descartes in het begin van februari 1650, zich genoodzaakt ziende zijn bezoeken aan koningin Christina van Zweden zeer vroeg in de ochtend af te leggen, een longontsteking opliep, tengevolge waarvan hij na negen dagen ten huize van de gezant Chanut overleed. Waaraan men bespiegelingen kon vastknopen over de motieven, die Descartes er toe geleid moeten hebben de voor hem zo fatale reis naar Stockholm te aanvaarden en over de wijze waarop men zijn relatie met koningin Christina – door Ernst Cassirer een 'geistesgeschichtliches Problem' genoemd² – moet interpreteren. Hoe omzichtig men daarbij te werk moet gaan, toonde Paul Dibon onlangs nog weer aan in een artikel, dat hij voor het februari-nummer van *De Gids* schreef. In datzelfde nummer van *De Gids* wees K. Kuypers er op, dat weliswaar een betrekkelijk korte spanne tijds lag tussen de Descartes-herdenking van 1937 en die van 1950, maar ook een wereld-oorlog, die een zodanige verandering in de structuur van het cultuurleven ten gevolge had gehad, dat van een herhaling zonder meer

* *Algemeen Nederlands Tijdschrift voor Wijsbegeerte en Psychologie*, XLIII, 3, 1950 (Descartes-nummer), 152–9.

¹ 'Etat présent des études sur Descartes,' *Etudes françaises*, 39, Parijs, 1937, 183.

² *Descartes. Lebre-Persönlichkeit-Wirkung*, Stockholm, 1939, 177.

van de herdenking van 1937 in 1950 geen sprake kon zijn. Inderdaad, gaf niet het nazi-Duitsland ons een principieel verzet tegen het cartesianisme te aanschouwen?¹ En zagen wij niet hoe De Vleeschauwer, om bij de nazi's in het gevlucht te komen, rare capriolen maakte in een artikel waarin hij, om de Vlaming Geulincx voor de germaanse filosofie te kunnen redden, Descartes verloochende?²

Dit alleen al dient als aansporing om zich af te vragen, waarom toch heden ten dage zo talrijke aanhangers van zeer uiteenlopende wijsgerige theorieën de band met het cartesianisme niet willen slaken, maar met diepe dankbaarheid het baanbrekend werk van Descartes, wiens voortzetters zij willen heten, gedenken. Waarin schijnt ons na drie eeuwen de wezenlijke waarde van het cartesianisme gelegen? Waarom wensen wij de methode, die wij volgen bij het wijsgerig denken en het wetenschappelijk onderzoek, te beschouwen als een correctie op de cartesiaanse? In verschillende artikelen, welke dezer dagen ter herdenking van Descartes' sterfdag verschenen en verschijnen, heeft men geprobeerd een antwoord op deze vragen te formuleren. Het is geenszins mijn bedoeling mijn stem in dit koor te verheffen, maar ik zou er op willen wijzen, hoe nauwkeurige kennis van de historische ontwikkeling van het cartesianisme – dus van de voorbereiding, doorwerking en nawerking van de cartesiaanse denkbeelden – hierbij inzicht- en richting-gevend kan werken. Waaraan dan onmiddellijk toegevoegd moet worden, dat, hoewel in Nederland primaire haarden van cartesianisme hebben gelegen, de studie van het cartesianisme er veel te weinig is beoefend.

Met de fortuna van de cartesiaanse vondsten is het wonderlijk gesteld. Descartes zelf verklaarde, dat zijn methode van nul en gener waarde geacht moest worden, indien belangrijke conclusies, die hij met behulp ervan gevonden had – b.v. dat het licht geen snelheid nodig had om zich voort te planten – zouden blijken onjuist te zijn. Al heel spoedig stortte het fysische wereldbeeld door Descartes ontworpen, ineen en de kritiek van hen die Newton boven Descartes stelden, spaarde ook de metafysische grondslagen van de cartesiaanse *Monde* niet. Zo schreef Christiaan Huygens aan Leibniz, wiens aanmerkingen op Descartes *Principia philosophiae* hij in handschrift gelezen had:

Pour ce qui est de ses demonstrations metaphysiques de Existencia Dei, animae non corporea et immortalis, jen'en ay jamais estè satisfait. Nous n'avons nullement cette idée entis perfectissimi; Jen'approuve non plus son κριτήριον Veri, et suis d'accord avec vous dans la plus part de vos raisonnemens, quoy que non pas dans tous.³

¹ Fr. Böhm, *Anti-Cartesianismus. Deutsche Philosophie im Widerstand*, Leipzig, 1937.

² In een artikel in *Die Tatwelt, Zeitschrift für Erneuerung des Geisteslebens*, 18, II, 1942.

³ *Oeuvres*, X, 104.

Zo iemand dan was 't Christiaan Huygens, opgevoed in eerbied en bewondering voor dat grote licht Descartes, 'le fouët du Stagirite et de son imposture', zoals Christiaans vader, Constantijn, had gezegd, die vond, dat aan zijn vriend Descartes ten onrechte de voornaam René (Renatus) was gegeven; immers diens gelijke was voordien nimmer geboren.¹ Toen het bericht van Descartes' overlijden Nederland bereikte, was de 'Epitaphe', die Christiaan Huygens in zijn jeugdige ontvankelijkheid schreef,² treffender dan de grafdichten, die uit Constantijn Huygens' vruchtbare pen vloeiden. Iets van die bewondering bleef zeker hangen bij Christiaan, toen deze zich, gelijk Descartes voorspeld had, tot een groot natuurkundige had ontwikkeld. Op gelijke wijze als Christiaan Huygens ontworstelde zich Burchard de Volder aan de greep van de cartesisaanse theorieën, die in hun eenvoud het kenmerk der waarheid schenen te dragen. Toen De Volder, die jarenlang op zijn colleges te Leiden de werken van Descartes en van de cartesisaanse fysicus Jacques de Rohault had geëxpliceerd, moedeloos bekende aan het meeste van wat hij geleerd had niet meer te geloven, achtte de Zwitser Johannes Bernouilli, hoogleraar te Groningen, de tijd rijp om te proberen De Volder tot een volgeling van de door hem vereerde Leibniz te maken. Bernouilli bracht Leibniz en De Volder met elkaar in correspondentie, maar de nuchtere De Volder liet zich niet lokken door het toverwoord 'entelechie' en in plaats van bekeerd te worden, bracht hij Leibniz danig in het nauw met zijn kritische vragen.³

Vrijwel onomstreden bleef Descartes' verdienste voor de analytische meetkunde. De *Géométrie*, uitgegeven als proeve van de cartesisaanse methode, vond in Nederland onmiddellijk erkenning en toepassing; getuige de Latijnse vertaling door Fr. van Schooten verzorgd en in een tweede druk met verhandelingen van anderen, waaronder de Nederlanders Johan de Witt en Johannes Hudde, vermeerderd; getuige ook de degelijke leerboeken in kloek Nederlands van een Gerard Kinckhuysen te Haarlem en van de Amsterdamse rekenmeester Abraham de Graaf.

Van meet af aan rees daarentegen verzet tegen de wijze, waarop Descartes ziel en lichaam wilde scheiden. Het begon met de Utrechtse

¹ Men vindt de kleine gedichten van Constantijn Huygens op Descartes in *Ged.* III, IV en VIII.

² Wel bevindt zich te Leiden het handschrift van een brief van Chr. Huygens aan zijn broer Constantijn van 29 maart 1650, waarin Christiaan zegt verzen over Descartes bij te sluiten; maar de verzen ontbreken. De 'Epitaphe,' die naar men meent – en hoogst waarschijnlijk toch wel terecht – door Chr. Huygens gedicht werd (*Oeuvres*, I, 125) werd het eerst gepubliceerd in 1859 door Foucher de Careil.

³ De briefwisseling tussen Leibniz en De Volder werd door L. J. Russel behandeld op een voordracht in april 1928 te Londen bij een 'Meeting of the Aristotelian Society' gehouden.

hoogleraar Henricus Regius, die zich afvroeg of de geest niet een 'modus corporis' zou kunnen wezen en die slechts op gezag van de H. Schrift deze vraag ontkennend wilde beantwoorden. Men weet, hoe categorisch Descartes deze ontrouwe – maar is het niet beter te zeggen zelfstandige – discipel verloochende in de voorrede van de Franse vertaling van zijn *Principia philosophiae*. Zelfs onder de cartesianen was het dogma van de pijnappelklier (glandula pinealis) als zetel der ziel weinig populair. Hoe schamper zeide Bayle van de Leidse hoogleraar Theodorus Craanen, die men, opdat zijn cartesiaanse sympathieën minder in het oog zouden vallen, van de filosofische naar de medische faculteit verplaatste, dat hij geweest was 'un grand zélateur' van Descartes:

jusques à souffrir pour lui, & ce qui est peut-être plus admirable, jusques à ne vouloir pas l'abandonner à l'égard du dogme de la glande pinéale; mais il se moquoit de ceux qui disent que les bêtes ne sentent pas.¹

In de laatste zinsnede van dit citaat vindt men weer een punt genoemd, waarop velen Descartes niet wilden volgen.

Men kan zich niet aan de indruk onttrekken, dat Descartes, doordat hij in de kracht van zijn leven overleed, veel ergernis en teleurstelling bespaard bleven, ondanks het feit dat een nieuw filosofisch stelsel zelden zo spoedig zo veel belangstelling trok en aanhangers verwierf. Maar Descartes had zichzelf in een dwangpositie geplaatst, doordat hij zijn methode voor onfeilbaar hield, mits men zich bij haar toepassing niet vergiste – en elke vergissing zou men onmiddellijk inzien en gemakkelijk toegeven, zodra men er opmerkzaam op werd gemaakt. Enerzijds had hij intense behoefte aan contact met de geleerden van zijn tijd, wier bijval hij zocht, anderzijds was hij uiterst bevreesd voor hun kritiek. Hoe hinderde hem het weerwoord, dat Gassend gaf op zijn *Responsiones* tegen Gassend's *Objectiones*, de *Meditationes* betreffende.² Hoe hooghartig oordeelde hij over sommige lieden, die hem welgezind waren, maar niet volledig begrepen (Cornelis van Hogelande, Jacobus Golius) of met overdreven ijver verdedigden (Adr. Heereboord). Hoezeer school soms waarlijk onnodige vrees onder Descartes' gereserveerdheid. Wanneer Kenelm Digby hem een anti-cartesiaans geschrift toezendt, zoekt Descartes uitvluchten om het pakje maar niet te hoeven open maken.³

¹ *Dict.* 5, IV, art. Rorarius Jérôme, 77, kol. b.

² Ook de studie van Gassend's invloed in Nederland is nog een zeer braakliggend veld. Sympathie voor Gassend koesterden o.a. Regius, Heereboord, Bornius en Rivet. Dikwijls vindt men geschreven Gassendi en niet Gassend. Gassendi is echter een genitiefvorm aan titelpagina's ontleend. Cf. Gerhard Hess, *Pierre Gassend*, Berlijn, 1938, 'Vorbemerkung.'

³ Desc. *Oeuvr.* II, 336.

Uit bezorgdheid voor zijn reputatie heeft Descartes ongetwijfeld te veel notitie genomen van de aanvallen door calvinistische hoogleraren en predikanten tegen hem ondernomen. Was het niet onnodig dat hij Voetius' geschrift over de *Confraternitas mariana* beoordeelde? Hoe emotioneerde Descartes de bekende weddenschap van 1638 tussen de mathematicus Johan Stampioen de Jonge en de landmeter Jacob van Wassenaeer over een wiskundig probleem, waarbij Van Wassenaeer nauwkeurig door Descartes geïnstrueerd werd. Het is begrijpelijk, dat Descartes in opstand kwam, toen de curatoren van de Leidse hogeschool in mei 1647 verordeneerden, dat om der rust wille noch voor, noch tegen Descartes geschreven of gedisputeerd mocht worden. Maar heeft Descartes, behalve een persoonlijke voldoening, er veel mee bereikt dat hij in 1645 door de Groningse Senaat officieel tegenover Voetius' sateliet M. Schoock in het gelijk gesteld werd?

Meer nog dan milieu en opvoeding en intellectuele begaafdheid, bepaalt het karakter iemands denk- en handelwijze. Descartes zal men nimmer volledig kunnen begrijpen, wanneer men niet tracht zijn karakter te doorgronden. Heel sterk komt dit tot uiting bij het onderzoek van de houding door Descartes aangenomen ten opzichte van het probleem van de relatie tussen rede en geloof. Ik kan de oplossing door Descartes gevonden niet anders zien dan als een zeer persoonlijke, die hem gemoedsrust, en de mogelijkheid zijn filosofie te ontwikkelen schonk, maar die feitelijk door niemand ongewijzigd kon worden overgenomen. Jacques Maritain, die Descartes' karakter scherp analyseerde, heeft treffende opmerkingen gemaakt over het hoe en waarom van Descartes' beslissing in deze, en aan Descartes een zekere koelheid en steriliteit van (een overigens oprecht) geloofsleven verweten, die het gevolg geweest zouden zijn van de afzondering waarin Descartes de theologie plaatste.¹ Zijn rigoreus thomisme belette Maritain echter in te zien, dat, wanneer Descartes – uit vrees anders òf de zelfstandigheid van de theologie òf de 'unitas scientiae' te moeten prijsgeven – de theologie niet als wetenschap wil erkennen, het niet zo zeer rede en geloof zijn die hij zo zorgvuldig gescheiden wenst te houden, als wel rede en de dogmata van een bepaalde godsdienst. Descartes' religieus gevoel immers, zijn overtuiging dat de mens het Godsbegrip aangeboren was, hing ten nauwste samen met zijn filosofie. Milder en begrijpender dan Maritain schreef Karl Jaspers over geloof en rede bij Descartes.²

De verwachting, die Jacobus Revius, toen hij Descartes te Deventer

¹ Zie beneden blz. 183.

² Cf. vooral *Descartes und die Philosophie*, Berlijn, 1937, 76.

leerde kennen, korte tijd gekoesterd heeft, namelijk dat Descartes als zovele Fransen die naar Nederland kwamen, zich tot het calvinisme aangesloten zou voelen, miste elke reële grond; want niet alleen zou dit Descartes, wat theologische obstakels voor zijn wijsbegeerte betreft, van de wal in de sloot geholpen hebben, maar ook was het eigenlijke geloof van Descartes zijn cartesianisme. Teleurgestelde hoop maakte Revius slechts tot een des te verbitterder vijand toen hij Descartes' geschriften leerde kennen; men behoeft het niet zeer te betreuren, dat de anti-cartesiaanse scheldschriften van Revius uiterst zeldzaam geworden zijn.

Waren de debatten tussen Descartes en zijn volgelingen met de strenge calvinisten meestal onvruchtbaar,¹ aan de andere kant is het toch juist op theologisch terrein geweest, dat in Nederland de filosofie van Descartes veel invloed uitgeoefend heeft. Het is m.i. niet juist, dat het verband dat in Nederland tot stand gekomen is tussen het cartesianisme en het coccejanisme slechts uiterlijk geweest zou zijn.² Iedere theologie heeft behoefte aan filosofische fundering; en al is het waar, dat Cocceius er nog huiveriger voor was zich in te laten met de wijsbegeerte dan Descartes om zich met de theologie te bemoeien, het grootste en belangrijkste deel van Cocceius' volgelingen heeft welbewust zijn theologie geschraagd met cartesiaanse stutten. Cocceius heeft slechts zichzelf kunnen bedotten toen hij, die als boezemvriend van Heidanus beter kon weten, de betekenis van Descartes' filosofie sterk kleineerde. En hij vergiste zich deerlijk, toen hij de cartesiaanse Groningse hoogleraar Tobias Andreae wilde suggereren, dat er weinig verschil bestond tussen hun beider mening over de betekenis van Descartes' werk.³ Cartesi-coccejanen en geestverwanten ontwikkelden in Nederland een optimistische rationalistische theologie uitgaande van de stelregel: 'geen waarheid kan met waarheid strijden'. Alle tegenstrijdigheden tussen 'ratio' en 'revelatio' waren slechts schijnbaar en vaak daardoor ontstaan, dat de H. Schrift over natuurlijke zaken naar de bevattingswijze van het gemeen sprak. Formeel had de Franeker hoogleraar Ulrich Huber volkomen gelijk, toen hij zijn collega's Alexander Roëll en Johannes van der Waeyen voorhield, dat de door hen vereerde Descartes niet weten wilde van enig gezag van de rede in geloofskwesties,⁴ maar toch was het in zekere zin hun goed recht zich daaraan niet te storen. Wel mag men hen verwijten, dat zij niet be-

¹ Merkwaardig is het echter te zien, hoe een calvinist als Jean François Vallade in zijn *Idea generalis morborum et passionum hominis* (Rotterdam-Londen, 1714), de cartesiaanse leer der hartstochten in calvinistische geest omwerkte.

² Dat het verband als een uiterlijk verband beschouwd moest worden, was de mening van J. A. Cramer (*Abraham Heidanus en zijn cartesianisme*, diss. Utrecht, 1889).

³ Cf. *Operum Johannis Coccei*, VI, Amsterdam, 1673, 27.

⁴ *Ulrici Huber de concursu rationis & Sacrae Scripturae liber*, Franeker, 1687, 78.

V. René Descartes, crayontekening door Jan Lievens.

Groninger Museum voor Stad en Lande

zeggend dat men in de grote editie der *Oeuvres* als biografische inlichting over Frans Burman slechts vermeld vindt, dat hij de zoon was van een Leids predikant? En wanneer Charles Adam later het door Burman – waarschijnlijk met hulp van Johannes Clauberg – opgestelde verslag van zijn gesprekken met Descartes in april 1648, afzonderlijk uitgeeft met een Franse vertaling en volledig uitgeschreven citaten van de passages uit Descartes' geschriften waarop Burman's opmerkingen betrekking hadden,¹ dan wordt er van Burman zelf niets anders gezegd dan dat hij in 1648 nog zeer jong was. Maar moeten wij niet veronderstellen, dat de Leidse student ook namens zijn leermeesters en vrienden sprak? En was het niet van belang geweest te vermelden, dat Burman later hoogleraar in de theologie te Utrecht werd en de hoofdman van het zogenaamde college der scavanten, dat uit cartesi-coccejanen bestond? Men vindt zijn leven zo behandeld in het *Traiectum eruditum*, in 1738 door Caspar Burman – kleinzoon van de Utrechtse hoogleraar – uitgegeven. In 1665 werd Frans Burman de schoonzoon van Abraham Heidanus, nestor van de cartesianen te Leiden, zodat de huwelijksband tevens die met het cartesianisme verstevigd moet hebben.

De geringschatting voor historische studie, die Descartes aan de dag placht te leggen, lijkt mij niet navolgenswaard. Veel materiaal over het cartesianisme in Nederland in vele stromingen en schakeringen zal men bijeengebracht vinden in het eerste deel, dat ik spoedig hoop te kunnen afsluiten, van een werk over het Nederlands cartesianisme² en spinozisme. Ik hoop, dat het aanleiding zal geven tot nieuwe inzichten en nieuwe onderzoekingen. Wij Nederlanders hebben hier een ereschuld af te lossen, tegenover onszelf en tegenover anderen en door haar betaling zullen wij slechts des te rijker worden.

¹ Het handschrift van Burman's *Responsiones Renati des Cartes* bevindt zich in de universiteitsbibliotheek te Göttingen in een afschrift te Dordrecht (13 en 14 juli 1648) gemaakt. Ch. Adams 'Descartes Entretien avec Burman' verscheen in 1937 te Parijs in de *Bibliothèque de philosophie*.

² Verschenen in 1954, zie lijst van afkortingen onder NC.

ANDREAS COLVIUS EEN CORRESPONDENT VAN DESCARTES*

Een echte humanisten-figuur is Andreas Colvius, in 1594 te Dordrecht geboren en aldaar in 1671 overleden.¹ Hij studeerde theologie te Leiden en te Genève. Nadat hij korte tijd te Rijsoord in de buurt van Dordrecht als predikant gestaan had, kreeg hij gelegenheid de bij een zorgvuldige opvoeding behorende Italiaanse reis te maken. Hij werd met een jaarwedde van f 500.— en vergoeding van verblijfkosten als predikant toegevoegd aan de ambassade die in 1622 naar Venetië vertrok.

Op de laatste dag van het jaar 1619 was een verdrag van alliantie tussen de Nederlandse en Venetiaanse republieken getekend. De belangen van beide gemenebesten liepen in vele opzichten parallel. In Venetië regeerde een sterke anti-Spaans gezinde partij; in de Nederlanden liep het twaalfjarig bestand in 1621 af, waarop de vijandelijkheden met Spanje onmiddellijk hervat zouden worden. Bij de alliantie, die zeer gunstig was voor het aanzien van de jonge Nederlandse staat, werd wederzijds defensieve hulp beloofd; het lag in de bedoeling dat Venetië steun in geld zou verstrekken (50.000 gulden maandelijks); de Verenigde Nederlanden zouden een evenredige bijstand eventueel ook door het sturen van schepen of manschappen kunnen voldoen. Over en weer zou men bovendien een vaste gezant zenden. Ter bekrachtiging van de alliantie had men in 1620 François van Aerssen, heer van Sommeldijck, als buitengewoon gezant naar Venetië gezonden; in zijn gevolg had de jeugdige Constantijn Huygens als tweede secretaris zijn carrière aangevangen en gelegenheid gehad de Dogenstad te bezien² (maar spijtig tekende deze later in zijn *De vita propria sermones* aan, dat de vermaarde Fra Paolo Sarpi te zeer met staatszaken bezet was geweest om hem te kunnen ontvangen.)³ In august-

* *Nederlands Archief voor Kerkgeschiedenis*, XXXVIII, 1953, 4, 224-48.

¹ De steeds zeer nauwkeurig werkende C. de Waard schreef voor het eerste deel van het *NNBW* een artikel over Colvius, waarin opmerkelijk gemaakt werd op een brief van Johan de Witt aan Colvius van 3 jan. 1654, aantonende, dat Colvius cartesiaanse manuscripta bezeten moet hebben. Deze mededeling was het uitgangspunt van onze onderzoeken.

² Cf. Jonge, 117, 369.

³ *Idem*, 369. In 1609 had Sarpi verscheidene gesprekken kunnen voeren met onze

tus 1620 in het vaderland teruggekeerd, weigerde Van Aerssen het daaropvolgend jaar zich opnieuw naar Venetië te laten uitzenden; de Staten benoemden toen, op aandrang van Prins Maurits, tot gewoon gezant de pensionaris van de stad Dordrecht, Johan Berck. In oktober 1622 begaf Johan Berck zich op reis; eerst in 1627 werd hij teruggeroepen. Het ontzet van Bergen op Zoom in 1622 en dat van Breda in 1625 was vergemakkelijkt door de Venetiaanse financiële steun, die echter hoe langer hoe trager begon te vloeien. Johan Berck overleed niet lang na zijn terugkeer in patriam: Andreas Colvius, met hem in 1627 te Dordrecht teruggekeerd, werd in zijn geboortestad tot Waals predikant beroepen.

Het is mogelijk, dat Colvius in één opzicht te Venetië meer geluk gehad heeft dan Constantijn Huygens en wel kennis gemaakt heeft met Fra Paolo Sarpi, al zou ik mij hierover niet zo positief willen uitlaten als Mr. J. C. de Jonge, die in 1852 in zijn fraaie verhandeling *'Nederland en Venetië'* van Colvius zeide:

Gedurende zijn verblijf in de stad [sc. Venetië] geraakte hij in kennis en had gemeenzamen omgang met den vermaarden schrijver der Geschiedenis van het Concilie van Trente [sc. Sarpi], en bleef na zijne terugkomst in deze landen tot aan diens overlijden in briefwisseling met hem, gelijk ook met zijnen opvolger Fra Fulgentio.¹

Hierin staat een aperte onjuistheid: Fra Paolo Sarpi overleed 15 januari 1623, dus lang voor de terugkeer van Colvius in Nederland. En of Colvius in 1622 inderdaad toegelaten is tot de ziekelijke grijsaard, die Sarpi toen was, staat nog te bezien, althans te bewijzen. Dat Colvius copieën van geschriften van Sarpi, of aan Sarpi toegeschreven, mee naar Dordrecht heeft genomen, heeft in dezen geen kracht van bewijs.

Wie was wel deze Italiaanse monnik, waarvoor de Nederlanders zich zo interesseerden? In 1552 werd Pietro Sarpi te Venetië uit eenvoudige

gezant Van der Mijle, maar in 1619 was de politieke situatie dusdanig, dat Sarpi uiterst voorzichtig moest zijn en geen relaties met de gezant van een Protestantse republiek kon aanknopen, zonder in de verdenking van ketterij te vervallen. Toch vond nog een enkele toevallige – of kwasi toevallige – ontmoeting tussen Sarpi en Van Aerssen plaats en wel op 30 juni 1620. Die ontmoeting raakte niet spoedig in het vergeetboek, maar belande in een tendentieuze versie in de historie. Bijkans 45 jaar na dato, namelijk op 23 maart 1665, zond Constantijn Huygens aan zijn vriend De Lionne een negenregelig versje over die ontmoeting, daarbij verhalende, dat Sarpi tegen Van Aerssen gezegd zou hebben, zeer verheugd te zijn iemand te ontmoeten, die met hem de Paus voor de Antichrist hield. Dit klinkt zeer ongeloofwaardig. Wat kan Huygens dan bewogen hebben in deze geest te schrijven, nog wel in een gedicht beginnend: *'Historia est quod, Amice, petis: non Fabula'*? Een ietwat gezochte maar niet onaannemelijke uitleg werd voorgesteld door W. H. de Beaufort in een artikel 'Paolo Sarpi en Constantijn Huygens,' *Versl.* IV, 288–99.

¹ Jonge, 369. Men zie voor Fra Fulgenzio Micanzio, boezemvriend van Fra Paolo en diens opvolger als theoloog van de Venetiaanse republiek: Bianchi, II, 275–7, 321–3; Willems, 1644.

ouders geboren. Zeer jong verloor hij zijn vader en reeds op 13-jarige leeftijd trad hij toe tot de orde der Serviten, daarbij de naam Paolo aannemende. Hij was vroeg rijp en zeer begaafd, onderwees van 1575 af theologie en filosofie aan het klooster der Serviten te Venetië, en werd weldra tot hoge ambten in zijn orde geroepen. Aanvankelijk scheen het, dat hij vooral op natuurwetenschappelijk gebied naam zou maken. Misschien heeft hij vóór Harvey de bloedsomloop ontdekt, maar het geschrift waarin hij zijn ontdekking hieromtrent neerlegde, *Il trattato anatomico sulla scoperta delle valvole nelle vene e sulla circolazione del sangue*, is verloren geraakt. Op filosofisch gebied schijnt hij denkbeelden gekoesterd te hebben, die vooruitliepen op Descartes en Locke.¹ Maar, door de omstandigheden in die richting gedreven, is het vooral door zijn werken op kerk-historisch terrein dat Sarpi vermaard is geworden.

In 1606 kwam de spanning die gemeenlijk heerste tussen Rome en Venetië, tot een hoogtepunt: Paus Paulus V slingerde een banbliksem tegen de eigengereide Venetianen, die de macht der geestelijkheid wilden beknotten. De Venetiaanse Senaat stelde toen Sarpi, van wiens gedegen en heldere juridische adviezen zij reeds eerder geprofitteerd hadden, officieel aan tot 'teologo e canonista'.² Een door Rome geïnspireerde aanslag op het leven van Fra Paolo mislukte. Begrijpelijkwijze stond in de Nederlanden in het conflict tussen Rome en Venetië de sympathie aan de kant van de Venetianen. Op 28 mei 1606 besloten de Staten-Generaal, hun eigen moeilijkheden niet tellende,³ de Venetiaanse republiek bijstand aan te bieden; een aanbod, dat geapprecieerd hoewel niet aanvaard werd, daar Frankrijk spoedig een verzoening tussen Rome en Venetië bewerkstelligde.⁴ Te Amsterdam verscheen in 1606 een pamfletje *Proclamatie ende wederlegginghe bij den Hartogh van Venetien gedaen op en teghen den onbehoorlijcken ban door den Paus Paulus V teghen hem, teghen zijnen Raet en teghen zijne ondersaten uygegeven*.⁵ Een ander bewijs van het medeleven hier te lande was, dat in 1607 een zekere Petrus Pappus van Tratzberg, die in Nederlandse krijgsdienst was geweest en bij het verlaten daarvan voorzitter geworden was van de hoge krijgsraad te Groningen, een *Examen fulminis pontificii à Papa Paulo V in Serenissimam Rempublicam emissi à Paulo Veneto, Ordinis Servorum monacho, Italica lingua conscriptum et Venetiis a° 1606... vulgatum* opdroeg aan de Staten van de Stad en Lande.⁶

¹ Cf. Bianchi, I, 63-6.

² Het decreet, waarbij Sarpi benoemd werd, vindt men afgedrukt bij Pascolati, 124-5.

³ Cf. Jonge, 407.

⁴ Cf. Bianchi, I, 224-31. Zeer laatdunkend aanvaardde Venetië de voor haar eervolle verzoening; cf. Pascolati, 52.

⁵ Aanwezig in UBL.

⁶ Cf. Jonge, 361-3.

Van Katholieke zijde zijn talrijke beschuldigingen van ketterij en neiging tot het calvinisme tegen Fra Paolo geuit; van Protestantse kant heeft men getracht Fra Paolo als in de grond van zijn hart één der hunnen voor te stellen. Ondanks zijn geavanceerde denkbeelden en zelfstandig optreden tegenover de pauselijke macht zal Fra Paolo geen moment gedacht hebben aan overgang tot het Protestantisme; daarom is het wel beter met Pascolati en Belloni van Sarpi 'visse e morì buon cattolico'¹ te zeggen, dan met Bossuet en L. Moreri dat Sarpi 'sous son froc' 'cachoit un esprit protestant'.² Bianchi-Giovini vestigde er de aandacht op, dat verscheidene opvattingen van Sarpi strookten met die van Jansenius' zodat men Sarpi als een voorloper van de Jansenisten kan beschouwen.³

Sarpi's hoofdwerk is een geschiedenis van het 'concilio tridentino', voor het eerst in 1619 te Londen buiten voorkennis van de schrijver (wiens naam door letteromzetting aangeduid werd als Pietro Soave Polano) uitgegeven.⁴ Het volgende jaar verscheen te Londen een vertaling in het Latijn; *Petri Suavis Polani Historiae Concilii tridentini libri octo* werden vervolgens ook in Nederland verscheidene malen ter perse gelegd.⁵ Drie-maal werd Sarpi's *Istoria del concilio tridentino* in het Frans vertaald: eerst door Giovanni Diodati, predikant te Genève, dan door de bekende Amelot de la Houssaye, die Frans gezant te Venetië is geweest en die een *Histoire du gouvernement de Venise* heeft geschreven, tenslotte door Pierre François le Courayer, 'Docteur en théologie de l'université d'Oxford et Chanoine Regulier et ancien Bibliothécaire de l'abbaye de St. Geneviève de Paris'; van de beide laatste vertalingen verschenen ook Nederlandse drukken.⁶ Bovendien verscheen in 1621 te 's-Gravenhage een vertaling in het Nederlands van de eerste vijf boeken.⁷ De vertaler Marcus de Rogeau droeg ze op aan de Staten Generaal der vrije Verenigde Nederlanden.⁸

¹ Pascolati, 83; A. Belloni, *Il seicento*, Milaan, 1929, 490.

² Moreri, *Le grand dictionnaire historique*, Amsterdam, 1740, VII, S, 112; cf. Pascolati, 83.

³ Bianchi, I, 240; II, 135.

⁴ Het werk verscheen onder de tendentieuze titel: *Istoria del concilio tridentino nella quale si scoprono tutti gli artifici della corte di Roma per impedire che nè la verità dei dogmi si palesasse, nè la riforma del papato o della chiesa si trattasse*.

⁵ Leiden, 1622 (Willems, 206); Gorinchem, 1658 ('editio quinta et ultima,' door de uitgever Paulus Vink opgedragen aan de secretaris van Gorcum, Hugo van Boxel); Amsterdam, 1699. Voor de vertalers, cf. Bianchi, II, 199.

⁶ De vertaling van Amelot de la Houssaye moet voor de eerste maal te Parijs gedrukt zijn met het adres Amsterdam; herdrukken verschenen te Amsterdam in 1686, 1693 en 1703. De vertaling van le Courayer verscheen: Amsterdam, 1736; Bazel 1738 ('suivant l'édition d'Amsterdam 1736'); Amsterdam 1751. Bianchi-Giovini noemde nog uitgaven Amsterdam-Londen, 1737, 'Paris sous la rubrique d'Amsterdam,' 1741.

⁷ *Historie des Conciliums van Trente 't Eerste deel... beschreven door Petrum Soaven Polanum... voorts vermeerderd met sommarien, observatien, maximen en leeren... door M.D.R.*

⁸ De opdracht der vertaling is getekend 'Marcus de Rogeau.' Deze naam komt niet voor in FBW.

Een ander werk van Sarpi, een *Discorso dell'origine, forme, legge ed uso dell'ufficio dell'inquisitione nella citta e dominio di Venetia*, in 1638 voor het eerst uitgegeven,¹ maar waarvan voordien reeds afschriften in omloop waren, werd door onze Colvius in het Latijn vertaald. De *Historia inquisitionis P. Pauli veneti cui adjuncta est Confessio fidei quam ex Italicâ Linguâ Latinam fecit Andreas Colvius* verscheen in 1651 te Rotterdam 'Typis Arnoldi Leers'. Colvius droeg zijn vertaling 'VI Nonas Maji Anno 1651' uit Dordrecht op aan Antonius Vivianus, Heer van Bovigni.² In deze opdracht roemt Colvius de grote en veelzijdige geleerdheid van Sarpi, die zich ook uitstreckte tot de kennis van de bouw van het menselijk lichaam, in het bijzonder van het menselijk oog, en verwijst hij naar de levensbeschrijving van Fra Paolo door diens boezemvriend Fra Fulgentio. Laatstgenoemde schreef hem, dat zich nog vele manuscripten van Fra Paolo in de Venetiaanse archieven bevonden. Zelf bezit Colvius een handschrift, 'Arcana Papatus' bevattende, door Fra Paolo opgesteld, maar niet voltooid.³ Maar hoe diep Sarpi doorgedrongen is, 'in arcana Politicorum & Ecclesiasticorum etiam abditissima', daarvan getuigt overvloedig 'haec Inquisitionis Historia, quam ex Italica Latinam feci'. En vervolgens schrijft Colvius, doelend op de *Confessio fidei, quae fundamentum est verae Religionis*, welke hij aan zijn vertaling van Sarpi's *Discorso* toevoegt:

Qui verò sensus, quaque illius meus fuerit in Sacrosanctae Fidei negotio & professione, haec ipsa fidei Christianae Confessio fidem facit, quae ipsa cum unâ Venetiis essemus (ego tunc à concionibus domesticis Amplissimi Nobilissimique Legati Ordd. D.D. Berckii) sub nomine P. Pauli ab ipsis Senatoribus Venetis & Praelatis cum fructu lecta & approbata fuit. Haec quae tamdiu manuscripta latuit, jam meâ operâ lucem prodit.

Leest men deze passus met aandacht en enige argwaan, dan bemerkt men, dat niet gezegd wordt dat Colvius te Venetië Sarpi ontmoette, maar slechts, dat zij tegelijkertijd zich in Venetië opgehouden hebben; en dat evenmin gezegd wordt, dat Sarpi de auteur is van de *Confessio Fidei*, maar slechts, dat deze onder diens naam rondging. Bianchi-Giovini gaf in de 'section quatrième' van de 'Ouvrages faussement attribués à fra Paolo' van zijn 'Appendice bibliographique' als no. 8 op:

¹ Pascolati, 154, vermeldt een uitgave: 'In Seravala, appresso Fabio Albococco 1638'; in K.B. bevindt zich een uitgave 1638 zonder adres.

² Men zie voor Antonius Vivianus (Anthony Vivien): Mathijs Balen Janszoon, *Beschrijvinge der stad Dordrecht*, Dordrecht, 1677, 1024 a V, en *NNBW*. II, kol. 1501-3 s.v. Vivien, Mr. Nicolas, heer van Bovignies. Door zijn huwelijk met Anthonia van den Corput werd Antony Vivien verwant aan de Dordtse familie De Wit.

³ De *Arcana papatus* werd door Bianchi gerangschikt in de rubric 'Ouvrages faussement attribués à fra Paolo' van de 'Appendice bibliographique.'

Discorso intorno la credenza del P. Paolo. Pauli Veneti confessio fidei

met als commentaar:

Le premier existait parmi les Mss. de Bernard Trevisan, et a été cité par Foscarini. L'autre est la traduction par Colvio, peut-être falsifiée. De tous ceux qui connaissent la façon de penser de Sarpi, nul ne se mettra en tête qu'il ait pu écrire rien sur ses croyances.

Colvius lijkt mij niet de figuur om, al vertalende, opzettelijk wijzigingen te hebben aangebracht, al is het duidelijk, dat zijn belangstelling voor de *Confessio fidei* die hij publiceert daaruit voortspruit, dat het hem aangenaam is, dat onder de Katholieken te Venetië geloofsovertuigingen zouden leven, die zeer wel te verenigen waren met de opvattingen der Protestanten.¹ Aan de andere kant mag niet zonder nader onderzoek aangenomen worden, dat de *Confessio fidei* door Sarpi opgesteld zou zijn, of, zo al niet door hem op schrift gesteld, zijn gevoelens zou weerspiegelen. In hetzelfde jaar, 1651, waarin Arnold Leers te Rotterdam de *Historia inquisitionis* uitgaf, verscheen een Nederlandse vertaling *Historie vande inquisitie, ende in 't bysonder hoe de selve in het gebiedt van Venetien onderhouden wordt; voor desen bij een gestelt door den eerwaerdigen Vader Paolo Servita, nu op 't nieu uyt het Italiaens in onse Nederduytse tale overgeset* te Utrecht bij Gijsbert van Zijll en Dirck van Ackersdijck. Hoewel de *Confessio fidei* ontbreekt, werd de opdracht aan Antonius Vivianus ongewijzigd vertaald; het is duidelijk dat deze vertaling in het Nederlands niet van Colvius' hand kan zijn, zoals De Jonge veronderstelde.²

Heeft Colvius nog andere copieën van sarpiaanse of pseudo-sarpiaanse geschriften bezeten? In 1721 verscheen 'A La Haye. Chez Henri Scheurleer' in twee delen: *Les droits des souverains défendus contre les excommunications et les interdits des papes. Par Fra Paolo, Religieux Servite, Consulteur de la République de Venise. Dediez aux tres-Illustres Seigneurs les Inquisiteurs d'Etat en 1606*. Scheurleer droeg dit werk op aan 'Monsieur Le Leu de Wilhem, Seigneur de Waelwijck, ancien président du Conseil souverain et de la cour de Brabant à la Haye', d.w.z. aan Maurice Le Leu de Wilhem, zoon van David le Leu de Wilhem. Laatstgenoemde was een zwager van Constantijn Huygens; onder de brieven van Descartes vindt men er verscheidene in hartelijke toon tot hem gericht.³ In de 'Préface de l'éditeur' van *Les droits des souverains* wordt gezegd, dat David le Leu de Wilhem in

¹ Zo luidt artikel 53 van de *Confessio fidei*: 'Certissimum igitur est voces in coenâ prolatas, Hoc est, corpus meum, hic est sanguis meus, quae dicuntur de pane & vino, non esse intelligendas ex sensu literarum, verum secundum explicationem Domini nostri Hoc facite in mei memoriam.'

² Jonge, 380.

³ Cf. Desc. *Oeuvr.* XII, 114, 115, 276, 410, 438, 439, 515.

1619 enige tijd te Venetië vertoefde en daar toen persoonlijk van Sarpi diens portret ontving; dat een kopergravure daarvan gemaakt door Jac. Houbraken thans de uitgave sierde van *Les droits des souverains*, terwijl het originele portret aan de Leidse universiteitsbibliotheek geschonken zou worden.¹ De uitgave van *Les droits des souverains*, Italiaanse tekst met Franse vertaling, geschiedde naar een copie van het Venetiaanse handschrift, door 'un Gentilhomme' wiens naam men niet noemen wilde, mee naar Holland gebracht. Toen men aan het drukken was, bleek, dat nog een tweede copie in Nederland aanwezig was 'dans la Bibliothèque d'une personne illustre par sa naissance, par ses emplois, & pour son amour pour les belles Lettres' – ook diens naam had men helaas niet de vrijheid te noemen. Het is alles zeer geheimzinnig en het valt niet uit te maken of Colvius met een dezer copieën iets uitstaande heeft gehad. Bianchi-Giovini vermeldt, dat *Les droits des souverains* opgenomen werd in uitgaven der *Opera* van Sarpi, maar volgens hem is het zeker niet een werk van Fra Paolo.²

Te Venetië copieerde Colvius niet alleen handschriften van Fra Paolo maar ook van Galilei; zijn copie van Galilei's *Del flusso e refluxo del mare* moet Colvius later zowel aan Christiaan Huygens als aan Isaac Beeckman uitgeleend hebben.³ Hij moet een fraaie bibliotheek bezeten hebben en een grote verzameling die, geheel in de geest van zijn tijd, de meest uiteenlopende zaken omvatte, zoals mineralen en insecten, portretten en medailles; in 1655 schijnt een 'Catalogus Musaei Andreae Colvii' verschenen te zijn. Evenmin als aan C. de Waard mocht het mij gelukken deze 'Catalogus' ergens aan te treffen.

In hetzelfde jaar 1627, dat wij Colvius weder te Dordrecht aantreffen, werd Isaac Beeckman, een natuurvorser par excellence, daar tot rector van de Latijnse school benoemd. Men vindt in Beeckman's 'Journaal' een lange wetenschappelijke aantekening, geschreven op zijn trouwdag; en op weg naar een begrafenis peinsde Beeckman eens over het verschijnsel van de rijp.⁴ Men weet, dat het Beeckman was die, in 1618 te Breda de jeugdige Descartes ontmoetende, diens sluimerende activiteit opwekte; en dat Descartes aan het eind van 1618 als nieuwjaarsgeschenk aan zijn nieuw verworven vriend een 'Compendium musicae' zond. In 1628 zocht

¹ Bij navraag bleek geen portret van Sarpi aanwezig of volgens oude inventarissen aanwezig geweest te zijn in UBL.

² Bianchi, II, 287, 313.

³ Cf. *NNBW*. I, kol. 627.

⁴ Cf. C. de Waard, 'Isaac Beeckman 1588-1637,' 'Twee Nederlandsche figuren uit de zestiende en zeventiende eeuw,' *Archives du Musée Teyler*, III, IX, 's-Gravenhage, 1941, 340-1.

Descartes zijn vriend Beeckman in diens nieuwe woonplaats op; de daaropvolgende jaren ontving Beeckman te Dordrecht bezoeken van Gassend en van pater Mersenne.¹ Toen Mersenne Descartes over deze bezoeken inlichtte en vertelde, dat Beeckman er prat op ging verscheidene zaken aan Descartes geleerd te hebben, voelde Descartes zich gekwetst en eiste het handschrift terug van zijn 'Compendium musicae', geschonken onder voorwaarde dat Beeckman het eeuwiglijk in de schaduw van zijn koffers en kassen verborgen zou houden en niet aan het oordeel van anderen zou blootgeven. Maar tevoren had Beeckman dit doen kopiëren.² 11 Oktober 1629 hadden Beeckman en Colvius een gesprek, waarbij Colvius aan Beeckman, die zulks in zijn 'Journaal' optekende, verzekerde dat ook Fra Paulo Sarpi van mening was: 'quicquid movetur, id semper moveri nisi impedimentum accedat.'³

Stond Isaac Beeckman dus in relatie met Descartes, Colvius ontmoette te Dordrecht nog iemand anders van wie zulks gezegd kan worden, namelijk de arts-magistraat Johan van Beverwijck. Maar hoewel een brief van Descartes over de bloedsomloop door van Beverwijck werd gepubliceerd,⁴ innig was hier de relatie nimmer en wij mogen dan ook Van Beverwijck niet beschouwen als een der eerste cartesiaanse medici in Nederland. Hij was weinig origineel, even oppervlakkig als veelzijdig, eierzuchtig maar weinig kritisch. Van Beverwijck moet een druk, gewichtig, maar gezellig leven te Dordrecht geleid hebben. Hij dichtte in de trant van de lang populair gebleven Jacob Cats. Van 1623 tot 1636, toen hij raadpensionaris van Holland werd, was Cats pensionaris van de stad Dordrecht. Onder de werken van Johan van Beverwijck vindt men een lofzang 'Van de uitnemenheit des vrouwelicken geslachts', opgedragen aan een Dordtse geleerde joffer, Anna van Blocklandt.

Dordt had in deze dagen een hele kring van ontwikkelde, kunstzinnige, ietwat precieuse vrouwen. De parel dezer Dordtse schonen was wel Margareta Godewijck, dochter van Pieter Godewijck, praeceptor aan de Latijnse school en beheerder van de stadsbibliotheek. Van haar vader ontving Margareta onderricht in het Latijn; van de geleerde Johannes Rampius, sinds 1645 rector van de illustre hogeschool, waarin de Dordtse Latijnse school in 1636 was omgezet, kreeg zij les in het Grieks. Schetsen

¹ Over Gassend's invloed in Nederland zie NC 729. Een aanbevelenswaardig werk over Marin Mersenne is de studie van Robert Lenoble: *Mersenne ou la naissance du mécanisme*, Parijs, 1943.

² Behalve deze copie bestaan er nog twee andere copieën, één door Constantijn Huygens in 1637 en één door Fr. van Schooten Jr. in ± 1640 vervaardigd.

³ Cf. Desc. *Oeuvr.* X, 348.

⁴ Cf. beneden, blz. 79, n. 6.

en schilderen leerde zij van Nicolaas Maes en van Cornelis Bisschop. Ook was Margareta bedreven in het sierlijk schrijven, het etsen op glas, het borduren, het clavecimbel spelen; zij stak dus in veler ogen de geleerde en vrome Anna Maria van Schuurman en de even bevallige als geleerde en kunstzinnige dochters van Roemer Visscher naar de kroon. Op het stadsarchief te Dordrecht berusten thans twee bundels gedichten en zinnebeelden van Margareta Godewijck, door haar zelve verlucht.¹ In 1840 kwam het Schotel voor, dat de gedichten uit die bundels, Margareta rechtmatige aanspraak op onze lof gaven;² naar ik vrees, zal de litterair-historicus van een eeuw later ze nog slechts kunnen waarderen als typische uitingen van een zeventiende eeuwse savante, maar ze niet om huns zelfs wille aan de vergetelheid ontruikt willen zien. Menig vooraanstaand tijdgenoot van Margareta Godewijck moge genoeg geschept hebben in conversatie of correspondentie met haar, en haar lofdichten mogen hen geveleid hebben, Margareta is een te dociel vereester van haars vaders vrienden geweest om ons thans nog door haar persoonlijkheid te kunnen boeien, gelijk haar meer eigenzinnige zusters dat wél vermogen – de ‘beroemde helaas beroemde’³ Tesselschade, en Anna Maria van Schuurman die eerst Voetius boven Descartes verkoos en zich later bij de Labadisten voegde. In Anna Maria van Schuurman’s verzaking van de wereld heeft Descartes ongewild een rol gespeeld: ‘Dieu a éloigné mon coeur de l’homme profane, et il s’est servi de lui comme d’un aiguillon pour ranimer en moi la piété, et pour me faire me donner entièrement à lui’, schreef zij, doelend op de Franse wijsgeer.⁴ Margareta Godewijck zal welwillender gestaan hebben tegenover de nieuwe filosofie, maar haar kennis ervan zal, vrezen wij, oppervlakkig geweest zijn en haar belangstelling ervoor gering. Geen spoor althans van cartesianisme of anti-cartesianisme troffen wij aan in Margareta’s gedichten toen wij de beide bundels op het oud-archief te Dordrecht doorbladerden. Wij hadden, voorbereid door de vele citaten uit deze bundels door Schotel in zijn artikel over Margareta Godewijck opgenomen in de *Letter- en oudheidkundige avondstonden*, eigenlijk ook niet anders verwacht. Margareta dichtte ter ere van haar ‘tres honoré et bien aymé Pere’, op de naam Godewijck ‘Deus mihi vicus’, op de produkten van haar ets- en borduurnaald; de bloemen van de natuur vergaan spoedig, ‘maar mijnen Hoff van sijde’ die sal geduyrigh blijven’ zegt zij in ‘Op mijnen thuyne van sijde’; terwijl

¹ Onder nos. 3036 en 3036a.

² Schotel, 53.

³ De uitdrukking is van Constantijn Huygens, die Tesselschade haar overgang tot de R.K. Kerk hoogst kwalijk nam.

⁴ Cf. Desc. *Oeuvr.* IV, 701.

andere gedichten van haar getiteld zijn 'Op mijn Corale-werck' en 'Op mijn gesneden Roomers'.

Zij dichtte op Dordrecht en op Johan Beverwijck, op Andreas Colvius en diens dochter Agneta. Deze laatste vermaande zij op een verjaardag: 'Wilt na vaders wijshijt trachten/En sijn gulden spreucken achten'. Zij dichtte bij het portret door Monsr. Vaillant getekend van Agneta, op 'de schilderij door de constige schilder Jacob Cuyp vervaardigd' van Agneta's vader, alsook 'Op 't cabinet van de Heer Andreas Colvius'. Zelve moet zij ook een kunstkabinet aangelegd hebben en Colvius moet haar zijn verzameling schelpen en kinkhoorns ten geschenke gegeven hebben.¹ De beroemde filoloog Claude Saumaise, die de Leidse hogeschool lange jaren aan zich wist te binden totdat Christina ook hem, als tevoren Descartes, naar Zweden lokte, richtte tot Colvius een brief over het toen zo brandende vraagstuk van de haardracht;² onder Margareta's gedichten is er een 'Op de doot van den edelen Heer Mijn Heer Claudius Salmasius'. Op zijn verjaardag zond Margareta eens een gedicht aan de geleerde Wolpherdus Senguerd;³ ook een gedicht voor diens vader, de Amsterdamse hoogleraar Arnold Senguerd, vindt men in de genoemde bundels, en met Arnold Senguerd moet Margareta in levendige briefwisseling gestaan hebben.⁴ De beide Senguerds, vader en zoon, hadden belangstelling voor de cartesiane fysica zonder dat men hen tot de cartesianen kan rekenen. De bezwaren die Wolpherdus tegen de cartesiane filosofie en het 'cogito ergo sum' koesterde, kan men uiteengezet vinden in twee dictaten naar colleges van hem te Leiden gegeven, over Descartes' *Principia philosophiae*, aanwezig op de afdeling handschriften der Koninklijke Bibliotheek te 's-Gravenhage, alsmede in de uitvoerige aantekeningen door W. Senguerd gemaakt in doorgesloten exemplaren van *Renati Des-Cartes principia philosophiae* (Amsterdam, 1664) en *Renati Des-Cartes specimina philosophiae* (Amsterdam, 1664) aanwezig in de universiteitsbibliotheek te Leiden.⁵

In zijn Groningse dissertatie, *L'influence française dans les mœurs et les salons des Provinces Unies*, schreef J. A. Dijkshoorn, dat Margareta Godewijck zich vol ijver toeleide op de cartesiane filosofie;⁶ na het bovenstaande zal men billijken, dat wij hier tegen overdreven voorstellingen willen waarschuwen. Gelijk Maria Tesselschade de bijeenkomsten op het Muiderslot met haar charme en talenten verlevendigde, zo was Margareta

¹ Cf. Schotel, 83.

² Cf. Desc. *Oeuvr.* XII, 406.

³ Zie voor W. Senguerd: v. d. Aa. XVII, 1, 614; en H. Bouman, *Geschiedenis der voormalig Geldersche Hoogeschool*, Utrecht 1844-, 47, I, 200 (n. 3), 220, 369.

⁴ Cf. Schotel, 84, 119.

⁵ KB. Hs. 72.A.8 en 133 M.71; UBL. 1402 E.18 1) en 2).

⁶ Dijkshoorn, 191.

Godewijck een 'flonckerbagge' op de bijeenkomsten op het slot Develstein in de buurt van Dordrecht. In 1631 volgde Cornelis van Beveren zijn vader Willem van Beveren op als heer van Develstein en daarmee begon een periode van grote bloei voor Develstein (dat in de negentiende eeuw niet alleen gesloopt werd, maar waarvan ook de kunst- en archiefschatten in die eeuw op schandelijke wijze verwaarloosd en verkwanseld werden).¹ Cornelis van Beveren was bevriend met Cats en Barlaeus, dichtte ook zelf en verenigde op Develstein een kring van vooraanstaande en begaafde Dordtenaren om zich heen, waarvan Dijkshoorn zeide dat die 'franchement cartésien' was.² Maar ook deze uitspraak zal men *cum grano salis* moeten nemen.

De verkoeling, die in 1630 intrad in de vriendschap tussen Descartes en Beeckman heeft niet tot een breuk geleid. In 1631 ontmoetten zij elkander te Amsterdam en de correspondentie werd hervat. In maart 1637 kon Beeckman, wiens gezondheid reeds zeer slecht was, nog eens met Colvius astronomische waarnemingen verrichten; maar eind mei van dat jaar berichtte Colvius aan Descartes, dat Beeckman overleden was. In zijn antwoord liet Descartes uitkomen, dat hij zich niet als Colvius tot de intimi van Beeckman rekende, die hij de roem nagaf 'extrêmement philosophe' geweest te zijn. Men kan veel tussen de regels doorlezen in deze weloverwogen, ietwat stoïcijnse condoleantiebrief, die voor de eerste maal gepubliceerd werd in 1895 door l'abbé Georges Monchamp.³ 14 November 1640 schreef Descartes vanuit Leiden aan Colvius om hem er voor te bedanken, dat deze hem opmerkzaam had gemaakt 'du passage de saint Augustin, auquel mon *Je pense, donc je suis* a quelque rapport'.⁴ Het is jammer, dat wij de brief van Colvius die Descartes beantwoordde niet kennen, want de opmerking van Colvius was niet onbelangrijk. Descartes schreef, dat hij naar de universiteitsbibliotheek gegaan was om de bedoelde tekst – waarschijnlijk *De Trinitate* L.IX., c.3 par. 3 – in Augustinus na te lezen. Voorts verontschuldigde hij zich dat hij Colvius nog geen inzage kon geven van zijn *Meditationes*:

Le peu que j'ay écrit de Metaphysique est désia en chemin pour aller à Paris, où je croy qu'on le fera imprimer, & il ne m'en est resté icy qu'un brouillon si plein de ratures, que j'aurois moi-mesme de la peine à le lire, ce qui est cause

¹ Cf. Schotel, 'Het slot Develstein,' *Geschied- letter- en oudheidkundige uitspanningen*, Utrecht, 1840, 91. ² Dijkshoorn, 192.

³ Georges Monchamp, *Isaac Beeckman et Descartes à propos d'une lettre inédite de Descartes à Colvius*, Brussel, 1895. Cf. Desc. *Oeuv.* I, 379, no. LXXVII.

⁴ Desc. *Oeuv.* III, 247–8, no. CCXIX; X, 578. Cf. Geneviève Lewis, *Le problème de l'inconscient et le cartésianisme*, Parijs, 1950, 15.

que je ne puis vous l'offrir; mais si-tost qu'il sera imprimé, j'auray soin de vous en envoyer des premiers, puis qu'il vous plaist me faire la faveur de le vouloir lire, & je seray fort aise d'en apprendre vostre jugement.

Descartes is, bij het opgeven van het motief waarom Colvius geduld moet hebben totdat er gedrukte exemplaren van de *Meditationes* voorhanden zullen zijn, meer beleefd dan oprecht. Hij voelde er niet voor – wij weten het uit een brief van hem aan Mersenne¹ – dat Nederlandse predikanten, van welke gezindheid dan ook, eerder dan de Franse godgeleerden zouden kunnen oordelen over zijn *Meditationes*. Nog hoopte hij dat zij zouden kunnen verschijnen met approbatie van de Sorbonne en daarvoor was het zeker ongewenst dat Protestantse theologen zich er mee zouden bemoeien. Het was dan ook geen gelukkig postscriptum, dat Constantijn Huygens op 17 juli 1641 aan een brief aan zijn vriend Descartes toevoegde:

Monsieur, J'ay osé dire quelque mot au Pere Mersenne touchant les objections qui paroistront à la fin de vostre livre; et s'il ne seroit bon que parmi vos adversaires Catholiques il en fust veu aussi de nostre Religion. J'avoy pensé que Barlaeus, qui est bon Philosophe et bien disant, en eust peu estre.²

En dat Huygens hierbij de naam van Barlaeus noemde was al heel onhandig, want Barlaeus mocht dan al geleerde Latijnse verzen kunnen schrijven, een 'bon philosophe' was hij niet; en bovendien moest hij, al was hij dan niet afkerig van alle nieuwlichterij, niets hebben van de cartesiaanse filosofie.³ Descartes had dan ook dubbel en dwars gelijk, toen hij Huygens terugschreef in geen enkel opzicht iets van Barlaeus te verwachten.⁴ Dan had Huygens beter als opponent Colvius kunnen voorstellen – misschien was die kritiek dan gedeeltelijk in de geest van Gassend uitgevallen, zoals men van een vriend van Beekman en A. Rivet mag verwachten.⁵

In 1643 zond Descartes echter wèl een geschrift aan Colvius ter beoordeling, in de verwachting dat Colvius zich geheel aan zijn zijde zou scharen, wat echter niet het geval was. Descartes had zich in een 'Epistola' tegen Voetius' aantijgingen in de door deze geïnspireerde *Admiranda methodus novae philosophiae Renati Descartes*⁶ verweerd en zo schreef hij aan Colvius:

¹ Cf. Desc. *Oeuvr.* XII, 294.

² Cf. Roth, 153.

³ Getuige de brief door Barlaeus op 7 augustus 1642 aan Const. Huygens geschreven (*Br.* 328).

⁴ Cf. Roth, 155.

⁵ In *Petri Gassendi opera*, VI, *Epistolae*, Lyons, 1658, vindt men verscheidene brieven, waaruit blijkt, dat A. Rivet in het conflict tussen Descartes en Gassend de partij van Gassend genomen heeft.

⁶ Naar men weet, werd de *Admiranda methodus* opgesteld door M. Schoock.

je m'assure que tous ceux qui ont de l'honneur & de la conscience trouveront ma cause si juste que je ne craindray pas de la soumettre a votre jugement, bien que j'aye affaire a un homme de votre profession.¹

Maar Colvius antwoordde:

Accepi apolegeticum scriptum tuum; legi illud, & dolui. Quid enim aliud potui in acerrimo certamine amicorum meorum?

En hij trachtte beide tegenstanders tot wederzijdse waardering te brengen:

Cur ille in te non videt subtil & vere mathematicum ingenium, in scribendo modestiam sine alicuius offensione, promissa maxima, quae elicere aut saltem patienter nobiscum expectare debuit? Cur tu non laudas in eo diligentiam indefessam, multijugam cognitionem linguarum & rerum, vitae modestiam, quae insensissime hostes eius in eo fatentur?²

Prinses Elisabeth van Bohemen, dochter van de Winterkoningin te Den Haag, waardeerde deze poging tot verzoening, die overigens niet de minste uitwerking had.³ 23 Juni 1643 daagde de Utrechtse stadsregering Descartes bij een plakkaat uit zich te komen verantwoorden wegens zijn aanval op Voetius. Descartes verkoos schriftelijk te antwoorden. Van de brief, welke hij op 6 juli 1643 in het Nederlands aan de vroedschap van Utrecht deed toekomen, zond hij daags tevoren een copie aan Colvius.⁴ Eveneens stuurde Descartes 5 juli 1643 brieven van hemzelf en van de door hem bestreden Leuvense hoogleraar Vopiscus Fortunatus Plempius over de bloedsomloop aan Johan van Beverwijck; ook handelde een brief, op 5 september 1643 door Descartes aan Colvius geschreven, onder meer over de uitgave van brieven van geleerden, die van Beverwijck voorbereidde.⁵ Deze *Epistolicae quaestiones cum doctorum responsis* verschenen in 1644,⁶ bevattende naast de door Descartes ingezonden brieven onder meer brieven van Anna Maria Schuurman, van de Leidse hoogleraar André Rivet⁷ en van Colvius. De bijdrage van Colvius handelde 'De providentia Dei in politicis', en was gesignd 'Dordraci 8 Dec. 1643'. In 1644 moet Descartes zich op weg naar Frankrijk te Dordrecht opgehouden hebben; waarschijnlijk zal hij toen Colvius ook wel ontmoet hebben.

¹ Cf. Desc. *Oeuvr.* III, 647, no. CCXCVIII. Het origineel dezer brief, gedateerd 'D'Endegeest, cc 23 Avril 1643,' bevindt zich in de collectie Papenbroek (UBL).

² *Id.* III, 680.

³ *Id.* VIII, 197, no. CCVI (origineel in collectie Papenbroek).

⁴ *Id.*, IV, 6-12; XII, 338-9.

⁵ Cf. IV, 6, no. CCCXIII; XIII, 15, no. CCCXVII bis.

⁶ Rotterdam, 1644; nieuwe titeluitgave (Rotterdam, 1665) *D. D. Virorum epistolae et responsa tum medica, tum philosophica*.

⁷ Zie voor A. Rivet, H. J. Honders, *Andreas Rivetus als invloedrijk Gereformeerd Theoloog in Holland's Bloeitijd*, diss., 's-Gravenhage, 1930, en A. G. van Opstal, *André Rivet, een invloedrijk Hugenoot aan het Hof van Frederik Hendrik*, diss., Harderwijk 1937.

Behalve de genoemde dochter Agneta had Colvius een zoon Nicolaas. Deze studeerde theologie te Leiden en werd in juni 1655 nevens zijn vader Waals predikant te Dordrecht.¹ Voordien had Nicolaas reeds bij wijze van oefening te Dordrecht gepreekt, b.v. met Kerstmis 1653, zoals wij vernemen uit een brief van 29 december 1653 door zijn vader geschreven aan Johan de Witt, die in 1653 raadpensionaris was geworden. Andreas Colvius verzocht hem in die brief de studietoelage, die zijn zoon Nicolaas reeds enkele jaren van gedeputeerde Staten van Holland ontvangen had, opnieuw toe te kennen, daar zijn zoon zijn studie nog niet voltooid had. Hij ondertekent: 'U.Ed. onderdanigen dienaar ende neef'. Op welke wijze waren Johan de Witt en Colvius vermaagschapt? De ouders van Andreas Colvius waren: Nicolaas Heymans, gezegd Kolff, en Maria van Slingelandt. De raadpensionaris was een zoon van Jacob de Witt en Anna van den Corput. De grootouders van vaderszijde van de raadpensionaris waren Kornelis de Witt Fransz. en Johanna Heymans Andriesdochter. De hiergenoemde Johanna en Nicolaas Heymans waren broer en zuster: hun ouders waren Andries Heymans en Alid Kolff. De vader van Andreas Colvius heeft blijkbaar zijns moeders naam gedragen. Van Andries Heymans en Alid Kolff stamden dus Andreas Colvius en Johan de Witt beiden af, respectievelijk in het tweede en derde lid.

Wij publiceren Colvius' brief van 29 december 1653 niet terwille van haar inhoud maar van het postscriptum:

L'on m'a dit que Mr. l'ambassadeur Chanut a entre ces mains les manuscrits de Mr. de Cartes. Lesquels méritent sans doute de voir la lumière. Un mot de vostre bouche le pourroit animer à cela.

Op 3 januari 1654 antwoordt De Witt zelf, dat neef Colvius voor de verlenging van de subsidie ten behoeve van de studie van diens zoon een officieel verzoek moet indienen; en op het postscriptum, dat de ambassadeur Chanut hem verteld had dat een verzameling brieven van Descartes reeds ter perse was en dat wat verder aan manuscripta aanwezig was 'niet en zijn als eenige fragmenta confuselijck van alderhande saecken tracerende', die geordend moesten worden aler zij uitgegeven zouden kunnen worden.² Voordat Pierre Chanut in den Haag geaccrediteerd

¹ Men zie voor Agneta en Nicolaas Colvius: M. Balen Jz., *Beschrijvinge der stad Dordrecht*, 1089; *NNBW.*, I, kol. 627, 729.

² Een Franse vertaling van de Witt's brief aan Colvius d.d. 3 jan. 1654 werd in 1873 gepubliceerd door François Combes onder de 'Correspondance du française du grand pensionnaire Jean de Witt' in een 'Collection de documents inédits sur l'histoire de France publiées par les soins du ministre de l'instruction historique,' *Mélanges historiques*, I. Combes verschafte zijn lezers geen inlichtingen over zijn bronnen, noch vermeldde hij dat de brief, die ons in het bijzonder interesseert, uit het Nederlands werd vertaald. Wel werd in de 'Préface' van de bundel verwezen naar een artikel van M. Combes in de *Mémoires lus à la Sorbonne en 1863, Histoire, philosophie et sciences* (blz. 49-65).

Amstelred. 16. Januarij
1654

Mijn Heere,

Ik sende u el. mijn regheste als D'el. mag. Heere, gecommittieerde
Raden, daer bij gevoegt attestatie van twee van onse Ouden Ringen
sult mij obligeus ingevallen daer te gelegener tijt Apostolice kan
op ontfangen.

Alsoe verstaen dat D'Heer Chanit. enige brieven in het licht
sal brengen van m^r des Cartes, soo hebbe opgerecht onder de mijne
die mij dacht dat enige matiere inhielden. Ick hebbe wel mee
andere van voornemende de Cartes. maar die oordelg alsoe enige
personalia crística tunchen dat beter geruppinusert sijn. Ingedacht
dat v el. sids voornemende Heer Ambassadeur oordelg dat dese
brygande brieven het licht soude mede mogen afscheinen, stels
+ zelve als v el. gottvond. Wilsch ook wel dat de principals ook
widenen mij mechts behandicht weds: Alsoe gesiede Liefdes ma-
nuscripta in gazophylacio met gden clafne platre bewaert.
Hie mede syndigende, bidde God v el. Lanet in gode geseenthijft
te spien, tot welstant van ons L. vaderland. Ick blyw

RIJKS
ARCHIEF

V el. geaffectioneerde Diener
en niet.

Andreas Colvius.

In Oordrecht
Den 7 Jan 1654

VI. Brief van Andreas Colvius aan Johan de Witt, 7 januari 1654.

Algemeen Rijksarchief 's-Gravenhage

werd als gezant van Frankrijk, had hij zijn land in Zweden vertegenwoordigd; het was te zijnen huize, dat Descartes op 11 februari 1650 overleden was. Chanut was gehuwd met Marguerite Clerselier, zuster van Descartes' vriend Claude Clerselier, te wiens huize Descartes en Chanut elkaar in 1644 te Parijs voor het eerst ontmoetten. Voor de uitgave van Descartes' brieven hebben Chanut en Clerselier samengewerkt; het eerste deel van de *Lettres de M. Descartes* verscheen in 1657. Wanneer Colvius 7 januari 1654 aan De Witt de voor de subsidieverlenging vereiste stukken opzendt, komt hij nogmaals terug op Chanut's plannen voor een uitgave van brieven van Descartes. Hij, Colvius, heeft bijgezocht wat hij aan brieven van Descartes bezat en deze zendt hij De Witt ter inzage, slechts enkele brieven achterhoudende, die z.i. te zeer over persoonlijke twisten handelen. Wat hij stuurt bevat volgens Colvius, 'eenige matière'.

Helaas zendt De Witt alle hem toegezonden brieven een week later retour, zonder ze zelfs maar aan Chanut te hebben laten zien. Daar de ambassadeur te kennen had gegeven alleen brieven te willen uitgeven, die reeds door Descartes bijengevoegd waren met de kennelijke bedoeling dat ze eens gepubliceerd zouden worden, had De Witt het onnodig gedacht Chanut lastig te vallen met Colvius' verzameling. De raadpensionaris verwachtte niet, dat zich bij de door Chanut c.s. voor de uitgave bestemde brieven copieën zouden bevinden van de brieven, waarvan neef Colvius hem inzage had verstrekt, uitgezonderd misschien een copie van de brief 'die van de purperen regen is spreekende'. In zijn *Météores* (VII.14) heeft Descartes er een naturalistische verklaring van gegeven, hoe het somtijds schijnen kan melk, bloed, ijzer, stenen of dergelijke dingen te regenen. Dat kwam, zo zei Descartes, omdat er uitwasemingen van verschillende naturen waren. Wij kunnen de 'purperen regen' echter nog nader thuis brengen, ja deze enkele aanduiding uit de brief, waarbij De Witt aan Colvius diens cartesiaanse schatten terugzond, is toereikend om bij één der in 1659 in het tweede deel der *Lettres de M. Descartes* door Claude Clerselier gepubliceerde brieven te veronderstellen dat de bij de uitgave ongenoemde adressant Andreas Colvius geweest moet zijn. Wij bedoelen de brief 'A Monsieur***' beginnende:

Monsieur, Je vous remercie tres-humblement du livre de *Pluvia purpurea*, que vous m'avez fait la faveur de m'envoyer. L'observation qu'il contient est belle; & ayant esté faite par M. Vendelinus, qui est homme sçavant aux Mathematiques, & de tres-bon esprit, je ne fais point de doute qu'elle ne soit vraie.¹

¹ Desc. *Oeuvr.* IV, 516, no. CDXLIX.

In 1646 was te Brussel een geschriftje *De pluvia pupereâ* van G. Wendelinus verschenen.¹ Na in verband met de purperen regen nog gezinspeeld te hebben op de zogenaamde bolonjese steen,² snijdt Descartes in deze brief een nieuw onderwerp aan: hij lucht zijn verontwaardiging over en afschuw van zeker boek van Henricus Regius, dat, wat de metafysica betrof, geen woord behelsde dat niet lijnrecht tegen het gevoelen van hem, Descartes, streed. Bedoeld wordt natuurlijk de *Fundamenta physices*, die Regius in 1646 tegen de raad van Descartes in uitgaf. Descartes bethicht Regius er voorts van, wat de fysica betreft, verscheidene zaken ontleend te hebben – en dan bovendien nog op onjuiste wijze – aan een onuitgegeven geschrift van hemzelf; hiermede doelt Descartes op zijn 'De homine'. Deze passage uit de brief werd zeer bekend.³ Tenslotte gaat Descartes in de genoemde brief nog weer tot een nieuw onderwerp over, te weten een boekje handelende over het slijpen van brillenglazen; de persoon aan wie hij thans schrijft, was zo vriendelijk geweest hem dat toe te zenden. Descartes zegt dat hij zich verplicht behoort te gevoelen aan de auteur: 'Je suis obligé de ne point blasmer l'Autheur de l'imprimé qu'il vous a plû m'envoyer, pource que je voy qu'il a tasché de mettre en pratique quelque chose de ce dont j'ay proposé la Théorie en ma Dioptrique'. Maar de dankbaarheid gaat niet zeer van harte en even later noemt hij het geschriftje 'un galimatias de charlatan' van een 'lunetier', 'qui monstre qu'il n'entend pas ce qu'il dit, & ne tasche qu'à debiter sa drogue'. Het gaat hier om een werkje van een zekere Jacques Bourgeois 'miroitier et lunetier du Roy, qui a sa boutique contre l'Eglise St. Jacques de l'Hospital à Paris', een inlichting, die wij ontleen aan een andere brief van Descartes op 5 oktober 1646 aan Mersenne geschreven. Wij zijn het met Adam & Tannery, de uitgevers van de monumentale *Oeuvres de Descartes* eens, dat de brief 'A Monsieur***', door Clerselier als 'lettre 113' opgenomen in deel II van zijn *Lettres de M. Descartes*, ook op of omstreeks 5 oktober 1646 gedateerd kan worden; maar natuurlijk zijn wij het *niet* met hen eens, dat de onderhavige brief 'sans doute' aan Constantijn Huygens gericht werd.

Waar de brieven van Descartes, die Colvius eens bezeten heeft, gebleven kunnen zijn? Wij weten niet eens of zij voorkwamen in de 'Catalogus Musaei Andreae Colvii' van 1655. Op het gemeente-archief te Dordrecht zijn zij niet. Ook op een ander punt hebben onze onderzoeken geen resultaat opgeleverd. Op 13 en 14 juli 1648 werd te Dord-

¹ *Id.* IV, 516 n.a.

² *Id.* IV, 517 n.a.

³ Cf. J. M. A. de Vrijer, *Henricus Regius*, 's-Gravenhage, 1917, 167.

recht een afschrift vervaardigd van de 'Responsiones Renati Des Cartes ad quasdam difficultates ex meditationibus ejus ab ipso haustae', d.w.z. van het resultaat van een onderhoud dat Descartes de jeugdige Franciscus Burman 16 april 1648 te Egmond toestond. Bekend is ook de kanteekening bij deze copie: 'Per Burmannum, qui 20 Aprilis communicavit Amstelodami cum Claubergio, ex cujus Msto. ipsemet descripsi, Dordraci, ad 13 en 14 Julii'.¹ Uit Göttingen, waar de Dordtse copie – onze enige bron van kennis voor de 'Responsiones' – zich bevindt in de Niedersächsische Staats- und Universitätsbibliothek, ontving ik fotocopieën van enkele pagina's van deze copie. De hoop, die ik a priori koesterde, dat het handschrift misschien van Colvius zou blijken te zijn, was echter ijdel. Op het gemeente-archief te Dordrecht, waarheen ik de copieën zond, kon men het handschrift niet herkennen. Toch veronderstel ik, dat te eniger gelegenheid het schrift geïdentificeerd kan worden. De Codex Ms. philol. 261 te Göttingen bevat nog andere delen in dezelfde hand als de 'Responsiones' geschreven, waaronder een uittreksel van een brief van Morhof aan Graevius van 26 mei 1691, zodat het ook wel duidelijk is, dat wij in een verkeerde richting zochten, toen wij aan Colvius als de copist van de 'Responsiones' dachten; immers, Andreas Colvius overleed hoogbejaard in 1671. In 1657 had hij in een brief aan prinses Elisabeth van Bohemen van zich zelf gezegd: 'Pour moi je decline en mon climatérique vers ma fin'.² Maar het in de zeventiende eeuw zo gevreesde 'annus climactericus', waarmede het 63ste levensjaar bedoeld werd, had Colvius overwonnen om de leeftijd der sterken te bereiken.

Wij willen dit artikel niet beëindigen alvorens de aandacht gevestigd te hebben op een brief 'Id. Martiis MDCXLII' door Antonius Vivianus – over wie wij reeds gesproken hebben³ – aan 'Andreae Colvio pastori meo urbano vigilantissimo. dordracum' gezonden.⁴ Vivianus lucht daarin zijn mening over de twist tussen Voetius en Descartes, welke laatste door Le Roy (Henricus Regius) gesteund werd:

Video motam controversiam de formis, sintne substantiae necne. idque inter magni nominis viros Dom. Voetium et de Cartes cuius partes sustinet le Roy. ille affirmat: hi negant: quid Le Roy sentiat nescio: sed si forma dat esse rei, et anima rationalis forma hominis dicenda est: Dom. de Cartes evidentissime demonstrasse autumat in prooemio libri sui, animam esse substantiam, quippe quae potiores functiones agat absque ullo corporis adminiculo et ipso corpore

¹ Ch. Adam gaf in 1937 te Parijs de *Responsiones* uit met een Franse vertaling, onder de titel *René Descartes. Entretien avec Burman*.

² Desc. *Oeuvr.* XII, 485.

³ Boven, blz. 71.

⁴ UBL, hs. Papenbroek II.

sublato, semper eadem remanet, tota in se teres atque rotunda: hinc suspicor lusum tantum esse verborum, et ubi alter in alterum satis debacchati fuerint forsitan levis aliqua distinctiuncula pugnam inter eos dirimet, et uterque sibi palmam vindicabit.

Vivianus vindt, dat men niet over dergelijke zaken moet twisten, 'vix terentianis mulierculis pares', nog harder kijdende dan de vrouwtjes uit de blijspelen van Terentius. Dat Descartes zich ietwat op de achtergrond houdt acht Vivianus prijzenswaardig:

Laudo tamen prudentiam Dom. De Cartes, qui quod ipse intendit per alios exequitur et instructa iam pugna ubi ad manus ventum est ipse sibi cavet loco, arreptaque Gnathonis fundâ hostes procul coedit ex occulto, nec non nisi meditata ictus infligit: magnum profecto ad victoriam momentum sed dolus an virtus quis in hoste requirat.

Dat op deze wijze over hem gecorrespondeerd werd tussen Colvius en Vivianus zou Descartes, had hij er kennis van gedragen, een doorn in het oog geweest zijn en hem in zijn mening versterkt hebben, dat het geraden was steeds argwanend tegenover de Nederlandse predikanten en hun geestverwanten te staan, ook al waren zij geen voetianen en hem a priori niet slecht gezind. Had Descartes niet in 1638 aan Mersenne, die hem gewaarschuwd had tegen Rivet, geschreven:

Je vous remercie de l'avis, que vous me donnez du sieur Rivet; je connais son cœur il y a longtemps et de tous les Ministres de ce pais, pas un desquel m'est amy?¹

Inderdaad zien wij Rivet in 1644 Gassend ver boven Descartes stellen.² Voelden de meer orthodoxe Nederlandse theologen het cartesianisme slechts als een gevaar aan, aanhangers van meer moderne richtingen (met name de coccejanen) zochten in Descartes' leer naar een wijsgerig fundament voor hun religieuze opvattingen; zodat met recht beweerd kan worden, dat in Nederland juist op theologisch terrein de invloed van Descartes ingrijpend is geweest. Onbillijk was Descartes zeker, toen hij zich liet ontvallen, dat hij geen enkele Nederlandse predikant zijn vriend kon noemen – wij hebben hier slechts de naam van Abraham Heidanus, die als grijsaard nog in 1676 zo manmoedig voor het cartesianisme in de bres zal springen, in herinnering te roepen – maar de Nederlandse cartesiaans-gezinde theologen hebben ongetwijfeld voedsel aan Descartes' achterdocht gegeven, daar zij hem inderdaad soms niet begrepen hebben

¹ Desc. *Oeuvr.* II, 32.

² Rivet liet toen blijken zeer ingenomen te zijn met Gassend's *Disquisitio metaphysica*, tegen Descartes' *Responsiones* op Gassend's *Objectiones* tegen Descartes' *Meditationes*. Cf. boven blz. 78, n. 5.

en het zwaartepunt van het probleem van de verhouding van filosofie tot theologie bij hen in elk geval anders lag dan bij de Franse wijsgeer, die bovendien zeer moeilijk kritiek verdragen kon.¹ Heeft hij het Colvius ook euvel geduid, dat deze de wijze waarop hij Voetius bestookte, niet onverdeeld prees?

Het nieuwsgierige nageslacht betreure, dat Johan de Witt zijn neef Colvius in 1654 niet gesteund heeft, toen deze zijn collectie *cartesiana* aan de uitgevers van Descartes' brieven wilde doen toekomen. Maar Johan de Witt hield niet van het oprakelen of aanwakkeren van twisten. Zo zou hij in 1656 helpen bevorderen, dat de hoogleraren in de filosofie en theologie aan de Leidse universiteit een eed aflegden op een decreet van de Staten van Holland en West-Friesland, waarbij zij beloofden 'de philosophemeta, die uit de Philosophie van Do. Cartesius getrocken nu ter tijt bij eenige offensie geven' niet te propageren. De predikant-hoogleraar Heidanus deed zulks blijmoedig, want, zo schreef hij aan De Witt, het geschiedde om des vredes wil en hij hoefde niet verklaren dat de aanstootgevende denkbeelden onjuist waren.²

Aan de herdruk, te Amsterdam in 1659-61 verschenen, van de Latijnse versie (gemaakt door de Leidse hoogleraar Frans van Schooten Jr.) van Descartes' *Géometrie*³ werd o.a. toegevoegd een wiskundige verhandeling van Johan de Witt *De elementis curvarum linearum libri duo*. De bewondering die De Witt voor het wiskundige talent van Descartes gekoesterd zal hebben, ging niet gepaard met een enigszins diepgaande belangstelling voor de filosofie van Descartes. Een filosoof was De Witt niet en ook voor theologische problemen had hij weinig aandacht. Desondanks heeft de dood van De Witt en het aan het bewind komen van de Oranje-partij in 1672 betekend, dat voor de cartesi-coccejanen het getij wat ongunstig werd. Aan dezen werden toen meer moeilijkheden in de weg gelegd bij het behouden of verkrijgen van hoogleraarszetels en plaatsen voor predikanten.

Hieronder volgt de tekst der brieven tussen Johan de Witt en Andreas Colvius gewisseld, waarin over de uitgave van cartesiaanse manuscripta geschreven werd. Moge het bovenstaande niet alleen dienen tot het goed verstaan van de hier gepubliceerde brieven maar ook de verhouding van Descartes tot de predikant Colvius belichten en een bijdrage zijn tot de kennis van het cartesianisme te Dordrecht.

¹ Cf. boven blz. 62.

² Cf. J. A. Cramer, *Abraham Heidanus en zijn cartesianisme*, diss. Utrecht, 1889, 73.

³ Voor de eerste maal verscheen Van Schooten's *Geometria a Renato des Cartes, anno 1637 gallice edita* in 1649 te Leiden.

APPENDIX

VIER BRIEVEN

I. Andreas Colvius aan Johan de Witt, 29 december 1653¹

Mijn Heere,

Ick hebbe door faveur van d'Ed. Gecomit. Raden van Hollant ende dat door intercessie van U.Ed. Heer Vader genoten eenige jaren voor mijn soon Nicolaus een subsidium in studiis van t'sestich guldens t'sjaers, daervan dat noch eenigen jaren soude continueren volgens resolutie daer op genomen, gelijk bij d'Ed. Heer secretaris Beaumont bekend is. Nu het is alsoo dat mijn soon noch in studiis is, ende noch niet tot het ministerium Pastorale gepromoveert maer sich is oeffenende in propositionibus, gelijk die noch in de Kerstdagen heeft gedaen, als mijn Heer Heuft², ouderlinge van onse Kercke, die U.Ed. desen overbrengt, can betuygen. Soo dat oordeel niet van nooden sal sijn, om voornoemde beneficium alsnoch te genieten, Requeste neffens bijgaende attestatie de vita et studiis over te maecken. Te meer dewijle 'tselve bij d'Ed. Heer van Barendrecht³ bekend is, die bij desen ootmoedelijck mijn dienst presenteren als oock aen U.Ed. Biddende den almogende om desselven gesontheit ende lanck leven tot salicheijt, ende dienst van ons Lieve Vaderlandt. Ick blijve gestadich ende van herte.

Mijn Heer
U. Ed. onderdanigen dienaer ende neef
Andreas Colvius

In Dordrecht
den 29. Dec. 1653.

L'on m'a dit que Mr. l'Ambassadeur Chanut, a entre ces mains les manuscrits de Mr. de Cartes. Lesquels méritent sans doute de voir la lumière. Un mot de vostre bouche le pourroit animer à cela.

¹ Links boven in de hoek staat in het handschrift van de Witt: 'Beantwoord den 3en Januari 1653' (lees: 1654). Algemeen Rijksarchief 's-Gravenhage, Archief van de raadspensionaris Johan de Witt, invent. no. 2841 (390).-Origineel.

² Mr. Diederik Hoeufft, heer van Fontaine-Peureuse (1610-88) was een Dordts regent en zwager van Johan de Witt.

³ Mr. Abraham van Beveren, heer van Oost- en West-Barendrecht (1604-63) was eveneens een Dordts regent.

II. *Johan de Witt aan Andreas Colvius, 3 januari 1654*¹

Aan den predicant Colvius
den 3en Januari 1654.

Mijn Heere, ende Neve,

U.E. missive van date den 29e der voorlede maent is mij wel behandigt, hebbe dacrop gesproocken met den Heere Secretaris Beaumont noopende het subsidium in Studiis voordesen bij resolutie van de Heeren gecommiteerde Raeden U.E. soon toegeleijt, welcke resolutie den selven heere seyde sulcks, als U.E. schrijft, oock gevonden te werden, dan sal noodig sijn, dat de betaelinge vant' selve bij requeste ende nevensgaende attestatie de vitâ et studiis aen de opgem: Heeren gecommiteerde Raeden versocht werde, want ofwel den Heere van Barendrecht het selve niet onbekent is, soo vereijst nochtans sulcks d'ordre van 't landt, ende moeten soodaenige attestatien naemaels in de Reeckeningen tot documenten geexhibeert werden.

Ick hebben met den Heere Ambassadeur Chanut discours gehadt over de wercken van Mr. de Cartes ende desselffs manu scripta, die U.E. schrijft dat onder syn Ed. berustende waeren, waerop den selven Heere mij te kennen gaf, dat albereijts eenige brieven bij Mr. de Cartes aen verscheijden geleerde persoonagien ges[onden] ende diversche materien verhandelende onder de perse sijn, dan dat de vordere manu scripta niet en sijn als eenige fragmenta confuselijk van alderhande saecken tracterende, die niet bequamelyck int' licht gegeven cunnen werden, sonder vooraf in een goede ordre gebracht te sijn. Ende hiermede U.E. in de protectie des Alderhoogste bevelende sal verblijven
Mijn Heer Neve

U.E. dienstwillige dienaer ende
geaffectionneerden Neve

Haeghe den 3e Januarij 1654

¹ Algemeen Rijksarchief 's-Gravenhage, Archief van de raadpensionaris Johan de Witt, invent. no. 2645, register met minuten van uitgaande stukken brieven blz. 14 – eigenhandig door de Witt geschreven. In de coll. Papenbroek van UBL. bevindt zich de brief gelijk zij verzonden werd aan 'Mijn Heere, Mijn Heere Andreas Colvius, bedienaar des Goddelijcken Woorts voor de Fransche gemeynte tot Dordrecht.' Wij publiceren echter de minuut, omdat de brief welke Colvius ontving niet eigenhandig door De Witt geschreven werd, uitgezonderd de ondertekening 'Johan de Witt' met daaronder het (foutieve) jaartal 1653. Op enkele grafische verschillen na komen de brief en de minuut met elkander overeen. Een vertaling in het Frans van deze brief werd gepubliceerd, zonder bronvermelding, door M. François Combes in 'Correspondance française du grand pensionnaire Jean de Witt', *Mélanges historiques*, I, Parijs, 1873, 128, no. IV.

III. *Andreas Colvius aan Johan de Witt, 7 januari 1654*¹

Mijn Heere,

Ick sende U.Ed. mijn requeste aen d'Ed. mog. Heeren, gecommiteerde Raden, daer bij gevoegt attestatie van twee van onse Ouderlingen. Sult mij obligeren in gevallen daer te gelegener tijdt Apostille kan op ontvangen.

Alsoo verstaen dat d'Heer Chanut, eenige brieven in het licht sal brengen van Mr. des Cartes; soo hebbe opgesocht onder de mijne die mij dachte dat eenige matiëre inhielden. Ick hebbe wel meer andere van voornoemde de Cartes: mae die oordele(n) alsoo eenige personalia eristica² tracteren, dat beter gesupprimeert sijn. Ingevallen dat U.Ed. ende voornoemde Heer Ambassadeur oordeelen, dat dese bijgaende brieven het licht soude mede mogen aenschouwen, stelle(n) t'selve aen U.Ed. goetvinden. Wenste(n) oock wel dat de principalen oock wederom mij mochten behandicht werden: Alsoo gelee[r]de luijden manuscripta in gazophylacio³ meo geen cleijne plaetse bewaren. Hier mede eijndigende, bidde God U.Ed. Lanck in goede gesontheit te sparen, tot welstant van ons L. Vaderlandt. Ick blijve

U.Ed. geaffectioneer[r]de Dienaer & neef
Andreas Colvius

In Dordrecht
den 7. Jan. 1654.

IV. *Johan de Witt aan Andreas Colvius, 16 januari 1654*⁴

Aen den Predicant Colvius.
Den 16en Januari 1654.

Mijn Heere ende Neve,

U.E. missive van date den 7en deser loopende maendt met d'ingeleijde requeste, ende de brieven daernevens gevoeght, is mij wel ter handen gecomen; ende hebbe ick ingevolge van U.E. begeerte daerop geprocureert d'ordonnantie daeronder staende, gelijk deselve requeste ende ordonnantie hiernevens weder te rug gegaen. Aengaende de voors. brieven, hebbe ick deselve gevisiteert, ende doorlesen, ende soude daerover met den Heere Ambassadeur Chanut gesproocken hebben, ten waere ick wt deselve hadde verstaen dat syn Excellentie egeene brieven van Monsieur des Cartes hadde doen in 't licht geven als die denselven Monsieur des Cartes, onder hem gelaeten, ende in sijn leven soodanich bij den anderen gevoecht hadde, dat daeruijt wel affgenomen conde

¹ Algemeen Rijksarchief 's-Gravenhage, Archief van de raadspensionaris Johan de Witt, invent. no. 2842 (8).-Origineel. Links boven in de hoek staat in het handschrift van De Witt: 'Beantwoord den 16. Januari 1654.'

² ἐριστικός, afleiding van ἐρις, twist, twistgesprek.

³ γαζοφυλάκιον, schatkamer.

⁴ Algemeen Rijksarchief 's-Gravenhage, Archief van de raadspensionaris Johan de Witt, invent. no. 2645. Register met minuten van uitgaande brieven ff. 43-44.-Eigenhandig door De Witt geschreven.

werden dat sijne intentie was geweest die t'eenigen tijde t'licht te laeten sien, sonder eenige andere brieven, ofte geschriften daer bij gevoecht te hebben; weshalven, bij soo verre meergenoemden Monsieur des Cartes van intentie is geweest dat de voors. brieven aen U.E. geschreven, ofte eenigen vanden, mede t'eenigen tijde int' licht soudén werden gebracht, soo sal sijn E. deselve mede nevens de voorgeroerde andere brieven hebben gevoecht, edoch in cas deselve, daeronder niet en werden bevonden, soo soude den Heere Chanut ontwijfelijk geene genegentheijt hebben, omme die, buyten de gepresumeerde intentie, ende wille vanden overleden, nevens d'anderen door den druck int' licht te brengen; Ende vertrouwe ick vastelijck dat geene van de voors. brieven aen U.E. ges[onden], onder 't getal van die gene, die nu int' licht staen te comen, bevonden sullen worden, ten waere alleenlyck die gene die vanden purpuren regen is spreekende als niet vindende inde selve eenige materie, ofte substantie waerdich omme als een schrift van den voorn. overleden int' licht te werden gebracht ende gaen oversulx de voors. brieven oock hiernevens, volgende U.E. ordre, weder te rugge. Waermede desen besluytende sal blijven.

Mijn Heere, ende Neve

U.E. dienstwillige dienaar ende
geaffectionneerde Neve

Haeghe den 16e Januari
1654.

DE NEDERLANDSE VRIENDENKRING VAN JOHN LOCKE*

Een recente studie over het leven van John Locke is de biografie door Maurice Cranston.¹ In dit uitstekend geschreven boek wordt voor het eerst een ruim gebruik gemaakt van de bescheiden die de bewaarzuchtige Locke naliet aan zijn neef Peter King. In 1947 werd deze verzameling, die intact gebleven was, door de trustees van de Bodleian Library gekocht van de Earl of Lovelace, een nazaat van Peter King. Sinds 1942 was zij reeds gedeponereerd in deze bibliotheek. Nadat voorlopige beschrijvingen waren opgesteld door W. von Leyden, verscheen er in 1959 *A Summary Catalogue*, van de hand van de bibliothecaris P. Long,² die een overzicht geeft van deze ongemeen rijke collectie van duizenden brieven, dagboeken, kasboeken, medische notities, ontwerpen voor geschriften, lijsten van Locke's bibliotheek en beschrijvingen van zijn lectuur, vele theologische, filosofische en economische aantekeningen, en zelfs afschriften van Locke's laatste beschikkingen. Wij weten wat Locke als schooljongen te Westminster uitgaf om zijn schoenen te laten verzolen en om zijn haar te laten knippen, om een Griekse grammatica te kopen of een pennemes voor zijn broer; wij weten welke kosten tenslotte gemaakt werden voor Locke's begrafenis, waarvoor hij zelf aanwijzingen had gegeven, opdat zij zou plaatsvinden 'as privately as with decency may be', terwijl hij ook het opstellen van een grafscript niet aan anderen had overgelaten.³

Nadat Cranston met behulp van deze gegevens de loop van Locke's leven en de ontwikkeling van zijn persoonlijkheid geschetst had, is de collectie nog vollediger geworden; elf handschriften, die nog in het bezit

* Verkorte tekst van een voordracht, gehouden op 18 december 1959, voor de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde te Leiden.

¹ Maurice Cranston, *John Locke, a Biography*, London, 1957.

² Dr. W. von Leyden, *Locke's Essays on the Law of Nature*, Oxford, 1954, 1-7; voorts artikelen in *Sophia*, Padua, jan. en maart 1949, en *Philosophical Quarterly*, St. Andrews, jan. 1952. De gegevens werden samengevat door Philip Long in zijn genoemde *Summary Catalogue of the Lovelace Collection of the Papers of John Locke in the Bodleian Library*, *Oxford Bibliographical Society Publications*, New Series vol. VIII, Oxford, 1956.

³ Cf. Cranston, 480-2.

van de Earl of Lovelace waren gebleven, werden aangekocht door de Amerikaan Paul Mellon en aan de Bodleian Library geschonken; bovendien verwierf Mellon alle boeken die Locke aan zijn neef had gelegateerd. Peter King had namelijk 'all my Manuscripts and all my books not herein otherwise disposed of'¹ gekregen. Ook deze bibliotheek van ruim achthonderd delen zal aan de Bodleiana gelegateerd worden.

Het spreekt vanzelf dat deze gebeurtenissen stimulerend werken op de Locke studiën. Thans is men bezig een grote uitgave eerst van de briefwisseling en dan later ook van de dagboeken en andere bescheiden voor te bereiden. Het zou echter irreëel zijn om te veronderstellen, dat het toegankelijk worden van al dit bewaard gebleven materiaal ons geheel inwijdt in Locke's persoon en werk.

Want ondanks de duizenden intieme brieven en andere stukken waarover wij nu beschikken staan wij nog voor vele open vragen. Wij weten praktisch niets van de rol die Locke gespeeld heeft in de politieke gebeurtenissen van zijn tijd. We zijn nu weliswaar in de gelegenheid om te zien hoe zijn verblijf in de Verenigde Provinciën geleid heeft tot bloeiende correspondenties met een aantal meer of minder vooraanstaande Nederlanders, maar wij kunnen slechts gissen naar de redenen waarom hij van begin september 1683 tot 20 februari 1689 in de Republiek woonde.

Het is heel goed mogelijk en zelfs waarschijnlijk dat Locke een aantal sporen van zijn politieke activiteiten verdoezeld heeft. Vast staat, dat hij op 7 september 1783 in Holland was. Vast staat ook dat hij de laatste jaren van zijn verblijf alhier in contact heeft gestaan met Prins Willem III en met Gilbert Burnet, die toen Chaplain van Prinses Mary was, en die na de revolutie Bisschop van Salisbury werd.

We weten ook dat Locke in februari 1689 in het gevolg van Prinses Mary repatrieerde, maar wij weten niet in hoeverre Locke, die in zijn in 1690 uitgegeven *Two Treatises of Government* de politiek verdedigde die de omwenteling van 1688 schraagde, actief betrokken is geweest bij de anti-jacobitische plannen, gesmeed in de kringen van naar Nederland uitgeweken Engelsen, die aanvankelijk tot doel hadden de hertog van Monmouth, een onechte zoon van Karel II, op de Engelse troon te brengen.

De ziel van deze plannen was Anthony Ashley Cooper – sinds 1672 First Earl of Shaftesbury. Bij hem had Locke van 1667 af de functie van inwonend lijfarts vervuld.² In deze tijd werd Locke's raad behalve op

¹ Bodl. MS. Locke B 5, no. 14, 11 april 1704.

² Toen Locke nog in Oxford was, had hij zich gedurende een aantal jaren met intense belangstelling aan de studie der Medecijnen gewijd, en hoewel zijn poging om een medische graad te verkrijgen zonder eerst het B.A.-examen af te leggen mislukt

medisch gebied ook dikwijls gevraagd in politieke en andere aangelegenheden, zoals bij de keuze van een geschikte echtgenote voor de zoon des huizes. In welke mate Locke echter betrokken is geweest in Shaftesbury's dynastieke machinaties valt moeilijk uit te maken. In 1682 vluchtte deze vermomd als Presbyteriaans predikant naar Amsterdam, waar de stadsregering hem het burgerrecht verleende om hem veilig te stellen. Korte tijd later overleed hij in het huis van de koopman Abraham Keck.

Voelde ook Locke zich niet veilig meer in Engeland? We weten dat helaas niet en moeten ons tevreden stellen met hetgeen we in zijn dagboek vinden. Wanneer hij precies naar Holland oversteekt staat evenmin vast, maar op 7 september 1683 schrijft hij: 'The cleanliness of the town & convenience for shipping to come almost into every street at Rotterdam [is] very admirable'.¹ Was Rotterdam misschien de plaats van ontscheping? Locke blijft daar in ieder geval niet lang; 8 september neemt hij de trekschuit naar Delft, doet over die tocht twee uur en betaalt er vijf stuivers voor. Hij ziet er de vleeshal en het grafmonument van Willem de Zwijger. Zondag 9 september reist hij dan over Leiden en Haarlem naar Amsterdam, waar hij de daaropvolgende winter zal blijven. In zijn dagboek vinden we beschrijvingen van het ijs in de grachten en van de in de hoofdstad gebruikelijke gewichten.²

De eerste winter dat hij in Amsterdam is, wordt Locke in enkele gezinnen van medici zeer hartelijk ontvangen. Zo bezoekt hij op een koude decemberdag Dr. Caspar Sibelius, die alles doet om het zijn gast zo veel mogelijk naar de zin te maken. Hij krijgt thee en wat daar zoal bij hoort en omdat het koud weer is wordt er turf gebracht om een vuur te maken. Als de turf niet snel genoeg wil branden neemt Locke's gastheer een merkwaardig stuk hout, aan de ene kant smal, aan het andere eind veel breder, dat als een soort trompet werkt wanneer Dr. Sibelius het aan zijn mond brengt. 'He blew soe haertily two or three times that the fire was much encouraged and I also to beleive my self welcome find(en)ing his lungs and breath imploied in soe extraordinary a maner to excresse it'.³

was, heeft hij de interesse altijd behouden. Hiervan getuigen talloze notities en ook brieven waaruit blijkt dat hij gedurende zijn hele leven zijn vrienden en hun gezinnen van medische adviezen heeft gediend.

¹ Bodl. MS. Locke F 7, f. 124.

² Gewichten, maten en geldsoorten zijn een hobby van Locke; we vinden er steeds aantekeningen over. Niet alleen kende hij de waarde van het geld, hij had ook een wetenschappelijk gefundeerde economische belangstelling. Zo heeft hij er toe bijgedragen de Engelse munt gaaf te maken door in 1692 *Some Considerations of the Consequences of the Lowering of Interest and Raising the Value of Money*, uit te geven, die in 1695 nog door *Further Considerations* gevolgd werden. Zeer vooruitstrevend ook, heeft hij, toen men in 1694 de Bank of England ging oprichten, onmiddellijk het belang daarvan begrepen en er financieel aan deelgenomen.

³ MS. Locke F 7, f. 162, 11/12 dec. 1683.

Het instrument waarover Locke zo verrukt is, is natuurlijk een soort blaasbalg dat men blijkbaar in Engeland niet kende.

Over een volgende belangrijke ontmoeting bericht ons Leclerc in zijn *Eloge de feu Monsieur Locke*: 'Mr. Locke étant à Amsterdam en 1683 sur la fin de l'année, il renouvella avec Mr. Guenellon la connoissance, qu'il avoit faite avec lui à Paris, & vint aussi à connoître Mr. Veen son Beau-Père, Doyen des Médecins de cette ville, & l'un des plus habiles & des heureux Praticiens qu'elle ait eus'.¹ Het moet deze Pierre Guenellon geweest zijn – een Nederlander van Franse afkomst, die in Leiden en Padua Medicijnen gestudeerd had, in 1680 in het huwelijk was getreden met Cornelia Maria Veen en die de functie van 'Examinator' voor de admiraliteit vervulde – die hem in een kring van Amsterdamse medici introduceerde. Guenellon was namelijk lid van een particulier Collegium Medicum – niet te verwarren met het van stadswege ingestelde Collegium Anatomicum, dat in het waaggebouw secties verrichtte. De kring van Guenellon en zijn schoonvader Egbert Veen hield eveneens lijkschouwingen, niet op mensen maar op dieren. Het was een buitenkansje voor hen dat begin 1684 een leeuw van de koude stierf. Op de sectie van dit dier in het Collegium Privatum Medicum werd Locke uitgenodigd, zoals blijkt uit Leclerc's 'Mr. Locke s'y trouva, & y fit connoissance avec d'autres Médecins. Il y vit aussi Mr. de Limborch, Professeur en Théologie, parmi les Rémonstrants, avec lequel il lia une amitié, qui a duré jusqu'à sa mort, & qu'il a entretenu avec soin, dès qu'il a été en Angleterre'.² Het is wel verrassend dat men de Remonstrantse godgeleerde Philippus van Limborch in dit gezelschap aantreft, maar hij woonde naast Guenellon op de Keizersgracht en kende hem goed.

De vriendschap die tussen Locke en van Limborch gesloten werd heeft voor beiden veel betekend. Van Limborch kon met grote kennis van zaken en met inzichten die zeer dicht bij die van Locke kwamen, met hem discussiëren over theologische en wijsgerige vraagstukken. In 1685 schrijft Locke zijn *Epistola de Tolerantia* voor van Limborch, en deze zorgt ervoor dat de brief later – in 1689, na Locke's vertrek uit Nederland – in Gouda uitgegeven wordt. Hoewel Locke in 1690 een tijdlang zeer vertoornd op van Limborch is geweest, omdat hij verraden had dat Locke de auteur was van de *Epistola*, is van Limborch toch de meest intieme van Locke's Nederlandse vrienden gebleven.³ In de Universi-

¹ *Eloge*, 368.

² *Eloge*, 368-9.

³ De *Epistola de Tolerantia* is gericht aan T.A.R.P.T.O.L.A., hetgeen ontcijferd dient te worden als 'Theologiae apud Remonstrantes Professorem, tyrannidis osorem, Liburgium Amstelodamensem' en geschreven door P.A.P.O.J.L.A., wat betekent: 'pacis amico, persecutionis osore, Joanne Lockio Anglo,' zie *Eloge*, 374.

teitsbibliotheek van Amsterdam berusten 80 brieven van Locke aan van Limborch en bovendien 26 copieën die de laatste maakte van brieven die hij aan zijn Engelse vriend zond. In de Lovelace Collection vindt men 59 brieven van van Limborch. Van al deze correspondentie is slechts een klein gedeelte uitgegeven.¹

Locke schijnt eerst geruime tijd rustig in Amsterdam te zijn gebleven. In juli 1684 gaat hij voor korte tijd naar Haarlem, en dinsdag 15 augustus onderneemt hij, tezamen met zijn trouwe reisgezel en amanuensis 'Syl' (Sylvester Brownover), een grote tocht door verscheidene van de Nederlandse provincies. Hij gaat eerst naar Alkmaar, ziet er de grote kerk en merkt op dat 'the great merchandise of the town is cheese which the pastures round about it furnish it with'.² Dan van Alkmaar per trekschuit naar Hoorn, en vandaar langs de Streek per wagen naar Enkhuizen. Wie heden ten dage door de Streek rijdt zal nog wel iets terugvinden van wat Locke zag, 'the way all pitched with clinkers and almost all along beset with boores houses almost as if it were one street, the boores houses are al of a pretty odde fashon the barne joyning to the dwelling house and making a part of it, they are generally thatched and have but one tun and scarce two storys'.³ In Enkhuizen slaapt hij in een herberg die als uithangbord een gouden hen heeft, is erg ontevreden over het avondeten dat hem voorgezet wordt – met vijf andere personen kreeg hij niets anders dan wat sla, twee oude, slecht bereide kippen en een stukje meloen, dat ook al niet goed was. In hetzelfde huis was een bedstee, waarin, naar men hem vertelde, koning Karel II een week lang overnacht had tijdens zijn ballingschap. Locke moest voor logies en avondmaal voor zichzelf en zijn metgezel 2 gulden en 14 stuiver betalen, wat niet zo goedkoop was, gezien wat hij ervoor kreeg. Is het misschien daarom dat hij slechts één nacht in Enkhuizen blijft? De volgende dag steekt hij over naar Friesland en brengt een bezoek aan Franeker. Als hij in Leeuwarden aankomt, op 29 augustus, wordt daar juist de feestelijke intocht van Prins Hendrik en zijn bruid, een Prinses van Anhalt, gevierd. Vervolgens gaat hij naar Wierwerd, omdat hij nieuwsgierig is naar de Labadistenkolonie daar. Hij heeft er een onderhoud met de leider Pierre Yvon, die hem eerst twee uur laat antichambren en hem daarna in 'atrio gentium' – een klein paviljoen buiten het hek – ontvangt, want het heilige der heiligen mag Locke niet zien. Hij vindt hun houding overdreven geheim-

¹ Zie *Some Familiar Letters between Mr. Locke, and Several of his Friends*, London, 1708 en beneden blz. 97, n. 2.

² Bodl. MS. Locke F 8, f. 108, 15 aug. 1684.

³ *Id.* f. 108–9, 17 aug. 1684.

zinnig en nederig, en wat al te zeer er van overtuigd dat alleen zij de weg naar de hemel kennen. Locke gaat dan naar Groningen, informeert terloops hoeveel belasting men daar moet betalen – dit zelfde doet hij in meerdere plaatsen – en bezichtigt de universiteit en de bibliotheek.

Dan gaat hij over Zwolle naar Deventer, waar hij bijna 14 dagen blijft. Naar deze stad was Dr. Sibelius verhuisd, en hoewel beide mannen nu in dezelfde stad vertoeven, schrijft Sibelius zijn vriend ook nog brieven in deze tijd. De bladen van Locke's dagboek staan voor deze periode vol met medische aantekeningen.

Over Arnhem, Nijmegen, Gorinchem en Vianen reist Locke dan naar Utrecht. Het laatste gedeelte wordt per schuit afgelegd en bekort door een Fransman die op voortreffelijke wijze kon buikspreeken. In Utrecht schijnt hij enige tijd gebleven te zijn, maar op 10 oktober is hij toch weer terug in Amsterdam. Spoedig daarna brengt hij dan een bezoek aan Leiden, waar hij een oratie bijwoont, met verscheidene medici kennis maakt, en de anatomische collectie die Dr. Swammerdam heeft nagelaten, bestudeert . . . Maar we kunnen Locke niet op al zijn reizen volgen, hoeveel wetenswaardigheden zijn dagboek-notities ook geven.

Het heeft er tot nu toe alle schijn van dat Locke voor zijn genoegen en voor studie naar Holland kwam – om er het landschap en de leefgewoonten te leren kennen en met de geleerden contact op te nemen. Dit alles heeft hij ook intens gedaan, maar tenslotte moet hij toch een politieke balling en geen plezierreiziger geweest zijn. Immers, zijn naam 'Jan Lock, wel eer Secretaris van Mylord Shaftesbury' komt voor op een lijst van uit te leveren personen die door de Engelse zaakwaarnemer in Den Haag, Bevil Skelton, aan de Staten Generaal werd voorgelegd in mei 1685, onmiddellijk nadat de opstand van Monmouth en diens volgelingen jammerlijk was mislukt.¹

Later heeft Locke verklaard, en Leclerc heeft dit opgetekend in zijn *Eloge*, dat hij met de hele zaak niets te maken had gehad, en dat hij zich verre had gehouden van de Hertog van Monmouth en diens vrienden. Nu was Locke een voorzichtig man, en Monmouth moet een roekeloze losbol geweest zijn, die zich heeft laten gebruiken. Toch is het niet geheel uitgesloten dat Locke ook de eerste jaren van zijn verblijf in de Republiek politieke activiteiten heeft ontplooid. Hij was, juist door zijn voorzichtigheid daartoe uitermate geschikt. Bescheiden die hierop betrekking hebben, heeft hij dan natuurlijk vernietigd, maar hij heeft toch niet kunnen voorzien met welk een minutieuze belangstelling men in de twintigste eeuw

¹ Zie Knuttel, no. 12323, *Memorie gepresenteert door den Heere Schelton... 17 May 1685.*

alle aan zijn neef Peter King vermaakte papieren zou bestuderen. Zo heeft Cranston er in zijn boek op gewezen dat in Locke's Hollands journaal allerlei namen voorkomen van personen met wie hij blijkbaar financiële betrekkingen onderhield en dat dit opvallend vaak lieden zijn uit de omgeving van Monmouth. Dit doet Cranston concluderen: 'I should not have expected the philosopher to give money to the rebel funds: he was not a giving man. But I can readily imagine his taking part in the deliberations which led to the rebellion: although, again, I should have expected his voice to be that of prudence and caution; and since the will of the hot-heads prevailed, Locke may well have "expected nothing of Monmouth undertaking" as Le Clerc said he did; though his remark was part of the story that Locke had never anything to do with the rebels'.¹ In Leclerc's eigen woorden: 'Je crois au moins que l'on peut assurer que Mr. *Locke* n'avoit aucune liaison avec le Duc de *Monmouth*, qu'il n'estimoit pas assez, pour s'en promettre aucun bien. Il n'étoit d'ailleurs aucunement brouillon, & plutôt timide, que courageux'.²

De Staten Generaal hebben geen haast gemaakt met de opsporing van de Engelsen waarvan uitlevering gevraagd werd, maar toch logeerde Locke enige tijd onder de schuilnaam Dr. van der Linden 'chez Mr. *Veen*, jusqu'au mois de Septembre, sans sortir que la nuit, de peur d'être reconnu', schrijft Leclerc in zijn *Eloge*. 'Cependant quelcun lui persuada d'aller plutôt à Cleves, où il alla; mais il en revint, vers le commencement de Novembre, & logea de nouveau chez Mr. *Veen*'.³ Deze reis naar Kleef, die Locke in de herfst van 1685 maakte, is enigszins mysterieus. Men heeft wel verondersteld dat hij overdreven angstig was en zich zelfs in Amsterdam niet meer veilig voelde; het is echter ook mogelijk dat hij naar Duitsland ging om daar bepaalde personen te ontmoeten. Locke was al eerder in Kleef geweest. Dit staat niet in zijn journaal, maar in het kasboek van zijn bediende Syl.⁴

Merkwaardig genoeg had Locke voor zijn vertrek Jean Leclerc, de collega van van Limborch aan het Remonstrants Seminarium, nog niet ontmoet, maar in Kleef las hij een geschrift van hem, en toen hij terug kwam in Amsterdam volgde spoedig de kennismaking tussen de beide mannen, die tot een vriendschap uitgroeide, hoewel Locke zich nimmer zo innig aan Leclerc verbonden voelde als aan van Limborch.

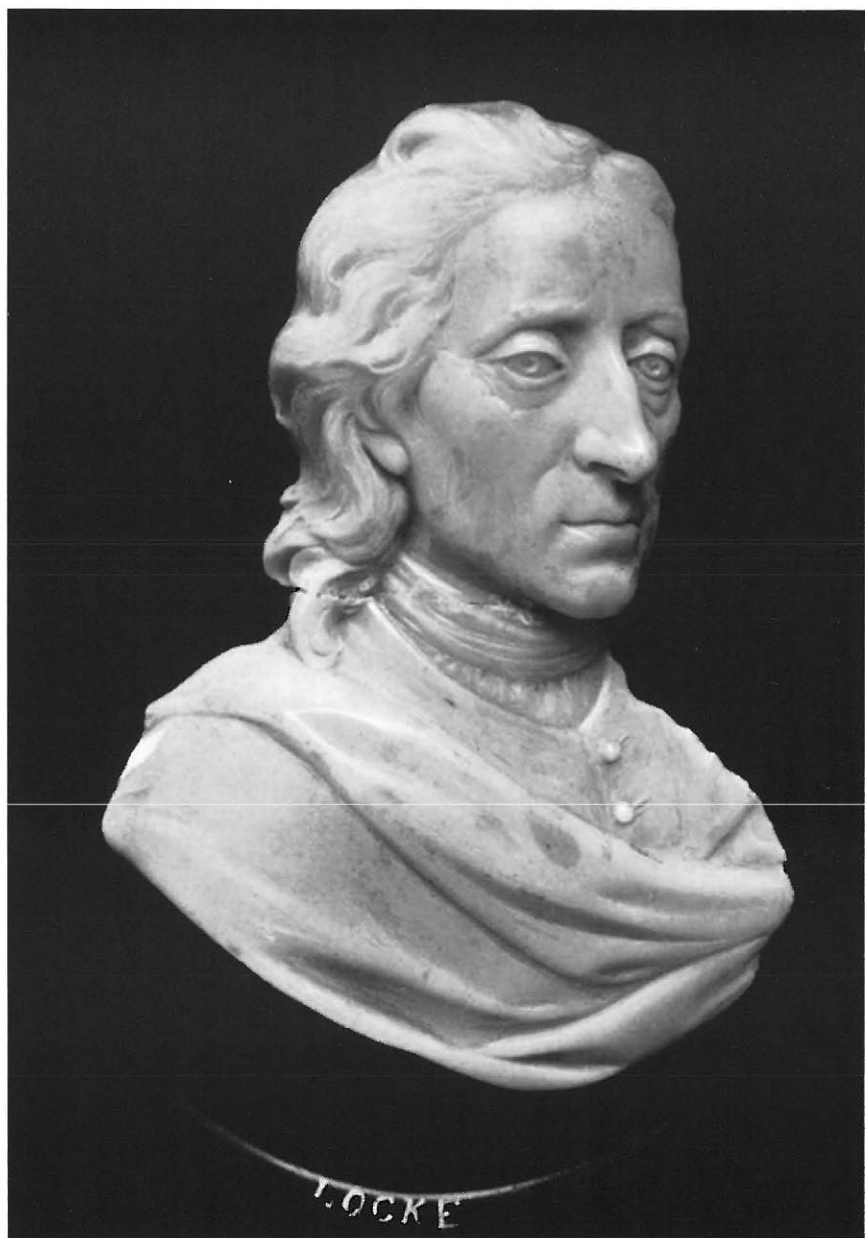
Op een nieuwe lijst van Skelton, in mei 1686, waarop o.a. de naam van Abraham Keck, de Amsterdamse koopman in wiens huis Shaftesbury

¹ Cranston, 252.

² *Eloge*, 372.

³ *Eloge*, 374.

⁴ Bodl. MS. Locke F 34a, f. 5.

VII. John Locke, een der 13 wasportretten door I. Gosset, in 1761
door Thomas Hollis geschonken aan de Leidse Universiteit.
Universiteitsbibliotheek Leiden

overleden was, voorkomt, is de naam van Locke afgevoerd, zodat deze weer iets meer bewegingsvrijheid heeft. In de winter van 1686 vertrekt hij naar Utrecht, en gaat daar wonen bij de kunstschilder Jacob van Gulick, op het Pieterskerkhof. Hier werkt hij aan zijn *Essay Concerning Human Understanding* maar ook wat hem ditmaal precies bewogen had om Amsterdam te verlaten weet men niet. Zijn biograaf Fox Bourne heeft verondersteld dat hij zich wilde distantiëren van Engelse samenzweerders daar,¹ maar deze lieden werden evenzeer aangetroffen in Utrecht.

Men moet Locke nog wel in de gaten gehouden hebben, want in december 1686 krijgt hij een wenk dat hij er beter aan doet Utrecht te verlaten. Het is niet bekend van wie en waarom. Wij zijn slechts van het feit op de hoogte doordat Locke op 12 december aan van Limborch schreef dat men hem verbannen had en dat hij dus weer naar Amsterdam zou komen.² In Utrecht is er in de vroedschapsnotulen of andere officiële bescheiden niets over te vinden.

Hierna blijft Locke meestentijds in Amsterdam. Hij logeert nu niet alleen meer bij Egbert Veen, maar ook in het gezin van diens schoonzoon Dr. Guenellon, waar hij grote vrienden wordt met zoon Pietje en het hart verovert van vrouw Cornelia Maria. Deze laatsten zijn dan ook zeer bedroefd wanneer Locke hen in 1687 verlaat om naar Rotterdam te gaan. Hoewel hij zo nu en dan nog voor een bezoek aan hen of voor zaken naar Amsterdam zal komen is dit toch het begin van het definitieve afscheid.

De nu volgende (en laatste) twee jaar van zijn verblijf in de Republiek woonde Locke bij de Quaker Benjamin Furly op de Scheepsmakershaven te Rotterdam. Het is best mogelijk dat hij het hier eigenlijk nog gezelliger heeft gehad dan in Amsterdam in het gezin van de Guenellons, waar veel ziekte heerste. Furly introduceerde hem ook in een vriendenkring, een dispuutgenootschap waar men 'mum' – een soort bier – dronk. Groet de vrienden in de Lantaarn van mij, zal Locke later nog in menige brief schrijven. De sfeer in deze kring was minder wetenschappelijk dan in Amsterdam, men interesseerde zich hier vooral voor zaken van praktisch-politieke aard. Toch zijn er vele directe banden tussen Furly en Locke's Amsterdamse kennissen. Zo bezat Furly een kostbare bibliotheek, waarvan het mooiste stuk – een 14e eeuwse *Liber Sententiarum*, een authentieke lijst van de in de jaren 1307–1323 door de inquisitie te

¹ H. R. Fox Bourne, *The Life of John Locke*, Londen, 1876, II, 50–8.

² *Lettres Inédites de John Locke et ses amis Nicolas Thoynard, Philippe van Limborch et Eduard Clarke*, ed. Henry Ollion en J. J. de Boer, 's-Gravenhage, 1912, 170.

Toulouse vervolgden – door Locke's vriend van Limborch te Amsterdam werd uitgegeven in diens *Historia Inquisitionis* van 1692. Terecht was Furly enigszins bitter over het feit dat van Limborch niet in zijn voorbericht had vermeld wie de eigenaar van het handschrift was.

Wanneer Locke vanuit Rotterdam nog weer wat korte bezoekjes aan de Guenellons brengt, vergeet hij niet iets mee te nemen voor Pieter Jr. 'Picture for Pietje' en 'Playgoods for Pietje' vinden we dan genoteerd in het kasboek van Syl.¹ Pietje Guenellon en de kinderen van Furly hebben evenals een paar Engelse kinderen op wie Locke erg gesteld was, model gestaan voor de hoogst moderne en merendeels zeer praktische en gezonde opvoedkundige wenken, neergelegd in *Some Thoughts Concerning Education*. Locke heeft hieraan reeds in Nederland geschreven, ter afwisseling van het werken aan zijn *Essay Concerning Human Understanding*.

Locke is pas in Nederland een publicerend auteur geworden. Zijn vriend Jean Leclerc, de Amsterdamse hoogleraar en polyhistor heeft hem daartoe aangezet. Toen deze namelijk met de periodieke uitgave van zijn *Bibliothèque Universelle et Historique* begon, heeft hij Locke tot medewerking weten te bewegen. Die medewerking geschiedde anoniem; het is nog maar sinds kort dat we weten dat Locke verscheidene boeken voor Leclerc recenseerde. In de tweede aflevering vindt men een bijdrage over het praktisch inrichten van zogenaamd 'Commonplace-book', een indeling van citaten. Dat Locke de auteur is blijkt uit de Nederlandse vertaling: *Eene nieuwe Manier om Verzamelingen, of Aanteekeningen te maken; opgesteld en gemeen gemaakt door Johannes Locke*, die verscheidene drukken beleefde.²

Het was ook in de *Bibliothèque Universelle et Historique* dat Locke voor het eerst zijn theorieën over de kennisleer ontvouwde als: *Extrait d'un Livre Anglois qui n'est pas encore publié, intitulé Essai philosophique concernant l'Entendement, ou l'on montre quelle est l'étendue de nos connoissances certaines, & la maniere dont nous y parvenons. Communiqué par Monsieur Locke*.³

Vanuit Rotterdam reist Locke ook verscheidene malen naar Den Haag,

¹ Bodl. MS. Locke F 34a, f. 15 en 16.

² O.a. Amsterdam, 1739 (UBL). De oorspronkelijke titel luidt: 'Lettre de Monsieur J[ohn] L[ocke] de la Société Royale d'Angleterre, à Monsieur N[icolas] T[hoinard], contenant une Methode nouvelle, et facile de dresser des Recueils, dont on peut faire un Indice exact en deux pages,' *Bibliothèque Universelle et Historique*, II, Amsterdam, 1686, 315–40.

Zijn systeem komt hierop neer dat hij een cahier heeft met achter iedere letter van het alfabet alle vocalen. Maakt hij dan bijvoorbeeld een except van een verhandeling waarvan de titel begint met Epistola, dan neemt hij de eerste letter en de eerste vocaal van deze titel en noteert in zijn index achter 'Ei' een verwijzing naar de plaats waar het excerpt te vinden is. Uit dergelijke pogingen heeft zich tenslotte ons moderne kaart-systeem ontwikkeld.

³ *Bibliothèque Universelle et Historique*, VIII, Amsterdam, 1688, 49–142.

waar hij contact heeft met Stadhouder Willem III, wanneer deze zijn expeditie naar Engeland voorbereidt. Eerst in 1689, enkele maanden na de succesvolle afloop van deze onderneming – waarvan Locke's gastheer Furlly wellicht een der geldschietters is geweest – keerde Locke met hetzelfde convooi als Willems echtgenote, prinses Mary, terug naar Engeland.

In het kasboek van Sylvester Brownover vinden we uitgaven geboekt die in verband staan met de voorbereidselen voor het vertrek van Locke: een 'hamper' d.i. een mand, wordt gekocht, en een 'padlock for the hamper' en wat wijn.¹ Syl blijft nog achter wanneer Locke op zondag 20 februari met de *Isabella* uitzeilt. In het kasboek vindt men dan bedragen 'Given to the seamen for setting my on land' en voor 'two nights lodging at the Briel'. Ook slaat hij voor zichzelf brood, bier en ham in.² Syl keert pas eind april naar Engeland en zijn meester terug.

Altijd wat overbezorgd voor zijn gezondheid – hij was asthmatisch en kon het nooit lang in het mistige en rokerige Londen uithouden – ging Locke vanaf 1691 buiten wonen. Eerder had hij een aanbod van Willem III tot benoeming als gezant bij de keurvorst van Brandenburg afgeslagen. Hij nam nu zijn intrek op het landgoed Oates in Essex, als betalend gast van het Parlements lid Sir Francis Masham en diens tweede echtgenote Damaris Cudworth, zelf ook schrijfster en oude 'vlam' van Locke. Hij was er dan ook graag gezien en weldra het middelpunt van het gezin. Het was ook hier dat hij op zaterdag 28 oktober 1704 overleed.

Vanuit Oates heeft Locke wel plannen gemaakt om nog eens naar Nederland te gaan en daar al zijn oude vrienden weer op te zoeken, maar het is nooit zover gekomen. Dat hij hen echter niet vergat, kan men opmaken uit de vele brieven die nu in de Lovelace Collection berusten. brieven vol persoonlijk medeleven met het lot van elk hunner gezinnen, De enkele grepen uit deze zo rijke correspondentie die ik tot besluit hier laat volgen willen dit illustreren.

De eerste nieuwjaarsdag dat Locke weer in Engeland is, ontvangt hij van Maria Guenellon-Veen een kinderlijke, maar zeer hartelijk bedoelde brief:

Mijn Heer,

Ick heb niet kunne Deesen Dagh laeten voorbij gaan sonder UE een geluck en saeligh Nieuwe jaer toe te wensen; dat wij hoopen oock haest mondeling te doen als wij het geluck hebbe van UE hier in Amsterdam en in sonderheijdt hier op het hoeckie van de heere graft te sien; ick kan UE ver-

¹ Bodl. MS. Locke F 34b, f. 18.

² *Ibid.* f. 19.

seekere men heer Lock dat al de vuerige lught soo van de mueren als van Pieters pockies daer al uijt is; en het nu vijlich is hier te koomen, mijn man heeft van de weeck een brief van geluck wensingh over de saecken in Engelandt aan UE geschreeve het welck ick bij deesen met al mijn hart oock doe; maer als ick weer denck mijn heer aan het verlies van UE geselschap en dat wij dan aparent soo drae niet weer sullen krijgen en de rijsen van Engelandt op Amsterdam wat ongemackelijck sijn soo hoop ick dat ghij die rijs nogh tot de soomer toe sult uijt stellen om ons oock nogh eenigen tijdt het geluck van UE geselschap te gunne en wij het geluck hebbe van UE een stick weeghs te gelijden. Pietie hoopt oock sijn juffrouwte De Clarck nogh eens in Engelandt te gaan sien en sijn dienst aen haer te preesenteere, hij groeyt daer nogh even hart op aen en is nu weer heel fris en gesont heeft oock sonderling niet sieck aen de pockies geweest als eennen dagh voor dat die uijt sloegen. men heer ick sal UE hoeft niet langer moeilijck vallen met het leesen van soo een sleghte stijl van een brief en die nogh int Duijts in soo een Drol Langage

mijn heer

UE Dienares C. M. Guenellon.¹

Over en weer worden presenten gewisseld. Locke zendt onder meer flanel om hemden van te maken. 26 Juli schrijft Maria:

Ick neem dan de vrijheijdt van UE hier neevens een klijn lapie van ons hollandts lindes te senden, niet Dat ick het waerdigh aght om voor een present aen UEdt gesonden te werden, maer alleen tot eenige erkenenis van al UE beleef heeden. Pietie die bedanckt Oome lock oock van harten voor sijn speel goedtie, dat ghij hem hebt gelieve toe te senden, dat guytie wort soo groot en soo wilt als een boertie, blijft nogh al Godt danck gesont en fris en verlanght seer nae sijn Engelse Matressie die hij gaeren nogh eens d'eer wouw hebben te sien ... Maer mijn heer ick versoeck dat ick eens magh weeten wat ick UEdt voor de flanelten hemden schuldigh ben, daer ick UEdt soo veel moeyten door die commissie gegeven heb...²

Dit laatste blijkt Locke Maria kwalijk te nemen en in een volgende brief belooft zij hem nooit weer zoiets te vragen. Zij blijven elkaar af en toe geschenken zenden.

Ook Maria's moeder – de dochter van Jacobus Arminius – is verlangend Locke weer te mogen zien. Op 25 juli 1689 schrijft zij:

Mijn man hadden volgens UE schrijvens ons weer hoop gegeven dat wij UE in corten met de comste van de heer Ambassadeur hier soudens sien dat ons verheughde en deede ons disputeeren off ghij uw logement bij ons, off bij onse dochter soudt neemen, maer naderhant hebben ick verstaen dat wij te vergeefs nae UE hebben verlanght.³

De schrijfster bedankt Locke vervolgens voor een present: 'men siet

¹ Bodl. MS. Locke C 10, Maria Guenellon aan John Locke, 1 jan. 1689. De in deze brief genoemde 'juffrouwte de Clarck' was het dochttertje Betty van Locke's vriend en aange trouwde neef Edward Clarke, die, met zijn gezin, de Guenellons in Holland had opgezocht.

² *Id.* 26 juli 1689.

³ Bodl. MS. Locke C 23, Maria Arminius aan John Locke, 25 juli 1689.

daer uijt wel dat UE in een lant is daer de schapen bouten en de ossen harssen vrij grooter vallen als bij ons' en zegt dat ze wat 'poppegoetie voor het klijn juffrou tie de Clarck daer onse pitie die een soete jonge wort alle dage van spreekt' zendt.

Het lijkt wel vreemd dat deze brieven in het Nederlands geschreven zijn, maar Locke heeft zich de moeite gegeven iets van onze taal te leren. In de Lovelace Collection bevindt zich in zijn eigen handschrift een blad met de vervoegingen van de werkwoorden 'hebben', 'zijn', 'beminnen', en 'horen'.

Maria Guenellon-Veen had een zwakke gezondheid. Vele brieven van haar man zijn vol met mededelingen over de koorts en de hoest waar zij mee te kampen heeft. Maar op 22 september 1690 is de toon van Guenellon's brief triomfantelijk; hij heeft groot nieuws:

*...ma petite femme toute languissante quelle paroît, espère de mettre bien tost un autre enfant au monde ... elle croiroit sa joie parfaite, si vous vous trouviez à ce beau moment.*¹

Maria moet werkelijk zeer verlangend zijn geweest naar Locke's aanwezigheid en hulp: 'Sa passion de vous y voir va au dela de ce que vous pouvez imaginer' schrijft Guenellon trouwhartig.

Wanneer haar zoon geboren is schrijft de gelukkige moeder op 22 maart 1691, nu evenals haar man in het Frans, in antwoord op Locke's felicitatiebrief:

*Monsieur, Je suis bien heureuse que mon accouchement m'ait attirée une si galante lettre, et tant d'éloges de mon thee avec lequel pourtant il faut que je regrette que vous avez languì toute l'année. Vos pommes Monsieur, ont bien plus de vertu, car quoy quelles ayent extrêmement tardé de venir jusqu'à nous, et que nous ne faisons que les recevoir, l'esperance de nous en regaler et nous venant d'une si bonne part nous en avons eu la bouche sucré mesme avant de les gouter.*²

De Guenellons hebben werkelijk geen geheimen voor Locke. Hij wordt betrokken in hun meest intieme familie-aangelegenheden, zoals een tweede huwelijk van Egbert Veen, de vader van Maria, een gebeurtenis waarover Guenellon zeer verontwaardigd is. Kennelijk is hij bevreesd dat de erfenis hem zal ontgaan. In 1707 overlijdt Maria, na de laatste jaren veel ziek geweest te zijn. Locke had tot aan zijn dood toe van grote belangstelling blijk gegeven, zelfs ook medicijnen gestuurd. In de laatste brieven van Guenellon aan Locke lezen we dat er een verbetering in de toestand van zijn vrouw is opgetreden.

¹ Bodl. MS. Locke C 11, Pieter Guenellon aan John Locke, 22 sept. 1690.

² Bodl. MS. Locke C 11, Maria Guenellon aan John Locke, 22 maart 1691.

Ook de briefwisseling tussen Leclerc en Locke bevat vele interessante persoonlijke details. Leclerc is nog vrijgezel wanneer Locke in Amsterdam is. In 1691 huwt hij de al wat bejaarde dochter van Gregorio Leti, een historische charlatan. Leclerc deelt dit in het postscriptum van een van zijn brieven mee:

La principale raison qui a fait que je ne vous ai pas répondu, si tôt que je l'aurais dû, c'est que je ne me suis marié il y a environ deux mois. Une vie retirée et studieuse, dans un lieu comme celui-ci, demandoit nécessairement une compagne. Celle que j'ai, qui est fille de Mr. Leti dont vous avez vû le *Sisto V.* a une très grande estime pour vous, qu'elle avoit conçue par la lecture de l'*Abrégé* de votre *Essai* et qui est devenue plus grande encore par ce je lui ai dit de l'ouvrage meme.¹

Wanneer Maria Leclerc-Leti een zoontje van enkele maanden oud heeft op te voeden, geeft haar man haar Locke's *Letters of Education*. Het zou ons te ver voeren om ook op deze briefwisseling uitvoerig in te gaan. Ik volsta dus met te vermelden dat Locke ook hier schriftelijk medische raad moet geven, die echter niet mag baten. Het is een groot verdriet voor het echtpaar Leclerc dat de kinderen die ze krijgen allen jong overlijden. Beiden zoeken troost in de studie, want ook Maria is een femme savante.

Ondanks zijn grote bewondering had Leclerc ook wel kritiek op enkele punten van Locke's theorieën. In sommige artikelen van de *Bibliothèque Choisie*, het periodiek dat Leclerc begint wanneer hij zijn *Bibliothèque Universelle et Historique* staakt, komt dit tot uiting. In de *Eloge de Feu Mr Locke* die in 1705 in de *Bibliothèque Choisie* verscheen, werd, zoals Leclerc het uitdrukte, 'un portrait de ce Grand Homme, tiré d'après le naturel, & qui est nullement flatté' geschetst.² Het is een karakterbeschrijving waarvoor wij nog zeer dankbaar zijn, al kunnen wij deze nu op vele punten aanvullen en op enkele corrigeren. Leclerc ontving vele gegevens van Damaris Cudworth, Locke's gastvrouw op Oates, en van de kleinzoon van de Earl of Shaftesbury.

Guenellon heeft eens, uit zijn herinnering, een ets van Locke gemaakt. De vrienden vonden dat de gelijkenis goed was, schreef hij naar Engeland. Ook in de inventaris van de nagelaten boedel van Pieter Guenellon, opgemaakt in 1722, vinden we: 'een schilderije verbeeldende den heer Lock'. We weten niet wie dit gemaakt heeft – waarschijnlijk zal toch niet

¹ Bodl. MS. Locke C 13, Jean Leclerc aan John Locke, 11 april 1691. Gepubliceerd in *Lettres inédites de le Clerc à Locke*, ed. G. Bonno, University of California Press, 1959, 46.

² *Eloge*, 411.

deze ets bedoeld zijn –, noch waar het gebleven is. Gelukkig zijn er goede afbeeldingen van Locke, van de hand van Godfrey Kneller, maar belangrijker is toch het beeld dat voor ons oprijst wanneer we de brieven lezen, gewisseld tussen hem en de vrienden die hij hier te lande had gemaakt. Hiervan heb ik U nu alleen die uit Amsterdam en Rotterdam voorgesteld. Over Locke's Utrechtse kennissen weten we helaas weinig.¹

Tot in zijn laatste wilsbeschikking heeft Locke aan zijn Nederlandse vrienden gedacht. Zij bevat kleine legaten, variërende tussen 5 en 20 pond voor de families Guenellon en Furly en hun kinderen;² en in de laatste brief, tenslotte, waarin Locke op 4 augustus 1704 afscheid neemt van Philippus van Limborch, schrijft hij: 'er is niets dat de ziel meer verkwikt dan vriendschap', en hij bedankt van Limborch voor de zijne. 'Ik wens U nog een lang en nuttig leven toe. Groet van mijnentwege uw lieve vrouw en dochter en onze verdere vrienden.'³

¹ Van Limborch heeft Locke in aanraking gebracht met de hoogleraar J. G. Graevius van wie zich ook brieven in de Lovelace Collection bevinden, en wiens naam men steeds tegenkomt als men zich bezighoudt met de Republiek der Letteren in de 2e helft van de 17e eeuw.

² Bodl. MS. Locke B 5, no. 14.

³ UBA. Remonstr. MSS. Ba. 258t (Latijn), John Locke aan Philippus van Limborch, 4 aug. 1704.

PIERRE BAYLE
DE FILOSOOF VAN ROTTERDAM

I*

Sommige schrijvers komt men nader als men, ook na eeuwen, de plaatsen bezoekt waar zij geleefd en gewerkt hebben, een bedevaart onderneemt naar hun geboorteplaats, mijmert bij hun graf, wandelt langs de wegen waarlangs zij gegaan moeten zijn, daarbij in de verbeelding alle moderne toevoegsels wegdenkend. Ten opzichte van Bayle geldt dit weinig of niet: het enige beeld dat zich met grote pertinentie aan de lezer van zijn geschriften en aan de gebruiker van zijn *Dictionaire* opdringt, is dat van het stoffig studeervertrek, met in de hoek een bed,¹ de wanden vol boekenkasten, overal paperassen; en de tengere man, bijna steeds aan zijn werktafel, lezend en schrijvend, zich in de zomer niet latende afleiden wanneer door het geopend raam het gerol van een sleperskar, het gelach of geruzie van ravottende kinderen of de schreeuw van een meeuw naar binnen dringt; in de winter, 's-ochtends vroeg bij de olielamp, overdag een verstrooide blik naar buiten met de dankbare gedachte, dat niets hem verplicht uit te gaan nu het hem verboden is college te geven; en tot laat in de avond of diep in de nacht weer bij de olielamp achter het gesloten gordijn. Bezoek ontvangt Bayle op zijn vrijgezellenkamer met gemengde gevoelens: het levendig discours – meestal is van de bezoeker, balling als Bayle, het Frans de moedertaal, al verraadt soms het accent, de Nederlander of Engelsman – verkwikt wel, maar vermoeit ook de gastheer, die bovendien soms met zorg er aan denkt hoe zijn dagprogramma in de war wordt gestuurd. Want de dagtaak, die hij zich gesteld heeft, is reeds overladen met artikelen en brieven, die nodig geschreven, drukproeven die gecorrigeerd dienen te worden; dit alles ziet hij zich *pêle mêle* voorgeschoteld: 'Il est bien malaisé que pendant que les imprimeurs travaillent sans discontinuation, l'auteur sufise à ces

* *Rotterdams Jaarboekje*, 1956, 227–53. (Geschreven ter herdenking van Bayle's overlijden te Rotterdam op 28 december 1706.)

¹ Cf. Serrurier, 126, no. 3: 'Ses lettres nous apprennent que dans l'espace de quelques années il changea au moins quatre fois de domicile, et par une lettre adressée à Duchat (août 1698, *Lettres choisies*, II, p. 630) nous savons qu'il travaillait et couchait dans la même chambre.'

trois choses, à faire la revision de deux gros volumes in folio, à les augmenter de plus d'un tiers, à corriger les épreuves', verzuchtte Bayle de zevende december 1701, toen hij het voorbericht schreef voor de tweede druk van zijn gigantische onderneming, de *Dictionnaire historique et critique*, een werk, dat ver uitgroeide boven wat het in eerste aanleg bedoelde te zijn: een supplement op Moréri's woordenboek, dat wemelde van fouten.¹ Maar het gewone lot van alle geschriften die Bayle op touw zette was, ver uit te gaan boven de eerste opzet.

Waarschijnlijk heeft Bayle behoord tot het slag mensen, dat meer aandacht heeft voor hun correspondent dan voor hun bezoeker en zich ongedwongener uit in een brief dan in een gesprek. In zijn voor publicatie bestemde geschriften verschuilt Bayle zich gaarne door gebruik te maken van anonimiteit of pseudonimiteit en soms neemt hij zijn toevlucht tot mystificaties. Maar hoe bayliaans zijn ook die geschriften, waarbij hij in de huid van een ander personage, hetzij een katholiek Fransman,² hetzij de gefingeerde Engelsman Jean Fox de Bruggs,³ tracht te kruipen! De reserve, die hij zich oplegt, wordt telkens doorbroken: men kan er tal van bewijzen voor vinden in de noten bij de artikelen van de *Dictionnaire*. Wanneer hij met verbluffende kennis argumenten pro en contra een bepaald gevoelen met tal van verwijzingen documenteert, dan schemert voor de goede verstaander, onder alle opeenstapeling van geleerdheid, des auteur's voorkeur of diepere bedoeling wel door. (Onder Bayle's tegenstanders zijn er vele geweest, voor wie de goddeloze tendens duimendik op zijn œuvre lag; onbevooroordeeld zijn zij dit nu juist niet tegemoet getreden.) Het heeft Bayle nimmer gehinderd te merken, dat

¹ Dat was zelfs Jean Leclerc, onder wiens zorg de zesde editie van *Le grand dictionnaire historique et critique de Mre Louis Moréri* verscheen, met Bayle eens. Zie de 'Préface' van de 'dix-huitième et dernière édition,' 1740, blz. XIII: 'M. Le Clerc s'imaginant que la tâche qu'on lui proposoit étoit peu considérable, voulut bien s'en charger, nonobstant ses autres occupations; mais dès qu'il eut examiné l'Ouvrage de plus près, il en conçut une autre idée, & il comprit qu'il y auroit une infinité de réparations à faire, qui lui couteroient beaucoup.'

² In de *Lettre à M.L.A.D.C., Docteur de Sorbonne, où il est prouvé par plusieurs raisons tirées de la Philosophie, et de la Theologie, que les Comètes ne sont point le presage d'aucun malheur*, in 1682 door R. Leers uitgegeven met het veelgebruikte gefingeerde adres 'A Cologne, chez Pierre Marteau,' doet de anonieme schrijver zich voor als zijnde Katholiek. In de derde en vierde uitgave, *Pensées diverses, écrites à un docteur de Sorbonne, à l'occasion de la Comète qui parut au mois de Decembre 1680*, Rotterdam, 1699, 1704, vindt men een 'Avertissement au lecteur' waarin o.a. verklaard wordt: 'Pourquoi le style de cet Ouvrage est celui d'un Catholique Romain, soit qu'il s'agisse de Religion, soit qu'il s'agisse d'affaires d'Etat.' *Ce que c'est la France toute Catholique sous le regne de Louis le Grand* (1686) wordt gepresenteerd als een briefwisseling tussen een réfugié en de 'abbé de +++, chanoine de Notre Dame de +++'; het *Avis important aux refugiez sur leur prochain retour en France* (1690) als een antwoord van een tot het Katholicisme bekeerde aan een réfugié.

³ Het *Commentaire philosophique sur ces paroles de Jesus-Christ Contrains-les d'entrer* (1690) heet te zijn 'Traduit de l'Anglois du Sieur Jean Fox de Bruggs par M.J.F.'

zijn mening niet gedeeld werd. Wel heeft het hem soms geïrriteerd, dat het, op zijn zachtst gezegd, onactvol en nutteloos zou zijn, indien hij geheel vrijuit schreef.¹ Daarom moet de lezer van zijn werk bedacht zijn op aanduidingen van niet expliciet gegeven oordelen, welke Bayle misschien zelf ook niet in volle omvang en scherpte wilde onderschrijven. Wij mogen bij het waarden en overwegen van Bayle's overtuigingen ook nimmer uit het oog verliezen, dat wij niet gerechtigd zijn hem de conclusies aan te rekenen in een latere eeuw uit zijn beginselen afgeleid.² De veelheid van die aanduidingen vormt hier echter weer een camouflage; meer te willen begrijpen, dan hij zelf losliet, schijnt bij een zo produktief en in zijn polemische geschriften, ondanks zijn propaganda voor de verdraagzaamheid, toch wel zeer agressief schrijver,³ welhaast ondoenlijk. Of liever, met uit hun verband gerukte citaten kan men naar het schijnt hier welhaast alles bewijzen.

Sommige van Bayle's geschriften zijn geschreven in de in zijn tijd zo in zwang zijnde briefvorm, andere in de vorm van dialogen, waarbij echter slechts geringe zorg besteed werd aan de karaktertekening van de samensprekers.⁴ In zijn werkelijke brieven, waarvan er vele uitgegeven zijn, schrijft Bayle op hartelijke en eenvoudige toon aan zijn familie, en in een allergezelligste en bijna steeds zeer opgewekte trant aan zijn vrienden. Over zichzelf spreekt hij zelden, over zijn gezondheidstoestand alleen dan, wanneer hij moet verklaren, waarom hij een tijdlang niet of slechts spaarzaam heeft kunnen werken. Ook in zijn brieven schrijft hij bijna steeds over boeken en hun auteurs. Iedere beschrijving van de stad of het land, waar hij woont, ontbreekt in Bayle's œuvre;⁵ en hoewel

¹ Cf. Lacoste, 92, alwaar een verwijzing naar *NRL*, maart 1685, IV (OD. I, 242a), waar Bayle het evangeliewoord 'J'ai encore beaucoup de choses à vous dire, mais vous ne le pouvez porter maintenant' tot het zijne maakt.

² Cf. Whitmore, 8: 'To blame Bayle for eighteenth century atheism is merely to hand back to him the responsibility of later generations; all ideas, all actions are capable of being carried to extremes beyond the intent of their authors.'

³ Henri Basnage de Beauval schreef in het 'Avis au lecteur' van Bayle's posthuum verschenen *Entretiens de Maxime et de Themiste* over de gematigdheid die men ook in polemische schriften behoorde in acht te nemen: 'Mais c'est ce qu'on ne fait pas tous-jours. On se trouve offensé par des accusations personnelles. L'amour propre se souleve contre ces outrages; on se croit obligé par honneur de les repousser, et on lance à son tour des traits perçans contre son ennemi. Il semble que ce soit un stile permis à ceux qui sont en guerre. L'auteur s'est servi de cette liberté; et malgré son amour pour la tolérance et la modération, il l'a peut-être poussée trop loin: mais il a cru que les accusations fortes qu'on avoit intentées contre lui, l'autorisoient à témoigner de l'indignation, et que l'indifférence sur une matière si délicate auroit été criminelle' (OD. IV, sig. A 1°).

⁴ In het 'Avis du libraire' van de *Entretiens sur la cabale chimerique*, bestaande uit vier samenspraken tussen de twee Protestanten Philodeme en Agathon, wordt dan ook bericht: 'Au reste l'Auteur de ces Entretiens ne s'est pas fort assujéti à donner aux deux Interlocuteurs un caractere uniforme et bien soutenu' (OD. II, 691a).

⁵ Cf. Serrurier, 42-4; Lacoste, 41-3.

natuurgevoel weinig in de mode was in het tijdperk waarin hij leefde, toch is zijn gevoelloosheid en introvert-zijn hier opvallend. Welk een aardige, van opmerkingsgave getuigende, notities vinden we niet in John Locke's dagboek voor 1684, in welk jaar deze een tour door ons land maakte, Alkmaar, Hoorn en Enkhuizen bezocht, overstak naar Friesland, de universiteiten van Franeker en Groningen bekeek, ook naar Wiewert ging vanwege de Labadisten om dan over Deventer door Gelderland af te zakken naar Utrecht.¹ En hoe smakelijk beschreef Edmund Calamy, die zich in maart 1688 te Utrecht als student liet inschrijven,² niet de hebbelijkheden van zijn Utrechtse leermeesters³ en de avontuurlijke tocht van Leiden naar Utrecht over het ijs, waarop zijn makkers hem, die niet schaatsen kon, in een slee meevoerden.⁴ Evenals Bayle, werd de jeugdige Calamy niet enthousiast, toen hij de preparatieën waarnam voor de uitrusting van de vloot waarmee de Nederlandse stadhouder Willem III 'pro religione et libertate' zijn schoonvader van de troon ging stoten. Maar voor Locke betekende dit het einde van zijn ballingschap; eind februari 1689 keerde hij in het gevolg van Willem's echtgenote Mary naar Engeland terug, toen de 'glorious revolution' zich had voltrokken.

¹ Voor Locke's verblijf in Nederland, zie: Lord King, *The Life and Letters of John Locke with Extracts from his Journals and Commonplace Books*, Londen, 1864, 160-8; H. R. Fox Bourne, *The Life of John Locke*, II, Londen, 1876, 5-86. Locke's Nederlands reisjournaal bevindt zich in de Bodleian te Oxford onder de Lovelace Collection. In *Journal MS. Locke f. 8* komt op blz. 294 met datum 'Sat. Oct. 13 1685' een aantekening voor over de 'Lettre touchant les Cometes 12° Cologne 82 p. 574'; de auteur wordt door Locke 'un genie fort élevé' genoemd, die echter in de fout verviel een 'compilation insupportable de tous les prodiges ridicules que la superstition payenne croyait, qui devoient estre expiez' te leveren. Zie voorts boven blz. 90-103.

² In het *Album studiosorum Academiae Rbeno-traiectinae*, Utrecht, 1886, 84, vindt men zijn naam verhaspeld tot: 'Edmundus Callavry Londino-Anglus.'

³ 8 December 1688 verdedigde Calamy onder de hoogleraar G. de Vries de *Exercitationis philosophicae de fictis innatarum idearum mysteriis pars secunda*. Calamy geeft in zijn *An historical Account of my Own Life* een levendige beschrijving van De Vries' persoon en denkbeelden. Deze was een aanhanger van de oude filosofie en 'a great enemy to the distinguishing principles of Descartes and particularly his innate ideas' (*op. cit.* I, Londen, 1830, 157). Vele conservatieven waren, wat hun politieke denkbeelden betreft, Orangisten, maar van De Vries schrijft Calamy: 'He was no great lover of the Prince of Orange but a mighty friend to the Louvestein faction, and yet was far from falling in with the Remonstrants in matter theological' (*op. cit.* I, 158).

⁴ *An Historical Account of my Own Life*, I, 176-8.

⁵ De hoop van zijn trouwe vrienden Philippus van Limborch, Jean Leclerc en Pieter Guenellon, dat hij hen nog weer eens zou opzoeken, heeft Locke niet vervuld, maar een intens meelevende met het wel en wee van deze vrienden en hun gezinnen blijkt uit de briefwisseling, die slechts de dood van de Engelse wijsgeer (28 oct. 1704) kon afbreken. Guenellon, diens vrouw en oudste zoon alsook Guenellon's schoonvader, Egbert Veen, behoren tot de vrienden, aan wie Locke bij testament een legaat naliet. Niet wegens hun filosofische waarde, maar omdat ze doortrokken zijn van liefdevolle verering, zijn de brieven, die Maria Cornelia Guenellon-Veen aan de correspondentie van haar man toevoegde, waard gepubliceerd te worden. Cf. boven blz. 99-101.

Tot de goede vrienden die Locke in Nederland achterliet⁵ moeten wij Bayle niet rekenen. Al hebben deze twee elkaar ontmoet,¹ hun relatie werd nimmer vertrouwelijk. Wanneer Bayle Locke's *Essay concerning human understanding* in de vertaling van Pierre Coste nauwkeurig gaat bestuderen, wordt hij er van overtuigd, dat de cartesische opvatting der aangeboren ideeën niet te handhaven is; maar hij wil Locke niet toegeven, dat de hypothese, dat de materie zou kunnen denken, wèl onbegrijpelijk, maar niet onmogelijk geacht moet worden in die zin, dat God deze niet had kunnen verwezenlijken, indien hem zulks gelust had.² In zijn bekende epistels tegen Locke had, volgens Bayle, de bisschop van Worcester, Edward Stillingfleet, ten bewijze van de gescheidenheid van denken en uitgebreidheid ook gebruik moeten maken van een argument over de ondeelbaarheid en tengevolge daarvan onsterfelijkheid van de ziel, te vinden in een werk van de abbé de Dangeau.³ Overigens, al kan men met wijsgerige argumenten de onsterfelijkheid van de ziel aannemelijk maken, deze wordt slechts een christelijk dogma als men zich verlaat op de openbaring:

ceux qui croiroient l'immortalité de l'ame à cause seulement des idées philosophiques que la raison leur fourniroit, ne seroient pas plus avancez dans le royaume de Dieu que ceux qui croient que le tout est plus grand que sa partie. Puis donc que Mr. Locke apuie sur l'Écriture la persuasion de l'immortalité de l'ame, il a tout autant d'orthodoxie chretienne, évangélique & theologique qu'on peut avoir.⁴

Hier schemert het verschil in opvatting tussen Locke en Bayle door over de verhouding van rede tot geloof: Locke verdedigde *The reasonableness of christianity, as delivered in the Scriptures*,⁵ Bayle meende, dat men geloven kon ondanks de dictaten der rede. In noot H van zijn artikel over Spinoza merkt Bayle op:

Il fait noter qu'il n'y a point de contradiction entre ces deux choses: 1. la lumiere de la raison m'apprend que cela est faux, 2. je le croi pourtant, parce que je suis persuadé que cette lumiere n'est pas infaillible, & parce que j'aime mieux deférer aux preuves de sentiment, & aux impressions de la conscience,

¹ Cf. de uitlating van Bayle in een brief aan Minutoli van 14 september 1693: 'C'est un homme de beaucoup d'esprit [sc. Locke]. Je l'ai vu ici pendant le regne du Roi Jaques; la Révolution le remena en Angleterre, où il est fort content' (OD. IV, 696a).

² Cf. Whitmore, IX; Gabriel Bonno, *La culture et la civilisation britanniques devant l'opinion française de la paix d'Utrecht aux Lettres philosophiques (1713-1734)*, *Transactions of the american philosophical society*, N.S. 38, I, Philadelphia, 1948, 87-9.

³ *Quatre dialogues. 1 Sur l'immortalité de l'ame. 2 Sur l'existence de Dieu. 3 Sur la Providence. 4 Sur la Religion*, Parijs, 1684. Aangekondigd *NRL*, juli 1684, III (O.D. I, 99a), besproken *NRL*, aug. 1684, VI (O.D. I, 1725, 110-1). Jurieu schreef er tegen, cf. *NRL*, jan. 1685, III (O.D. I, 1725, 216) en *Lettre LXXVI* (17 febr. 1686; OD. IV, 1731, 621 n.l.). Aanwezig UBA.

⁴ *Dict.*² I, 1047 b (art. *Dicearque*, n. M).

⁵ Londen, 1695.

en un mot à la parole de Dieu, qu'à une demonstration metaphysique. Ce n'est point croire & ne pas croire en même tems une même chose. Cette combinaison est impossible, & personne ne devrait être reçu à l'alleguer pour sa justification.¹

Bayle haalt dan verder weer de abbé de Dangeau aan:

Mr. l'Abbé de Dangeau parle de certaines gens qui ont la religion dans l'esprit, mais non pas dans le cœur: ils sont persuadez de la verité, sans que leur conscience soit touchée de l'amour de Dieu. Je croi qu'on peut dire qu'il y a aussi des gens qui ont la religion dans le cœur, & non pas dans l'esprit. Ils la perdent de vuë dès qu'ils la cherchent par les voies du raisonnement humain; elle échape aux subtilitez & aux sophismes de leur dialectique; ils ne savent où ils en sont pendant qu'ils comparent le pour & le contre: mais dès qu'ils ne disputent plus, & qu'ils ne font qu'écouter les preuves de sentiment, les instincts de la conscience, le poids de l'éducation ac. ils sont persuadez d'une religion, & ils y conforment leur vie autant que l'infirmité humaine le permet.

Naar mijn gevoelens hebben we hier een verkapte geloofsbelijdenis: Bayle voelt zich één met hen, die het geloof wel met hun hart maar niet met hun verstand kunnen begrijpen. Bayle heeft er geen bezwaar tegen in deze categorie de Rotterdamse collegiant Johannes Bredenburg² op te nemen, die, toen hij Spinoza's *Tractatus theologico-politicus* trachtte te ontzenuwen,³ niet op kon tornen tegen Spinoza's determinisme en dus wegens zijn twijfel aan de vrije wil door Aubert de Versé en Ishak Orobio de Castro voor spinozist en derhalve atheïst gehouden werd.⁴ De uitspraak 'spinoziste, & par consequent athée' werd overigens niet door Bayle geloofchend; Spinoza was voor hem 'un athée de système',⁵ en daar Bayle met Seb. Kortholt ervan overtuigd was, dat Spinoza 'fort réglé dans ses mœurs' geleefd heeft,⁶ verstrekke Spinoza dus een fraai voorbeeld ten bewijze van Bayle's befaamde stellingen 'l'Atheïsme ne conduit pas nécessairement à la corruption des mœurs' en 'les Athées ne se sont

¹ *Dict.*² III, 2774b.

² Zie voor Bredenburg: *NNBW*. IV, kol. 292-3; H. C. Hazewinkel, *Geschiedenis van Rotterdam*, III, Amsterdam, 1942, 286-7; *N.C.* 435-6.

³ Cf. A. van der Linde, *Benedictus Spinoza. Bibliografie*, 's-Gravenhage, 1871, no. 208: *Joannis Bredenburgii enervatio tractatus theologico-politici*, Rotterdam, 1675.

⁴ *Dict.*² 2774 b (art. *Spinoza*). Zie voor Orobio de Castro: *NNBW*. VI, kol. 1082-3; voor Aubert de Versé: Paul Vernière, *Spinoza et la pensée française avant la Revolution* Parijs, 1954, 81-8.

⁵ Het artikel *Spinoza* begint in *Dict.*¹: 'Spinoza (Benoît de) Juif de naissance, & puis deserteur du Judaïsme, & enfin Athée, mais Athée de système, & d'une (A) methode toute nouvelle, étoit d'Amsterdam.' In *Dict.*² luidt deze aanhef: 'Spinoza (Benoît de) Juif de naissance, & puis deserteur du Judaïsme, & enfin athée, étoit d'Amsterdam. Il a été un athée de système, & d'une (A) methode toute nouvelle, quoi que le fond de sa doctrine lui fût commun avec plusieurs autres philosophes anciens & modernes, Européens & Orientaux.' Noot A begint in beide redacties: 'Je croi qu'il est le premier qui ait réduit en système l'atheïsme, & qui en ait fait un corps de doctrine lié et tissu selon les manieres des Geometres; mais d'ailleurs son sentiment n'est point nouveau.'

⁶ Zie *Dict.*² 2773 a n. F△△ (art. *Spinoza*).

pas distinguez par l'impurité des mœurs'.¹ Men verwachtte nu echter niet, dat Bayle Spinoza's zedige levenswijze aan de gelovige christenen ten beschamend voorbeeld heeft gesteld. Bayle heeft zich doorlopend geïrriteerd tegenover Spinoza betoond;² en het hem ter ore gekomen verhaal, dat Spinoza zijn hospita verzocht zou hebben geen predikant aan zijn sterfbed toe te laten, werd door Bayle in zijn *Pensées diverses* als een 'vanité ridicule et outrée' gebrandmerkt³ en opnieuw opgedist in zijn *Dictionnaire*.⁴

Daar Bayle van de zeer geringe correlatie tussen moraal en religie overtuigd was – 'l'homme n'agit presque jamais conséquemment à ses principes'⁵ – en ook daarvan dat er ondanks alle verschil in zeden en gewoonten, een algemeen geldend zedelijk fundament gelegd wordt door de regel 'qu'il faut que l'homme veuille ce qui est conforme à la droite raison';⁶ daar hij bovendien de vraag 'si une société d'Athées se feroit des loix de bienséance et d'honneur' bevestigend beantwoordde;⁷ en ten slotte omdat hij zijn eigen mening niet voor de beste hield, maar het recht van de 'conscience errante' erkende (dat de mens verontschuldigt, die naar zijn beste inzicht en de impuls van zijn geweten handelt, ook al is dat oordeel en die handeling in veler ogen verkeerd en schadelijk)⁸;

¹ *Pensées*, par. 133, 174.

² Cf. Paul Vernière, *Spinoza et la pensée française avant la révolution*, 306.

³ *Pensées*, par. 181 (*OD*. III, 1727, 117a). Vernière, *op. cit.* 31, emendeert hier: 'derrière la prudence des mots, décelons au contraire l'admiration'; en verderop vroeg Vernière naar aanleiding van Bayle's reactie op Spinoza zich af: 'Mais faut-il croire à son indignation devant l'impiété de son adversaire?' (305). Tot op zekere hoogte wel, geloof ik: Bayle voert hier geen schijnmanoeuvres uit, in elk geval niet ten opzichte van zijn lezers.

⁴ *Dict.*¹ (art. *Spinoza* n. O), waar hij het citaat uit de *Pensées* inleidt met de woorden: 'Voici le fait: ou du moins voici ce qu'en dit un Auteur moderne.' In *Dict.*² wordt de 'Auteur moderne' een 'ouvrage imprimé' en verklaart Bayle aan het slot van het citaat bij andere auteurs geen bevestiging van dit verhaal gevonden te hebben (ook Joh. Colerus zal later in zijn *Korte, dog waaragtige levens-beschrijving*, Amsterdam, 1705, deze niet geven).

⁵ *Pensées*, par. 136, 'Que l'homme n'agit pas selon ses principes' begint: 'Que l'homme soit une créature raisonnable, tant qu'il vous plaira, il n'en est pas moins vrai, qu'il n'agit presque jamais conséquemment à ses principes' (*OD*. III, 87b). Cf. par. 181.

⁶ *Continuation des pensées*, par. 151 'Si un Athée peut s'imaginer qu'il y a naturellement & moralement de la différence entre la vertu & le vice': '...S'il y a des règles certaines & immuables pour les opérations de l'entendement, il y en a aussi pour les actes de la volonté... La plus générale de ces règles-ci est qu'il faut que l'homme veuille ce qui est conforme à la droite raison, & que toutes les fois qu'il veut ce qui n'y est pas conforme, il s'écarte de son devoir' (*OD*. III, 406a).

Cf. *Pensées*, par. 178, slot.

⁷ *Pensées*, par. 172.

⁸ De theorie van 'les droits de la conscience errante' is de hoeksteen van Bayle's tolerantie-begrip. Ook aan zijn Rotterdamse studenten heeft Bayle haar niet onthouden. Hij leerde hen: 'Pour ce qui est de la conscience, il faut observer qu'elle ne peut être une règle légitime de la bonté morale, à moins qu'elle ne soit dégagée des préjugés & des erreurs; car le superstitieux ne sent pas moins les remords de sa con-

daarom sloot hij van de verdraagzaamheid die hij bepleitte, de atheïsten niet uit. Dit begrip van verdraagzaamheid is veel ruimer dan Locke's opvatting erover. Immers diens *Epistola de tolerantia*, door de zorg van Philippus van Limborgh in 1689 te Gouda verschenen, handelt slechts over de onderlinge verdraagzaamheid onder Christenen, en nadrukkelijk verklaart Locke dat godloochenars niet in een staat geduld kunnen worden, terwijl zijn houding tegenover de socinianen weifelend is.¹ In par. 342 n. van mijn *Nederlands cartesianisme* heb ik, in het voetspoor van L. P. Courtines en William I. Hull tredende, verondersteld, dat Locke door Bayle, in het bijzonder wat de denkbeelden over de verdraagzaamheid betreft, beïnvloed werd, maar deze veronderstelling is niet houdbaar. Noemenswaardige invloed heeft Bayle niet uitgeoefend op Locke, die zijn denkbeelden reeds gevormd had toen hij Bayle in Holland ontmoette en wiens *Epistola de tolerantia* de uitwerking was van een *Essay concerning toleration* reeds in 1667 opgesteld.² Daarentegen is invloed van Bayle op Shaftesbury veel aannemelijker. De third Earl of Shaftesbury was veel jonger dan Locke was toen hij, als deze, bij Benjamin Furly te Rotterdam logeerde. Shaftesbury stond in nauwe relatie tot de deïsten, tot wie men in engere zin onder meer Anthony Collins rekent. De vriendschap, die Locke in zijn laatste levensjaren betoond heeft aan deze jonge man, die even timide en onhandig in het dagelijkse leven was als stoutmoedig in zijn geschriften, heeft zeer veel voor hem betekend.³ Courtines heeft in zijn *Bayle's relations with England and the English* verscheidene gegevens bijeen gebracht ten bewijze dat Collins zeer beïnvloed werd door 'the acute and penetrating Mr. Bayle', wiens werken men dan ook in ruime mate in de catalogus van de *Bibliotheca Anthony Collins* vertegenwoordigd vindt.⁴ In de Lovelace Collection van Locke-manuscripten, thans in bezit van de Bodleian te Oxford, las ik in een brief van Collins aan Locke een onvriendelijk oordeel over een nieuw werk van Bayle:

science, lors qu'il fait quelque chose qu'il se persuade faussement être un crime, qui si en effet il violoit le droit naturel' (*Système de philosophie*, OD. IV, 263b). In zijn *Commentaire philosophique* betoogde Bayle 'que la conscience erronée doit procurer à l'erreur les mêmes prérogatives, secours, & caresses, que la conscience orthodoxe procure à la vérité' (OD. II, 425a). Cf. Delvolvé, 124-8.

¹ Reeds in de aanhef van zijn *Epistola* maakt Locke het duidelijk dat hij zijn gedachten zal uiten over de onderlinge verdraagzaamheid onder Christenen en lijnrecht tegenovergesteld aan wat Bayle voorstaat, schrijft hij dat men tegenover atheïsten niet tolerant moet zijn.

² Cf. Whitmore, 129.

³ In de laatste levensjaren van Locke heeft Collins getracht Locke van dienst te zijn door boodschappen voor hem te Londen te bezorgen. Hij deed dit met veel zorg en veel scrupules: heel wat brieven zijn er tussen Locke en Collins gewisseld over de 'chaise,' die een Londense 'coachmaker' moest maken. Cf. Fox Bourne, *The Life of John Locke*, II, 547.

⁴ Courtines, 143-8.

The subjects he handles are very many, but few of any importance, and will not admit of being treated in such a manner as to give much entertainment to the publick, and he himself hath been, as I imagine, at little more pains than to read a great many trifling Authors, and to write. I would not be so free with Mr. Bayle, but when you ask me my opinion, I must speak as I think.¹

dit oordeel is natuurlijk geen beletsel om Bayle's invloed op Collins hoog te waarden.

Vragen wij ons af, welke Nederlandse invloeden Bayle's verdraagzaamheidsideaal hebben helpen vormen, dan gaan onze gedachten allereerst naar de liberaal-christelijke groep van de collegianten, die te Rotterdam een grote activiteit ontplooiden.² Jan Bredenburg, die we al even noemden, behoorde tot hen, maar ook Bayle's 'patron' Adriaan Paets.³ Deze, op Bayle en op diens moeilijkheden na de sluiting van de universiteit van Sedan (9 juli 1681, op last van Lodewijk XIV) opmerkzaam gemaakt door de jonge Rotterdammer van Zoelen, die te Sedan gestudeerd had, wist als invloedrijk vroedschapslid te bewerkstelligen, dat de Rotterdamse vroedschap op 1 oktober 1681 'Monsr. Bail' – die zich genegen verklaard had zich te Rotterdam te vestigen en de stad te dienen indien hem een gering tractement zou worden toegezegd⁴ – een wedde van f. 315, – beloofde; welk bedrag het volgend jaar tot f. 500, – werd verhoogd, daar ook de theoloog Pierre Jurieu, eveneens uit Sedan naar Rotterdam gekomen – en Bayle beweert, dat dit geschiedde dank zij zijn interventie⁵ – dat bedrag werd toegekend.⁶ Pamfletten uit het jaar 1655 en 1656, waarin wij Alexander Petrie, predikant van de Schotse gemeente te Rotterdam,⁷ als tegenstander van Paets aantreffen, doen ons Paets reeds vroeg kennen

¹ Bodl. MS. Locke C. 7, f. 11: Collins aan Locke, Lincolns Inn, 25 nov. 1703. Cf. *idem*, ff. 7–8: Collins aan Locke, Lincolns Inn, 18 nov. 1703: 'Wee have Mr. Bayle's New Book come over, of which you see an account in the Republique des Lettres for November.'

² Zie H. C. Hazewinkel, *Geschiedenis van Rotterdam*, III, 285–91; C. C. de Bruin, *Joachim Oudaan in de lijst van zijn tijd*, Groningen, 1955.

³ Men zie voor Paets: v. d. Aa, IX, P. 5–6; B. Glasius, *Godgeleerd Nederland*, 's-Hertogenbosch 1851–6, III, 56; *Nederland's patriciaat*, VII, 292; Cornelia W. Roldanus, 'Adriaen Paets, een republikein uit de nadagen,' *Tijdschrift voor geschiedenis*, 50, 1935, 134–66. Interessant is het dispuut dat Paets met de quaker Robert Barclay gevoerd heeft. Zie David Barclay, *A Short Account of the Life and Writing of Robert Barclay*, Londen, 1802, 121–3. Benjamin Furly gaf in 1678 bij Johannes Prelesz in Rotterdam Barclay's *Epistola Amatoria* uit, waarin diens brief aan een zekere gezant, waarmede Paets bedoeld wordt. Aanwezig in UBU (exemplaar dat Elizabeth van Bohemen bezeten heeft). Cf. nog *Tweemaandelijksche uittreksels*, 1704, II, 490.

⁴ Cf. J. B. Kan, 'De illustre school te Rotterdam,' *Rotterdamsch jaarboekje* I, Rotterdam, 1888, 10.

⁵ Cf. *La chimere de la cabale de Rotterdam*, (OD, II, 737b).

⁶ Kan, *art. cit.*, 11.

⁷ Zie voor Alexander Petrie: *DNB.*; v. d. Aa, IX, P. 74; Hazewinkel, *Gesch. van Rott.*, III, 301.

VIII. Pierre Bayle op 28-jarige leeftijd, gravure door G. E. Petit.
Prentenkabinet der Rijksuniversiteit Leiden

als een voorstander van onbeperkte godsdienstvrijheid.¹ Na zijn studietijd te Leiden vestigde hij zich als advocaat en notaris in zijn geboortestad Rotterdam en kreeg daar na verloop van tijd zitting in de stadsregering. Hij was een bekwaam man; zijn staatkundige sympathie ging uit naar de partij van Johan de Witt, die zijn aanhang vooral vond onder de meer vrijzinnigen.² In mei 1672, wanneer de Prins, één veldtocht tot kapitein-generaal aangesteld, krachtig gesteund door de raadpensionaris, koortsachtig onze verdediging tegen de oprukkende Fransen in orde tracht te brengen, gaat Adriaan Paets als buitengewoon gezant naar Spanje, waar hij nuttig werk verricht schijnt te hebben en tot 1675 blijft. Hij is dus niet in ons land, wanneer zich het drama voltrekt van de moord op de beide gebroeders De Witt. Na zijn terugkeer wordt hij hersteld als lid van de vroedschap te Rotterdam, maar staat in de reuk van francofiel te zijn.³ In 1684 krijgt hij hierdoor moeilijkheden, wanneer blijkt, dat in een onderschepte brief van de Franse gezant D'Avaux aan Lodewijk XIV⁴ sprake is van Paets en andere wel-geïntentioneerde Nederlanders, die weer moed geschept hebben, nu ze gemerkt hebben, dat men in Amsterdam niet van zins was de Prins, die 16000 man wilde werven om Spanje, dat Frankrijk de oorlog verklaard had, ruggesteun in de Spaanse Nederlanden te kunnen geven, volmacht daartoe te verstrekken. In een waardig en rustig gestelde *Remonstrantie* en in een *Nadere remonstrantie*⁵ weet Paets de overtuiging te wekken, dat hij niet op ongeoorloofde wijze contact gehouden heeft met D'Avaux; de toegang tot de raadsvergaderingen, die hem ontzegd was, werd hem dan ook spoedig weer verleend. Paets was van oordeel, dat het besluit voor de werving in de Statenvergadering met algemene stemmen genomen moest worden: 'Ik hebbe mij, aengaende de Werving, konnen voegen bij die genen die daer in bewilligden, doch hebbe van mijn gemoed niet konnen verkrijgen om tot overstemminge van Amsterdam mijn stem te geven.'⁶ Willem III echter heeft de werving bij meerderheid van stemmen doorgezet; verder liep het voorlopig met een sisser af, daar Spanje spoedig een wapenstilstand sloot.⁷ Nog in 1684 vertrekt Paets naar Engeland als lid van een gezantschap dat geschillen

¹ Zie *BNP*. 4361, 4362, 4429-34; Knuttel, 7592, 7593, 7690-4.

² Zie *NC*. par. 267; en cf. boven n. 12. Serrurier (blz. 33) noemde Paets een zwager van Cornelis de Witt, maar m.i. was hij slechts in de verte verwant aan het geslacht De Witt. Ik kon niet meer ontdekken dan dat een Mr. Willem Paets (broer van Adriaan?), burgemeester van Leiden, huwde met Rijnsburg van Beveren, zuster van Jacob van Beveren, die gehuwd was met Johanna de Witt, dochter van Jacob de Witt en Anna v. d. Corput.

³ Cf. v. d. Aa IX, P. 6a.

⁴ Knuttel, 11959-65.

⁵ *Id.* 11989-2003.

⁶ *Id.* 11993 (ook aanwezig UBU.), *Copie van een remonstrantie*, 's Gravenhage, 1684, 5.

⁷ Het bestand van Regensburg.

over de Oost-Indische Maatschappijen uit de weg moet ruimen; hij maakt daar mee, dat Karel II overlijdt en opgevolgd wordt door zijn broer, de katholieke Hertog van York, als Jacobus II. Paets richt dan tot Bayle zijn *De nuperis Angliae motibus epistola, in qua de diversum à publicâ religione circa divina sentientium differitur tolerantia*.¹ Paets schrijft, dat in heel Engeland de troonsopvolging wonderlijk kalm opgenomen is en dat de religie van een vorst dan ook diens privé-aangelegenheid dient te zijn. Wanneer Bayle deze brief in de *Nouvelles de la republique des lettres* van oktober 1685, art. 2, met grote ingenomenheid bespreekt,² is de auteur reeds overleden. Deze heeft dus niet meer ervaren, hoe spoedig Jacobus' troon wankelde – tot intense vreugde van de vele Franse réfugiés, die met niet al te veel begrip Willem III's streven naar een staatkundig evenwicht, van hem, bij een overwinning op Lodewijk XIV, verwachtten dat hij een Protestants vorst op de Franse troon zou brengen. Bij de vrede van Rijswijk zijn hun verwachtingen geenszins vervuld.³

Van deze groep van fanatici, voor wie dus wel gold, dat het doel het middel heiligde, is Jurieu het middelpunt geweest. Zij hebben actief meegewerkt aan het slagen van de revolutie van 1688; verscheidene hunner dienden in des Prinsen leger. De wijze waarop Jurieu zelf meende Willem III behulpzaam te moeten zijn was echter van bedenkelijker aard: het geheim is lang bewaard gebleven en Jurieu's tijdgenoten hebben er niets van vermoed, maar Engelse en Franse archieven bevatten zeer talrijke documenten over de werkzaamheid van Jurieu als hoofd van de spionnagedienst van de Staten. Eerst in 1920 werden de gegevens hierover in volle omvang bekend;⁴ een samenvattend artikel schreef G. Das in 1926 voor het *Tijdschrift voor geschiedenis*.⁵ Voor wie op de hoogte is van de zeer

¹ Knuttel, 1240. De brief is gedateerd 'Londini 2/12 Septembris 1685,' de uitgave 'Rotterdam 1686.' De Franse vertaling door Bayle zelf gemaakt, *Lettre de Monsieur H. V. P. à Monsieur B*** sur les derniers troubles d'Angleterre*, Rotterdam, 1686, is in BM. 1017 b 31. We lezen daarin: 'Le Duc d'York, que plusieurs avoient méprisé & rejetté il n'y a pas bien long-temps, & qui s'étoit veu contraint de sortir d'Angleterre, est monté sur le trône sans autre assurance que celle que la justice de sa cause & son courage invincible lui donnoient; il y est monté, dis-je, au grand étonnement du peuple, qui n'y a pourtant forme nulle opposition.' In een Postscriptum wordt 'la tolérance de tous les dogmes qui ne renversent pas le fondement du salut' aangeprezen.

² OD. I, 385b–7b. Het slot is een 'Eloge de M. Paets,' 'grand Théologien, grand Jurisconsulte, grand Politique & grand Philosophe.' Daar Bayle in de titel van dit artikel van Paets' brief schrijft: 'Roterodami, typis Regneri Leers. 1685 in 4 en Latin, & in 12 en François, & en Flamand,' vermoed ik dat de uitgaven, die gedateerd zijn 1686, reeds in 1685 zijn verschenen.

³ Cf. H. J. Koenen, *Geschiedenis van de vestiging en den invloed der fransche vluchtelingen in Nederland*, Leiden, 1846, 101–3.

⁴ Na het verschijnen van J. Dedieu's *Le rôle politique des protestants français (1689–1715)*, Parijs, 1920.

⁵ G. Das, 'Pierre Jurieu als middelpunt van een spionnage-dienst,' *Ts. voor gesch.*, 41, 1926, 372–82.

speciale relatie waarin Jurieu stond tot Willem III, krijgt de afzetting van Bayle als hoogleraar met daaraan verbonden een verbod private lessen te geven (volgens de Rotterdamse raadsresolutie van 30 oktober 1693), een zeer onverkwikkelijk aspect. Want al was het Jurieu's goed recht tegen zijn voormalige vriend Bayle te ageren, toen diens religieuze en staatkundige denkbeelden hoe langer hoe sterker tegen de zijne indruisten, heeft hij zijn doel bereikt met behulp van intriges en insinuaties, waarin hij waarlijk een meester was.¹ Zo de waard is, zo vertrouwt hij zijn gasten; en zo is het de geheime spion Jurieu, door wie Bayle beschuldigd wordt van politieke machinaties.²

In het besluit van de vroedschap werd ter motivering van het ontslag slechts gewezen op de voor de jeugd schadelijke stellingen in Bayle's *Pensées diverses* van 1683, dat de vermeerdeerde tweede druk is van *Lettre à M.L.A.D.C. docteur de Sorbonne* van 1682 waarmede Bayle deelnam aan de campagne tegen het geloof dat de kometen hemelse voortekenen van naderende rampen zouden zijn en daarbij wel wat over zijn doel heen-schoot door paragrafen als 'Que l'Atheisme n'est pas un plus grand mal que l'Idolatrie' en 'L'Atheisme ne conduit pas necessairement à la corruption des mœurs'³ in te lassen, die echter principiëel zijn voor Bayle's levenshouding en dus ook zijn waardering van wat kometen zouden kunnen beduiden mede bepaald hebben.⁴ Het is op zich zelf bevrees-

¹ Ook Bossuet heeft het moeten ontgelden. Een beschuldiging, diens particuliere leven betreffende, publiceerde Jurieu, er aan toevoegende: 'Je n'en sai rien, je veux croire qu'on lui fait tort.' Hierop riposteerde Bossuet: 'Il me semble que j'entends celui qui en frappant de sa lance et en jettant les traits de ses calomnies, s'il est surpris dans le crime de nuire frauduleusement à son prochain, dit: Je l'ai fait en riant.' Dit verweer blijft geldig, ook indien Bossuet inderdaad iets verweten kan worden. Dit inzicht vindt men niet naar voren gebracht bij de behandeling van deze kwestie op blz. 273-5 van het om zijn toon en wegens het ontbreken van ieder psychologisch inzicht zeer onsympathieke geschrift van Raymond Schnittlein, *L'aspect politique du différend Bossuet-Fénelon*, Editions art. et science, Bade, 1954.

² Van de oudere literatuur over het conflict Bayle-Jurieu moeten nog steeds genoemd worden: J. Denis, *Bayle et Jurieu*, Caen, 1886; J. B. Kan, 'Bayle en Jurieu,' *Bulletin de la commission pour l'histoire des églises wallonnes*, IV, 1890, blz. 139-202. Voor de nieuwere literatuur consultere men de bibliografie achterin Guy Howard Dodge, *The political theory of the Huguenots of the dispersion*, New York, 1947. In de catalogus van het British Museum vindt men verscheidene van Jurieu's geschriften in het Engels vertaald. Ik vond daar ook een pamfletje: *Two dialogues: I Between Monsieur Jurieu and a Burgomaster of Rotterdam. II Between a Country-Clergyman and a Quaker*, Amsterdam, 1740 (BM. 4152 cc. 42.10). De dialoog I, waarin de burgemeester met enige tegenzin een petitie van Jurieu tegen Bayle aanneemt, is niet on aardig.

³ *Pensées*, par. 114, 133 (cf. boven blz. 109-10).

⁴ Ook zonder Bayle zou de rationalistische verklaring van de verschijning der kometen, waartoe uiteindelijk Newton en Halley de benodigde kennis hebben verschaft, de zege behaald hebben; de waarde van Bayle's *Pensées* ligt in zijn zeer persoonlijke reactie op de bijgelovige verklaringen, waartegen Constantijn Huygens in 1681 zijn *Cometenwerck* schreef. Rosalie Colie behandelde de strijd in Nederland over de kometen in een artikel, opgenomen in het *Ts. voor Ned. taal en letterkunde*, 73, 1955, 193-209,

dend, dat een magistraat vele jaren lang aan zijn illustre school onderwijs in een bepaalde geest laat geven en dan opeens ingrijpt. In het 'Advertissement au lecteur' van zijn *Addition aux pensées diverses sur les comètes* schreef Bayle dan ook:

Chose étrange! mon livre des Comètes avoit jouï neuf ans de suite d'une paix assez glorieuse; il me fit connoître avec assez d'avantage: la modestie ne me permet pas de rapporter les éloges qu'il m'attira de la part de plusieurs personnes d'Etat & d'érudition. On me me connoissoit en Frise que par cet endroit, & l'on me jugea digne d'une chaire de Professeur en Philosophie dans la très-florissante Académie de Franeker.¹ Presque tous les François, soit Laïques, soit Ecclésiastiques, qui me firent l'honneur de me venir voir, quand ils arrivèrent en ce pays, m'encensèrent sur cet Ouvrage... Je sai fort bien que tous ces discours n'étoient que des civilitez à la Française, & qu'un Auteur seroit ridicule s'il ajoûtoit foi à ces sortes de complimens. Mais j'en puis pour le moins conclure qu'on n'avoit trouvé des dogmes impies dans mes Comètes. D'où seroient-ils donc venus en 1691?

Evenwel, de samenstelling van een vroedschap wisselt en in oktober 1692 had de stadhouder van zijn recht de wet in een stedelijke regering te verzetten gebruik gemaakt en enkele van zijn creaturen in de regering van Rotterdam geïntroduceerd.² Bayle was het zich ook zeer wel bewust, dat het veel kwaad bloed gezet had, dat men in hem de auteur meende te herkennen van het *Avis important aux réfugiés sur leur prochain retour en France, donné pour Etrennes à l'un d'eux* en 1690.

Bayle heeft steeds, ook tegenover zijn goede vrienden, ontkend het *Avis aux réfugiés* opgesteld te hebben en de vraag, of hij al dan niet verantwoordelijk is voor dit geschrift, is dan ook een zeer netelige geweest voor zijn biografen, vanaf Pierre Desmaizeaux tot aan schrijvers over Bayle uit de twintigste eeuw. Zowel in zijn *Life of Mr. Bayle in a Letter to a Peer of Great Britain*, in 1708 met een vertaling in het Engels van de *Pensées diverses* verschenen,³ als in zijn *Vie de Mr. Bayle*, te vinden in de vierde en latere edities van de *Dictionnaire*, heeft Bayle's trouwe vriend

'Constantijn Huygens and the Rationalist Revolution.' Zij schreef daarbij over Bayle's *Pensées*: 'The comet itself was simply the spark of his powder-keg' (blz. 205).

¹ Cf. Pierre Desmaizeaux, 'Vie de l'auteur' in *Dict.*⁴ I, XXXI; W. B. S. Boeles, *Frieslands hogeschool en het Rijk Athenaeum te Franeker*, Leeuwarden, 1878, I, 41; II, 309. Indien Bayle wat doortastender geweest ware en de benoeming te Franeker aanvaard had, zou hij, oorerende in de trant van zijn *Pensées*, minder stof hebben doen opwaaien dan H. A. Roell veroorzaakte met zijn inaugurale rede van 17 juni 1686 *De religione rationali*, waarover men in *N.C.* par. 320 het een en ander kan lezen.

² Cf. Serrurier, 157.

³ *Miscellaneous reflections, occasion'd by the comet which appear'd in December 1680... To which is added, The author's life. In two volumes*, Londen, 1708 (BM. 529 b 34). De vertaling en het leven zijn anoniem. Courtines (136, n. 59), heeft willen afwijken van de gewoonte in deze levensbeschrijving van Bayle een eerste schets te zien van Desmaizeaux' *Vie de Bayle* van 1732; Courtines' voorstel vond echter geen instemming. Zie ook *OD.* IV, 826, n. 13.

Desmaizeaux zich zeer gepreoccupeerd getoond met de vraag naar het auteurschap van het *Avis*, waarbij hij Bayle niet wilde afvallen, hoewel er sterke aanwijzingen waren, dat Bayle daarmee toch annex is geweest.¹ In 1906 heeft Ch. Bastide in een opstel 'Bayle est-il l'auteur de l'"Avis aux Réfugiés"?'² de mening van Bayle's vriend Jaques Basnage overgenomen, dat het *Avis* aan Bayle toegezonden werd door Daniel Larroque, een hugenoot die tot het Katholicisme overging, en dat dit *Avis* door Bayle vervolgens geretoucheerd werd. In hetzelfde jaar beantwoordde Jean Delvolvé in zijn *Essai sur Pierre Bayle* de vraag 'Bayle est-il l'Auteur de l'"Avis aux Réfugiés"?' bevestigend, al wilde hij collaboratie aannemen van hetzij Larroque, hetzij Paul de Péliisson, evenals Larroque een 'nouveau converti'.³ Cornelia Serrurier wilde zich in haar proefschrift *Pierre Bayle en Hollande* niet gewonnen geven aan Delvolvé's inzicht. Haar conclusie luidde:

Les deux thèses principales de l'*Avis* ont été soutenues par Bayle et par beaucoup d'autres avec lui. Les idées secondaires sont souvent contraires à l'argumentation baylienne. Il n'y a que des raisons bien faibles pour lui attribuer cet écrit.⁴

In het *Avis* komen scherpe aanvallen voor op het Protestantisme. Weliswaar worden deze de gematigde Katholiek in de mond gegeven, die volgens het *Avertissement au lecteur* zijn Protestantse vriend een tekst toegezonden heeft, welke deze ietwat gewijzigd en geannoteerd uitgeeft, maar toch maakten genoemde aanvallen Cornelia Serrurier huiverig om zonder afdoend bewijs het *Avis aux réfugiés* tot het oeuvre van Bayle te rekenen. Op gedeeltelijk weer andere gronden meende Howard Robinson in zijn *Bayle the sceptic* te kunnen schrijven: 'If the book was written by Bayle, nothing could be more unlike what he had thus far written'.⁵ P. J. S. Whitmore heeft in zijn studie *The use of English thought and history*

¹ Op de enorme activiteit van Pierre Desmaizeaux, een interessante en ietwat tragische figuur, is het vorig jaar licht geworpen door een artikel van Elisabeth Labrousse, 'Bayle et l'établissement de Desmaizeaux en Angleterre,' *Revue de littérature comparée*, 29, 1955, 251-7, en door twee artikelen van J. H. Broome, 'Bayle's biographer: Pierre Desmaizeaux,' *French studies*, IX, 1955, 1-17, 'Pierre Desmaizeaux, journaliste,' *Revue de litt. comp.*, 29, 1955, 184-204, welke beide artikelen een wat al te compacte samenvatting van, en een vervolg op, Broome's zeer lezenswaardige M.A. thesis van 1949, 'An agent in Anglo-French relationship: Pierre Desmaizeaux, 1673-1745' (typescript, London University Library), zijn. Ook de *Revue de la littérature comparée*, 30, 1956, bevat een artikel van Broome: 'Une collaboration. Anthony Collins et Desmaizeaux' (161-79).

² Verschenen in *Bulletin de la société de l'histoire du protestantisme français*. Cf. van dezelfde auteur: *Anglais et français du XVIIe siècle*, Parijs, 1912, 252.

³ Delvolvé, 186-94.

⁴ Serrurier, 141.

⁵ Robinson, 120.

in the works of Pierre Bayle, Robinson een belangrijk argument uit handen geslagen, te weten:

The elaborate handling of English history and the use of English authorities would have been strange in Bayle. His previous treatment of things English had been uniformly vague;

en er voorts op gewezen, dat Robinson verzuimd heeft een der belangrijkste bronnen van het *Avis*, namelijk Paets' *Epistola*, in zijn beschouwing te betrekken.¹

De overeenkomst in strekking van de aan Bayle gerichte *Epistola* van Paets en het *Avis* pleit inderdaad voor het toekennen van het *Avis* aan Bayle, zij het dan ook dat wij de voorstelling van het omwerken van een ontvangen brief niet als geheel fictief terzijde behoeven te schuiven.² In het *Avertissement au lecteur* bericht de uitgever van het *Avis*, waarin wij dus Bayle willen zien, dat de schrijver van het *Avis* blijken gegeven heeft van een 'emportement contre les écrivains protestants', dat hij streng afkeurt maar waarvan hij niet alle uitingen heeft uitgewist:

J'ai retranché absolument tous ces endroits; je n'y ai rien laissé ou l'on pût aisément reconnoître quelque Auteur particulier, excepté à l'égard de deux ou trois, où il a fait de faux pas, sur quoi j'ai dessein de le relever, & qui m'ont paru nécessaires, afin que le Lecteur connût plus facilement l'injustice ou la trop grande délicatesse de ces Messieurs. Ils nous font un crime de ce que nous nous plaignons vivement des plus énormes barbaries, &, des injustices qui font dresser les cheveux; tout leur paroît Libelle, satire; & ceuxmemes qui gardent le plus des mesures leur semblent les plus artificieux Satyriques. Quoi de plus injuste?³

In het *Avis* wordt de réfugiés aangeraden niet zo'n overvloed van satirische en opruiende geschriften te produceren indien zij willen dat de terugkeer naar Frankrijk weer voor hen opengesteld wordt; de voorredenaar wil dit gedrag van zijn geloofsgenoten nu gedeeltelijk verontschuldigen. De sneers op het Protestantisme in het *Avis* – hetzij dat hij

¹ Whitmore, XI, 'The Authorship of the "Avis aux réfugiés." Bayle's Knowledge of England considered.' Bij het schrijven van dit artikel beschik ik over een copie van Whitmore's proefschrift, mij welwillend geleend door de auteur. Daar zijn werk overigens alleen in de London University Library geraadpleegd kan worden, wil ik niet verzuimen te vermelden, dat enkele resultaten van Whitmore's onderzoek gepubliceerd zijn in zijn artikel 'English Thought and Learning in the Works of Pierre Bayle,' *French Studies*, VIII, 1954, 141-8.

² Ph. van Limborch heeft men wel voor de auteur van Locke's *Epistola de tolerantia* versleten. 'Pourquoi?' vraagt Bayle, *La chimere de la cabale de Rotterdam*, OD. II, 729 b. En antwoordt: 'c'est qu'elle est selon ses principes, & imprimée par le même Libraire qui avoit déjà travaillé pour lui.' Van Limborch zal allicht Locke met zijn relaties van dienst geweest zijn bij het laten uitgeven van zijn brief. Wil Bayle hier een analoge gang van zaken ten opzichte van het *Avis* suggereren?

³ OD. II, 580 a.

ze overgenomen hetzij dat hij ze verzonnen heeft – mogen Bayle onbewust voldoening gegeven hebben, en de redenen waarom hij, na een kortstondige voorkeur in zijn jongelingstijd voor de katholieke kerk, in het vaderlijk calvinistisch geloof wenste te volharden mogen voor Bayle noch geheel doorzichtig noch volkomen vanzelfsprekend geweest zijn,¹ die aanvallen zijn toch au fond bijzaak, want de tendens van het *Avis* is niet van religieuze, maar van politieke en morele aard; onder het motto, dat vorst en volk eenzelfde religie moeten zijn toegedaan, mag de volkssoevereiniteit niet als beginsel gesteld worden en als verontschuldiging voor revoluties gebezigd worden. Als de réfugiés willen hopen weer verlof te krijgen in Frankrijk te wonen, dan moeten zij zich niet laten aantasten door een republikeinse geest, maar 'condamner la procédure des Anglois, comme nous condamnons celle de la Ligue' en bereid zijn 'd'avouer que le mal ne fut pas alors universel parmi les Catholiques, comme il l'est à cette heure parmi les Protestants'.² Dezelfde tendens is ook te vinden in 'article XII' van de *Nouvelles de la république des lettres* van mei 1685 als slot van een bespreking van de jacobitische *Lettre sur l'état présent d'Angleterre & l'indépendance des Rois*, (Amsterdam, 1685) waar Bayle schreef: 'Il est certain que les Protestans n'ont jamais eu une plus belle occasion de prouver qu'ils ne se vantent pas à tort d'être fidèles à leur Souverain, quelque Religion qu'il suive'.³ Dit klinkt in theorie

¹ Emile Faguet schreef over het 'atheisme incontestable' van Bayle (*Dix-huitième siècle, Etudes littéraires*, Parijs, 1890, 15); Serrurier kon slechts eenheid in de gedachtegang van Bayle ontdekken 'qu'à conditionner de le classer parmi les croyants: à mes yeux il est un calviniste froid, mais sincère' (blz. 207). Ik meen, dat we goed doen er niet over heen te lezen, wanneer Bayle 'le poids de l'éducation' als een der redenen voor geloof opgeeft (in n. H. van zijn *Spinoza*-artikel, zie boven, blz. 109). Zijn overtuiging staat hier niet ver af van die van Descartes, die ook wenst te blijven bij het geloof van zijn voedster. Maar voor Descartes waren er een groot aantal geloofswaarheden, die ook door de rede bewezen konden worden (en de dogmata, waarvoor dit niet gold, isoleerde hij in een gebied, dat hij weinig betrad), terwijl Bayle diep overtuigd is van de gebrekkigheid van de rede. In noot C van zijn artikel *Pyrrhon* schreef hij: 'C'est donc une heureuse disposition à la foi, que de connoître les défauts de la raison' (*Dict.*^a III, 2432 b). Maar rasrationalist en sceptisch ingesteld als hij was, heeft hij meer dan hij zijn lezers bekend en meer dan hij zich zelf toegeeft gerebelleerd tegen het 'credo quia absurdum,' ondanks zijn besef dat het onvermogen van de rede voorwaarde van geloof is. Sainte-Beuve noemt Bayle godsdienstig 'à un certain degré' en schreef: 'Nous aimons donc à trouver que le mot de 'bon Dieu' revient souvent dans ses lettres d'un accent de naïveté sincère. Après cela, la religion inquiète médiocrement Bayle; il ne se retranche par scrupule aucun raisonnement qui lui semble juste, aucune lecture qui lui paraît divertissante' (*Les grands écrivains français*, Parijs, 1928, 215-6). Tenslotte worde hier verwezen naar het opstel van W. H. Barber 'Pierre Bayle: Faith and Reason,' *the French Mind. Studies in Honour of Justave Rudler*, Oxford, 1952, 109-25, waarin er o.m. op gewezen wordt, dat Bayle in zijn artikel *Acosta* schreef: 'il n'y a personne qui en se servant de la raison n'ait besoin de l'assistance de Dieu, car sans cela s'est un guide qui s'égare' (blz. 122). De kloof tussen Bayle en Voltaire verkleine men niet.

² OD, II, 632 a.

³ OD, I, 294 b.

zeer fraai, maar getuigt toch niet van veel reëel politiek inzicht. Hoe onsympathiek Jurieu ons ook is, wij moeten toegeven, dat het beginsel van de volkssouvereiniteit, dat Jurieu en diens aanhangers in hun vaandel voerden, het pleit heeft gewonnen. Terecht heeft Guy Howard Dodge in de 'Conclusion' van zijn interessante *The Political Theory of the Huguenots of the Dispersion* nadrukkelijk gewezen op de rol door calvinisten van het slag van Jurieu gespeeld in de secularisatie van de theorie van de soevereiniteit van het volk.¹

Men kan de revolutie van 1688 zien als een overwinning van de gedachte van de volkssouvereiniteit, daar Willem III op uitnodiging van vooraanstaande Engelsen zijn expeditie ondernam (en dan moet Bayle haar als anarchistisch verafschuwen); men kan haar ook zien als een door God begunstigde vorstelijke krijgsoverwinning. Toch is het wel verrassend en bevreemdend om, als men de tekst van het *Avis* kent, in het 'Avertissement au lecteur' de volgende lofzang op de koning aan te treffen, waarin de koning een 'Favori de Dieu' genoemd wordt:

On le peut a bon droit surnommer tel, & lui apliquer ce que l'Ecriture dit de David, que Dieu a trouvé en lui un homme selon son cœur, qu'il l'a conduit par la main, & l'a fait seoir sur le trône, avec cette avantageuse difference qu'au lieu que David nu fut mis en possession du Roiaume de son Beau-pere reprouvé de Dieu, que quelque temps après sa mort, Dieu a anticipé cette faveur pour le Roi Guillaume, lui aiant donné les Couronnes de son Beaupere de son vivant, sans que (ce qui est singulierement remarquable, & ne peut venir que de Dieu qui lui a fait trouver grace devant les plus passionnez ennemis de nôtre Religion) aucun Etat de l'Europe excepté la France pour des passions d'intérêt particulier, y ait trouvé à redire.

In het kort: 'Non haec sine numine Divûm'. Wil men nog een intrinsieke aanwijzing, dat het *Avis* onder Bayle's patronage het licht gezien heeft, dan geeft deze vergelijking van Willem III met koning David wel te denken. Want later begint het artikel 'David' in de *Dictionnaire*, dat zoveel aanstoot zal verwekken:² 'David, Roi des Juifs, a été un des plus grans hommes du monde, quand même on ne le consideroit pas comme

¹ Dodge wijst er daarbij op (blz. 230), dat hierbij wel cartesiaanse invloed in het spel is: 'When a Calvinist like Jurieu can say that Christianity does not abolish nature and the privileges inseparable from human nature as such, and, further, that there are certain principles which have their root in right reason, it is evident that here is an influence quite different from normal Calvinistic thought.'

² Men weet, dat Bayle aan het verzoek van het Consistoire Wallonne, dat vrij gematigd optrad, en waarin ook enkele vrienden van Bayle zitting hadden, de aanstotelijkste passages uit zijn artikel 'David' te lichten voldaan heeft; een maatregel die weinig effect gesorteerd heeft, daar achter in deel I van *Diet.*² het artikel in de oorspronkelijke versie werd opgenomen. Men zie over dit artikel: Serrurier, 181-2; Delvolvé, 241-6; Robinson, 164-70.

un Roi Prophete, qui étoit selon le cœur de Dieu'.¹ Al willen wij veronderstellen, dat Bayle meer vertoornd werd door de speculaties, die Jurieu en zijn aanhangers op de revolutie van 1688 bouwden, dan door die revolutie zelf, de loftuiting op Willem III in het 'aan de lezer' van het *Avis* doet aan als een vals compliment 'pour le besoin de la cause'.

Toen Bayle zich gedwongen zag Frankrijk te verlaten en de uitnodiging uit Rotterdam nog niet ontvangen had, heeft hij er over gedacht naar Engeland te trekken.² Waarom verwezenlijkte hij, die zoveel connecties met Engelsen kreeg, die zelfs in 1686 door de secretaris van de Royal Society, op last van de vergadering van 9/19 mei van dat koninklijk genootschap, vereerd werd met 'Mr. Willoughbies book de Piscibus'³, die tenslotte zovele naar Londen uitgeweken Fransen onder zijn vrienden telde, dit plan nooit, ook niet, toen geen openbare functie met daarbij behorend inkomen hem meer aan Rotterdam bond? In het kielzog van de expeditievloot van 1688 naar Engeland oversteken, gelijk de repatriërende Locke deed, zou geen pas gegeven hebben voor Bayle, maar ondanks alle zwartmakerij van Jurieu zou de stadhouder-koning hem toch wel niet als een gevaarlijk individu uit Engeland hebben willen houden, zo Bayle als zijn vriend Desmaizeaux daar de protectie van Shaftesbury had willen genieten! Ook in de omgeving van de stadhouder-koning zou Bayle wel beschermers gevonden hebben, althans personen die hem de hand boven het hoofd gehouden zouden hebben. Ik denk b.v. aan Gilbert Burnet, wiens werken niet alleen door Bayle uitvoerig in de

¹ Ook G. Burnet heeft Willem III met koning David vergeleken; zie *History of his own time*, V, Londen, 1734, 592. Zie ook voor de houding van Bayle en Burnet ten opzichte van Willem III: Whitmore, 71-2.

² Cf. Desmaizeaux, 'Vie de Mr. Bayle,' *Dict.*⁵, 1740, I, XXVII: 'Mr. Bayle resta six ou sept semaines à Sedan après la suppression de l'Academie, en attendant des réponses de Hollande, Mais enfin ennui de n'en pas recevoir, il quitta Sedan, le 2 de Septembre & arriva à Paris le 7 du même mois, sans savoir encore s'il iroit à Rotterdam, ou en Angleterre, ou s'il s'arrêtoit en France.'

³ Zie *Journal Book of the Royal Society*, Burlington House, Londen, Copy VI, 304: 'Ordered that Sr Malpighius, Hevelius, Leeuwenhoeck and Bayle by Each of them presented with one Copie of Mr. Willoughbies book de Piscibus.' De brief, die hierop de secretaris van de Royal Society, J. Hoskyns, op 13 mei 1686 (oude stijl), aan Bayle zond, werd door Desmaizeaux opgenomen in zijn editie *Lettres de Mr. Bayle, publiées sur les originaux avec des remarques*, Amsterdam, 1729, 256-8 (cf. OD. IV, 1731, 622-3). Desmaizeaux 'membre de la Société Royale' sprak in de opdracht 'A Monsieur Sloane Baronet: Président de la société royale' van zijn uitgave der brieven, over de eer door de Royal Society aan Bayle door het schenken van een boek van Fr. Willoughby bezeugen; deze was 'un grand éloge de ce célèbre Ecrivain: mais c'est aussi une preuve de l'estime qu'elle [sc. la Société Royale] fait du mérite, & de son attention à rechercher le commerce de tous ceux qui peuvent seconder ses desseins.' Bayle's bedankbrief, gedateerd 'Rotterdam die 8a mensis Junii 1686 Stil. nov.', is aanwezig in de bibliotheek van de Royal Society, *Letters* B 2, 38. Hij zond, door bemiddeling van Henri Justel, het juni-nummer van zijn *NRL.*, dat een bespreking van Willoughby's boek bevatte. Cf. nog *Journal Book of the Royal Society*, Copy VI, 322.

Nouvelles de la république des lettres werden aangekondigd,¹ maar ook in zijn briefwisseling werden genoemd. Toen Burnet in Holland was, had hij niet verzuimd de filosoof van Rotterdam een bezoek te brengen.² Herinneren wij er ook aan, dat Joost Arnold van Keppel, Earl of Albemarle, die, wanneer hij na het overlijden van Willem III naar Holland terugkeert, Bayle zal aanbieden bij hem in den Haag zijn intrek te nemen, een intiem vriend van de stadhouder-koning was. Het aanbod, dat Mylord D'Albemarle door bemiddeling van de baron De Walef begin februari 1706 in de meest aanlokkelijke termen deed, werd beleefd maar resoluut afgeslagen door Bayle, die zich 'un Vieillard cassé' voelde, welke men maar het best in eigen omgeving kon laten – 'mon tempérament est si foible, que je ne puis éviter d'être malade, ou bien incommodé, si je ne me tiens dans l'uniformité de vie, qu'une longue habitude m'a rendu nécessaire'.³ Al schrijft Bayle wat spijtig aan de baron De Walef: 'La Providence mêle de telle sorte le destin de certaines personnes, que lorsqu'elles seroient disposées à jouir d'un bien, il ne se présente pas; & qu'il se présente, lorsqu'elles ne peuvent plus en jouir', toch moeten wij het betwijfelen, of Bayle wel een dergelijke invitatie met beide handen aanvaard zou hebben, indien deze jaren eerder tot hem gericht was. Bayle kwam hierin geheel met Spinoza overeen, dat hij zo weinig mogelijk hulp van een Maecenas wenste aan te nemen, en nooit moet Bayle Spinoza beter begrepen hebben dan toen hij vernam, dat deze een professoraat te Heidelberg geweigerd had, uit vrees dat voorwaarden gesteld zouden worden betreffende de geest van zijn onderwijs. En in tegenstelling tot Descartes, die telkens door een onrust gedreven werd tot verhuizen, was Bayle bijzonder hokvast. Bovendien wilde hij niet voor Jurieu op de loop gaan, toen diens machinaties hadden bewerkstelligd dat hij zijn positie kwijt raakte. Hij wilde studeren en schrijven, zodat het hem aan één kant goed uitkwam van officiële plichten ontslagen te zijn; en weldra kreeg hij de overtuiging, dat hij met zijn geringe behoeften het financieel wel bolwerken kon.⁴ In 1688 had hij een mislukte poging in het werk gesteld om naar Berlijn, ook een centrum van réfugiés, geroepen te worden;⁵ ook later moet hij, als hij moe en gedeprimeerd was, daar nog wel eens op gehoopt hebben.

¹ Cf. H. J. Roesink, *L'Angleterre et la littérature anglaise*, Parijs, 1931, nos. 29–31.

² Cf. Courtines, 102.

³ *OD.* IV, 868 a.

⁴ Zo schrijft Bayle 22 augustus 1695 aan zijn vriend Constant, dat hij aan het tweede deel van zijn *Dict.* bezig is: 'Mes affaires sont en surséance. Je goûte tranquillement le loisir, je l'emploie sans distraction ni partage, & par conséquent avec joie, à mon Livre' (*OD.* IV, 713 a).

⁵ Cf. Desmaizcaux, 'Vie de Mr. Bayle,' *Dict.*⁴ XLV.

Bayle heeft meer dan twintig jaar in Nederland gewoond, zonder een enkele poging te doen de taal van het land te leren. Van Descartes hebben we enkele briefjes in vrij redelijk Nederlands¹ en hij heeft zijn leer kunnen uitleggen aan een weetgierig Nederlander, die slechts zijn moedertaal sprak;² Locke met zijn open aandacht voor zijn omgeving, heeft in een poging wat Nederlands te leren, bladen volgeschreven met Nederlandse werkwoordsvormen³ en Maria Guenellon-Veen schrijft dan ook haar eerste brieven na Locke's terugkeer naar Engeland in het Nederlands (later schrijft ze evenals haar echtgenoot in het Frans); maar het Frans en het Latijn waren en bleven de enige talen waarin Bayle zich kon uitdrukken. Dat zoveel Nederlanders Frans konden spreken, vond Bayle erg geriefelijk. Nu reisden er wel Fransen naar Engeland zonder een syllabe van de taal te kennen – Samuel Sorbière b.v.⁴ – maar aangenaam moet dat toch niet geweest zijn, en ware Bayle naar Engeland gegaan, dan zou het geestelijk klimaat daar wel op sommige punten verschild hebben van de Rotterdamse sfeer. Zou, indien Bayle er in 1682 heen gegaan was, onmiddellijk nadat hij Sedan verliet, het deïsme vat op hem gekregen hebben? Zijn *Dictionaire* had hij er zeker kunnen schrijven en uitgegeven krijgen, gezien de gretigheid waarmee deze in het Engels vertaald en de voortreffelijke wijze waarop deze in een Engelse uitgave vermeerderd is.⁵

Bayle was niet de enige zeventiende-eeuwse filosoof bij wie een plan om naar Engeland te gaan, plan bleef. Descartes heeft er mee gespeeld, en het niet uitgevoerd wegens de burgeroorlog.⁶ Tweemaal in zijn leven is Leibniz in Londen geweest (maart 1673-oktober 1676), maar toen hij in 1714 Georg Ludwig von Hannover, die als George I de Engelse troon bestee, wilde volgen, werd hem dit niet toegestaan, daar hij eerst de geschiedenis van het huis Brunswijk-Hannover moest afmaken; toen Leibniz 14 november 1716 eenzaam en verlaten stierf, was die taak nog

¹ Cf. Gustave Cohen, *Ecrivains français en Hollande dans la première moitié du XVIIe siècle*, Parijs, 1920, 591–2.

² Dirk Rembrandtsz. van Nierop.

³ Bodl. MS. Locke C 31, f. 178, *List in Locke's Handwriting of the Tenses of Dutch Verbs* (hebben, zijn, beminnen, hooren, oordeelen).

⁴ Sorbière gaf een bijzonder onbeschaamde *Relation* van zijn Engelse reis uit (Parijs, 1664). Terecht voelde de Royal Society, die de misgreep begaan had Sorbière tot lid te benoemen, zich beledigd. Thomas Sprat schreef vinnige *Observations* tegen Sorbière's *Relation*, gepubliceerd in 1688, in 1709 herdrukt met een vertaling van de *Relation*.

⁵ Zie Courtines, 234. In 1709 verscheen een vertaling gemaakt door De la Roche en anderen, waarvan Bayle geweten heeft dat zij in voorbereiding was. De sterk vermeerderde en op vele plaatsen gecorrigeerde *A General Dictionary, Historical and Critical*, waarvan de eerste druk in tien delen uitkwam tussen de jaren 1734–1741, is een uitstekend stuk werk.

⁶ Desc. *Oeuvr.* 286.

niet voltooid.¹ Maar in 1710 was Leibniz' *Essai de Théodicée sur la bonté de Dieu, la liberté de l'homme et l'origine du mal* verschenen, een vruchtbaar resultaat van zijn controverse met Bayle, waarin ook een boek van een Engelsman (*De origine mali* (1702) van de aartsbisschop William King) een zekere rol heeft gespeeld.

Van Bayle is gezegd 'ses œuvres sont ses éloges' en zijn geschriften vormen zijn leven. Op geen betere wijze kan men hem eren dan met geschriften. Geschriften over hem zelf en over de nawerking en uitwerking van zijn denkbeelden. En als ik nog meer mag wensen, dan zou ik wensen dat Rotterdam, deze als een fœnix uit zijn as herrezen stad, een belangrijke culturele daad zou verrichten door het bijeenbrengen van een *Bibliotheca Bayliana* als arsenaal voor allen die Bayle's werken en de invloed daarvan wensen te onderzoeken.

II*

Na Erasmus heeft geen schrijver Rotterdam meer roem gebracht dan Pierre Bayle. Erasmus, te Rotterdam geboren, bracht waarschijnlijk slechts enkele prille levensdagen in die stad door; Bayle, zoon van een predikant te Carla in Frankrijk, kwam in oktober 1681, nog vóór de grote stroom van réfugiés, die Frankrijk zouden verlaten na de opheffing van het edict van Nantes, naar Rotterdam, en woonde er bijna zonder onderbreking een kwart eeuw. Slechts in 1687 verliet hij de stad voor enkele maanden om elders herstel van zijn zeer geschokte gezondheid te zoeken. In 1684 wees hij een benoeming tot hoogleraar aan de universiteit te Franeker van de hand, en hij bleef zelfs in Rotterdam wonen toen de vroedschap zijn aanstelling als docent aan de illustere school in 1693 introk, daarbij Bayle tevens het geven van private colleges verbiedende.² Bayle overleed, nog geen zestig jaar oud, in de vroege morgen van de 28ste december 1706 ten huize van zijn hospita, juffrouw van der Meersch op het West-Nieuwland.³ Hoewel reeds lang een doodziek man, had hij

¹ Zie R. Klibansky, *Leibniz Unknown Correspondence with English Scholars and Men of Letters*, Londen, 1941, 3, 10-2.

* *Bijdragen voor de Geschiedenis der Nederlanden*, XII, 1957, 218-36: omwerking van een voordracht gehouden op de Bayle-herdenking te Rotterdam op 18 december 1956.

² Zie hierboven blz. 115-6.

³ 'Van der Meersch' en niet 'van der Mars' zoals gewoonlijk opgegeven wordt. Elisabeth Labrousse-Goguel, die zich met de inventarisatie van de brieven van Bayle bezig houdt (inmiddels gepubliceerd als *Inventaire critique de la correspondance de Pierre Bayle*, Parijs, 1961), verzekerde mij, dat het de naam 'Van der Meersch' is, die voorkomt op het adres van een brief te Kopenhagen berustende. Bovendien geeft Bayle in een ongepubliceerde brief (BM., MS. Add. 4226(156)) van 22-4-1701 op, dat hij ten huize van Mej. Van der Meersch woont.

tot het laatst toe gewerkt. Op 27 december had hij nog de corrector van zijn uitgever en vriend Reinier Leers ontvangen en deze copy ter hand gesteld. Zo zijn dus bijna al Bayle's werken te Rotterdam geschreven en zo werd Rotterdam het knooppunt van een omvangrijke en zeer belangrijke correspondentie tussen geleerden in vele landen van West-Europa. Bij Bayle's overlijden stonden onder de zware folianten, die zijn eenvoudige huurkamer tot een schatkamer maakten, de twee delen van de eerste uitgave van zijn *Dictionnaire historique et critique* (1697) en de drie delen van de verbeterde en vermeerderde tweede druk van dat werk (1702). Onder de boeken in duodecimo zullen diverse uitgaven van zijn *Pensées diverses*¹ geweest zijn en een serie van de *Nouvelles de la république des lettres*, het maandschrift dat Bayle in 1684 was begonnen en tot februari 1687, toen hij zo ernstig ziek werd, had geredigeerd. Voorts was er, om de *édita* van Bayle niet verder op te sommen, een belangrijke nalatenschap aan manuscripten. Met recht noemen wij hem dus, en herdenken wij hem als, de filosoof van Rotterdam.

In de 17de en vroeg-18de eeuwse polemische literatuur wordt Bayle 'le philosophe de Rotterdam' genoemd om hem te onderscheiden van 'le théologien de Rotterdam', de predikant-hoogleraar Pierre Jurieu, eens – te Sedan en in de eerste jaren te Rotterdam – Bayle's vriend, maar later zijn meest verbitterde tegenstander; de man die eerst in onze eeuw ontmaskerd werd als het hoofd van de geheime dienst van Willem III. Een boek als dat van Guy Howard Dodge, *The Political Theory of The Huguenots of The Dispersion*, dat in de ondertitel opgeeft dat speciale aandacht geschonken wordt aan de denkbeelden van Pierre Jurieu, moge er ons voor behoeden om, geleid door gevoelens van antipathie, de betekenis van Jurieu te onderschatten.² Toch zal deze steeds zijn grootste bekendheid ontleen aan het feit, dat hij Bayle's vijand werd.

Niet overbeminneijk, maar toch van een hoger karakter dan Jurieu was Jean Leclerc, die zich ongeveer in dezelfde tijd als Bayle en Jurieu in Holland vestigde. Leclerc was te Genève geboren uit een hugenotenfamilie; te Amsterdam sloot hij zich bij de remonstranten aan, en hij werd hoogleraar aan het jonge remonstrantse seminarie aldaar. Leclerc was zo modern en vrijzinnig, dat hem de beschuldiging sociniaanse gevoelens te koesteren niet bespaard bleef, maar hij was toch veel dogmatischer in zijn denken dan Bayle. Intussen bewogen beiden zich als polyhistor op gelijk terrein: begon Bayle in 1684 zijn *Nouvelles de la république des lettres*, Leclerc stichtte twee jaar later, in 1686, zijn *Bibliothèque*

¹ Zie afk. onder *Pensées*.

² Zie voor Jurieu en Dodge ook hierboven blz. 115–6 en 120.

universelle et historique, vooral belangrijk doordat Leclerc nauwe relaties onderhield met Engelse theologen en bevriend was met John Locke. Was de relatie tussen Bayle en Leclerc aanvankelijk vriendschappelijk, ook die vriendschap was niet blijvend; in het bijzonder ontspon zich tussen beiden een verbitterd debat over een theorie van de Engelse neo-platonist Ralph Cudworth.¹ Nog in zijn ten dele posthuum verschenen *Réponse aux questions d'un provincial*² heeft Bayle Leclerc uitvoerig van repliek gediend. Leclerc zette later zijn *Bibliothèque universelle et historique* onder andere titels en met wat andere opzet voort. In 1717 besprak hij in een deeltje van zijn *Bibliothèque ancienne et moderne, pour servir de suite aux bibliothèques universelle et choisie* een bundel preken van de Waalse predikant te 's-Gravenhage, Jacques Saurin, waarin deze in 't voorbijgaan een portret van Bayle schetste vol licht- en schaduwzijden, want in de ogen van Saurin was Bayle vol tegenstrijdigheden: 'un de ces hommes contradictoires, que la plus grande pénétration ne pourroit concilier avec lui-même'.³ Leclerc kon het moeilijk verkroppen, dat Saurin niettemin Bayle voor een groot filosoof bleek te houden: d'un côté grand philosophe, sachant démêler le vrai d'avec le faux, voir l'enchainure d'un principe, & suivre une conséquence'.⁴ Wat, Bayle een groot filosoof, smaalt Leclerc: moest men die ere naam geven aan de man, die slechts weinig van het cartesianisme wist, en die zelf toegaf, dat hij niets van geometrie begreep, niet eens 'la démonstration du premier probleme d'Euclide'; die helemaal niet op de hoogte was van de Engelse experimentele filosofie; de man, die niet eens zuiver logisch redeneren kon: 'il y a infiniment plus de verbiage en son fait, que de raisonnement solide'; de man voorts, die niet veel meer van de theologie wist dan hij in zijn catechismus had kunnen leren, onkundig ook in rechten en medicijnen; en wat de geschiedenis betrof, nu ja, Bayle wist wel wat af van de moderne geschiedenis, maar zijn kennis van de oude geschiedenis was maar gering. Wanneer hij geen gal spuwde, kon Bayle, dat moest men toegeven, wel aardig schrijven: 'Mais écrire avec agrément & raisonner d'une manière juste, sont deux choses bien différentes'.⁵

De kritiek van 250 jaren heeft tal van vergissingen, onjuistheden en slordigheden in Bayle's œuvre belicht en dikwijls breed uitgemeten in werken, waarvan men vaak niet zeggen kan, dat zij met 'beaucoup d'agrément' geschreven zijn. De formidabele invloed evenwel, die Bayle's

¹ Cf. NC. § 341.

² Zie OD. IV.

³ J. Saurin, *Sermons sur divers Textes de l'Ecriture Sainte, Tome III*, Den Haag, 1717.

⁴ *Bibliothèque ancienne et moderne*, VIII, Amsterdam, 1717, 427.

⁵ *Id.* 429-31.

denkbeelden gedurende die twee en halve eeuw uitgeoefend hebben, de onuitputtelijke bron van inlichtingen, die bovenal Bayle's *Dictionnaire* en zijn *Nouvelles de la république des lettres* voor ontelbare schrijvers over de meest uiteenlopende onderwerpen geweest zijn, doen toch wel gevoelen, hoe onbillijk en hoe vertekend door afgunst het oordeel van Jean Leclerc over zijn confrater Bayle is geweest.

Wanneer wij Leclerc toegeven, dat Bayle niet van wiskunde hield – wat hem dan meteen gevrijwaard heeft voor alle gevaren van het in Bayle's tijd zo in zwang zijnde filosoferen 'more geometrico' – en wanneer wij voorts toegeven, dat Bayle soms te wrang schreef en vaak te uitvoerig, dan kunnen wij daarna constateren, dat de verdere verwijten van Leclerc geen steek houden. Het schijnt me onnodig deze bewering te staven met citaten uit de recente litteratuur over Bayle, die makkelijk toegankelijk is. Maar misschien is het goed hier te vermelden, dat bewijzen om Leclerc's oordeel te ontzenuwen ook overvloedig aanwezig zijn in een tweetal Engelse proefschriften, waarvan volgens het in Engeland heersende, en m.i. zeer onpraktische gebruik, slechts enkele copieën in machineschrift vervaardigd zijn.

Het ene, van P. J. S. Whitmore,¹ bevat nuttige en nodige correcties op de lijst van de 'English References in the Works of Pierre Bayle', zoals die opgesteld was door Léo Pierre Courtines in diens boek *Bayle's Relations with England and the English*.² Bayle heeft Engeland nimmer bezocht en kende geen woord Engels, zodat hij alleen de in het Latijn gestelde geschriften van Engelse auteurs kon lezen of moest wachten tot vertalingen in het Frans verschenen waren van de in de landstaal geschreven werken – dit alles in tegenstelling tot Le Clerc, die wel in Engeland is geweest en Engels kende. Toch verwierf Bayle zich een behoorlijke kennis van de Engelse historie en was hij zeer geïnteresseerd in de wijsgerige, wetenschappelijke en godsdienstige stromingen, die het patroon vormden van het geestelijk leven in het Engeland van Jacobus II en Willem III.

De tendens van het andere proefschrift, 'Pierre Bayle et le mouvement des idées dans la presse périodique à la fin du dix-septième siècle' van Betty Jean Orton,³ is aan te tonen, dat Bayle's kennis van natuurwetenschappen en medicijnen 'up to date' was en dat, hoeveel Bayle van de cartesiaanse theorieën waarin hij doorkneed was, ook overnam, hij dat toch steeds deed op kritische en eclectische wijze: 'Bayle puise dans le

¹ Zie afk. onder Whitmore. Cf. ook boven blz. 118, n. 1.

² New York, 1938.

³ University of Leeds, 1955.

DICTIONNAIRE HISTORIQUE ET CRITIQUE:

Par Monsieur B A Y L E.

T O M E P R E M I E R,
P R E M I E R E P A R T I E.

A——B.

A R O T T E R D A M,
Chez R E I N I E R L E E R S,
M D C X C V I I.
A V E C P R I V I L E G E.

IX. Titelbladzijde van Pierre Bayle's *Dictionnaire Historique et Critique*, Deel I (Rotterdam, 1697).

Universiteitsbibliotheek Leiden

Het is dan ook geen wonder, dat we de grote propagandist en popularisator in Frankrijk van de newtoniaanse opvattingen, Voltaire, de mening van Leclerc horen herhalen, dat Bayle als fysicus niets betekende.¹ Dit heeft echter niet verhinderd, dat Voltaire Bayle, vooral dan als auteur van de *Dictionnaire*, zeer bewonderde en veel invloed van hem onderging.² In zijn roman *Candide ou l'optimisme* wordt de hoofdpersoon, Candide, eerst te Westphalen in het kasteel van M. le baron de Thunder-tronckh opgevoed door de filosoof Pangloss. Deze Pangloss deelt later, wanneer Candide wegens zijn verliefdheid op de dochter des huizes van het kasteel weggejaagd wordt, in verscheidene van Candide's avonturen en, hoe euvel deze ook aflopen, Pangloss houdt niet op te verzekeren, dat zij in de beste van alle mogelijke werelden leven en dat alles zo goed gaat als maar mogelijk is. In Pangloss wordt Leibniz met zijn *Théodicée* doorlopend geridiculiseerd. Veel minder lachwekkend is Martin, door Candide op een gegeven moment gehuurd als knecht uit een twintigtal lieden van wie elk om strijd beweerde, dat er geen beklagenswaardiger schepsel op aarde rondliep dan hij zelve. In de uitverkorene, 'qui avait travaillé dix ans pour les libraires à Amsterdam', herkennen wij onmiddellijk ondanks de camouflage van een gezin dat hem toegedacht wordt, Pierre Bayle:

Ce savant, qui était d'ailleurs un bon homme, avait été volé par sa femme,

plus une chose problematique que si tout était plein, tout a peu se mouvoir, que la fausseté, & l'impossibilité de cette proposition a été non seulement prouvée, mais démontrée de la dernière évidence' (*Dict.*² III, 3065a). Whitmore besluit hieruit (blz. 112), dat Bayle tenslotte overtuigd werd van de juistheid van Newton's theorie. Het lijkt me toch nog wel problematisch, of Bayle zich hier werkelijk gewonnen gaf. Hij schrijft ironisch even verder in de zelfde noot: 'Nous voilà sans doute bien redevables aux mathématiques: elles montrent l'existence d'une chose, qui est contraire aux notions les plus évidentes que nous aions dans l'entendement.' Tenslotte eindigt hij zijn lange noot met te besluiten, dat het, indien het dan zo erg lastig is de aard van de uitstrekking te begrijpen, maar het beste is aan te nemen, dat deze slechts in onze voorstelling bestaat: 'or si la nature de l'étendu penetrable ou impenetrable entraîne avec soi de si grands inconveniens, le plus court est dire qu'elle ne peut exister que dans notre esprit' (*Dict.*² III, 3066 b). Schijnt aan de ene kant Whitmore's uitspraak, dat Bayle zich tenslotte gewonnen gaf aan de argumenten van de newtonianen iets te boud, aan de andere kant is Betty J. Orton zeker niet voorzichtig genoeg, wanneer zij naar aanleiding van de vermelding van Newton in noot F△△ van het artikel *Zénon* concludeert: 'Mais Bayle ne se laisse pas convaincre par des arguments, et il croit que Zénon aurait pu détruire toute objection contre le plein.' (*op. cit.* 69).

¹ Voltaire, 14, 38: 'Bayle... Dialecticien admirable, plus que profond philosophe, il ne savait presque rien en physique. Il ignorait les découvertes du grand Newton.'

² Zie Voltaire, 51, 'Table générale et analytique,' 91-2 s.v. Bayle en de passages waarnaar daar verwezen wordt. Cf. Robinson, 285-95; Henry B. Haxo, 'Pierre Bayle et Voltaire avant les "Lettres Philosophiques",' *Publications of The Modern Language Association of America*, 44, 1931, 461-97. De in 1933 te Haarlem verschenen studie *Bayle et Voltaire* van C. J. Wijngaendts Francken is nogal oppervlakkig en weinig interessant.

battu par son fils, et abandonné de sa fille, qui s'était fait enlever par un Portugais. Il venait d'être privé d'un petit emploi duquel il subsistait; et les prédicants de Surinam le persécutaient, parce qu'ils le prenaient pour un socinien.¹

Het is onnodig op te helderen, wie met 'les prédicants de Surinam' bedoeld worden. Nauwelijks is het schip, waarop Candide en zijn nieuwbakken knecht zich inschepen goed en wel onder zeil, of Candide vraagt Monsieur Martin: 'Quelle est votre idée sur le mal moral et le mal physique?' 'Monsieur', antwoordt Martin zonder aarzelen: 'mes prêtres m'ont accusé d'être socinien; mais la vérité du fait est que je suis manichéen'. U spot wat met mij, zegt dan Candide weer, er bestaan geen manicheërs meer op de wereld. 'Il y a moi, dit Martin: je ne sais qu'y faire, mais je ne peux penser autrement'.² Het is duidelijk, dat Voltaire Bayle in de vermomming van Martin voor een verstokt manicheër houdt en het is ook duidelijk, dat Voltaire in *Candide ou l'optimisme* het pessimisme van Bayle van meer levenswijsheid vindt getuigen dan het optimisme van Leibniz.³ De lezer zal zich de slotopmerking herinneren van Candide tot Pangloss, die nog weer eens is komen aandragen met 'tous les événements sont enchaînés dans le meilleur des mondes possibles': 'Cela est bien dit, mais il faut cultiver notre jardin'. In een artikel 'Voltaire et Bayle' van Erik Rydning in het jaarboek van een Zweeds genootschap voor wetenschapsbeoefening, wordt gezegd: 'Alors Voltaire s'est pour un moment rapproché de Bayle, devant le pessimisme monumental et monomane duquel il a senti auparavant, malgré toute son admiration, l'hésitation d'un homme de sens commun'.⁴

In zijn *Dictionnaire philosophique* heeft Voltaire bij de bespreking van 'le souverain bien' verklaard, dat hij de veronderstelling, dat er twee principia, twee even machtige wezens, het ene het goede, het andere het kwade vertegenwoordigend zouden zijn, die voortdurend strijd tegen elkander voerden, absurd vond.⁵ Het eigenaardige is, dat men het dualisme van de manicheërs ook al terloops als absurditeit gekwalificeerd vinden kan bij Bayle in noot D van zijn befaamde artikel over de *Manichéens* en nadrukkelijker in zijn 'Eclaircissement sur les manichéens', te vinden aan het slot van de tweede, door hem zelf nog verzorgde uitgave van de *Dictionnaire historique et critique*.⁶ In dat 'Eclaircissement' tracht

¹ Voltaire, 21, 183.

² *Ibid.* 184.

³ Cf. Paul Hazard, 'Le problème du mal dans la conscience européenne du dix-huitième siècle,' *The Romanic Review*, 32, 1941, 147-70 (blz. 162-63 bespreking van *Candide ou l'optimisme*).

⁴ *Lychnos, Lärdomshistoriska samfundets Arsbok*, 1953, Upsala, 1954, 263-4.

⁵ Voltaire, 17, 583.

⁶ *Dict.*² III, 3149.

Bayle die lezers van zijn artikel *Manichéens* voor zich te winnen die er aanstoot aan genomen hadden, dat in genoemd artikel argumenten pro uitvoerig waren vermeld en het stelsel zelf niet weerlegd was. In noot D had hij wel reeds gezegd, dat er niets dwazers bedacht kon worden dan 'l'hypothèse des deux principes', maar hij had die opmerking alleen laten gelden voor redeneringen a priori, er bij voegend, dat het uiterst moeilijk, ja onmogelijk was, argumenten a posteriori tegen het stelsel der manicheërs in te brengen, want de verschijnselen van het leven lieten zich nu eenmaal gemakkelijker verklaren als een nimmer aflatende strijd tussen goed en kwaad, dan als resultaten van het werk 'd'un seul principe souverainement bon, souverainement saint, souverainement puissant'. Om dit laatste toch te kunnen aannemen, moest men, naar het scheen, zijn toevlucht nemen tot het licht van de openbaring. In het 'Eclaircissement' verlegt Bayle het accent: nu wordt een filosofisch argument, de klaarheid en helderheid, die volgens Descartes alle ware denkbeelden kenmerkt, op de voorgrond geschoven. Het stelsel van de manicheërs moge al het voordeel hebben verschijnselen te kunnen verklaren die aanhangers van een monistisch systeem in verlegenheid brengen, het berust op een veronderstelling indruisend tegen onze meest heldere en klare denkbeelden en is daarom alleen al verwerpelijk:

Par cette seule remarque je donne la superiorité aux Unitaires, & je l'ôte aux Dualistes; car tous ceux qui se connoissent en raisonnemens demeurent d'accord, qu'un système est beaucoup plus imparfait lors qu'il manque de la première des deux qualitez dont j'ai parlé ci-dessus, que lors qu'il manque de la seconde. S'il est bâti sur une supposition absurde, embarrassée, peu vraisemblable, cela ne se repare point par l'explication heureuse des phenomenes; mais s'il ne les explique pas tous heureusement, cela se repare par la netteté, par la vraisemblance, & par la conformité qu'on lui trouve aux loix & aux idées de l'ordre; & ceux qui l'ont embrassé à cause de cette perfection, n'ont accoutumé de se rebuter sous pretexte qu'ils ne peuvent point rendre raison de toutes les experiences.

Of wij hierbij het gevoel krijgen, dat Bayle met een zekere schijnheiligheid zijn sympathie voor het manicheïsme bewimpelt, hangt ten nauwste samen met de voorstelling, die wij ons maken van Bayle's geloofsleven. Ik voor mij ben geneigd te geloven, dat zowel Cornelia Serrurier in haar proefschrift, *Pierre Bayle en Hollande*,¹ als W. H. Barber in zijn artikel 'Pierre Bayle: Faith and Reason'² in de roos geschoten hebben, zeggende, dat Bayle een oprecht calvinist is geweest. Barber karakteriseerde Bayle

¹ Lausanne, 1912.

² *The French Mind. Studies in Honour of Gustave Rudler*, Oxford, 1952. Cf. boven blz. 119, n. 1.

als: 'the most influential Protestant writer since Calvin' en achtte het volkomen onjuist, dat Jean Delvolvé in zijn *Essai sur Pierre Bayle*¹ Bayle's terugkeer in augustus 1670 tot het Gereformeerd geloof na de mislukking van zijn pogen bevrediging te vinden in het Rooms Katholieke geloof, waartoe hij zich in maart 1669 te Toulouse had bekeerd, meer beschouwde als de terugkeer tot ingeroeste gewoonten dan tot het levend geloof van zijn familie.² Men doet zeker verkeerd de geloofscrisis, die Bayle als student te Toulouse doormaakte, te bagatelliseren; het was niet alleen een rationele crisis – eerst het bezwijken voor de argumenten van een welbespraakt priester en vervolgens een tot het ontvullend besef komen van de wal in de sloot geraakt te zijn, daar ook het Rooms Katholicisme hem zeer irrationeel toedunkende dogma's kende – maar ook een emotionele crisis, die met tranen gepaard is gegaan. In zijn te weinig benut proefschrift, in het midden van de vorige eeuw te Straatsburg verdedigd, heeft Emile Jeanmaire, er terecht op gewezen, dat de twijfelzucht van Bayle geen ijdel woordenspel was: 'sa critique si capricieuse est l'explosion aussitôt comprimée d'une révolte intérieure', maar ook hij voerde een negatief argument aan voor Bayle's terugkeer tot het calvinisme: 'il se jette, épuisé, dans les bras de l'orthodoxie, par ce qu'il ne connaît pas d'autre abri contre l'incrédulité'.³ M.i. dient het voorbehoud gemaakt te worden ten opzichte van het calvinisme van Bayle, dat hij weliswaar geheel overeenkomstig het pessimisme van dat geloof, het vermogen van de menselijke rede weinig hoog aanslaat, maar toch zich steeds innerlijk is blijven verzetten tegen het op gezag van de Schrift aannemen van wat onlogisch scheen volgens het eigen beperkte, en allicht dwalende, redelijk inzicht. Daardoor bleven voor hem de verboden vruchten van atheïsme en deïsme verlokkelijk, te meer omdat hij weigerde het handelen volgens zedelijke normen afhankelijk te stellen van de kracht van een geloofsovertuiging.⁴ Hij is zich onvoldoende bewust geweest, zo denkende ieder geloof en dus ook het zijne te ondermijnen.

Dat Bayle zich toch wel met een zekere voorkeur verlustigde in de hypothese van een dualistisch godsbegrip moge blijken uit de kritiek op zijn artikel over de *Manichéens* uitgeoefend door Isaac de Beausobre, een theoloog die vele jaren een sieraad is geweest van de Berlijnse groep van réfugiés en die door zijn medewerking aan tijdschriften als de *Bibliothèque germanique* invloed gehad heeft op het Duitse culturele leven.⁵ De Beau-

¹ Parijs, 1906.

² Cf. *art. cit.* 112, n. 1.

³ Emile Jeanmaire, *Essai sur la critique religieuse de Pierre Bayle*, Straatsburg, 1862, 101.

⁴ Cf. boven blz. 108–10.

⁵ Zie voor Isaac de Beausobre: E. Haag, *La France protestante*, Parijs, 1846–1859,

sobre is de auteur van een op bedaarde wijze maar met – voor zijn tijd – veel kennis van zaken geschreven *Histoire critique de Manichée et du manichéisme*,¹ waarin Bayle verweten wordt zich er mee geamuseerd te hebben ‘à pousser & à orner les argumens des Manichéens’, echter zonder de bronnen daarvan voldoende onderzocht te hebben: ‘Il devoit traiter cette matière en Critique; aller prendre l’Histoire de cet Hérésiarque, ses Dogmes, les Cérémonies de sa secte & dans les premiers Auteurs qui en ont parlé, & se servir de toute sa sagacité pour y démêler le faux d’avec le vrai’.² Dat was het, wat men van de auteur van een *Dictionnaire historique et critique* had mogen verlangen; Bayle had het artikel over de *Manichéens* òf moeten weglaten òf anders moeten componeren. De Beausobre verzekert, dat het in de grond niet waar is, dat de manicheërs aan twee goden, een god van het goede en een god van het kwade, geloofden. Hun ketterij bestond hierin, dat, terwijl de Oosterse wijsgeer Zoroaster aan de materie nog geen creatieve kracht toekende, de volgelingen van Manes (216–277) dit wel deden. Zij kenden de materie, belichaming van het kwade, ook perceptie en gevoel toe, evenwel geen geest (νοῦς) – een perfectie die slechts het licht (het beginsel van het goede) toekwam.³ De manicheërs streefden voorts naar een zekere concordantie met de christelijke leerstellingen door te zeggen, dat de duivel niet in eigenlijke zin eeuwig was en dat hij slechts de vorst van de materie genoemd kon worden wegens de verblinding en corruptie van de mensen, die zijn juk verdroegen.⁴

Het artikel *Manichéens* met de artikelen over de verwante secten, de *Pauliciens* en de *Marcionites*, behoren tot de meest besproken artikelen van de *Dictionnaire historique et critique*. Men mene niet, dat ze enkel weerstanden hebben opgewekt. Van hun invloed geven wij hier slechts één, maar dan ook een hoogst merkwaardig, voorbeeld: zij staan debet aan het hoofdthema door de Amerikaanse auteur Herman Melville op uiterst boeiende en geraffineerde wijze ontwikkeld in zijn roman *Moby-Dick or the Whale* (1851).⁵ Zijn niet diepe maar dichterlijke filosofische kennis heeft Melville

II, 123–7; *Nouvelle biographie générale*, V, Kol. 45, 46.

¹ I. de Beausobre, *Histoire de Manichée et du Manichéisme*, Amsterdam, 1734–9. Voltaire zei van De Beausobre: ‘Son Histoire du Manichéisme est un des livres les plus profonds, les plus curieux, et les mieux faits,’ (Voltaire, 14, 39).

² *Op. cit.* I, ‘Discours préliminaire,’ 3.

³ *Ibid.* I, 178, 9.

⁴ *Ibid.* II, 267. Cf. I. Scheftelowitz, *Die Entstehung der Manichäischen Religion und Erlösungsmysteriums*, Giessen, 1922, § 6; Ernst Waldschmidt und Wolfgang Lentz, ‘Die Stellung Jesu im Manichäismus,’ *Abhandlungen der Preussische Akademie der Wissenschaften*, 1926, Philosophisch-historische Klasse, 4.

⁵ Tijdens Melville’s leven trokken zijn boeken weinig aandacht. Thans geldt *Moby-Dick or the Whale* als een der meesterwerken der Amerikaanse letterkunde.

vrijwel geheel geput uit een Engelse vertaling van Bayle's *Dictionnaire*, die hij zich in 1849 aanschafte.¹ Voor de argeloze lezer is *Moby-Dick or the Whale* misschien slechts een avonturenroman over de walvisvaart; maar de machtige, indrukwekkende en ondoorgroendelijke sneeuw witte walvis Moby-Dick, lyrisch en minitueus door Melville in tal van hoofdstukken beschreven,² vertegenwoordigt het ene principe uit de leer der manicheërs, terwijl de tragische figuur van kapitein Ahab, die het commando voert over de Pequod uit Nantucket, en, even wraakzuchtig als verdwaasd, Moby-Dick najaagt over alle oceanen tot aan de ondergang van schip en schepelingen, de verpersoonlijking van het andere beginsel is. Maar het blijft onduidelijk, waar het goed, waar het kwaad te zoeken. Ahab is overtuigd in Moby Dick het kwaad te vervolgen, maar hij wordt ons niet afgeschilderd als een exempel van goedheid; hij is kortzichtig en onmachtig berusting of inzicht te verwerven. Melville weet ook in zijn roman Bayle's overtuiging uit te beelden, dat het van weinig praktisch belang is, welke godsdienst iemand belijdt, daar die overtuiging gemeenlijk niet bepalend is voor het gedrag van die persoon en dat in een maatschappij, bestaande louter uit atheïsten, wetten van eer en welvoegelijkheid gelden kunnen.³

Het vooroordeel, dat een Leclerc weerhield Bayle als filosoof te betitelen is nog steeds werkzaam.⁴ Liever geeft men hem namen als: criticus,

¹ Voor de relatie van Melville tot Bayle is de volgende literatuur van belang: William Braswell, *Melville's Religious Thought. An Essay in Interpretation*, Durham, North Carolina, 1943; Howard P. Vincent, *The Trying-out of Moby Dick*, Cambridge (Mass.), 1949; Millicent Bell, 'Pierre Bayle and Moby-Dick,' *Publications of The Modern Language Association of America*, 66, 1951, 626-48 (belangrijk artikel); Lawrence Thompson, *Melville's Quarrel with God*, Princeton, 1952 (niet onverdienstelijk, maar Thompson spreekt te veel over 'Bayle's slyness,' cf. blz. 30, 31). Tijdens de correctie van dit artikel ontving ik een copie van de ongepubliceerde 'Doctoral Dissertation on Herman Melville' van F. Clark Griffith, waarover nader in *Diffusion*, 177.

² Zo geeft Melville in het 86ste hoofdstuk een beschrijving van de staart van de witte walvis met het volgende merkwaardige slot, waarin een toespeling op een bekende plaats uit de bijbel aangeeft, hoezeer Melville Moby-Dick als een godheid ziet: 'Dissect him how I may, then, I but go skin deep; I know him not, and never will. But if I know not even the tail of this whale, how understand his head? much more, how comprehend his face, when face he has none? Thou shalt see my back parts, my tail, he seems to say, but my face shall not be seen. But I cannot completely make out his back parts; and hint what he will about his face, I say again he has no face.'

³ Melville laat de verteller van het verhaal Ishmael een boezemvriendschap sluiten met de harponier Queequeg, een kannibaal en vereerder van een idool, maar in al zijn primitiviteit een nobele kerel. Ishmael komt tot het inzicht, dat hij Queequeg met zijn zonderlinge denkbeelden en gewoonten moet laten voor wat hij is: 'All our arguing with him would not avail; let him be, I say; and Heaven have mercy on us all - Presbyterians and Pagans alike - for we are all somehow dreadfully cracked about the head, and sadly need mending' (zie hst. XVII, 'The Ramadan').

⁴ Zo staat in de karakteristiek, die C. W. Roldanus, *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, VII, 'Op gescheiden wegen 1648-1748,' II, blz. 38-9, van Bayle geeft, de weinig gelukkige zin: 'Overigens was Bayle geen filosoof, maar criticus (Serrurier)...' Ik weet niet of de schrijfster zich hier wel terecht op Corn. Serrurier's proefschrift

historicus, eclecticus, polemicus, scepticus. Namen, die hem dubbel en dwars toekomen, maar die het essentiële niet vermelden. Bayle's *Dictionnaire historique et critique* zal altijd meer zijn dan een, deels verouderde, deels nog zeer nuttige encyclopedie, waarbij men zich met verbazing afvraagt, hoe zij het werk van één man kan zijn en waarbij men vaak moeite heeft een eens gelezen opmerking terug te vinden vanwege het van de hak op de tak springen dat in de noten Bayle's methode is. Zijn *Pensées diverses écrites à un docteur de Sorbonne à l'occasion de la comète qui parut au mois de decembre 1680* is meer dan een van de talrijke 17de-eeuwse verhandelingen ten bewijze dat de verschijning van een komeet niet geïnterpreteerd dient te worden als een hemels voorteken van een naderend onheil.¹ Bayle's *Systema totius philosophiae* is meer dan een 17de-eeuws handboek voor studenten. Bayle's polemische geschriften tenslotte, in het bijzonder zijn *Commentaire philosophique*, zijn meer dan geschrijf over twisten, die men maar het beste doet te vergeten. Van alle genoemde benamingen past misschien die van scepticus nog het best bij hem. Howard Robinson noemde dan ook zijn monografie over Bayle: *Bayle The Sceptic*.² Ondanks de lijvige foliant van Jean Pierre de Crousaz van 1733, *Examen du pyrrhonisme ancien & moderne*, waarin talloze uitlatingen van Bayle tot en met uitgeplozen worden,³ ondanks het zo juist genoemde boek van Robinson en ondanks een artikel van enkele pagina's van de hand van Richard Popkin in *The Christian Scholar* te New York,⁴ is het laatste woord over het scepticisme van Bayle, de geaardheid en de grenzen ervan, nog niet

beroept. Wel schreef deze laatste (blz. 90) over Bayle als de auteur van de *Nouvelles lettres de l'auteur de la critique de l'histoire du calvinisme de M. Maimbourg*, grotendeels gewijd 'à la critique pure, à l'anatomie de l'esprit humain': 'C'est alors seulement que ce philosophe est dans son élément et qu'il devient vraiment intéressant.' In 1908 verscheen te Leipzig *Der Skeptizismus in der Philosophie und seine Überwindung*, van Raoul Richter, waarin niet alleen een hoofdstuk over Bayle ontbreekt, maar Bayle zelfs bij de behandeling van Leibniz niet genoemd wordt!

¹ Emile Faguet schreef in zijn *Dix-huitième siècle, Etudes littéraires*, Parijs, s.a., 13, over Bayle: 'sa Dissertation sur les comètes est un pretext à philosopher, non proprement un ouvrage scientifique.' Cf. boven blz. 115, n. 4.

² Zie afk. onder Robinson.

³ Cf. Jacqueline E. de la Harpe, *Jean-Pierre de Crousaz et le conflit des idées au siècle des lumières*, Genève-Lille, 1955, 223-7.

⁴ Popkin vergelijkt in dit artikel ('Theological and Religious Scepticism,' *The Christian Scholar*, 39, 1956, 150-8), het scepticisme van Bayle met dat van S. Kierkegaard, die minstens evenzeer als Bayle het christendom becritiseerde, maar wiens oprechtheid van geloofsleven nimmer in twijfel werd getrokken. Waarom niet? 'Theological scepticism,' zo merkt Popkin op, 'turns out to be a two way street, on which it is never possible to be sure, which way the theological sceptic is moving - towards religious scepticism or religious belief (blz. 158).' Popkin besluit zijn opmerkelijk artikel aldus: 'Kierkegaard proclaims, "What do I want? Quite simply: I want honesty," but whether we have gotten it from Bayle, La Mothe Le Vayer, Pascal, Montaigne, Hume, or any other theological sceptic, even including Kierkegaard, we will never know with certainty.'

gevallen. Wij kunnen slechts zeggen, dat de zorgvuldige analyse en het psychologisch besef, dat Popkin in het genoemde opstel en in enkele artikelen over verwante onderwerpen ten toon spreidde, ons met verlangen doen uitzien naar het boek over de sceptici, waaraan hij werkt.¹

Van de opgesomde substantiva 'criticus', 'historicus', 'eclecticus' enz. adjectiva afleidende, kunnen we verklaren, dat Bayle een kritisch, historisch, eclecticisch, polemisch en sceptisch filosoof is geweest. Maar ook indien wij de reeks van adjectiva nog zouden uitbreiden, zouden wij daarmee niet het karakter van Bayle's filosofie definiëren; want hier geldt de regel, dat het geheel meer is dan de delen, en voorts het 'c'est le ton qui fait la musique'.

Om de oorspronkelijkheid van Bayle's filosofie te bepalen zal men deze allereerst moeten afwegen tegen de cartesiaanse; een werk dat echter geenszins in een handomdraai gebeuren kan.² Beperken wij ons hier tot het maken van twee opmerkingen. Gemeenlijk neemt men aan, dat Bayle eerst met het cartesianisme in aanraking kwam te Genève toen hij college liep bij Robert Chouet, om er zich dan later te Sedan eerst recht in te verdiepen.³ Men veronachtzaamt daarbij, dat Bayle in het Jezuïten college te Toulouse stellingen verdedigde vóór de peripatetische wijsbegeerte en tegen die van Gassend en Descartes. Toen moet hij dus toch wel enige kennis bezeten hebben van hetgeen hij meende te moeten bestrijden. Bovendien vindt men wel reminiscenties aan deze kritiek in de latere reserves van Bayle tegen de nieuwe filosofie.⁴ De andere opmerking is,

¹ Dit is inmiddels verschenen als *The History of scepticism from Erasmus to Descartes*, Assen, 1960. Popkin schreef vanaf 1950 artikelen over het pyrrhonisme van G. Berkeley en David Hume, over Joseph Glanvill als voorloper van Hume, over de twijfel bij Charron en Descartes in *Journal of the History of Ideas*, *The Journal of Philosophy* en *The Review of Metaphysics*.

² Enkele aanwijzingen over de literatuur betreffende de invloed van Descartes op Bayle en over Bayle's reactie op het cartesianisme worden hier vermeld: F. Pillon, 'La critique de Bayle: critique du spiritualisme cartésien,' *L'année philosophique*, 12, 1901, 85-154; Elisabeth B. Sugg, *Pierre Bayle ein Kritiker der Philosophie seiner Zeit*, Leipzig, 1930, *passim*; de artikelen van Arturo Deregibus in *Il saggiaiore*, namelijk: 'Sul concetto di storia nel pensiero di Pierre Bayle,' 1, 1951, 49-87; 'Intorno ad una rassegna di studi su Pierre Bayle,' 3, 1953, 328-36 (voornamelijk bespreking van een artikel van Benito Rateni, 'L'interpretazione critica del Bayle alla luce degli studi più recenti,' *Rassegna di Filosofia*, 1, 1952, 239-51); 'Motivi religiosi ed aspetti metafisici dello scetticismo di Pierre Bayle,' 4, 1954, 242-88, 457-95. Cf. ook *NC*, par. 342, en voorts *passim* het boven blz. 127, genoemde proefschrift van Betty J. Orton.

³ Paul André schreef in zijn *La jeunesse de Bayle tribun de la tolérance*, Genève, 1953, 49, over Bayle en de cartesiaanse denkbelden: 'Bayle ne les connaît toutefois qu'à Genève, par un physicien, Chouet, alors que Régis était un métaphysicien.' Het is waar dat Pierre Silvain Régis, door André tegenover Chouet gesteld, Toulouse, waar hij veel propaganda maakte voor het cartesianisme, verliet voordat Bayle daar kwam; maar Bayle's *Systema totius philosophiae* is in de allereerste plaats beïnvloed door de werken van Régis' leermeester Jacq. Rohault.

⁴ In zijn *Vie de Mr. Bayle* spreekt Pierre Desmaizeaux over stellingen, die Bayle te Toulouse verdedigde: 'Les Theses étoient ornées du portrait de la Vierge à qui elles

dat ik volledig instem met een conclusie aangaande Bayle's werkzaamheid, getrokken door Oliver Elton in zijn boek *The Augustan Ages*. Elton noemt, Descartes en Bayle vergelijkende, als belangrijkste verschil, dat Descartes, die pretendeerde het gebouw van wijsbegeerte en wetenschap geheel nieuw te funderen en op te trekken, minachting had voor historische studie en voorwendde zich niet te bekommeren om, en zich niet te laten beïnvloeden door, wat vóór zijn tijd was gedacht en geschied; terwijl Bayle een enorme belangstelling koesterde voor alles wat vroeger gebeurd of uitgevonden was. 'His real achievement', zo zegt Elton van Bayle, 'was to release the Cartesian doubt from its worst limitation, the ignoring of the past and to give it free play upon wide areas of human history and speculation'.¹

Ongetwijfeld waren er tekortkomingen en gebreken verbonden aan Bayle's methode en arbeid. Wij citeerden het begin van een uitspraak van Jacques Saurin over Bayle: 'D'un côté grand Philosophe, sachant dé-

étoient dédiées; & ce Portrait étoit accompagné de plusieurs Figures semblématiques qui designoient la Conversion du Répondant' (*Dict.*⁵ I, XVIII). Nu bezit de UBL. stellingen door Petrus Bayle Carlanesis op 7 augustus (de datum is in handschrift bijgeschreven) verdedigd, in plano gedrukt 'Tolosa, Apud Joannem Pech, Comitiorum Fuxensium, Typographum, juxta Conventum PP. Praedicatorum. 1670.' Zij dragen het opschrift: 'Jesu puero in cunis iacenti et sub immaculatae matris oculis vigilantibus, membrisque infantilibus thesauros omnes divinae sapientiae ac scientiae recondenti' en zullen misschien, al klopt dit niet geheel met de beschrijving van Bayle's vriend en biograaf (die echter wel eens meer zijn fantasie niet volkomen in toom hield), toch identiek zijn met de stellingen door deze bedoeld. Zij bevatten als slot 4 maal 3 stellingen 'Contra recentium philosophorum cartesianorum in primis et epicureorum doctrinam.' In III. 2 verklaart Bayle het een filosoof onwaardig, te menen dat de dieren automaten zouden zijn; een cartesische stelling, die hij, evenals trouwens zovelen andere cartesianen, ook later niet heeft willen volgen. Maar I. 1: 'Dum asserit Cartesius optima indaganda veritatis methodum esse, si de omnibus dubites, si omnia neges, omnes ad veritatem praeccludit aditus' heeft Bayle later verlaten, al behield hij wel enige scepsis ten opzichte van de waarde van de cartesische twijfel. In zijn stellingen van 1670 verwierpt Bayle nog het copernicaanse wereldbeeld: van het cartesische wordt gezegd (II. 2), dat dit een 'ingeniosa fabula' is 'sed quae multa continet sacris literis & rationi parum consona.' Bayle was voorts in 1670 van mening, dat de cartesische filosofie weinig geschikt was om de transsubstantiatie geloofwaardig te maken (III. 3); hij is deze mening, die hij dan niet wil uitbuiten, nog toegedaan in 1684, wanneer hij de *Recueil de quelques pieces curieuses concernant la philosophie de Monsieur Descartes* bijeenbrengt.

In *Theses philosophicae*, waarschijnlijk te Sedan opgesteld, maar eerst in 1684 met de zo juist genoemde *Recueil* uitgegeven, verwierpt Bayle wel de 'formae substantiales,' maar hij baseert, geheel strijdig met de nieuwe filosofie, de leer der corpora niet enkel op de uitstrekking, maar nog op vorm en materie: 'Cor. 1 Principia corporis naturalis sunt materia & forma.' Ook in zijn *Physica* en zijn *Systema totius philosophiae* verklaart Bayle zich hierover niet onomwonden voor de modernen en tegen de peripatetici.

¹ Oliver Elton, *The Augustan Ages, Periods of European Literature*, VIII, Londen, 1899, 28. Zie voor Bayle als historicus ook: H. Smitskamp, 'Perizonius en de crisis der geschiedwetenschap in de 17de eeuw (het historisch pyrrhonisme),' *Verslag van de algemene vergadering van het historisch genootschap... verenigd met bijdragen en mededelingen van het historisch genootschap*, 68, 1953, 47-68; en het artikel van K. Kuypers, 'Pierre Bayle, de filosoof van Rotterdam (1648-1706),' *Algemeen ned. ts. voor wijsbegeerte en psychologie*, 49, 1957, 57-65.

meler le vrai d'avec le faux, voir l'enchainure d'un principe, & suivre une conséquence'. Het vervolg daarvan luidt: 'd'autre coté, grand Sophiste, prenant à tache de confondre le faux avec le vrai, de tordre un principe, de renverser une consequence'.¹ Hierop volgt dan nog een hele reeks van dergelijke tegenstellingen. Wat we bij de behandeling van het artikel *Manichéens* waarnamen, doet ons toegeven, dat Bayle wel eens gegevens verboog naar eigen believen.

Bayle was in hoge mate een ondichterlijke geest. Zo kan het gebeuren dat we ons bij het lezen van Bayle's geruchtmakend artikel over de held uit het Oude Testament, Koning David, afvragen, of Vondel in zijn treurspel *Gebroeders* en in zijn andere treurspelen over David, niet meer van deze profeet, die een man naar Gods hart was, begrepen heeft, dan Bayle die, hoewel enige verzachtende omstandigheden vindende in de andere zeden van vroegere tijden, toch David's wreedheden en veelwijverij niet verontschuldigen wilde, deze metende naar de moraalcode van zijn eigen omgeving en tijd.²

In de *Nouvelles de la république des lettres* zijn Bayle's kritieken op literaire werken vaak gestrand op te weinig artistiek gevoel. George Saintsbury schreef in zijn *History of Criticism*: 'Bayle perhaps needed nothing but better taste, greater freedom from prejudice, and a more exclusive bent towards purely literary criticism, to be one of the great literary critics of the world'.³ Saintsbury verweet Bayle ook – en hij was hierin niet de eerste – zijn neiging tot 'gossip' en zijn hang naar indecente verhalen. In de tweede druk van de *Dictionnaire historique et critique* volgt op het 'Eclaircissement sur les manichéens' een 'Eclaircissement sur les obscenitez',⁴ waarin Bayle wijdlopij overdreven of onjuiste beschuldigingen weerlegt. Toch gaat Bayle m.i. hier niet geheel vrij uit. Te zeggen, zoals wel gebeurd is, dat de indecente verhalen ingelast werden met de bedoeling de *Dictionnaire* meer lezers te bezorgen, lijkt me het geven van een zeer oppervlakkige en ook verkeerde verklaring. Ook is het niet geheel voldoende te zeggen, dat Bayle hierin, gelijk ook wel in enkele andere opzichten, wat ouderwets was, meer in overeenstemming met de smaak van de 16de dan van de 17de eeuw.⁵ Misschien zal hier een psycho-

¹ Zie boven, blz. 126 en n. 4.

² Ik ben het niet eens met Corn. Serrurier, waar zij (blz. 180) schreef: 'L'article tant blâmé sur David est peut-être le plus moral et le plus beau de tout le livre [*sc. Dict.*].' Interessant is het wel, en evenzeer de reacties, die het opgewekt heeft; cf. ook blz. 120-1.

³ George Saintsbury, *A History of Criticism and Literary Taste in Europe from the Earliest Texts to the Present Day*, II, *From the Renaissance to the Decline of Eighteenth Century Orthodoxy*, Londen, 1949, 316-7.

⁴ Zie boven, blz. 130, n. 6.

⁵ Men kan inderdaad zeggen, dat Bayle, in vele opzichten zijn tijd ver vooruit, in andere opzichten bij deze ten achter was. Zo schrijft A. Berney in een lezenswaardig

logische verklaring het best passen: voor de boekenwurm Pierre Bayle, van wie het verre was van de dis van het leven met pantagruelistische vreugde te genieten, is het gerecht der druiven soms zuur geweest. Zo zien wij Bayle met grote nieuwsgierigheid, maar zonder een zweem van werkelijke sympathie, de ongelukkige liefdesgeschiedenis van Abelard en Héloïse in diverse artikelen van de *Dictionnaire* napluizen.¹ Echter, tegenover wat een tekortschieten in gewone menselijke liefde en mededogen lijkt te zijn, staat, dat weinige auteurs zo weinig last van eigenliefde en verwaandheid gehad hebben als juist Bayle. Descartes spreekt in zijn *Discours de la methode* op hooghartige wijze van: ik heb dit en dat ervaren; ik heb vele boeken gelezen en kon er weinig uit leren, enz.² Bayle spreekt soms over zich zelf in de derde persoon: Mr. Bayle heeft dit en dat gezegd, Mr. Bayle was van mening, enz., maar dit geschiedt bijna uitsluitend in zijn polemische geschriften.

Evenwel, ook wat hun karakter betreft, willen we thans niet ingaan op een vergelijking tussen Descartes en Bayle, die beiden, de een in de eerste, de ander in de tweede helft van de 17de eeuw, een wijk- en een werkplaats in ons land gevonden hebben. Descartes, de man die een systeem ontwierp, heeft school gemaakt; Bayle, die geen systeembouwer was, maakte niet school in de eigenlijke zin des woords. Desondanks is zijn invloed groot geweest.

opstel 'Pierre Bayle et sa conception de l'Etat dans l'histoire général du despotisme éclairé,' *Bulletin of the International Committee of Historical Sciences*, IX, 1937, 524-636: 'En tant que penseur politique, Bayle appartient plutôt au XVIIe siècle finissant et par là au temps de Henri IV qu'au siècle de Louis XIV' (blz. 535).

¹ Cf. Charlotte Charrier, 'Héloïse dans l'histoire et dans la légende,' Parijs, 1939, *Bibliothèque de la revue de littérature comparée*, 102, 402: 'Il [sc. Bayle] a jugé des actes de l'amante médiévale de façon partielle et trop souvent dépourvue d'indulgence, mais, lui, au moins, s'est efforcé de remonter aux sources et de combattre les erreurs de ses devanciers.'

² Cf. Thomas Hensch, *Über den Stil in Descartes' 'Discours de la methode,'* diss. Zürich, 1949, 8: 'Eine stark ausgeprägte Ich-Haltung.'

HERMANUS LUFNEU,
MEDISCH STUDENT TE LEIDEN
EN STADSARTS TE ROTTERDAM*

In het doopregister der gereformeerde gemeente te Rotterdam werd op 11 september 1657 als zoon van Johannes Lufneu en Dorothea van der Putten een knaapje ingeschreven onder de naam Hermanus.¹ Zijn ouders waren in mei 1655 te Rotterdam gehuwd, waarbij zijn moeder een attestatie uit haar woonplaats Schoonhoven had overgelegd.² Een ouder broertje van Hermanus was 26 februari 1656 gedoopt met zijn vaders naam.³ In verloop van tijd werden nog acht jongens geboren. Van één van deze, Dirck geheten, was de doopaangifte niet te vinden.⁴ De zuigelingensterfte was hoog in de 17de eeuw. Ook in het gezin van Johannes Lufneu moeten twee kinderen jong overleden zijn, gelijk uit de naamgeving van de broers van Johannes jr., Hermanus en Dirck blijkt: Jacobus, Abraham, Cornelis, Cornelis, Pieter, Pieter en Adrianus.⁵ Het gezin woonde aan de Glashaven, de vader was tegelbakker. Twee jongens uit dit gezin werden naar Leiden gezonden voor een academische opleiding: 19 februari 1675 werd Hermanus als student in de medicijnen ingeschreven, 14 april 1682 Jacobus als student in de theologie.

Bij de inschrijving werd de leeftijd soms geflatteerd opgegeven. Ook Hermanus deed zich, blijkens het Leidse *Volumen Inscriptionum*, een paar jaar ouder voor dan hij was, want op de opgave luidt: 'Hermanus Lufneu

* *Rotterdams Jaarboekje*, 1960, 180-227.

¹ GAR. *Doopreg. G.G.*, 10. Als getuigen bij de aangifte traden op: Harmes Oolnes, Nicolaes Majoor, Neeltje Jans, Grietje Jans.

² GAR. *Trouwboek G.G.* De attestatie werd gegeven 23 mei 1655.

³ GAR. *Doopreg. G.G.*, 10. Datum: 26 febr. 1656. Getuigen: Dirk van der Putten, Cornelis Teunissz., Neeltje Jans, Grietje Jans.

⁴ Zie beneden blz. 169.

⁵ GAR. *Doopreg. G.G.*, 10-13: 20 febr. 1659, Jacobus. Getuigen: Cornelis Teunisse van Hartichvelt, Grietge, en Neeltge Jans; 21 december 1660, Abraham. Getuigen: Johan van der Putte, Maria van der Putte, Catharina Majoor; 8 jan. 1665, Cornelis. Getuigen: Dirck van der Putte, Neeltge Groenevelt, Grietge Jans, Catrina van der Putte; 30 sept. 1666, Cornelis (vader: Johannis Luffeus). Getuigen: Dirck van der Putte, Neeltge Jans, Grietge Jans; 6 aug. 1669, Pieter. Getuigen: Cornelis Teunissz., Elijsabet de Stercke, Grietie Jans; 28 aug. 1671, Pieter. Getuigen: Abram Hartman, Cornelya Martens, Neeltje Groenevelt; 25 juni 1673, Adrianus (vader: Jan Janse Lufneu). Getuigen: Abraham Hartman, Marya vanden Bosch, Catharyna van der Schalque.

Rotterdam. Bat. 20 annor. Med. stud. bij Thomas Semey in het glashuis an de Vissmarckt'. Hij blijft zijn gehele studententijd bij Thomas (van) Semey wonen; 20 juni 1679 promoveert hij tot doctor in de medicijnen, maar ook in 1680 betaalt hij nog collegegeld. Daarentegen in 1681 niet meer.

De Leidse hogeschool had, toen Hermanus aankwam, juist haar eerste eeuwfeest gevierd – in oorlogstijd, gelijk ze ook in oorlogstijd ingewijd was. Op 8 februari 1675 had Willem III, stadhouder niet alleen van Holland en Zeeland maar ook van de bevrijde gewesten Utrecht, Gelderland en Overijsel, de plechtige herdenkingsrede bijgewoond. In 1674 waren de vredes van Westminster en Keulen gesloten, maar met Frankrijk was de Republiek nog in oorlog. Doch, zoals in 1575, het ergste gevaar was geweken.

Bij de stichting van de hogeschool had de bedoeling voorgezet, dat zij een bolwerk van het calvinisme zou zijn. Allereerst moesten predikanten opgeleid worden.¹ Om dit doel te bevorderen was door de Staten in 1591 het besluit genomen tot het oprichten van een Collegium Theologiae, waarheen zij bursalen konden zenden.² In de loop van de verstreken eeuw hadden classes en synodes zich soms bezorgd gemaakt over de onrechtzinnigheid der professoren. Na de synode van Dordrecht (1619), waar het orthodoxe calvinisme triomfeerde, moesten de hoogleraren die arminiaanse sympathieën koesterden Leiden verlaten. In philosophicis hadden de Remonstranten vooral belangstelling getoond voor de wijsbegeerte van Petrus Ramus (Pierre de la Ramée), de auteur van een kritiek op de aristotelische logica.

In de laatste kwart eeuw was de beschuldiging van onrechtzinnigheid veelal gekoppeld aan verwijten cartesische nieuwigheden te ventileren. Reeds 20 mei 1647, tijdens Descartes' verblijf in de Nederlanden, besloten curatoren van de Leidse hogeschool, dat in disputaties en openbare lessen geen melding gemaakt mocht worden, noch pro noch contra, van Descartes' naam of van diens filosofie³ – een besluit dat Descartes uitermate geërgerd heeft. 24 Februari 1655 achtten zij, die toen het opzicht hadden over de Leidse hogeschool, het raadzaam er de aandacht op te vestigen, dat genoemde resolutie nog immer van kracht was; de hoogleraren dienden zich te houden 'binnen de palen van de Aristotelische of Peripatetische Philosophie sulcx als die in dese Universiteyt is gerecipient'.⁴ Op 30 september 1656 stelden de Staten van Holland en West-

¹ Zie Dibon, 4 en J. A. van Dorsten, *Poets, Patrons, and Professors*, Leiden, 1962, 3–8.

² Dibon, 20–4.

³ Zie Molh. III, 6.

⁴ *Id.* III, 109.

friesland een *Ordre jegens de vermenginge van de Theologie met de Philosophie ende het misbruyck van de vrijheynt int philosophieren tot naedeel van de Schrifture* op, waarin werd aanbevolen, 'dat men oock, om vrede ende gerustheyts wille, de philosophemata, die uit de Philosophie van Do. Cartesius getrocken nu ter tijt bij eenige offensie geven, sal naelaten voort te setten'.¹ Daar geenszins verlangd werd, dat men zou verklaren dat Descartes' filosofie onjuist was, hebben ook de cartesians-gezinde hoogleraren te Leiden gemeend, dat zij wel konden beloven zich aan genoemde order te houden. Wat zij vervolgens niet al te streng en zeker niet tot genoegdoening van hen, die het cartesianisme verfoeiden, deden. 14 en 28 Augustus 1673 drukten curatoren Theodorus Craanen, hoogleraar in de wijsbegeerte en sub-regens van het Staten-College, nog eens op het hart, dat hij geen andere logica en metafysica mocht interpreteren of doceren dan die van Fr. Burgersdijck.² Burgersdijck, die van 1620 tot 1635 te Leiden wijsbegeerte doceerde, had verscheidene handboeken op aristotelische leest geschoeid geschreven.³ Toen de klachten over Craanen en over de corollaria welke hij zijn leerlingen liet verdedigen, bleven aanhouden, ontnamen curatoren hem zijn opdracht wijsbegeerte te onderwijzen, hem tevens ontslaande als sub-regens van het Staten-College. Daar juist door het overlijden van Franciscus De le Boe Sylvius een professoraat in de medicijnen vaceerde en Craanen, voordat hij naar Leiden kwam, te Nijmegen zowel wijsbegeerte als medicijnen had gedoceerd, werd in de hoop dat men minder last van hem zou hebben, de nieuwlichter benoemd tot *ordinaris Medicinae Professor*.⁴ In 1685 verscheen te Gouda een *Oeconomia animalis*, die berusten moet op collegedictaten van Craanen.⁵ Het boek is geschreven volgens het bekende vraag- en antwoordspel, en het zijn antwoorden geput 'ex sanioris Philosophiae principis' (waarmede Craanen de cartesians wijsbegeerte bedoelde) die gegeven worden op vragen als 'waarin bestaat het wezen van de geest?' en 'waarin bestaat de verbintenis tussen lichaam en geest?' Het volgend jaar verschenen te Middelburg, buiten Craanen's voorweten, diens aantekeningen bij de *Praxis medica* van Henricus Regius, een vroege en nogal eigenzinnige discipel van Descartes.⁶ Omstreeks deze tijd verliet Craanen Leiden om zijn door een ongeval om het leven gekomen leerling Cornelis

¹ *Id.* III, 57.

² *Id.* III, 274-7.

³ Dibon, 95.

⁴ Molh. III, 277-8.

⁵ Theod. Craanen, *Oeconomia animalis ad circulationem sanguinis breviter delineata*, Gouda, 1685. Cf. NC. 272.

⁶ Theod. Craanen, *Observationes quibus emendatur & illustratur Henrici Regii Praxis medica, medicationum exemplis demonstrata*, Leiden, 1689. Cf. NC. 272.

Bontekoe op te volgen als lijfarts van de keurvorst van Brandenburg.¹

Craanen moet in of voor 1689 overleden zijn. In dat jaar bezorgde een leerling van hem, Johannes Broen, een herdruk van de *Praxis medica*, terwijl een andere leerling, Theodorus Schoon, een even geheid cartesiaan als zijn leermeester en als Broen, een door Craanen nagelaten *Tractatus physico-medicus* voor de pers gereed maakte.² In dit postume werk wordt melding gemaakt van Lufneu's proefschrift en van experimenten die deze de hoogleraar B. de Volder in zijn fysich laboratorium had zien verrichten.³ Burchardus de Volder, die in 1670 hoogleraar in de wijsbegeerte was geworden, had in 1674 verlof en gelegenheid gekregen om, 'nae het exempel van andere uytlandsche academien en illustre scholen' de *Physica experimentalis* te beoefenen.⁴ Waarschijnlijk was hij de hoogleraar, die het meeste tot Lufneu's vorming heeft bijgedragen. Hij was niet als Craanen een bewonderaar van Descartes *à tort et à travers* maar een zeer kritische geest, die in later jaren zeer terugkwam van zijn aanvankelijke bewondering voor Descartes, en hij was een der eersten in Nederland, die een hevige belangstelling had voor Newton's *Philosophiae naturalis principia mathematica*.⁵ Voor zijn praktische medische opleiding zal Lufneu de lessen gevolgd hebben van Lucas Schacht, in wiens geschriften men een mengelmoes van cartesische en anticartesische opvattingen aantreft⁶ en van Charles Drelincourt, allesbehalve een moderneling.

Het was onder het rectoraat van Drelincourt, dat Lufneu op 20 juni 1679 zijn *Disputatio chemico-medica inauguralis de fermentatione* verdedigde ter verwerving van de doctorsgraad. Behalve aan drie familieleden⁷ en de Rotterdamse medicus Joannes Bolle, droeg Lufneu zijn proefschrift op aan 'D. Abrahamo Berkelio Med. Doct. Literarum Graecarum &

¹ Deze Bontekoe, die veel geschreven heeft en veel van zich deed spreken, bouwde zijn therapie op cartesische gronden gestut met iatrochemische theorieën, die hem bijgebracht waren door De le Boe Sylvius. Deze laatste, de meest beroemde Leidse hoogleraar vóór Boerhaave, bezag alle levensprocessen als chemische processen, gebaseerd op een strijd tussen alkalische en zure stoffen, (Cf. NC. 247). Bontekoe heeft zijn patiënten allereerst willen genezen door ze een overvloedig gebruik van thee voor te schrijven: thee werd toen juist geïmporteerd en de therapie van Bontekoe zal in vele gevallen onschuldiger geweest zijn dan het vele purgeren en aderlaten van de ouderwetse doktoren, (zie E. D. Baumann, *Cornelis Bontekoe (1640-1685) de theedokter*, Oosterbeek, 1949).

² NC. 272-5.

³ *Theodori Craanen... Tractatus physico-medicus de homine... edente Theodoro Schoon*, Leiden 1689, 263.

⁴ Molh. III, 298.

⁵ Cf. NC. 55.

⁶ Zo in zijn *Disputatio philosophica*, Leiden, 1660.

⁷ Te weten: zijn vader 'D. Joanni Lufneu, Parenti meo charissimo,' zijn grootvader van moederszijde 'D. Theodoro Vander Putte, Capitano strenuissimo' en zijn oom 'D. Joanni Vander Putte, Reipublicae Schoonhovianae Senatori.'

Latinarum peritissimo, Antiquitatum scrutatori indefesso, meoque in literis Graecis praeceptorum meritissimo, eoque nomine colendo, laudando'. Het spreekt boekdelen, dat de student Lufneu zich aangetrokken voelde tot deze Abraham van Berckel, die zich in 1669 opnieuw te Leiden had laten inschrijven – tevoren had hij er medicijnen gestudeerd – en zich toen ging toeleggen op de filologie. Van Berckel was zeer bevriend met Jacobus Gronovius, die in 1679 naar Leiden kwam als hoogleraar in het Grieks en in de geschiedenis.¹ Lufneu heeft van Van Berckel méér kunnen leren dan Grieks en Latijn, méér dan wat medische vakkennis. Omgang met Van Berckel moet betekend hebben, dat de jonge student geconfronteerd werd met allerlei vragen betreffende moraal, ethiek en godsdienst, met de opvattingen van oude en moderne filosofen en dat hij gewaagde kritiek op conventionele opvattingen zal hebben moeten aanhoren en verwerken. Hoe, daarvan zullen we misschien aanwijzingen vinden in Lufneu's proefschrift en sporen in wat wij weten van zijn veeljarige drukke dokterspraktijk in zijn geboortestad, waarnaar hij na voltooiing van zijn studie terugkeerde en waar hij hoogbejaard in 1744 overleed.²

Wij moeten eerst de boeken met name noemen, waarmee Van Berckel zijn leerling heeft kunnen beïnvloeden. In 1665 verscheen 'Gedruckt tot Laege duynen', waarmee Leiden bedoeld moet zijn, onder de titel *Religio medici. Dat is: noodwendige beschrijvinge van Mr. Thomas Browne, vermaart medicijnmeester tot Norwich, aengaende zijn gesindtheit datse over-een-komt met de gesuyverde Godts-dienst van Engeland*, een Nederlandse vertaling van een werk, waarvan reeds in 1644 een vertaling in het Latijn te Leiden was verschenen, toen met vermelding van vertaler en uitgever. Maar omdat het opspraak verwekt had, verscheen de Nederlandse vertaling zonder uitgeversnaam en met een ongesigneerde voorrede.³ De voorredenaar

¹ Het resultaat van die studie en van zijn samenwerking met Gronovius zijn een aantal kritische uitgaven, onder meer van *Epicteti una cum Cebeſis Thebani tabula* (1670), van *De urbibus et populis fragmenta* en *Gentilia per epitomen* (1688) van Stephanus Byzantinus. Het laatste werk verscheen postuum met een voorrede van Van Berckel's weduwe en een verdediging van zijn wetenschappelijke eer door zijn zoon, Janus.

² GAR. *Registers der dooden*, 18, begraven in de week 19–25 juli 1744: Herman Lufneu, man van Anna Ansincq. Woonplaats: Glashaven.

³ De Latijnse vertaling, gemaakt door John Merryweather, verscheen in 1644 te Leiden bij Fr. Hack. De Nederlandse vertaling van 1665 alsmede een herdruk 'Gedruckt tot Laegeduyne, in 't Jaer 1683,' beide uiterst zeldzaam, zijn aanwezig in de UBA. De 'Voorreden, Aan den verstandigen ende goetgunstigen leser' van 1665 werd geschreven door een persoon, die zichzelf zegt 'misschien een weynig tot de Oversettinge geholpen' te hebben. Het is dus b.v. mogelijk dat deze voorrede door de in noot 31 genoemde Rampus werd opgesteld. In de herdruk van 1683 is deze voorrede wat gewijzigd, waarbij een raadselachtige passage, waarin een Doctor L. en de neef van de voorredenaar, Joncker de M. te Voorburg, genoemd worden, uitviel. Deze passage heeft tot veel gissingen aanleiding gegeven, die wij hier kunnen laten rusten, daar L. in elk geval niet tot Lufneu aangevuld moet worden.

meende, dat zeer ten onrechte getwijfeld werd aan de vroomheid van de auteur Sir Thomas Browne, omdat deze vrijmoedig durfde schrijven. Hijzelf was door de lectuur van het boek 'in dadelijcke oeffeninge van de ware deugd' toegenomen. Ondertussen weten we thans door een brief welke Van Berckel 27 maart 1665 aan de Browne schreef,¹ dat de Nederlandse vertaling het werk van Abraham van Berckel was, die bij het opstellen van de vrij wijdlopijge annotatiën bijgestaan werd door zijn vriend Janus Rampius 'gymnasii Lugdunensis Moderator supremus'.

Browne studeerde in 1633 korte tijd te Leiden en behaalde er zijn doctorsgraad. Zijn proefschrift is helaas nimmer terug gevonden. De Engelse tekst van de *Religio medici* was in 1642 clandestien, in 1643 met een voorrede van de schrijver, verschenen. In dit werk zet Browne de redenen uiteen, waarom hij, ondanks allerlei omstandigheden die als aanwijzingen zouden kunnen worden opgevat dat hij niet religieus was, meende zonder aanmatiging aanspraak te mogen maken op de titel Christen.²

Hij wilde, als Descartes, wijsbegeerte en godsdienst gescheiden houden:

In Philosophy, where Truth seems double-faced, there is no man more Paradoxical than my self: but in Divinity I love to keep the Road and, though not in an implicate, yet an humble faith, follow the great wheel of the Church, by which I move, not reserving any proper Poles or motion from the Epicycle of my own brain.³

Descartes, die wat het geloof betreft, zich heeft willen houden aan dat, wat hij met de melk van zijn min inzoog, heeft in zijn houding ten opzichte van de rede niets wonderspreukigs gevonden; immers hij achtte het kenmerk van de waarheid haar duidelijkheid en zonneklaarheid. Browne neemt de twee bekende kennisbronnen aan: het boek geschreven door God en dat geschreven door diens dienaar, de Natuur.⁴ Hij geeft toe tot enkele ketterse opvattingen geneigd geweest te zijn aler hij zich geheel aan de leer van de anglicaanse kerk onderwierp. Overigens meent hij, dat er velerlei soorten ketteren geweest zijn en zullen blijven, maar dat

¹ In 1952 gedeeltelijk gepubliceerd door Rosalie L. Colie, 'Sir Thomas Browne's "Entertainment" in 17th Century Holland,' *Neophilologus*, 36, 1952, 167, en in zijn geheel in *The Works*, ed. G. Keynes, Londen, 1964, IV, 328-39.

² In de Nederlandse vertaling, *Noodw. Beschr.*, is een capita-verdeling aangebracht en de titel van de eerste afdeling van boek I van *Rel. med.* luidt: 'Datter verscheide waerscheijnelijcke redenen zijn, waer uyt men soude kunnen vermoeden, dat den Auteurs geen Godsdienst en heeft: dat hij nochtans de Christelijcke heeft aangenomen, sonder eenige haet tegen andere aen te nemen.' Browne meent, dat hij zich de naam van een Christen mag aanmatigen, niet alleen wegens zijn geboortestreek, doop en opvoeding, maar ook 'van wegen de eerste beginselen der genade, ende de wet van mijn verstant.'

³ *Rel. Med.* 7-8.

⁴ *Id.* 17.

atheïsten nimmer bestaan hebben. Noch de epicuristen noch de stoiciënen waren godloochenars en zij, die nu niet in de Zaligmaker geloven zijn erger dan ketters te achten, maar toch geen atheïsten: 'for though they deny two persons in the Trinity, they hold, as we do, there is but one God'.¹ Browne weet niet of, en zo ja, wanneer en waarom er geen wonderen meer gebeuren; met de verklaring door Plutarchus gegeven, van het ophouden der orakelen, is hij het oneens en hij gelooft heilig in geesten en tovenaressen. Met deze laatste opvatting bevindt hij zich in gezelschap van verscheidene andere Engelse auteurs van zijn tijd. In Engeland bleef langer dan in Nederland het geloof aan en de vervolging van heksen in zwang.²

Deze grepen uit Browne's inzichten omtrent hetgeen een medicus, door zijn beroep en door zijn studie vatbaar voor scepticisme, als geloofsbelijdenis kan aannemen, zijn al voldoende om het verklaarbaar te maken, dat zijn Nederlandse vakgenoot, die het geschrift zijn landgenoten niet onthouden wilde, zich er bewust van was, dat sommigen zijn opzet niet zouden prijzen.³

De vertaling is niet al te fraai en niet al te nauwkeurig, maar zij werd voorzien van geleerde en over het algemeen niet tendentieuze noten, welke in de tweede druk uitvoeriger en ietwat gewaagder waren dan in de eerste. Wanneer Browne schrijft dat het 'wacht u voor de philosophie' geen juist gebod is omdat verstandige gelovigen haar kunnen benutten 'voor wapentuig en stormladders, om de Godsgeleertheit te beklimmen' en de Nederlandse vertalers daaraan de waarschuwing verbinden dat de wijsbegeerte de dienaarste moet blijven van de godgeleerdheid en tot geen fundament in de religie gesteld kan worden, 'soo als eenige sotte menschen nu seggen', dan treden zij buiten Browne's gedachtegang.⁴ Zij aanvaarden met Browne de leer der predestinatie en die der triniteit. Ook de menselijke ziel is een drieëenheid en niet drievoudig, zoals de Peripatetici veronderstelden. Dat mogen, menen de annotators, de sectarissen van onze tijd, de Socinianen, Arminianen en Mennisten, wel eens goed

¹ *Id.* 24.

² Wij hadden een Johannes Wier (1515-1584) en Balthasar Bekker (1634-1698); in Engeland geloofden filosofen als Henry More (1614-1687) aan 'witchcraft.'

³ Zo meende de zeer polemisch aangelegde predikant Jacobus Koelman dat de werken van Browne 'tot Atheïstisheyt konden aanzetten' en dat de vertaler van de *Rel. Med.* naar vrijgeesterij helde, zo niet ook tot 'Atheïsterij en Schrift-verachting' (cf. Colie, *art. cit.* 169, n. 3).

⁴ *Noodw. beschr.* 60, n. 7. Kennelijk slaat deze opmerking van de annotators op een in Nederland zeer geruchtmakend werk, de in 1666 te Eleutheropoli (Amsterdam) verschenen *Exercitatio paradoxa Philosophia S. Scripturae Interpres*, een jaar later ook vertaald als *De philosophie d'uytlegster der H. Schrifture. Een wonderspreuckigh tractaet*. Beide versies werden opgesteld door Lodewijk Meyer.

overwegen.¹ Bij Browne's opmerkingen over de atheïsten en over de mirakelen geven ze weinig commentaar, slechts enkele verwijzingen naar klassieke auteurs en naar bijbelplaatsen. Wat de tovenarij betreft, er is een natuurlijke toverkunst, 'maer dat'er Toveressen soudē zijn, de welcke met den Duyvel mede werken, wort van sommige niet aangenomen'.² Wanneer Browne over zichzelf sprekend verklaart God te danken, dat onder zijn ontelbare gebreken de hoogmoed ontbreekt, zodat hij er zelfs niet prat op gaat in zes talen ervaren te zijn, dan vallen de annotators, niet onder de indruk van die fenomenale talenkennis, hem goedmoedig aan:

Vriend, gij sijt' er niet vrij af; selfs daarom om dat gij u soo roemt. Ja geen mensch is geheel vrij van hoovaerdigheyt.³

Wanneer Browne handelt over de geheimzinnige aantrekkingskracht, die bepaalde stoffen op elkaar kunnen uitoefenen, waardoor misschien verschijnselen, die de mens voor wonderwerken houdt, tot stand gebracht kunnen worden, dan herinneren de annotators aan het *Discours de la poudre de sympathie* (1658) van Kenelm Digby, een auteur, die verantwoordelijk was voor de klandestiene eerste druk van de *Religio medici*.⁴ Zij vermelden dat het geruchtmakende werk van Digby over wonderlijke zaken handelde – met zijn poeder wilde Digby geen wonden behandelen, maar slechts het lijnwaad, dat met die wonden in aanraking was geweest – 'onlanks van Joh. Helvetius in zijn *Kleyn Schouwtoneel van den triompherenden Hercules* wederleyt' was.⁵ De annotators citeren opvallend vaak Augustinus,⁶ maar ook moderne auteurs, Grotius b.v., en enkele malen, zowel te pas als te onpas, Descartes. Te onpas wanneer zij in hun voetnoot niet alleen het socratische 'ken u zelve' maar ook Descartes⁷ citeren, want het onjuist te menen dat het 'cogito ergo sum' gebaseerd is op iets analoogs aan Browne's

The world that I regard is my self; it is the Microcosm of my own frame that I cast mine eye on; for the other, I use it but like my Globe, and turn it round sometimes for my recreation;

¹ *Id.* 57, n. 4.

² *Id.* 176, n. 1 (ed. 1665, 139, n. 2).

³ *Id.* 394.

⁴ K. Digby's *Observations upon Rel. Med.*, Londen, 1643 werden bij de herdruk van 1683 in Nederlandse vertaling aan het werk van Browne toegevoegd.

⁵ Joh. Fred. Helvetius, *Thretridium Herculis Triomphantis, ofte kleyn schouwtooneel van den triompherenden Hercules*, 's Gravenhage, 1663 (UBA.).

⁶ Inderdaad valt er veel invloed van Augustinus bij Browne aan te wijzen, b.v. op weinig gelukkige wijze, bij Browne's inzichten over de verhouding van man tot vrouw: cf. 363–408. Browne schreef echter dit hoofdstuk over huwelijk en voortteling, voordat hij in het huwelijk was getreden met de vrouw die hem twaalf kinderen zou schenken.

⁷ *Noodw. beschr.* 423.

een poëtische gedachte, niet te rijmen met het cartesisaanse rationalisme, tot welke fantasieën dat ook aanleiding heeft gegeven.

Er is nog een ander werk, dat in Nederland heel wat meer opspraak verwekte dan de vertaling van de *Religio medici* en waarover Van Berckel met de jonge Lufneu gesproken kan hebben, althans indien hij zeer openhartig met zijn leerling verkeerde. Waarschijnlijk acht ik het, dat hij het ook dan toch met zeer veel reserve deed en hem het werk zelve niet in handen heeft gegeven. En dat niet zozeer omdat het boek nimmer verschenen is,¹ maar wèl omdat Van Berckel, toen hij weer te Leiden ging studeren zich gedistantieerd moet hebben van dit werk: een deïstisch-rationalistische geloofsbelijdenis die in populaire en vrij plumpe vorm onder de titel *Een licht schijnende in duystere plaatsen om te verligten de voornaamste saaken der Gods geleerdheyd en Gods dienst, ontsteeken door Vreederijk Waarmond, ondersoeker der Waarheyd* met de moed van een vurige overtuiging in 1668 opgesteld werd door Mr. Adr. Koerbagh, rechtsgeleerde en geneesmeester.² Het was Koerbagh kort te voren gelukt een ander werk, minder lieflijk van aard dan de titel *Een bloembhof van allerley lieflijkheyd sonder verdriet* doet vermoeden, volledig gedrukt te krijgen.³ Naar de vorm een algemeen woordenboek van bastaardwoorden, was het naar de inhoud van zeer anti-kerkelijke libertijnse strekking.⁴ *Een licht schijnende in duystere plaatsen* – met welk licht het licht der rede bedoeld werd, dat ook gebruikt diende te worden om moeilijke plaatsen uit de Schrift te verklaren⁵ – werd geschreven te Kuilenburg, een vrijstad en wijkplaats voor lieden, die zich wegens schulden of om andere redenen niet veilig voelden in de gewone steden van de Republiek. In 1668 woonde ook Van Berckel daar. Hij had omgang met Koerbagh en bemoeide zich actief met de uitgave van *Een licht schijnende in duystere plaatsen*. Via een broer van Adriaan Koerbagh, de Amsterdamse proponent Johannes, onderhield Van Berckel het contact met de drukker, Everardus Bede te Utrecht. Adriaan Koerbagh verging het slecht. Door een list werd hij uit

¹ Tijdens het drukken werd de oplaag in beslag genomen, met het gevolg dat op de huidige dag slechts twee exemplaren bekend zijn, die tot en met het vel M gedrukt zijn en daarna in handschrift voltooid, waarbij op te merken valt, dat het ene handschrift het netschrift is van een geleerdenhand, het andere kennelijk een copie met enkele verschrijvingen in een klerkenhand. Beide exemplaren zijn aanwezig in het museum Meermanno-Westreenianum te 's Gravenhage resp. genummerd 7D2 en 7D1.

² Het drukkersadres luidt: 't'Amsterdam, Gedrukt voor den Schrijver. Int Jaar 1668.' Een afbeelding van het frontispice van *Een licht schijnende in duystere plaatsen* vindt men tegenover blz. 302 in K.O. Meinsma, *Spinoza en zijn kring*, 's-Gravenhage, 1896. Een afbeelding van genoemd frontispice vindt men in Moerkerken, 22.

³ Voor de twee ietwat verschillende frontispices zie Moerkerken, 19–20.

⁴ Cf. NC. 362–4.

⁵ *Een licht schijnende in duystereplaatsen*, 128: 'De H. Geest dan seggen wij te zijn de rede.'

Kuilenburg gelokt en te Amsterdam, zijn oude woonplaats, voor de schout geleid en vervolgens veroordeeld tot tien jaar hechtenis, gevolgd door tien jaar verbanning uit de stad en haar jurisdictie. Bovendien moest hij een boete van 4000 gulden betalen.¹ Adriaan Koerbagh verbleef slechts ruim een jaar tussen boeven, landlopers en ander gespuis: hij overleed medio oktober 1669 in het Willige Rasphuis. Tijdens zijn proces heeft hij kennelijk alles gedaan wat mogelijk was om Van Berckel te sauveren. Hij kon niet loochenen dat deze hem bij de correctie van zijn geschriften had geholpen, maar verdere medewerking daaraan ontkende hij. Waarom Van Berckel enige tijd te Kuilenburg heeft gewoond en in hoeverre hij gesympathiseerd heeft met Koerbagh, zal wel een onbeantwoorde vraag blijven. Koerbagh heeft contact gehad met Spinoza en ongetwijfeld valt er spinozistische invloed bij hem aan te wijzen, maar toch dient men zijn denkbeelden niet als gepopulariseerd spinozisme op te vatten.² Spinoza wilde Natuur en God, die hij identificeerde, niet scheiden; daarentegen rede en geloof wèl. De deïsten, waartoe men Koerbagh moet rekenen, wilden op deze beide punten juist het tegenovergestelde.

De opvattingen van Koerbagh moeten Lufneu niet behaagd hebben, noch is invloed van Browne of van Abraham van Berckel direct aanwijsbaar, maar zeker is het dat Lufneu zich zijn studietijd te Leiden te nutte maakte, zodat hij, in zijn geboortestad teruggekeerd, mee kon praten en mee wilde praten over enkele brandende problemen van zijn tijd. Hij had het geluk daarover van gedachten te kunnen wisselen met de belangrijkste wijsgeren van zijn tijd, Pierre Bayle en John Locke. Bayle leerde hij kennen in de kring van réfugiés, die het ledental van de Waalse kerk te Rotterdam in korte tijd deed verdubbelen. John Locke heeft van september 1683 tot eind februari 1689 in de Republiek gewoond. Hem moet Lufneu ontmoet hebben in de kring van de Quaker Benjamin Furly.³

Noch met Locke noch met Bayle was de relatie van Lufneu intiem. Hij bleef, naar ik veronderstel, van Locke een zeer oppervlakkige, van Bayle een goede kennis. Zij moesten hem te Rotterdam wel tegen het lijf lopen en zij zullen hem misschien meer gerespecteerd hebben om wat hij deed en dacht, dan om wat hij schreef. Maar ook wat Lufneu geschreven heeft, is onder hun aandacht gekomen, hetzij door toedoen van Lufneu zelf, hetzij door toedoen van anderen. Evenwel, voordat we de beschei-

¹ Cf. Moerkerken, 69.

² Cf. Dunin, III, 190.

³ Voor Locke's verblijf in Nederland en zijn contact met Furly, zie hst. 6 van deze bundel.

den rol gaan beschrijven, welke Lufneu in het intellectuele leven van zijn tijd heeft vervuld, en de vrij belangrijke en bovenal nuttige plaats welke hij in het maatschappelijk leven te Rotterdam heeft ingenomen, moeten wij het proefstuk beschouwen, waarvoor hem in de junimaand van 1679 de titel van doctor in de medicijnen werd toegekend, de reeds genoemde *Disputatio chemico-medica inauguralis de fermentatione*.¹

In de voorrede worden als oorzaken, dat in de voorafgaande eeuwen maar geringe vorderingen gemaakt waren in de kennis van de natuurlijke zaken, genoemd: ten eerste, dat proefnemingen niet opgezet werden volgens een correcte redeneermethode; ten tweede, dat vele betogen afgeleid werden van axiomata, die het experiment vrijwel verwaarloosden. In de eerste fout vervielen de chemici, in de tweede de scholastici. Deze inleiding is, hoewel de term 'recta ratio' die gebezigd wordt onmiddellijk aan Descartes en zijn *Discours de la méthode* doet denken, voornamelijk gebaseerd op het *Novum organum* (eerste uitgave 1620) van Francis Bacon, dat dan ook geciteerd wordt. Men moet de invloed van Bacon aan de Nederlandse universiteiten in de 17de eeuw niet onderschatten. Zij is aan die van Descartes voorafgegaan en vele nieuwlichters prezen uitbundig zowel de Engelse als de Franse wijsgeer. Het is een schematisering wanneer men de inductie van Bacon, die van het experiment uitgaat, en de deductie van Descartes, die het experiment meer als proef op de som beschouwt, te scherp tegenover elkaar stelt.² Lufneu heeft in zijn proefschrift meer onverdeelde lof voor Bacon dan voor Descartes, wiens opvatting dat de beweging van het hart alleen zou afhangen van een 'fermentatio', dat is een gisting in het bloed, z.i. terecht verworpen was. Deze opvatting, die Descartes huldigde omdat hij zich niet volledig gewonnen wilde geven aan de theorie over de bloedsomloop van William Harvey, hoewel hij een der allereersten is geweest die Harvey genoemd heeft en met lof, was volkomen onhoudbaar geworden, nadat Richard Lower in een *Tractatus de corde* het hart als een spier had beschouwd (1669). De grote Descartes, zegt Lufneu, leed hier aan een hallucinatie.³ Deze kritiek betekent niet, dat er geen sterke cartesische invloed in de *Disputatio* valt aan te wijzen. Integendeel, wij zien dat Lufneu alle fermentatieprocessen – die binnen en die buiten het menselijk lichaam – wil verklaren door met Descartes aan te nemen, dat een fijne etherische stof in

¹ Zie boven blz. 143.

² Cf. Dibon, 206: 'Le *Novum Organon* a préparé efficacement les esprits, dans les universités néerlandaises, aux *Principia Philosophiae* de Descartes.'

³ Lufneu, *Disputatio chemico-medica*, p. XXVI: 'Magnus ille Cartesius (omitto veterum sententias) in eâ fuit opinione, quod cordis motus à sola sanguinis fermentatione intra cordis ventriculos dependeret; in quâ sententia à non recte intellecta cordis fabricâ (quod pace tanti viri dixerim) oriundâ, hallucinatus fuit.'

alle lichamen doordringt. De beweging, die ten grondslag ligt aan alle fermentatieprocessen, is van nature het lichaam niet eigen, niet ingeboren. Toch is zij niet een kracht van buiten; zij kan niet van het lichaam gescheiden worden. Daarom kan zij slechts veroorzaakt worden door de subtiële materie, die het eerste en tweede element zijn, waaruit Descartes zijn wereldbeeld opbouwt – fantaseert mogen we wel zeggen, want het was reeds Christiaan Huygens die dat beeld als een fabel, zij het een schone, verwierp. Lufneu identificeerde de cartesiaanse subtiële materie allereerst met een hippocratisch begrip over onsterfelijke warmte, vervolgens met de atomen van Democritus en Epicurus en tenslotte met het stoïsche begrip over een wereldziel.¹ Had Descartes het nog beleefd, hij zou zeker verachtelijk gesproken hebben over Lufneu's proefschrift en dat niet alleen omdat deze hem niet gelijk gaf wat de bloedsomloop betrof.

Lufneu bleef belangstelling houden voor fermentatie-proeven. In de door Pierre Bayle geredigeerde *Nouvelles de la république des lettres* staat in het nummer voor de maand februari van het jaar 1686 als artikel VI een 'Mémoire communiqué par M. Lufneu Médecin de Rotterdam, touchant une fermentation singulière, dont il a fait l'expérience, & dont il explique la cause' en dat handelt over een fermentatie ontstaan door vermenging van antimonium, zuiver zilver en kwikzilver. Ook hier begint Lufneu met het poneren van de cartesiaanse stellingen over de lichamen, die poriën hebben en 'qu'il coule dans ces pores une matiere subtile, qu'il a plû à M. Descartes appeller premier & second Element'.² Voorts worden de 'illustre M. Boyle' (Robert Boyle, 1626–91) en enkele andere geleerden geciteerd. Aan het slot schrijft Lufneu: 'Quelques-uns s'étonneront peut-être que je n'aye pas employé l'hypothese des acides & des alkali, qui est si commune'. Maar deze theorie, waarvan De le Boe Sylvius en diens leerling Cornelis Bontekoe zulke fervente voorstanders zijn geweest,³ achtte Lufneu niet alleen duister maar ook in tegenspraak met proefnemingen 'ce que j'ai dessein de montrer un jour plus au long, si j'en ai le temps'. Voor zover mij bekend, heeft Lufneu daarvoor niet de tijd gevonden.

De bijdrage over de fermentatie was niet het eerste artikel dat hij geplaatst kreeg in de *Nouvelles de la république des lettres*.⁴ In het nummer

¹ *Id.* III.

² *OD.* I, 492a.

³ Zie boven blz. 143, n. 1.

⁴ Deze periodiek was Bayle in maart 1684 gaan uitgeven, aangemoedigd door de persvrijheid die in de Nederlanden heerste, welke 'honnête liberté de l'imprimerie' een onschatbaar voordeel was voor zijn plan in dat land een 'Journal des Sçavans' te laten verschijnen, waaraan, naar hij hoopte, de Nederlanders, 'qui auront une connoissance exacte des nouvelles machines qu'on y pourra inventer' zouden medewerken. (*OD.* 1–2, 'Préface').

voor april 1685 nam Bayle een 'Memoire communiqué par M. Lufneu, Medecin de Rotterdam, sur une expérience curieuse d'Hydrostatique' op.¹ Dit artikel beschrijft tot in finesses een proef, die Lufneu zijn leermeester De Volder te Leiden had zien verrichten ten bewijze van de hydrostatische paradox van Simon Stevin, door deze in zijn *Beginselen des waterwichts*² geponeerd, en thans nog in de natuurkunde bekend en geldig.³ Deze paradox houdt in, dat in een vat met een vloeistof gevuld, de druk op ieder gedeelte van de bodem onafhankelijk is van het totale gewicht der vloeistof maar slechts afhankelijk van de hoogte van de kolom vloeistof boven dat gedeelte en van het soortelijk gewicht van de gebezigde vloeistof. Daar deze wet geldig is voor evenhoge kolommen van een zelfde vloeistof zowel in nauwtoelopende als in wijduitstaande vazen, oefenen dergelijke kolommen, wat aanvankelijk paradoxaal schijnt, een gelijke bodemdruk uit. De illustre Boyle had Stevins paradox wel overgenomen, maar met enige reserve wat de corollaria betrof, vandaar dat Lufneu het nuttig vond de door De Volder uitgevoerde proef omstandig te beschrijven. Bijna twee jaar later bereikt Bayle een reactie op het artikel van Lufneu. Hij plaatste in het januari-nummer 1687 van zijn *Nouvelles de la république des lettres* een uittreksel uit een brief van een zekere Pujolas 'touchant l'expérience curieuse d'hydrostatique communiquée par M. Lufneu'. Een vriend en correspondent van Bayle, de medicus Pierre Silvestre, had Bayle dat stuk vanuit Londen toegezonden. 'On verra bien-tot ce que M. Lufneu aura à répondre' merkt Bayle aan het slot op.⁴ Maar er verscheen nog maar één aflevering van de *Nouvelles de la république des lettres* met op het titelblad: 'Par le Sieur B... Professeur en Philosophie & en Histoire à Rotterdam', dat met moeite door Bayle was samengesteld, die de lezer moest berichten, dat hij geenszins had kunnen doen wat hij had willen doen, omdat een oogkwaal en een 'assez petite fièvre', die telkens was teruggekeerd, als hij weer aan het werk wilde gaan, hem zeer gehinderd hadden.⁵ Het was met de gezondheid van de ijverige man droeviger gesteld dan hij voorgaf. Bayle was tuberculeus en hij werd geruime tijd gedwongen zijn werk vrijwel te onderbreken.⁶ De Amsterdamse uitgever Henri Desbordes, bij wie de *Nouvelles de la république des lettres* verschenen, zocht en vond andere redacteurs. Het maart-nummer

¹ OD. I, 264-5 (Article V).

² *De beginselen des waterwichts beschreven duer Simon Stevin van Brugge*, Leiden, 1586.

³ Cf. E. J. Dijksterhuis, *Simon Stevin*, 's-Gravenhage, 1943, 140.

⁴ OD. I, 726-7 (Article II).

⁵ OD. I, 744 a.

⁶ Cf. H. C. Hazewinkel, 'Pierre Bayle à Rotterdam' in *Pierre Bayle, le philosophe de Rotterdam, Etudes et documents publiées sous la direction de Paul Dibon*, Amsterdam, 1959, 31.

bevatte een mededeling voor de lezer aan de binnenzijde van het titelblad, waarvan de tweede alinea luidde:

On ne met point au titre comme à l'ordinaire, par le Sieur B... parce qu'il n'a rien fait aux Nouvelles de ce mois & qu'il ne les a pas mêmes leuës encore. D'habiles gens les ont faites pour lui & continueront autant de temps que cela sera necessaire. Son incommodité est cause que la reponse de M. Lufneu ne paroît point icy traduite en François.¹

Maar toen Bayle eindelijk weer aan het werk kon tijgen, heeft hij de redactie van de *Nouvelles de la république des lettres* niet meer op zich genomen.² Het maart-nummer van 1687 bevatte als eerste artikel een lange vervelende Latijnse verhandeling van Lufneu onder de titel *Reponse de Mr. Lufneu à la difficulté que Mr. Puïolas luy a faite dans les Nouvelles du Mois de Janvier dernier*. Lufneu schreef wel, dat M. Pujolas maar terug moest schrijven, als hij nog niet voldaan mocht zijn, maar, gelukkig voor de lezers, schijnt het debat over deze kwestie hiermede beëindigd te zijn.

De medewerking van Lufneu aan de *Nouvelles de la république des lettres* heeft ons naar Rotterdam gevoerd, waar Lufneu zich na het beëindigen van zijn studie als arts gevestigd moet hebben. De eerste notariële bescheiden, die ik over zijn werkzaamheid als zodanig heb aangetroffen, dateren van 1688 en 1689,³ maar reeds in 1685 noemt Bayle hem 'Medecin de Rotterdam' en wij mogen zelfs aannemen, dat hij al in 1681 of 1682 te Rotterdam practiseerde. Hij moet zich toen onmiddellijk geroerd hebben in het kerkelijk leven van de Eglise Wallone, waarvan hij niet alleen een actief lid is geweest, maar ook een functionaris. Blijkens de akten van het consistorie werden op 25 december 1683 tot diakenen aangesteld: 'nos très cher frères Mr. Abram de Rochefort & Harmanus Lufneu'.⁴ Op 19 december 1685 werden deze twee, hoewel zij aan de beurt van aftreden waren, als diakenen herbenoemd, nu de Waalse kerk in last en tal zo zeer groeide door de vervolgingen in Frankrijk, dat het nodig bleek het aantal diakenen te verdubbelen en diensten te houden in twee kerken.⁵ Men

¹ KB. bezit de oorspronkelijke uitgave van de *NRL.*, die men dus consulteren kan voor de voortzetting, natuurlijk niet meer herdrukt in *OD.*

² Zie voor de wijze waarop Henri Desbordes de *NRL.*, nadat Bayle daaraan nier meer meewerkte, heeft trachten voort te zetten: H. J. Reesink, *L'Angleterre et la littérature anglaise*, Parijs, 1931, 96-7.

³ Zie GAR. *Not. Prot.* 1204, 61 (rekening); 1397, 517 (verklaring van Lufneu en een apotheker, dat zij een koopman uit Rouaan, die te Rotterdam ziek lag, opgezocht hadden en bevonden dat deze onbekwaam was zijn zaken waar te nemen); 728, 154 (medische verklaring getekend door de doktoren H. Lufneu en H. van Leeuwen en een stadschirurgijn).

⁴ GAR. *Livre des Actes du Consistoire de l'église Wallone de Rotterdam depuis l'an mil six cens cinquante trois*, blz. 110-1.

⁵ *Id.* 128-9.

treft enkele malen onder de akten van het consistorie de handtekening van Lufneu aan.¹ Bovendien leren wij nog uit deze akten, dat Lufneu in 1689² behalve met de uitdeling van gelden onder behoeftige gezinnen zich bezig hield met het opstellen van een request aan de Staten van Holland en Westfriesland om een bijdrage te krijgen in de extra kosten die de Waalse kerk te Rotterdam zich getroostte om réfugiés, die naar Engeland wilden oversteken, behulpzaam te zijn.³ Ook bemerken wij, dat Lufneu in 1690 met enkele ouderlingen de predikant Pierre Jurieu ter zijde moest staan in diens correspondentie met een predikant te Hamburg, waarmee Jurieu blijkbaar onenigheid had.⁴ Lufneu was geen diaken in 1691, het jaar waarin het consistorie een poging ondernam de twist bij te leggen tussen Pierre Jurieu en Pierre Bayle, beiden in 1681 naar Rotterdam gekomen, Jurieu misschien met hulp van Bayle, en in verloop van tijd bittere vijanden geworden.⁵ Wel treffen we dan de handtekening aan van een goede vriend van Bayle, de pasteur Jacques Basnage.⁶ Van Jurieu was Jacques Basnage een zwager.⁷ Hij was tot de opheffing der hervormde kerk, predikant geweest te Rouaan en had daarna officieel toestemming gekregen zich met vrouw, dochttertje en min naar Holland te begeven.⁸ Toen dit meisje, Marie, 11 november 1685 te Rotterdam gedoopt werd, heeft Pierre Jurieu peet gestaan.⁹ Begin 1686 werd Jacques Basnage buitengewoon predikant van de Waalse kerk te Rotterdam, in september 1691 gewoon predikant. In 1709 werden hij en zijn gezin genaturaliseerd;¹⁰ kort daarop volgde een verhuizing naar Den Haag, waar hij niet alleen als Waals predikant, maar ook als landsgeschiedschrijver werkzaam is geweest. Een van de pastorale daden, die Jacques Basnage te Rotterdam verrichtte, verdient onze speciale belangstelling. Wij vinden namelijk in het trouwregister van de Waalse kerk aldaar met de datum 12 maart 1702 genoteerd: 'Monsieur Basnage l'un des pasteurs ordinaires de cette Eglise benit le mariage de Monsieur Herman Lufneu docteur en medecine de cette ville de Rotterdam et Madlle Amsing de

¹ *Id.* b.v., 131, 145.

² *Id.* 174.

³ *Id.* 176.

⁴ *Id.* 181.

⁵ Zie boven blz. 114-5.

⁶ GAR. 200. Cf. Serrurier, 148-51.

⁷ Jacques Basnage huwde 9 maart 1684 te Canterbury met Suzanne Dumoulin (zie FBW.); Jurieu was gehuwd met Hélène Dumoulin.

⁸ Men zie voor Jacques Basnage, Erich Haase, *Einführung in die Literatur des Refuge*, Berlin, 1959, 124.

⁹ Meter was Madeleine Basnage.

¹⁰ Zie FBW.: 'Naturalisé en consequence de l'edit de H. et W. Fr. du 18 Juillet 1709 à Rotterdam le 20 Août 1709. Jacques Basnage, Pasteur de l'Eglise de Rotterdam, femme Susanne du Moulin, née à Sedan, enfants Magdalena' (waarschijnlijk is deze Magdalena wel dezelfde als de op 11 nov. 1685 gedoopte Marie).

Rouën en Normandie residente en cette ville tous deux membre de cette Eglise.' Enige tijd tevoren was het burgerlijk huwelijk voltrokken.¹

De naam Amsing, ook geschreven Amsinq, Amsincq, Amsinck, Ampsing, Ampsinck (wij zullen ons aan de schrijfwijze Amsincq houden), klinkt niet bepaald Frans. Wij hebben dan ook te maken met een geslacht van Nederlandse oorsprong, afkomstig uit Overijssel. Reeds in een oorkonde van 1391 wordt gesproken over 'dat hues tot Amessinck mit lande mit torne mit torve mit twighe mit water mit weyde, unde mit al ziner older und nije tobehoringhe bij mit aller slachten nut zodat belegen is in der Burschap tot Mehre bij in den Kerspele tod Ommerssem'.² Een lid van dit geslacht, dat zijn naam ontleende aan de in deze oorkonde genoemde hoeve, de uit Hamburg afkomstige Andreas Amsincq, vestigde zich omstreeks 1650 te Rouaan. Hij had daar een grote suikerraffinaderij en was 'maitre sucrier'.³ Hij huwde te Rouaan op 30 september 1657 een meisje van Nederlandse afkomst, Maria Dierkens.⁴ Van de zestien kinderen, die zij te Rouaan haar man schonk, was Anna, de toekomstige vrouw van Lufneu, gedoopt 1 november 1679, de jongste.⁵ In de bewogen dagen na de opheffing van het edict van Nantes, werden de moeder van dit gezin en een zoon, Tobias, gevangen gehouden, totdat Andreas Amsincq 21 december 1685 *vi coactus* het hervormde geloof afzwoer. Maar weldra week het hele gezin (ouders en de elf toen nog in leven zijnde kinderen) uit: terug naar Hamburg (de vader en enkele zoons), naar Engeland (waarheen de moeder zich aanvankelijk begeven schijnt te hebben met enige van haar dochters), en naar Amsterdam,⁶ alwaar in april 1686 o.a. Anna Amsincq bij de Waalse kerk werd ingeschreven 'par témoignage de l'église de Rouën'.⁷ De moeder en enkele van haar dochters vinden we later in Den Haag.⁸ Ook een reeds getrouwde dochter, Maria, kwam in 1690 naar Den Haag, met haar man Henri Basnage

¹ Blijkens het testament, dat H. Lufneu en zijn vrouw 27 juli 1702 maakten (zie beneden, blz. 169), waren zij 22 februari 1702 gehuwd.

² C. Amsinck, *Die niederländische und hamburgische Familie Amsinck. Ein Versuch einer Familiengeschichte*, Hamburg, 1886, blz. 1, Anlage, blz. II.

³ *Id.* II, Hamburg, 1891, Anlage, blz. CLI, CLII.

⁴ *Id.* CLII.

⁵ *Id.* CLXVI.

⁶ *Id.* CLIX, CLX.

⁷ De zoon Tobias was reeds tweemaal eerder in Amsterdam geweest: 'Par témoignage de l'église de Rouën' was Tobie Amsincq op 23 augustus 1678 bij de Waalse kerk aldaar ingeschreven. Opnieuw werd hij daar ingeschreven op 13 maart 1680 en nu tenslotte op 28 maart 1686. Op die datum werd aldaar ook zijn zuster Sara Amsincq 'par témoignage de l'église de Rouën' ingeschreven en een maand later tegelijk met Anna nog drie zusters, Jeanne, Marregrite en Madeleine en een broer Aarnoud. Deze overleed spoedig en ook de broer Herman, die later eveneens naar Amsterdam kwam, overleed reeds in 1692 (zie FBW.).

⁸ C. Amsinck, *op. cit.* II, Anlage, CLX. De vader overleed te Rouaan, waarheen hij schijnt te zijn teruggekeerd om zaken te regelen, in maart 1690. De dochter Sara huwde

de Beauval, jongere broer van de eerder genoemde predikant Jacques Basnage. Henri was advocaat geweest bij het parlement te Rouaan en in 1686 of 1687 uitgeweken naar Rotterdam. Daar werd een dochtertje Marie gedoopt,¹ later in Den Haag werden drie zoons geboren.²

Meer nog dan Jacques, die wel enige kritiek had op Bayle's theorieën over de rechten van het dwalende geweten,³ is Henri Basnage een zeer vertrouwd vriend, de boezemvriend zelfs geweest van Bayle. Reeds in 1684 toen hij nog in Rouaan woonde, was een geschrift van hem over de *Tolérance des religions* te Rotterdam uitgegeven en na zijn vestiging aldaar is hij het maandschrift *Histoire des ouvrages des savans* gaan redigeren, dat bij de Rotterdamse uitgever Reinier Leers werd gedrukt. Eerder dan de pogingen van Henri Desborders om, nadat Bayle zich teruggetrokken had, de *Nouvelles de la république des lettres* voort te zetten, moet Basnage's maandschrift als het vervolg op Bayle's *Nouvelles* beschouwd worden. Henri Basnage heeft het bijna tot aan zijn dood geredigeerd. Het laatste nummer verscheen in juni 1709. Op 2 april 1710 werd de redacteur te 's-Gravenhage ten grave gedragen.⁴

Het is een plausibele veronderstelling, dat Lufneu zijn aanstaande vrouw in Rotterdam ten huize van haar zwager Henry Basnage en haar zuster Maria Amsincq leerde kennen. Mogelijk woonde zij enige tijd bij hen in en bleef zij te Rotterdam, toen het gezin van Henri Basnage naar 's-Gravenhage verhuisde. Het huwelijk van Lufneu met Anna Amsincq in de lente van 1702 was een nieuwtje voor de, wel zeer verspreide, maar toch zeer samenhangende kring van réfugiés. Wanneer Bayle 16 mei 1702 aan zijn vriend Pierre Silvestre te Londen schrijft, eindigt hij zijn brief:

J'ai fait vos compliments à Mrs Basnage, Lufneu et Leers qui vous font les leurs très particulièrement. Madame Basnage est attenduë demain des Eaux d'Aix.

te 's-Gravenhage in 1700 met de predikant I. A. Aufrère, met wie zij naar Londen vertrok. De moeder overleed te 's-Gravenhage op 28 febr. 1700 (zie het 'Uebersicht über die Amsincke von Rouen,' *op. cit.* II, Anlage, tegenover CLXIV).

¹ GAR. *Doopregister der walse gemeente*, 22 maart 1690: Marie. Vader: Henri Basnage; Moeder: Maria Amsincq. Getuigen: Jacq. Basnage, minister, Jeanne Amsincq. Volgens C. Amsinck, *op. cit.* II, Anlage, CLXII, was er te Rouaan een dochtertje, Marie Cathérine, de 26e juli 1686 in de Katholieke kerk St. Lô gedoopt. Van dit meisje horen we later niets meer. Voor hun vertrek naar Den Haag, op 6 maart 1690, deponeerden Henri Basnage en zijn vrouw bij de Walse notaris Abraham de Rochefort (cf. boven blz. 153 waar wij hem als diaken aantreffen) een verzegeld testament (GAR. *Not. Prot. Abraham de Rochefort*, 1603).

² FBW.: 'Baptisé le 5 juillet 1692 à la Haye: de Beauval Basnage, Paul, fils de Henry avocat et de Marie Amesin (sic); Baptisé le 11 septembre 1679 à la Haye: Basnage Pierre, fils de Henry ccuyer sieur de Bauval et de Marie Amsincq; Baptisé le 8 decembre 1701 à la Haye: de Basnage de Beauval Henry, fils de Henry et de Marie Amsincq.'

³ *Diffusion*, 178.

⁴ Hij was de 29ste maart 1710 overleden.

Mr. Lufneu s'est marié depuis quelques mois avec une sœur de Madame de Beauval.¹

Behalve van Henri Basnage was Hermanus Lufneu al eerder in de verte familie geworden van Benjamin Furly, namelijk toen deze op 10 december 1693 hertrouwde² met Susanna Huys, weduwe van Jacob van der Tijt.³ Dit huwelijk met een vrouw die niet tot de Quakers behoorde, heeft de vrienden, zoals de Quakers zich noemden, mishaagd en tot kwaadsprekerij aangezet.⁴ De vrienden vonden toch al, dat Furly te werelds werd, zich teveel buiten de kring der Quakers bewoog en als koopman te rijk en te succesvol was.⁵ Omgang en correspondentie met zulke belangrijke persoonlijkheden als de politicus Algernon Sidney; als Locke; als de derde Earl of Shaftesbury, Locke's pupil, die op filosofisch gebied geen adept van Locke was maar een eigen weg zocht en vond, op politiek gebied echter wel in het voetspoor van zijn grootvader en diens vertrouweling Locke trad; met vooraanstaande Remonstranten, als de Amsterdamse hoogleraren Philippus van Limborch en Jean Leclerc; zulke contacten hebben inderdaad ten gevolge gehad, dat Furly ontgroeide aan de sectarische geest van de Quakers, die zich geweldig konden opwinden over wat buitenstaanders toch niet meer dan futiliteiten of formaliteiten scheen te zijn. De laatste decennia van zijn leven is Furly, die eens zich zo actief met allerlei Quaker-geschillen bemoeide,⁶ een zeer

¹ BM. MSS. Add. 4226, 178-9. Deze brief is slechts onvolledig gepubliceerd in OD. IV, 817, CCLXXVIII.

² Zijn eerste vrouw, Dorothy Graine – de moeder van de kinderen, van wie de jongens zo'n belangrijke plaats hebben ingenomen in het hart van John Locke – had hij in 1691 verloren.

³ GAR. Geref. Trouwregister, 179, f. 29: 'Attestatie gegeven om op 't Stathuys te trouwen' 5 december 1693. Wanneer Hull (blz. 31) schrijft: 'December 10, 1693, Benjamin married again, his second wife being Susanna Huis, widow of Jacobus van der Lijt, who was evidently now a friend,' vergist hij zich een letter in de naam van de eerste echtgenoot van Susanna Huys; bovendien is de evidentie van zijn 'evidently' voor mij niet duidelijk. Zie voor de familierelatie tot Lufneu beneden blz. 171-2.

⁴ Cf. Hull, 157. Zie ook enkele brieven van Furly aan Locke, uit de Lovelace Collection in de Bodleian Library te Oxford, uit het jaar 1691. De 20ste maart schreef Furly, dat hij er over dacht te hertrouwen (MS. Locke, c 9, ff. 104-5); de 27ste november, dat de eerste kerkelijke afkondiging had plaats gehad en dat sommige vooraanstaande leden van de kerkelijke gemeenschap bezwaren hadden gemaakt (*id.* c 9, f. 110); de 31ste december luchtte Furly zijn hart zowel over deze bezwaren als over de moeilijkheden met de Quakers (*id.* c 9, ff. 111-2).

⁵ *Id.* Een Amsterdamse Quaker schreef aan Furly's neef te Colchester: 'To our grief we see thy Uncle B.F. againe (and a good deale more than many religious people in this countree doe) in the manners of (What shall I call it) foolish courtoisies of the world.'

⁶ Zo werkte Furly met andere Quakers in 1660 mee aan een meertalig boek *A Battledoor for Teachers & Professors to learn Singular & Plural*, waarin het als zeer hoogmoedig werd afgeschilderd, indien men tot één persoon niet 'thou' maar 'you' zei, of wat daarmee in andere talen overeenkwam, en in 1661 nam hij deel aan de onder de Quakers brandende twistvraag, of men al of niet met gedekt hoofd behoorde te bidden.

passief lid – zo hij nog als zodanig beschouwd werd of wilde worden – van de Quaker-gemeente.¹

Het feit van hun (aangetrouwde) verwantschap zal het contact tussen Lufneu en Furly zeker vergemakkelijkt hebben. Furly's zeer rijke bibliotheek en unieke verzameling curiosa zullen ongetwijfeld voor Lufneu toegankelijk geweest zijn.² Toch veronderstel ik niet, dat Lufneu zeer op de hoogte is geweest van wat Furly zo al politiek bekookstooft: wanneer de derde Earl of Shaftesbury zijn brieven aan Furly eindigt met de groeten voor de Rotterdamse vrienden, noemt hij andere namen dan die van Lufneu.³

In de titel van ons artikel wordt Herman Lufneu 'stadsarts te Rotterdam' genoemd. Die aanstelling tot stadsarts kreeg Lufneu bij een raadsbesluit van 29 april 1694.⁴ Hij nam de plaats in 'vacerende door het afsterven van doctor Adriaen de Lange'. Wat zoal tot de taak van de stadsdoktoren behoorde, kunnen we enigszins aflezen uit een 'Instructie voor de Stads doctoren' in 1705 opgesteld. De eerste drie bepalingen luiden:

1. De voorsz. Stads doctoren sullen bedienen het gasthuijs, weeshuijs, en oudemannenhuijs.
2. Dogh soo veel het gasthuijs aengaet, sullen daer in concurreren met de Lector Anatomicus, in dier voegen, dat gedurende de vier eerste Maenden van het Jaer, te beginnen met de Maand van Meij het voorsz. huijs sal werden waergenomen bij den oudsten Stadsdoctor, in dienst, de volgende vier maenden bij de tweede Stads doctor in dienst, en de derde vier maenden bij de lector Anatomicus.
3. Welverstaende, dat bij siekten oft ander noodwendigh belet van degene wiens beurt het is, de volgende gehouden sal sijn die dienst waer te nemen.⁵

Ook wanneer zij geen dienst hebben, mogen zij tot hun eigen satisfactie de bezoeken van hun collega's bijwonen en deze assisteren. Zij moeten tezamen met de stadschirurgijns lijkschouwingen verrichten en de chirurgijns assisteren bij het steensnijden. Met de examens van de chirurgijns en vroedvrouwen zijn ze ook belast. Zij genieten een vast tractement van f. 200 's jaars, daarenboven enkele emolumenten als acht-tien gulden 'tabbertlaken'⁶ en vrijdom van 'togt en wagt'.⁷ Er waren dus

¹ Cf. Hull, 159.

² Een catalogus van deze bibliotheek berust bij de Bibliotheek van de Vereeniging ter bevordering van de belangen des Boekhandels te Amsterdam.

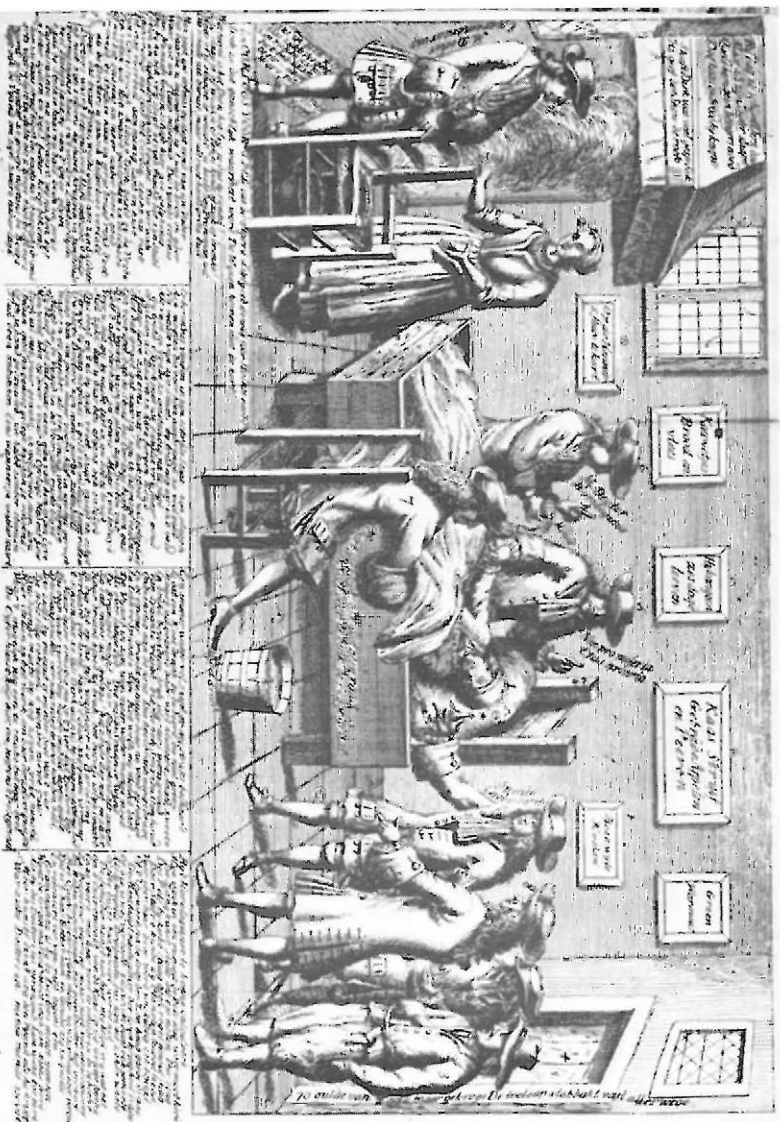
³ Vaak noemt Shaftesbury de naam van een Rotterdams koopman Van Twedde.

⁴ GAR. Res. 20, f. 175.

⁵ GAR. Res. 24, ff. 226–7.

⁶ Tabbertlaken, oorspronkelijk laken om een tabbaard te maken, later emolument.

⁷ Cf. het contract dat te Gouda in 1617 gemaakt werd met de stadsarts Dr. M. H. Blonk. Deze kreeg 'vrijdom ende exemptie... inder stede exchijsen ende van waecken, bijten ende onderhoudinge van soldaten int perticulier ende insgelijx van alle leeningen ende capitale imposten ende speciallick van de contributie van de verpondingen...' (J. G. W. F. Bik, 'Vijf eeuwen medisch leven in de stede van der Goude,' *Oudheidkundige kring* 'Die Goude,' VIII, 1955, 565–6).

OMNIBUS HAUD DORMIT, STERTITQUE NASO VIGILANT.

X. Spootprent op "de slapende boer van Stolwijk" (Dordrecht, 1707).

twee stadsdoktoren te Rotterdam. Op 28 mei 1705 werd dr. Herman van Leeuwen Lufneu's collega.¹ Het is ter gelegenheid van deze benoeming, dat de instructie, waaruit we citeerden, werd opgesteld. Zij komt in grote trekken wel overeen met wat in andere steden in de Nederlanden in deze tijd gebruikelijk was.²

Als in alle eeuwen practiseerden ook in de 17de eeuw, naast de officiële geneesheren, soms kwakzalvers. Als meteoren verschenen zij in een of ander dorp of in een of andere stad, deden veel over zich spreken, verdienden geld als water, tot ze het te bont maakten en het maar geraden achtten hun biezen te pakken om elders de goegemeente te pakken te nemen. En dan waren er – en zijn er, moet ik misschien schrijven, maar laten we ons tot het verleden bepalen – ook altijd meer serieuze lieden, die onder de indruk geraakten van de prestaties van de wonderdokters, naar wetenschappelijke verklaringen daarvan zochten, of wel zelf zich te goeder trouw met de fabricage van wondermiddelen afgaven. Sir Kenelm Digby, die in 1658 zijn *Discours sur la poudre de Sympathie* te Montpellier hield, was wel een bizarre geest, maar geen warhoofd. Hij is één der eersten geweest, die in Engeland kritiek had op de aristotelische begrippen en zich interesseerde voor wat wijsgeren als Descartes en Gassend wilden.³ Het denkbeeld dat bepaalde stoffen sympathie, andere stoffen antipathie voor elkaar hebben is een paracelsiaans denkbeeld. En wanneer we aan de aantrekkingskracht van een magneet denken, waarom kunnen we dan, zo redeneerde men, niet meer van dergelijke sympathische aantrekkingen veronderstellen?

Behalve dat er mensen geweest moeten zijn, die met Digby's poeder gewerkt hebben, zijn er ook geweest die hun patiënten trachtten te genezen, door niet henzelve, maar hun urine te behandelen. Afstand was daarbij allerm minst een bezwaar – zoals De Saint Evremond, de Petronius van de 17de eeuw, spotte, toen hij verschillende typen van doctoren de revue liet passeren en de 'docteur sympathique' in de mond legde:

Si je pouvois un peu de son urine
Il auroit beau passer la mer
Pour éviter ma Sympathie,
Fût-il en Dannemarc, je le ferois suer
Je le rendois plus sec que n'est une momie.⁴

¹ Herman van Leeuwen werd 28 mei 1705 tot stadsdokter aangesteld op de plaats die vacceerde door het overlijden van de heer Isbrandus Ysbrand (GAR. *Res.* 24, f. 227).

² De genoemde Goudse Dr. Blonk toucheerde tenslotte een salaris van f. 300, maar hij moest zijn eigen waarnemer betalen.

³ Cf. par. 85, 'Descartes en Digby,' van NC..

⁴ *Oeuvres de Monsieur de Saint Evremond publiées sur ses Manuscrits avec la vie de l'Auteur par Mr Des Maizeaux*, 5e ed. V, Amsterdam, 1729, 349.

Bayle schreef over deze soort genezingen, op de zevende maart 1697, aan zijn vriend l'abbé Jean-Baptiste Dubos te Parijs. Hij berichtte:

...Il y a quelque tems que je vous parlai d'un Médecin, qui fait en Frise plusieurs guérisons, sans faire rien prendre aux malades. Il se contente de mêler dans leur urines quelque chose qui les fait suer, vomir, ou aller à la selle, selon le besoin. Il continuë encore ce manège. On m'a dit qu'il a été Domestique d'un grand Seigneur Italien, qui fut mandé à la Cour de Vienne, pour guérir l'Empereur, & qui le guérit effectivement. Il a découvert le secret de son Maître, & s'est mis à roder depuis par le monde. Mais il n'est pas le seul, qui connoisse le secret. Trois autres le savent. L'un est à Leide, l'autre à Anvers, & le troisieme en cette Ville de Rotterdam, depuis deux ou trois mois. On n'a parlé que de lui depuis quelque tems. Sa maison ressemble au Lavoir de Béthesda. Tous les Malades y accourent. Il est certain, qu'il a guéri des personnes, & qu'il a fait suer quantité de gens. Les Médecins crient contre lui, avec la dernière fureur; & comme il y a en ce País plus de gens que partout ailleurs, qui ont l'habitude de nier comme impossible tout ce qu'ils ne comprennent pas, il se trouve bien des personnes, qui tiennent le même langage que les Médecins. Mais ne pouvant nier les faits, savoir que les Malades n'aient sué, ils disent que c'est l'effet d'une imagination prévenue. Pour moi, je ne tiens pas impossible que physiquement parlant, on ne fasse suer un homme en mettant quelque chose dans son urine.¹

Onder degenen, die Bayle verbaasden met verhalen over de wonderdokter die in het begin van 1697 te Rotterdam aan het werk sloeg (of zijn slag sloeg), ging Lufneu voorop. Hij nam de moeite in het Frans hierover een brief aan Bayle te zenden. Deze werd, zonder Bayle's naam, in Nederlandse vertaling opgenomen in het nummer voor januari en februari 1697 van *De boekzaal van Europe*, een maandschrift in navolging van Bayle's *Nouvelles de la république des lettres* door P. Rabus – een man die zowel praeceptor aan de Latijnse school en notaris, als dichter en litterator was – in het midden van 1692 gesticht. Wanneer hij als hoofdstuk XII van genoemde aflevering 'Een Brief, over de onmogelijkheid der zoo genaamde Sympathetische werking, geschreven van den Heere Dr. Herman Lufneu, Rotterdammer Stads-Arts aan***', opneemt, leidt hij deze in met de woorden:

De lezer wete, dat ik hem mijne vertaling levere. De brief van den Heer Lufneu was in een andere taal geschreven.

De brief is aan het slot gedateerd 'Rotterdam den negenden van Snoei-maand 1697.'

Op ernstige en rustige toon zet Lufneu uiteen, waarom hij het voor onmogelijk houdt, dat deeltjes van een sympathische werkstof, die fijner en vlugger zouden moeten zijn dan zonnestralen, juist naar de lijder en

¹ In *OD*. IV is deze brief als 'Lettre CXCI' opgenomen zonder naam van de adressant; dit moet echter Dubos geweest zijn; cf. *Revue d'histoire littéraire de la France*, 19, 1912, 924, n. 1.

niet naar andere personen worden toegezonden. Hij wil niet loochenen, dat patiënten van de wonderdokter gezweet hebben, maar ook de zweetmiddelen, die de bona fide artsen voorschrijven, ontlene hun werking soms aan suggestie. "t Ware mij geen moete, een groote lijst van merkwaardige genezingen, die door kragt van inbeelding en driften zijn veroorzaakt, aan te halen, indien ik reeds UE niet te langwijlig wierd."¹ Hier ziet Lufneu dus van af en ook het plan, dat hij aanvankelijk koesterde, 'omme teffens alles, wat de Ridder Digby van zijn Sympathy poeder schrijft, te ontzenuwen,' blijkt buiten het bestek van zijn brief te vallen. Wel maakt hij nog melding van het getuigschrift, dat Pieter van der Slaart, één der patiënten van de wonderdokter, uitgever van *De Boekzaal van Europe*, had doen opstellen. Van der Slaart had geboft, het ettergezwel aan zijn dij was minder ernstig dan de wondmeester Muis had geoordeeld en kon dus van zelf genezen (en misschien dus beter, concluderen wij, met de behandeling op een grote afstand van de wonderdokter dan wanneer Muis er weer in gesneden had). Enigszins pijnlijk was dit wel voor Lufneu; want, zoals we uit een later pamflet, de *Verantwoordinge van P. van der Slaart*, leren, had Lufneu op 21 januari 1697 om 25 gulden met Van der Slaart gewed, dat de wonderdokter hem met alleen zijn sympathische middel niet zou kunnen genezen.² Rabus had in zijn kwaliteit als notaris de attestatie voor Pieter van der Slaart op 3 maart 1697 opgemaakt 'ter requisitie en instantie van de Heer George Henrik van Rettwich' (de wonderdokter) en evenzo nog een andere attestatie, gedateerd 28 februari 1697, over twee andere personen die verklaarden genezen te zijn door Van Rettwich. Rabus nam copieën van deze getuigschriften op in zijn *Boekzaal* (in 't nummer van januari en februari 1697, VI) met het wel wat laffe onderschrift: 'Wat zal ik zeggen? meer menschen hebben wettige getuigenissen laten opstellen, dat zij door de gemelde werking op hunne pis van zware qualen zijn genezen.'

Rabus was een groot verdediger van de wichelroede. Het was daarom misschien aannemelijk te menen, dat hij ook geloofde in genezingen bij sympathie. In het nummer voor mei en juni 1697 plaatste Rabus achter een door hem zelf geschreven brief aan een Amsterdamse vriend over proeven met de wichelroede, waarin Lufneu nog als getuige wordt aangehaald,³ een 'Naschrift', aanvangende: 'Mijn Heer, Het uitstrooisel, als of ik onlangs den brief van den Heere Lufneu niet uit mijne eigene liefhebbery maar op bevel van de groot achtbare Rotterdammer Overheid

¹ *De Boekzaal van Europe*, 1697, I, 137.

² *De Verantwoording van P. van der Slaart* bevindt zich in de bundel aanwezig in UBA. onder nummer 644 E 4 als no. 3.

³ *De Boekzaal van Europe*, 1697, I, 428. Het 'naschrift' op blz. 435.

een plaats in de Boekzaal had gegeven, is zoo averegts, en zoo verre af van de allermiste waarschijnlijkheid, dat het mij niet waardig heeft gedagt, een enkel woord daarvan in mijn brief te vermelden.' Hij schrijft voorts dat hij zich zeer onzijdig in het geschil over de wonderdokter had gedragen en dat de heer Lufneu in het voorbericht voor zijn vertoog van de onmogelijkheid der Pisbewerking het ongelijk van de genezing door Sympathie reeds had aangetoond. Dit laatste slaat niet op Lufneu's brief in het nummer voor januari en februari, maar op een uitgebreider Nederlandse redaktie van deze brief door Lufneu zelf opgesteld en te Rotterdam bij Barend Bos uitgegeven. De titel luidt: *Natuurkundig vertoog over de on-mogelijkheid der zoo genaamde sympathetische werking, briefsgewijze geschreven door Dr Herman Lufneu, Rotterdamer stadsarts, Zijn gewaande weder-legger Dr. J. S. word onder anderen beantwoordt.* Dit vertoog is gedateerd 'den eersten van zomermaand 1697.'

In zijn voorbericht legt Lufneu uit, waarom hij het artikel dat in *De Boekzaal van Europe* in vertaling werd opgenomen, in het Frans had gesteld: ...ik achte my verplicht, u met een woord of twee te onderrigten, waarom ik, die een Hollander ben, dit vertoog in een vreemde taal hebbe geschreven, en van een ander laten overzetten. De reden is dese. Een seker Fransch vriend, onzer tale onkundig, met wien ik over 't stuk der sympathie in gesprek was geweest, gaf mij daartoe trek en aanleidinge, met hartelijke bede, dat ik in zijn spraak mijne gedachten wilde in schrift stellen en wereldkundig maken.

Dr. J. S., die in deze tweede brief uitvoerig wordt weerlegd, is Jan Schilperoort, doctor in de medicijnen en een der ondertekenaren van de attestatie voor Pieter van der Slaart afgegeven. Hij is ook de auteur van *De aloude bekende mogelijkheid van de sympathetische werkinge*, bij Pieter van der Slaart uitgegeven. De brief is gedateerd Rotterdam, 'den eersten Mey 1697.' Behalve dit pamflet en de reeds genoemde *Verantwoordinge van P. van der Slaart* behoren hele reeksen pamfletten bij deze strijd over de vermeende genezingen van de wonderdokter van Rettwich. Twee daarvan, *De boekverkoper P. van der Slaart in zijn valsheid duidelyk ontdeekt en kortelyk afgewezen* en *Een spiegeltye voor Thomas Cremer, advocaat des Pisbewerkers, een groot hervormer der Hollandsche tale*, zijn door Lufneu opgesteld, die hiermede geheel afgedaald is tot het gangbare lage peil van persoonlijk gescheld, dat ons uit zovele pamfletten bekend is en slechts kan tegenstaan en vervelen. De tegenstanders van Lufneu, waaronder dus ook een Thomas Cremer, wiens zoons door de wonderdokter behandeld waren, hadden van hun kant ook heel wat venijnigheden uit te braken tegen 'de held uit de tegelbakkerij.'¹

Maar Lufneu zat deze kwestie zo hoog, dat hij ook zorg gedragen

¹ Deze uitdrukking werd door Thomas Cremer gebruikt.

heeft voor een uitgave van zijn oorspronkelijke Franse brief in een meer uitgebreide vorm. Zijn *Lettre à Mr. B*** sur l'impossibilité des opérations sympathiques par Mr. L*** Docteur en Medecine*, te Rotterdam bij Abraham Acher in 1697 uitgegeven, draagt de dagtekening 'A Rotterdam ce 8 Juillet 1697.' Het is in hoofdzaak een vertaling van het *Natuurkundig ver- toog over de onmogelijkheid der zoogenaamde sympathetische werking* van de eerste juni, met enkele toevoegingen en met weglating van enkele persoonlijke aanvallen, speciaal die op zijn collega Schilperoort. Lufneu's theorie over de fermentatie en Descartes' 'matiere subtile & etherée' worden er ook bijgehaald, maar met behulp daarvan kan toch niet, meent Lufneu, de werking van een sympathisch middel verklaard worden.

Naar het schijnt is Georg Hendrik van Rettwich niet eens de uitvinder van dit lucratieve en geheimzinnige middel. Onder de pamfletten aanwezig in de koninklijke bibliotheek is een *Manifest van de baron d'Almerigo, vinder en eenigste bezitter van de groote konst des algemeenen genesinge der siektens door sympathie tegens eeniger bedriegeren wanbedrijf*. Joseph de Almerigo, Baron des H. Roomschen Rijks en Magnaat des Koninkrijks van Hongarijen, verklaart daarin, dat hij met grote moeite en kosten een steen der sympathie heeft gevonden. Toen hij dat alles had doorgrond en uitgewrocht 'soo is mij', klaagt hij, 'te Berlijn bejegent eenen Georg Henrik Retbzevil, welke was mank ende een bedelaar, uyt Frankenland van Rodac geboortig, wiens bidden en smeeken ik niet langer konnende weerstaan, so heb ik, met een sonderlinge barmhertigheid bewogen, hem voor knecht aangenomen.' De baron had zijn knecht de eed van geheimhouding afgedwongen, maar de fielt had hem bedrogen en was op eigen houtje gaan opereren in Hamburg, Antwerpen, Leiden, Amsterdam, Rotterdam, 's-Gravenhage en op vele andere plaatsen. De baron d'Almerigo gaf dit manifest uit 'In 's Gravenhage den 31 January 1699.'

In 1697 werd er in brieven uit Rotterdam zowel naar Frankrijk als naar Engeland geschreven over de wonderdokter. Bayle, die al eerder aan Dubos, en naar we zagen niet geheel afwijzend, schreef over genezingen volgens de methode van de Rotterdamse wonderdokter, zond in de zomer van 1697 de tot hem gerichte brief van Lufneu naar Parijs. Op 12 augustus 1697 schreef hij aan Dubos:

Je vous ai envoyé un petit écrit en françois qu'un medecin hollandois nommé M. Lufneu a publié contre l'opérateur allemand qui se vante de guerir par l'injection de quelque chose dans l'urine du malade. Il a traduit lui meme en notre langue ce qu'il avoit publié la dessus en la sienne, et vous trouverez, je m'assure, que pour un Hollandois qui n'est jamais sorti de son pays, il n'entend pas mal la langue françoise.¹

¹ *Revue d'histoire littéraire de la France*, 19, 1912, 937.

Lufneu zelf stond in correspondentie met een lid van de Royal Society te Londen, Martin Lister, zoöloog en verzamelaar. Hij was de auteur van een *Historia sive synopsis methodica conchyliorum*, een groot folio werk in afleveringen verschenen tussen de jaren 1685 en 1692. 30 Juli 1700 schreef Lufneu, in het Latijn, aan Lister, dat hij diens geschiedenis van de schelpdieren met de grootste belangstelling las. Zelf had hij op dit gebied een kleinigheidje, dat Lister misschien microscopisch zou willen beschouwen. Hij stuurde het hem als geschenk in een klein doosje. Hij voegt aan deze brief toe, dat hij bijzonder graag zou willen weten, hoe Lister oordeelt, 'de Libello, quem nuper de operationibus sympatheticis conscripsi.' Hij had dat werkje op verzoek van Pierre Bayle in het Frans geschreven. Hij vraagt naar de Londense wonderdokter en vermeldt dat er ook in Den Haag twee jaar tevoren een werkzaam was geweest.¹ Deze brief is de enige van Lufneu, die bewaard bleef bij de handschriften van Lister, die thans in de Bodleian Library te Oxford berusten; in de bibliotheek van de Royal Society schijnen geen brieven van Lufneu aanwezig te zijn.

Maar ook in andere brieven die in de Bodleian berusten (behorende tot de in 1947 aangekochte Lovelace Collection, brieven en geschriften uit de nalatenschap van John Locke omvattende) is sprake van de 'sympathetic gentleman' en de wonderen die deze te Rotterdam verrichtte. Een van degenen, die zeer onder de indruk raakten van de genezingen van de Rotterdamse wonderdokter, was Benjamin Furly. Hij schreef daarover meerdere malen aan zijn vriend Paul d'Aranda, een Nederlands koopman, die zich in Engeland gevestigd had en tot de kennissen van Locke behoorde.² D'Aranda vroeg Locke vaak raad over zijn gezondheid en Locke raadpleegde D'Aranda, toen hij een Franse leermeester wilde zoeken voor Francis Masham, het zoontje van Sir Francis Masham en Lady Masham, bij wie Locke eerst langdurig logeerde en tenslotte woonde na zijn terugkeer naar Engeland. Furly schreef aan D'Aranda op 19 februari 1697 over de wonderdokter. Hij had een 'stupendious account' ontvangen over een jongetje van 12 jaar, dat door de wonderdokter was genezen; op 24 februari 1697 (s.v.) schrijft D'Aranda hierover aan Locke.³ Maar hij is er zo vol van, dat hij op de 4de april 1697 (s.v.) opnieuw hier-

¹ Bodl. MS. Lister, 2, ff. 134-5.

² Een bron voor de familie D'Aranda vindt men in *Notes and Queries*, 150. In zijn *An historical account of my own life, 1671-1731*, Londen, 1830, II, 181, schrijft Ed. Calamay: 'When I was at this time at Amsterdam, I was very civilly treated by Mr. Paul D'Aranda, then a merchant in that city, who afterwards returning into England, bought an estate in the country of Kent, and was brother tot my particular friend, M. Benjamin D'Aranda, one of my fellow-students at Utrecht.'

³ Bodl. MS. Locke, c 3, f. 42. Cf. f. 38 (Furly over de wonderdokter, Rotterdam 1 febr. 1697) en f. 39 D'Aranda aan Locke, 6 febr. 1696 s.v.).

over aan Locke schrijft en hem een nog vollediger afschrift zendt van het 'stupendous account', waarin Furly er ook aan herinnerde dat Dr. Flud 'in his mosaic Philosophy' sprak over genezingen op verre afstand. Ook voegt D'Aranda nu de copie bij van een brief van Furly van 12 maart 1697. 'Our Sympathetic gentleman goes on curing,' schreef Furly daarin, en behandelt drie van Furly's burens die last van de jicht hadden. De wonderdokter stijgt het succes wel wat naar het hoofd: hij gaat niet uit zonder koets en knecht en spreekt er over voor duizend gulden enkele hooggeplaatste regeringspersonen te zullen genezen.¹ Daarmee is het nog niet uit. Furly schreef opnieuw op 12 april en op 30 april.² Hij bleef steeds onder de indruk van de vele genezingen die de wonderdokter bij zijn burens en bij kennissen van hem en zijn vrouw verrichtte, maar vond de man zelf toch, toen hij hem bij een van zijn patiënten ontmoette, 'pretty shallow, rambling in his discourse, and as raw in his education as a squabbling freshman,' wat niet bepaald complimenteuz klinkt. Bij deze verslagen behoort nog een postscriptum, gesigneerd J.S. – wat J. Spademan moet betekenen, want deze was een van Furly's goede vrienden. Spademan, een buurman van P. van der Slaart, vond de genezingen van de wonderdokter wel mysterieus, maar toch geen magie.

Ook rechtstreeks schreef Furly aan Locke over de wonderdokter. Onder deze stroom van mededelingen zal Locke wel laconiek gebleven zijn, want hij zal de lichtgelovigheid van zijn vriend Furly op dit punt wel gekend hebben. En hij zal er niet over gedacht hebben, de mededelingen over de Rotterdamse wonderdokter in de *Transactions* van de Royal Society, gelijk hem gesuggereerd werd, te doen opnemen.

Was Lufneu dus in 1697 in een pamflettenstrijd gewikkeld, dit was nogmaals het geval in 1706 en in 1712. Er werden aan deze verwickelingen reeds tijdschriftartikelen gewijd.³ Wij behoeven er dus niet zeer uitvoerig over te berichten, te meer omdat de beroering wel heftig was, maar zeer lokaal. In 1707 was er te Stolwijk, 'een graaflijkheids Heerlijkheid, gelegen tussen de Lek en de IJssel, een uer gaans van de stad Gouda,' een rietwerker, die volgens vier Rotterdamse doktoren, Paulus Walwijk, Kornelis van der Zee, Hendrik Snellen en Abraham van de Voort, 27

¹ *Id.* c. 3, f. 44.

² *Id.* c. 9, ff. 142–4. Originele brieven van Furly aan Locke over de wonderdokter op ff. 140–1, 145–6.

³ R. Krul, 'De stolwijkse slaper,' *Tijdspiegel*, 1895; 'Jan Evertsen de Rotterdammer Vaster en Waker,' *Tijdspiegel*, 1897 (overdrukjes aanwezig in GAR.); le docteur Bérillon, 'Le dormeur de la Hollande en 1707,' *Revue de pathologie comparée et d'hygiène générale*, 22, no. 217 (20 nov. 1922) (GAR. XX F. 567).

weken aaneen geslapen had. Tegen het *Bericht*¹ hierover van de vier genoemde doktoren schreef Lufneu *Geneeskundige aanmerkingen bij manier van samenspraak over het Berigt rakende den soo genaamden slapenden Stolkwijkse Boer, opgesteld door vier Rotterdamse Doctoren, waer in de ongegrondheid van het selve, en de ware aard van des Boers siekte aangetoont word, door Herman Lufneu, M.D.* De ziekte was volgens Lufneu een 'morbus Hypochondriacus' oftewel Melancholia. Er verschenen nog zeer veel pamfletten en pasquillen over de Stolwijkse boer, maar Lufneu heeft zich er verder wijselijk buiten gehouden. Een Rotterdammer schreef een brief 'rakende de swevende geschillen over den zoogenaamden slapenden boer tot Stolwijk' aan zeker professor in de medicijnen, waarop een *Antwoord*² verscheen dat mogelijk door Philippus Maximiliaan Helvetius, een telg uit een beroemd geslacht dat vele medici leverde, geschreven werd. Philippus Maximiliaan was eerst stadsarts te Middelburg, maar kwam later naar Rotterdam, waar hij nog lector in de anatomie is geweest – voor korte tijd, want hij overleed in 1708. Tegen Helvetius zal dan de *Brief van een Middelburger aan Flip Helleveeg* gericht zijn, die begint met de lieflijke aanspraak: 'Eerloozen Schurk!'³ In de 17de eeuw waren de pamfletten een ware uitlaat voor hen, die lust in schelden hadden. Te Dordrecht, bij Balthazar Goris, verscheen een spotprent op de geschiedenis met de Stolwijkse slaper, met het onderschrift:

Omnibus haud dormit, stertitque naso vigilanti.

Hij slaapt niet voor alle;
Maar 't geld ten gevalle,
Snurkt wakker vijnsd den slaap;
Houd in de mouw den Aap.⁴

Het is mogelijk dat de Stolwijkse boer tenslotte munt uit zijn kwaal geslagen heeft; maar het ziektegeval lijkt me niet van a tot z verzonnen.

Kwalijker is het kennelijk bedrog dat in 1712 een weduwe, Cornelia Evertsz., met haar zieke 15-jarige zoon Jan aanspande om geldelijk gewin. De moeder gaf voor dat de jongen geruime tijd in het geheel niet had gegeten en maakte een bezienswaardigheid van hem. De jongen werd tenslotte naar het gasthuis overgebracht en onder bewaking gesteld. Sommigen beweren dat hij ook daar niets tot zich nam, anderen dat de controle onvoldoende was en dat hij heimelijk at. De stumper overleed er op de eerste maart. Van stadswege hebben de beide stadsdoktoren,

¹ *Bericht en opmerking wegens de staat van een buitengewoone zoo genaamde slaapziekte te Stolwijk voorgevallen* (GAR. F. 558).

² GAR., XX F. 556.

³ GAR. XX F. 559. Ook GAR. XX F. 552 zal tegen Helvetius gericht zijn.

⁴ GAR. XX F. 554.

Herman Lufneu en Herman van Leeuwen en de lector anatomicus W. Vink¹ de knaap eerst thuis moeten opzoeken, later verrichtten zij sectie. Hun verslag verscheen onder de titel *Waaragtig verhaal van een zeldzaam geval in de Persoon van Jan Evertsz.*, en later verscheen nog *Oprecht en naauwkeurig verhaal van het overseldsaem langduyrich vasten en waecken van een jongeling van 15 jaeren, genaemt Jan Evertsen, op expresse Ordre van de Ed. Gr. Achth. Heeren Burghemeesteren der stadt Rotterdam in 't Gasthuys aldaer nacht en dach bewackt... beschreven door een liefhebber der Natuyrkunde Ao MDCCXII*, vol schimpscheuten op Lufneu. Hierop verscheen weer een tegenschrift.² Vervolgens verschenen *Twee brieven geschreven aan de Heer Benjamin Furly*,³ op naam van de stadsdoktoren en de lector anatomicus die echter niet van deze afkomstig waren, maar uit de koker van hun tegenstanders. De brieven werden aan Furly gericht, omdat deze, met zijn hang naar wonderbaarlijke genezingen, met toestemming van burgemeesteren de knaap in het gasthuis had opgezocht.⁴

Op 2 augustus 1735 heeft Herman Lufneu een request aan de raad gericht om wegens zijn hoge ouderdom demissie van zijn ambt als stadsdokter te vragen.⁵ Hij had dat ambt meer dan veertig jaar bediend, en met grote ijver, zoals we gezien hebben. Natuurlijk werd zijn verzoek toegestaan. Bovendien smaakte hij de voldoening, dat een neefje van hem, Jacobus Lufneu, een van de kinderen van zijn broer Dirck, veronderstel ik,⁶ tot zijn opvolger werd aangesteld.⁷ Deze Jacobus was reeds lector mathematices te Rotterdam, een betrekking die hij aangehouden heeft na zijn benoeming tot stadsdokter.⁸ Hij was de 6de januari 1708 te Leiden tot doctor in de medicijnen gepromoveerd en had zijn proefschrift aan zijn oom, de Rotterdamse stadsarts Hermanus Lufneu, opgedragen.⁹ Nog

¹ Zie voor W. Vink, die anat. en chir. lector is geweest: P. H. Kramer, 'Rumor in casa in de Rotterdamse medische wereld,' *Rotterdams Jaarboekje*, 1948, 188-200.

² *Naauwkeurig en ernstig onderzoek over het zoogenaamde waerachtig verhaal* (UBA.).

³ *Twee brieven geschreven aan de Heer Benjamin Furly, dienende tot een voorlooper van het aanstaande opregt verhaal wegens de perzoon van Jan Evertsz. door de Heeren Stadsdoctoren en Lector Anatomicus*, Rotterdam, 1712 (UBA.).

⁴ *Waaragtig verhaal*, blz. 6.

⁵ GAR. Res. 41, f. 78.

⁶ Op 18 mei 1695 werd een Jacobus geboren als zoon van Dirck Lufneu en Johanna Smits. Woonplaats Wijnhaven. Getuigen: Herman Lufneu, Anna Maria de Bont. Deze Jacobus huwde Elisabeth de Vrij. Toen 20 oktober 1738 een zoon Justus geboren werd, was o.a. Anna Amsincq getuige. Deze Justus werd vroeg wees; zeer uitvoerige verantwoordingen van zijn voogden over het beheer van zijn vermogen zijn aanwezig op GAR..

⁷ GAR. Res. 41, f. 84, 85 (besluiten van 16 en 22 augustus 1735).

⁸ Jacobus Lufneu werd 23 april 1718 aangesteld tot lector mathematices op een tractement van f. 300 's jaars. Telkens om de drie jaar werd zijn aanstelling gecontinueerd. Ook nog weer op 16 april 1736.

⁹ Toen Jacobus Lufneu zich op 27 febr. 1715 liet inschrijven als medisch student aan de Leidse hogeschool, woonde hij 'bij juffr. de Beauval op het steenschuer bij de vliet.'

lange jaren heeft Lufneu kunnen gadeslaan, hoe zijn neef zijn werk voortzette. Nadat Hermanus Lufneu in de zomer van 1744 overleden was trok zijn weduwe naar 's-Gravenhage, ongetwijfeld naar haar familie.¹ Misschien heeft zij, de kinderloze, een vrij eenzaam bestaan geleid te Rotterdam naast haar werkzame man en zich niet voldoende aangepast aan de kring, waarin hij haar had binnengevoerd; maar dit is niet meer dan een gissing, wellicht in het geheel niet in overeenstemming met de werkelijkheid. Dat Lufneu zich verdienstelijk gemaakt heeft in zijn leven en vele mensen tot steun is geweest, blijkt uit de opsomming van zijn activiteiten. En een man, die met Bayle en de Basnage's, met Benjamin Furly en diens vrienden, verkeerde, moet op religieus gebied tolerante denkbeelden gekoesterd hebben. Met zijn paar artikelen in de *Nouvelles de la république des lettres* en zijn *Lettre à Mr. Bayle sur l'impossibilité des opérations sympathiques* heeft Lufneu zich geen grote plaats onder de geleerden verworven. Maar wanneer wij lezen, dat hij in 1700 aan Martin Lister schreef: 'Gau-deo equidem eo me natum esse saeculo, in quo viri adeo illustres tam egregiis scriptis Rempublicam ditant literariam' – 'ik verheug mij erover geboren te zijn in een eeuw, waarin zovele beroemde mannen met uitstekende geschriften de republiek der letteren verrijken' – dan moeten we zulks niet als vleierij of naïeve grootspraak opvatten, maar begrijpen, dat juist dit besef waarde aan het leven van Lufneu gegeven heeft.

Zijn *Disputatio physico-medica inauguralis de naturali et praeternaturali sanguinis calore*, werd op 6 jan. 1718 verdedigd. Onder degenen aan wie dit proefschrift werd opgedragen, bevinden zich twee Rotterdamse stadsartsen: zijn oom Hermanus Lufneu en dokter Herman van Leeuwen.

¹ FBW.: 'Reçu membre de l'église de La Haye le [datum niet ingevuld] 1745 Amsincq, Anne Veuve de Mr. Herman Lufneu par témoignage de l'église de Rotterdam [du 27 dec. 1744].'

VERDERE FAMILIEGEGEVENS OVER HERMANUS LUFNEU

Herman Lufneu en zijn vrouw maakten kort na hun huwelijk een wederzijds testament.¹ Zij benoemden elkaar tot universeel erfgenaam, maar de testatrice zou, indien zij de langstlevende zou blijken te zijn, 12000 gulden krijgen en, ingeval er geen kinderen mochten zijn, 'het huis, pakhuis en erve, staande en gelegen op de glas have ... hem Testateur toebehoorende ende waar van de huisinge jegenwoordig bij hem werd bewoond.' Voorts werden er ingewikkelde bepalingen gemaakt over wat eventuele kinderen zouden erven – welke nimmer toepassing vonden, want het huwelijk bleef kinderloos.

Het huis waarin dokter Lufneu met zijn vrouw woonde, stond op een terrein dat zijn ouders had toebehoord. Dit blijkt duidelijk uit een notariële acte van 19 april 1710, betrekking hebbende op de gedeeltelijke boedelscheiding van de nalatenschap van 'juffr. Dorethea vander putten, in haer leven wedue en boedelhoutster van Johannes Lufneu.'² Bij deling of loting viel aan Hermanus te beurt: 'het oude huys, off pakhuys, en erve, staende en gelegen aende west zijde vande glas Haven alhier geregistreet op no 4886, L.B: waer op den voorn. hr. Hermanus Lufneu een nieuw huys heeft gebout, belent ten zuyden Isaak Pauls, ten noorden Sander de Bruyn streckende voor vande straet, tot agter aen.'

Dorothea van der Putten was in het begin van 1690 weduwe geworden; in de week tussen 15 en 21 januari van dat jaar werd Johannes Lufneu van de Glashaven naar zijn laatste rustplaats geleid.³ Nog op het allerlaatste moment, op de 14de januari, hadden hij en zijn vrouw een nieuw wederzijds testament laten opstellen, waarbij zij elkander tot universeel erfgenaam benoemden.⁴ In dat testament van 'd'Eersaerne Sr Johannes Leuffneu, meester Tegelbacker alhier' en van 'd'Eerbaere Juffr. Dorothea vander Putten' was sprake van een getrouwde zoon Dirck, wijnkoper van beroep, die de ouders, 'ten tijde hij hem inden huwelijcken staet begaff' hadden uitgezet met tien honderd carolus guldens. Deze gebeurtenis had in september 1685 plaats gevonden, want blijkens het trouwboek der gereformeerde gemeente huwden in die maand Dirck Lufneu, wonende aan de Glashaven, en een meisje uit Dordrecht, Johanna Smits.⁵ In hun testament van 14 januari 1690 bepaalden Johannes Lufneu en zijn echtgenote, dat de langstlevende van hen beiden gehouden zou

¹ GAR. *Not. Prot. Mr. Johan van Lodestein*, 1619, no. 386, d.d. 27 juli 1702.

² GAR. *Not. Prot. Philips de Custer*, 1172, no. 40.

³ GAR. *Archief Kerkmeesters*, no. 134.

⁴ GAR. *Not. Prot. Philips Basteels*, 926, no. 269.

⁵ Dirck Lufneu, wonende Glashaven, en Johanna Smits van Dordrecht tekenden 2 sept. 1685 aan. Een attestatie om te trouwen werd gegeven te Dordrecht op 16 sept. 1685.

zijn hun drie meerderjarige, maar nog ongehuwde, kinderen ter bestemder tijd op dezelfde wijze als Dirck uit te zetten. De kinderen werden met name genoemd: 'Hermanus Leuffneu, der medicinae doctor, Jacobus Leuffneu, propo- nent in de heylige Teologie ende Abrahm Leuffneu, Juwelier.' Voor de be- dragen bestemd voor Hermanus en Jacobus mochten kosten wegens studie en aanschaf van boeken worden afgetrokken; voor Jacobus werd hier een be- paald bedrag genoemd: 500 carolus gulden. Hermanus werd in dit testament als oudste zoon genoemd, hetwelk klopt, rekening houdend met een aanteken- ning in het register der doden van 1688 over het overlijden van een Johannes Lufneu, wonende aan de Glashaven, die betrekking moet hebben op de in 1656 geboren (oudste) zoon.¹ De testateuren van 1690 behandelden voorts de belangen van twee minderjarige kinderen: Cornelis en Adrianus. De in 1671 geboren zoon Pieter was toen dus niet meer in leven. De tegelbakker en zijn vrouw legden vast, dat de langstlevende van hen beiden – en toen zij testeerden moet het duidelijk geweest zijn, dat dat Dorothea zou zijn – er zorg voor moest dragen, dat hun twee jongsten behoorlijk zouden worden opgevoed en gereed gemaakt voor een eerzaam ambacht of een eerbaar beroep. Zij moesten onder- houden worden tot hun 25ste jaar, of tot hun huwelijk, zo ze voor het bereiken van die leeftijd huwden. Ook Adrianus en Cornelis moesten bij huwelijk als de andere kinderen uitgezet worden. Tenslotte benoemden de testateuren tot voogden over de beide jongsten: Johan van der Putten, baljuw te Schoon- hoven, en de koopman Cornelis Huys, hun aangehuwde neef.

Van deze beide voogden hebben we Jo(h)annes van der Putte(n) reeds ont- moet als de oom aan wie Hermanus zijn Leids proefschrift opdroeg². De familierelatie van de Lufneu's met de koopman Cornelis Huys was in het voor- jaar van 1681 tot stand gekomen: de 25ste maart 1681 maakten de meerder- jarige jongeman en toekomende bruidegom, Cornelis Huys (die geassisteerd werd door zijn vader François Huys) en de weduwe van wijlen Maerten Molewater, Anna Maria de Stercke, toekomstige bruid (geassisteerd door de 'meester tegelbacker' Jan Jansz. Lufneu), huwelijkse voorwaarden, waarbij zij een dochter Cornelia, die veertien maanden oud was, wettigden.³ Met een stief- zoon, Bastiaen Molewater, ging Cornelis Huys op 29 april 1701 een gemeen- schap van negotie aan, zowel commissiehandel als handel voor eigen rekening betreffende. Een der bepalingen daarbij was dat de boeken zouden worden bijgehouden door Cornelis Lufneu,⁴ wat slaan zal op een van de beide in 1690 nog minderjarige zonen van Johannes Lufneu en Dorothea van der Putten.

In 1684 traden Cornelis Huys en Johannes Lufneu op als voogden over de minderjarige kinderen uit het eerste huwelijk van Anna Willems van den Heuvel, hertrouwd met David Lespert (Lesprat);⁵ in 1690 is David Lesprat weduwnaar en treden Cornelis Huys en Harmanus Lufneu, 'der medicinae doctor alhier,' in de plaats van zijn overleden vader, als voogden op over de minderjarige kinderen, erfgenamen van genoemde Anna Willems van den

¹ GAR. *Reg. der doden*: in de week 18–24 jan. 1688: Johannes Lefneu, woonplaats Glashaven.

² Zie boven blz. 143, n. 7.

³ GAR. *Not. Prot. Philips Basteels*, 924, no. 391.

⁴ GAR. *Not. Prot. O. van Voorst*, 1436, no. 103.

⁵ GAR. *Not. Prot. Philips Basteels*, 925, no. 127.

Heuvel.¹ Vaker heeft dokter Lufneu een dergelijke taak moeten vervullen;² tenslotte na het overlijden van zijn broer Dirck (in de week van 15 tot 21 december 1709) tezamen met zijn oom Lucas Ass(ch)enberg, raad en vroedschap te Schoonhoven, in het belang van Dirck's minderjarig kroost. Tussen 1686 en 1702 werden zeven zonen van het echtpaar Lufneu-Smits gedoopt, maar blijkens de reeds genoemde boedeldeling van de bezittingen van Dorothea van der Putten van 19 april 1710 moeten de voogden slechts voor de belangen van vier kinderen van Dirck Lufneu opkomen.³ Deze worden met goederen en effecten schadeloos gesteld, terwijl hun oom Hermanus, gelijk we reeds zagen, het oude huis of pakhuis kreeg,⁴ en hun oom Adriaan de tegelbakkerij. Deze jongste zoon van Johannes Lufneu moet het beroep van zijn vader gekozen hebben. Hij huwde in 1703 met Cornelia Sibilla Taelman,⁵ welk echtpaar op 1 april 1709 een zoon liet dopen met de naam Harmen; getuigen waren de peetoom, onze dokter Lufneu, met zijn vrouw.

Op 19 april 1713 maakten dokter Herman Lufneu en juffrouw Anna Amsincq een nieuw testament, vorige testamenten en huwelijksvoorwaarden van nul en generlei waarde verklarende.⁶ Zij benoemen elkaar wederom tot universeel erfgenaam, maar de testatrice zal, ingeval de testateur de eerstafstervende is, een legaat van 2000 gulden uitkeren aan de kinderen van des comparants overleden broer Dirck of aan de descendents van deze kinderen. De testateur zal, zo hij de langstlevende is, een legaat van 12000 gulden, waarvoor hij geen cautie hoeft te stellen, en waarvan hij het vruchtgebruik mag houden, nalaten aan de erfgenamen *ab intestato* van de testatrice. Moge Anna Amsincq al de, ook in het testament van 1702 genoemde, 12000 gulden aangebracht hebben, bijzonder royaal is het testament van 1713 niet ten opzichte van de kinderen van Dirck Lufneu. Maar ook dit weinige wordt hen een jaar later niet langer toegedacht. 28 April 1714 herroepen Herman Lufneu en zijn echtgenote het legaat van 2000 gulden voor de kinderen van Dirck Lufneu, waarbij meteen de bepaling van een jaar eerder, dat Lucas Assenberg het legaat voor eventueel minderjarigen beheren zou, vervallen wordt verklaard.⁷ Waardoor de neefjes Lufneu het in 1714 zo verkorven hadden, onthullen de documenten niet.

Van een huwelijk komt vaak een huwelijk. Ruim een jaar nadat Herman Lufneu en Anna Amsincq in de echt verbonden waren, trouwen te Rotterdam Thobie Amsincq, jongeman wonende te Amsterdam, en Cornelia Huys, van Rotterdam, wonende in de Houtthuyn.⁸ Dat wil zeggen: de oudste dochter van de aangehuwde neef en huisvriend van de Lufneu's, Cornelis Huys, huwt

¹ GAR. *id.* 961, nos. 283 en 307.

² De akte van voogdij van Hendrick Sonmans d.d. 7 maart 1684 (GAR. *Not. Prot. Johan van de Pavort*) werd o.a. getekend door Hermanus Lufneu. Voorts was Lufneu voogd over de minderjarige kinderen van Cornelis Huys, cf. beneden blz. 172.

³ Ook uit de naamgeving van de kinderen van Dirck Lufneu – tot vier maal werd een zoon Dirck genoemd – blijkt de in de 17de eeuw zeer hoge zuigelingensterfte.

⁴ Zie boven blz. 169.

⁵ Adriaen Lufneu, wonende Glashaven, en Cornelia Sibilla Taelman tekenden de 29ste april 1703 aan. Een attestatie om te trouwen werd te Gouda op 13 mei 1703 gegeven.

⁶ GAR. *Not. Prot. Gommer van Borstel*, 1506, no. 204.

⁷ GAR. *id.* 162.

⁸ Thobie Amsincq en Cornelia Huys tekenden 15 april 1703 te Rotterdam aan; het huwelijk werd 2 mei 1703 voltrokken.

met de koopman Thobie Amsincq, die een broer van Anna is. De bruidegom woonde in de Kalverstraat te Amsterdam;¹ Cornelia trouwde vanuit de ouderlijke woning, maar haar vader was daaruit meer dan een jaar tevoren ten grave gedragen.² Herman Lufneu heeft zich met de afwikkeling van de zaken van Cornelis Huys bemoeid; hij was dan ook een der voogden over de minderjarige kinderen van deze.³ Als zodanig heeft hij 18 november 1702 geprocedeerd tegen Benjamin Furly.⁴ Furly's tweede vrouw, Susanna Huys,⁵ moet een zuster geweest zijn van Cornelis Huys.⁶ En, naar het schijnt, had zij evenals Petronella Huys – nog een zuster? – een vordering op de erfenamen van haar broer, althans op Cornelia en haar man. Met die vordering moet de genoemde akte van 18 november 1702 verband houden. De zaak vindt haar oplossing, wanneer Lufneu op 25 mei 1703 een borgtocht stelt van f. 7000 'ingevolge en tot voldoeninge van het appointment bij den Ed. Hove van Hollandt gedecerneert, en op den 24e Meij...1703 geordonneert bij appointment op zeeckere Requeste bij Benjemijn Furly nomine uxoris ende Petronella Huijs aanden voorsz. Hove gepresenteert, om te hebben interdictie poenael tegens de scheydinge vanden boedel en goederen, bij Cornelis Huys nagelaten...'.⁷ Tobias Amsincq, wiens zaken te Amsterdam blijkbaar nog niet al te goed gingen, en zijn vrouw, hebben een schuld van f. 7000, maar wanneer Lufneu zich daarvoor 'onder verband van zijn comparants Persoon ende goederen' borg stelt, is de zaak geregeld. Amsincq en zijn vrouw beloofden hun zwager te zullen indemneren, en waarschijnlijk hebben zij dat ook wel gedaan.

Ook op 1 november 1704 treedt Lufneu weer op als executeur van de nalatenschap van Cornelis Huys.⁸ Hij vertegenwoordigt dan bij procuratie de belangen van Tobias Amsincq en diens echtgenote; voorts, als voogd, die van Elisabeth Huys. Een derde dochter van Cornelis, Susannetje Huys, in het begin van 1704 in het huwelijk getreden, laat haar belangen door haar echtgenoot verdedigen.⁹

¹ GAA. *Doop-, trouw en begrafenis boek*, 535, f. 281: 'Compareerden als voren & zijn op de acte van Ds Theophilus de With predikant tot Rotterdam ingetekend Thobie Amsincq, Jongeman, koopman van Rouaen in de calverstraat & Cornelia Huys, Jongedochter, woont tot Rotterdam versoeckende hare drie sondaagse uitroepingen.' Handtekening van Tobie Amsincq. 29 April werd verlof verleend in de Waalse kerk te huwen.

² GAR. *Register der dooden*, 11: Cornelis Huys, woonplaats Houttuin; in de week 26 febr.-4 maart 1702.

³ De andere voogd was Leonard Voogd, mede regent van 't weeshuis. Cornelis Huys moet zijn testament gemaakt hebben op 28 september 1691 bij de notaris Philips Basteels.

⁴ GAR. *Not. Prot. Ottho van Voorst*, 1437, no. 273.

⁵ Cf. boven blz. 157.

⁶ Vermoedelijk is zij geboren tussen 1640 en 1650; daar enkele doopregisters van de gereformeerde gemeente te Rotterdam ontbreken, is dit niet nauwkeuriger op te geven. Een zoon uit het eerste huwelijk van Susanna Huys, François van der Tijd, koopman, maakt, geassisteerd door zijn moeder en zijn aangehuwde vader, de heer Benjamin Furly, 3 maart 1707 als toekomstige bruidegom huwelijkske voorwaarden op met mejuffr. Anna van der Heym, toekomstige bruid (GAR. *Not. Prot. Arnoldus Meysterus*, 1223, no. 19).

⁷ GAR. *Not. Prot. Philips de Custer*, 1165, no. 102.

⁸ GAR. *Giftenboekje 1702-1705*, blz. 1195.

⁹ Deze Susanna Huys was 5 febr. 1682 geboren. Zij huwde 23 jan. 1704 met Mr. Johan Bartholomeus Faneuil.

LODEWIJK MEYER EN DIENS VERHOUDING TOT DESCARTES EN SPINOZA*

In 1921 besloot W. G. van der Tak een artikel 'De Ludovico Meyer' in het eerste deel van het *Chronicon spinozanum* met de vraag: 'Sed cur tam multa de Ludovico Meyer?' en gaf daarop ten antwoord: 'Quia nomen eius semper in honore sit oportet apud cultores Benedicti de Spinoza.' De keuze van mijn onderwerp is hiermede reeds verantwoord. Bovendien, Lodewijk Meyer trekt niet alleen de aandacht van iedere spinozist door de relatie waarin hij tot Spinoza gestaan heeft en door de bemoeienissen die hij gehad heeft met de uitgave van Spinoza's geschriften, maar ook kan van hem gezegd worden, dat hij in het culturele leven van de 17de eeuw in Nederland een sleutelpositie heeft ingenomen.

Wie weet welke projecten Meyer – niet zonder eerbij, en niet zonder succes – heeft trachten te verwezenlijken, wie de denkbeelden kent waarvoor hij warm liep, wie zich een beeld kan vormen van de aanhang die hij verwierf en de tegenstand die hij opwekte, diegene beschikt over enkele gegevens, die helpen kunnen een aspect van een periode in onze cultuurgeschiedenis te verstaan dat vergelijkbaar is met wat men in Frankrijk 'la querelle des anciens et modernes,' in Engeland 'the battle of books'¹ pleegt te noemen. Men versta mij goed. Ik voel niet de minste behoefte Lodewijk Meyer tot een belangrijk filosoof te bombarderen of hem wegens zijn letterkundige verdiensten te verheffen tot een figuur van het eerste plan; maar dat hij een leidende rol gespeeld heeft in het Nederlandse geestesleven van de tweede helft van de zeventiende eeuw is buiten kijf.

* Voordracht gehouden ter algemene vergadering van *Het Spinozahuis* te Rijnsburg op 30 mei 1953 en gepubliceerd in *Mededeelingen van wege het Spinozahuis*, XI, Leiden, 1954.

¹ *The Battle of the Books* (1704) is de titel van een satire van Swift. Over 'The background of the battle of the books' schreef R. Foster Jones in 1920 een baanbrekend artikel, herdrukt in *The seventeenth century. Studies in the history of English thought and literature from Bacon to Pope. By Richard Foster Jones and others writing in his honor* (Stanford University Press, California, 1951). Marjorie Nicolson schreef in haar inleiding: 'Mr. Jones first made clear to my generation that the English 'Battle' was no pale reflection of the French 'Querelle,' that it was, indeed, a peculiarly English Battle the background of which must be sought in science and philosophy rather than in belles-lettres'. Het Nederlandse pendant van deze beide twisten bezit ongetwijfeld een eigen karakter, zij het alleen al door een sterk theologische inslag.

Lodewijk Meyer heeft, met de vrienden waarmee hij in 1669 het kunstgenootschap 'Nil Volentibus Arduum' stichtte,¹ het Frans-classicisme vaste voet op ons toneel verschaft; in 1667 kregen zij het heft in handen wat het bestuur van de Amsterdamse schouwburg betreft.² De leden van Nil vertaalden ettelijke stukken van Corneille, Racine, en Molière en stelden theoretische verhandelingen op. Zo schreef Andries Pels twee dichterlijke wetboeken, *Q. Horatius dichtkunst op onze tijden en zeden gepast* en *Gebruik en misbruik des tooneels*;³ en zo werkten verscheidene leden mede aan een *Naauwkeurig onderwijs in de tooneel-poëzy en eenige andere deelen der kunst*, dat reeds in 1671 door Dr. Lodewijk Meyer en Dr. Moesman Dop nagezien en in één stijl gebracht was, maar pas in 1765, toen het genootschap allang ter ziele was, posthuum werd uitgegeven.⁴ Meyer schreef daarin over de indeling der hartstochten en over de vraag welke emoties de treurspelschrijver diende op te wekken bij de toeschouwers. Reeds de helden van Corneille handelden volgens een code, die grote overeenkomst vertoonde met de cartesische moraal. Zo is zowel volgens de wijsgeer als volgens de dichter de 'générosité' de hoogste deugd, zonder dat daarbij aan directe beïnvloeding gedacht mag worden: Corneille's *Cid* had het toneel reeds veroverd voordat te Leiden door Jan Maire het *Discours de la méthode pour bien conduire sa raison, & chercher la vérité dans les sciences. Plus la dioptrique, les météores et la géométrie, qui sont des essais de cete méthode* ter perse gelegd werd. De *editio princeps* van het *Discours de la méthode* draagt het jaartal 1637; een contract van de uitgave was 2 december 1636 opgemaakt. De *Cid* moet reeds vóór 1636 opgevoerd zijn.

In verscheidene Nederlandse litteratuur-geschiedenissen vindt men het tijdvak 1680–1715 behandeld onder het hoofd 'Begin van het tijdperk van verval, begin van het tijdperk van verfransing'. Een zeer somber beeld van de nefaste invloed van de werkzaamheden van 'Nil Volentibus Arduum' werd in 1921 aan de Sorbonne te Parijs voorgelegd door J.

¹ Deze vrienden waren: Mr. Andries Pels, Mr. Willem Blaauw, David Lingelbach, Johannes Antonides van der Goes, Ysbrand Vincent, Dr. Johannes Bouwmeester, Dr. Antonius van Copenol, Dr. Moesman Dop, Dr. Reynier Diephout en Denijs Wynants. Het aantal medici onder hen is groot, met Meyer meegeteld vijf; zij studeerden te Leiden of te Amsterdam, maar promoveerden allen te Leiden, daar het Athenaeum te Amsterdam niet het *jus promovendi* bezat. Antonides trok zich in 1671 terug, gekwetst door de kritiek die zijn medeleden van Nil op Joost van den Vondel, in wiens trant hij dichtte, durfden uitoefenen.

² Cf. J. te Winkel, *Geschiedenis der nederlandsche letterkunde van de republiek der vereenigde Nederlanden*, II, Haarlem, 1924, 442.

³ Eerste uitgaven resp. in 1677 en 1681.

⁴ Zie het 'Voorbericht van den uitgeever aan de beminnaars der nederlandsche tooneel-poëzy' van het *Naauwkeurig onderwijs in de tooneel-poëzy en eenige andere deelen der kunst, zo wel van de oude als hedendaagsche dichters*, Leiden, 1765.

Bauwens, toen deze daar promoveerde over *La tragédie française et le théâtre hollandais au dix-septième siècle. 1ère partie: L'influence de Corneille*. Bauwens en anderen met hem zien echter over het hoofd, dat de dichtsterlijke armoede, die zij ten onzent in de tweede helft van de zeventiende eeuw constateren, als een *défaute de qualité* opgevat kan worden, als de keerzij van een medaille. Dit tijdperk was (en niet alleen in Nederland) wat haar toonaangevende prestaties betreft weinig poëtisch, al bleven er – het zij toegeven – dichtsterlijke onderstromen. Maar dit was het geval, omdat een jong en enthousiast rationalisme het klare en heldere betoog boven de dichtsterlijke fantasie verkoos. De dichtsters van die tijd, schreef Paul Hazard in zijn meesterlijke studie *La crise de la conscience européenne*,

quand ils faisaient des vers, c'était pour y enfermer leur esprit géométrique. Ainsi la poésie mourut; ou du moins elle sembla mourir. Toute pénétrée d'intelligence, mécanique et sèche, elle perdit sa raison d'être. Il y eut, en ce temps-là, une foule de versificateurs: après la mort de La Fontaine, il n'y eut plus de poètes en France.

Een nieuwe vijand kreeg 'le génie créateur' in de zucht tot navolging:

On admira trop, pour ainsi dire, les chefs-d'œuvre que la génération précédente avait donnés à profusion. Les Corneille, les Racine, les Molière, eurent trop d'amis, trop de disciples; on pensa que ses grands hommes étaient dignes d'être imités, d'être copiés toujours: on crut qu'ils avaient employé des recettes, des secrets de l'art, et qu'il suffisait, de retrouver ces recettes, ces secrets, pour produire comme eux des beautés éternelles. Les vigoureux esprits qui se vantaient de ne respecter rien, de haïr les préjugés et la superstition, quand il s'agissait de littérature devenaient moutonniers; ils s'inclinaient devant les idoles; ils n'osaient pas toucher à la loi de la séparation des genres, ou à la règle des trois unités. Ils refusaient de croire aux démons ou aux anges; mais ils croyaient à Pindare, à Anacreon, à Theocrite, interprétés à leur mode; ils croyaient même à Aristote: non pas le philosophe, mais l'auteur de la *Poétique*, et comme tel, demi-dieu.¹

Evenwel op de bodem, die ongeschikt was voor een poëtische bloei, kon het proza gedijen. In deze tijd consolideert zich ook in Nederland een waardige, onopgesmukte, zeer puristische taal, geëigend om het wetenschappelijk betoog, de wijsgerige bespiegeling en het reisverhaal, zowel het werkelijke als het imaginaire,² weer te geven. Het *Naaauwkeurig onderwijs in de tooneel-poëzy* bevat een hoofdstuk 'Van den stijl van zeggen' (het is het negentiende en werd opgesteld door Dr. Moesman Dop), waarvan de eerste paragrafen ook op de prozastijl betrokken kunnen worden:

¹ P. Hazard, *La crise de la conscience européenne (1680–1715)*, Parijs, 1935, 352–3.

² Dit laatste, het imaginaire reisverhaal, ontwikkelt zich in genoemd tijdperk tot een machtig middel om de kritiek op eigen politieke, sociale en religieuze zeden en gewoonten op verbloemde wijze tot uiting te brengen.

Door den Stijl van Zeggen verstaan wij de manier, waar door wij onze gedachten met woorden uitdrukken.

Hier in zijn verscheidene regels aan te merken.

Ten I moet zij klaar en duidelijk zijn. Deeze wet verbiedt dan al het geen een reden eenigzins of duister of onverstaanlijk kan maaken, als zijn: Voor eerst, dubbelzinnigheid in de woorden en zaamenstellingen derzelven. Ten tweeden verouderde en versleetene woorden, gelijk bij voorbeeldt: te heim voor te huis, vermaazen voor bevelken,¹ winden voor waaijen en veel diergelijken meer. Ten derden, al te lange of ook al te korte perioden. Ten vierden, de onordentelijke plaatzing der woorden, wanneer het voorste achter en het achterste voor gesteld wordt. II. Wordt in Stijl van zeggen vereischt, dat hij zuiver zij, niet vermengd met eenige uitheemsche of onduitsche woorden, gelijk heden-daagsch bij veelen gedaan wordt, even als of onze Moedertaal niet rijk genoeg was om door eigene woorden onze vindingen krachtig en duidelijk uit te drukken.²

In 1654 heeft Lodewijk Meyer een herdruk verzorgd van J. Hofman's *Nederlantsche woordenschat dat is verduytschinge van uytheemsche woorden, die somtijds onder het Nederlandtsch gevonden worden* van 1650. Bij de derde druk (1658) bracht Meyer zijn plan ten uitvoer om de 'kunstwoorden' in een aparte rubriek onder te brengen; bij de vijfde druk, die in 1669 het licht zag, kwam terecht Meyer's naam op het titelblad en bestond *L. Meyer's Woordenschat* uit drie delen: 'I Bastaardwoorden, II Kunstwoorden, en III Verouderde woorden.' *L. Meyer's Woordenschat* bleef tot in de negentiende eeuw in gebruik; de twaalfde druk verscheen in 1805. Als bronnen voor zijn tweede deel gebruikte Meyer o.a. de werken van Simon Stevin, werken door de Kamer 'In Liefde Bloeiende' uitgegeven, geschriften van Hugo de Groot, en de vertalingen door A. L. Kok gemaakt van de werken van Fr. Burgersdijck. Meyer's bedoeling was, dat dank zij zijn kunstwoordenschat vele lieden geen nieuwe 'kunstwoorden' op eigen hand zouden behoeven

te smeeden en verdichten, dat slechts verwarring baart; maar die ghebruikende, welke reeds by den Konstlieveren in zwange zijn, meede de handen konnen slaan, om de Konsten en Weetenschappen den Landtghenooten in hunne moedertaale bekendt te maaken.³

En inderdaad met Meyer en diens bentgenoten, zoals Johan Bouwmeester, die een voortreffelijke, zeer puristische vertaling leverde van de west-Arabische roman *Het leven van Hai Ebn Yokdhan*,⁴ hebben velen

¹ Het woord 'maas' in de betekenis 'vlek' nog in het hedendaagse 'mazelen.'

² *Naaauwkeurig onderwijs in de tooneel-poëzy*, blz. 155-6.

³ *L. Meyers woordenschat*, sig.* 10^v-11.

⁴ Dcze Nederlandse vertaling van de vermaarde filosofische roman van Ibn Tophail, waarin de lichamelijke en vooral geestelijke ontwikkeling beschreven wordt van een knaap, die op een onbewoond eiland zonder enig menselijk contact opgroeit, en zowel tot het besef van de onsterfelijkheid van zijn ziel als van het bestaan van God door de kracht van zijn eigen redenering komt, verscheen te Amsterdam in 1672. Zij was ge-

XI. Frontispice van Lodewijk Meyer's *Woordenschat* (Amsterdam, 1669).

bequaamheid anhebraght, om in de overige Onderwijzingen met gheen ghe-meene stappen voort te loopen.

De gedachte, die Meyer hier uitspreekt, is kenmerkend voor zijn tijd. Zo schreef John Webster, een aanhanger van Bacon, in 1653 in zijn *Academiarum examen*:

Now for a Carpenter to spend seven years time about the sharpning and preparing of his instruments, and then had no further skill to imply them, were ridiculous and wearisome; so for Schollars to spend divers years for some small scantling and smattering in the tongues, having for the most part got no further knowledge, but like Parrats to babble and prattle, that whereby the intellect is in no way enriched, is but toylsome, and almost lost labour.¹

Het is dan ook geen wonder dat in dit tijdperk plannen voor kunstmatige talen gesmeed worden. Wanneer in 1662 te Londen de Royal Society gesticht wordt, dan streven de leden ernaar de resultaten van hun experimenten in een eenvoudige onopgesmukte taal 'without any prefaces, apologies or rhetorical flourishes'² met 'mathematical plainness'³ voor te dragen. De invloed, die de Royal Society gehad heeft op de modernisering van de prozastijl, mag dan ook niet onderschat worden.⁴ Enkelen, zowel in Engeland als op het continent, waren nog niet voldaan met de eis van een zeer heldere prozastijl zonder ornament of franje voor het wetenschappelijke betoog. Zij meenden dat de ondubbelzinnige taal van de wiskunde met haar cijfers, formules en symbolen, met haar *axiomata*, haar *propositiones* en *demonstrationes*, haar *scholia* en *corollaria*, toegepast op andere gebieden van wetenschap, ook daar de wiskundige zekerheid van de bewijsvoering zou kunnen brengen.⁵ Aan het slot van

¹ Geciteerd door R. Foster Jones, *The seventeenth century*, 147-8.

² Cf. *id.* 84.

³ Cf. *id.* 150.

⁴ R. Foster Jones schreef zijn artikel 'Science and English prose style in the third quarter of the seventeenth century' met de bedoeling aan te tonen, dat 'the first organized scientific body in England, the Royal Society, definitely adopted a linguistic platform which exerted a powerful influence on the style of its members even in writings other than scientific, and that the foremost exponents of the new style were members of this society and in most cases deeply interested in science' (*id.* 76). Hij illustreerde dit met de ingrijpende stilistische wijzigingen die J. Glanvill, onder invloed van de Royal Society, zijn *Vanity of dogmatizing* (ed. pr. 1661) deed ondergaan, toen hij deze verkort opnam in zijn *Essays on several important subjects in philosophy and religion* van 1676.

⁵ Men leze het opstel door Louis I. Bredvold, 'The invention of the ethical calculus,' aan de bundel ter ere van R. Foster Jones, *The seventeenth century*, bijgedragen. Afschrikwekkende voorbeelden van deze 'furor mathematicus' zijn de *Dissertatio de medicina ad certitudinem mathematicam evebenda*, Amsterdam, 1712, van de iatromechanist Yvo Gaukes, die lector in de wijsbegeerte te Groningen is geweest; en de *Inleiding tot de christelijke gods-geleerdheid*, Amsterdam, 1698, van de anti-spinozistische doopsgezinde koopman Adriaan Verwer, die in het 'sevende hoofddeel' daarvan een 'wiskunstige bevestiging' geeft, aan het slot nogmaals in een 'Analysis geometrica cap. 7' verduidelijkt. Bij S. J. Rigaud, *Correspondence of scientific men of the seventeenth century*, Oxford, 1841, I, 253, vindt men een brief in 1703 door Verwer aan D. Gregory geschreven over

zijn antwoord op de 'tweede tegenwerpingen' tegen zijn *Meditationes*, heeft Descartes op verzoek van de auteurs van deze *Objectiones secundae* (Marin Mersenne en anderen) de 'Rationes Dei existentiam et animae a corpore distinctionem probantes more geometrico dispositae'¹ gegeven.

Lodewijk Meyer had gaarne gezien dat Descartes een groter deel van zijn werk in deze synthetische stijl had overgebracht. Hoewel zich bewust tegen zo'n zware taak niet opgewassen te zijn, dacht Meyer er vaak over dit werk te ondernemen, maar andere zaken leidden hem af, zodat deze onderneming in 1663 nog maar weinig gevorderd was. Toen werd hij gewaar, dat Spinoza deel II en een stuk van deel III van Descartes' *Principia philosophiae* voor een leerling van hem (Johannes Casearius) 'more geometrico' had uiteengezet. Hij bewoog Spinoza ook deel I op deze wijze te behandelen en kreeg verlof het geheel, na de stijl wat verbeterd te hebben en na een voorrede opgesteld te hebben (waarvoor hij uitvoerige instructies van Spinoza ontving²), uit te geven: zo verschenen in 1663 *Renati Des Cartes principiorum philosophiae Pars I et II more geometrico demonstratae per Benedictum De Spinoza Amstelodamensem. Accesserunt ejusdem cogitata metaphysica in quibus diffiores, quae tam in parte metaphysices generali quam speciali occurrunt, quaestiones breviter explicantur*, het enige geschrift van Spinoza dat tijdens diens leven met vermelding van zijn naam het licht zag.³

de genoemde algebraïsche vergelijking, waarin D staat voor nomen Dei, f voor felicitas Dei, h voor homo, etc.

¹ Cf. Desc. *Oeuvr.* VII, 160-70.

² In een brief van 3 augustus 1663 te Voorburg geschreven; cf. *Opera*, IV, xv.

³ Wanneer men de 'Praefatio' van Ludovicus Meyer vergelijkt met Spinoza's brief van 3 augustus 1663, blijkt dat Meyer dociel de daarin vervatte voorschriften heeft opgevolgd. Een Nederlandse vertaling *Renatus Des Cartes Beginzelen der wijsbegeerte, I en II deel, na de meetkonstige wijze bewezen door Benedictus de Spinoza Amsterdammer. Mitsgaders des zelfs overnatuurkundige gedachten, in welke de zwaarste geschillen, die zoo in 't algemeen, als in 't byzonder deel der overnatuurkunde ontmoeten, kortelyk werden verklaart*, gemaakt door Pieter Balling, werd in 1664 door Jan Rieuwertsz. uitgegeven. Dit heeft Spinoza, die al spoedig de belangstelling voor Descartes-commentaar verloor, geen genoegen gedaan. Aan het slot van een brief aan Willem van Blijenberg schreef hij op 28 januari 1665: 'De opere verò super Cartesium nec cogitavi, nec ulterioorem ejus gessi curam, postquam sermone Belgico prodiit: & quidem non sine ratione, quam hic recensere longum foret' (*Opera*, IV, xxi, 133, rgl. 29-31). In deze brief aan de Dordtse pondgaarder, die Balling's vertaling bestudeerd had, verdedigde Spinoza de cartesïaanse opvatting, dat de menselijke wil zich wijder uitstrekt dan het menselijk verstand en bleef weigerachtig nadere inlichtingen te geven aangaande zijn oordeel over de vrije wil, hetwelk, naar hij Meyer in de voorrede had laten verklaren, niet overeenstemde met de opvatting van Descartes. Naar men weet, schreef Spinoza in zijn *Ethica*, dat de mensen slechts wanen dat zij vrij zijn (I, voorst. 36, aanhangsel), dat enkel die mens vrij genoemd zou kunnen worden, die zich geheel door de rede liet leiden (*Zedekunst*, IV, voorst. 38, betoging), en dat ligt boven de macht van de mens (cf. *Staatkundige verhandeling*, II, vii en viii). Ook zien wij Spinoza in zijn *Ethica* de menselijke wil en het menselijk verstand aan elkaar gelijk verklaren (*Zedekunst*, II, voorst. 49, toegift).

Bijzonder geslaagd is deze bewerking 'more geometrico' door Spinoza van Descartes' *Principia* niet. Zij werd niet met de nodige zorg afgewerkt, en hoewel Spinoza uitdrukkelijk liet weten soms Descartes' mening en niet zijn eigen weer te geven, werd zij toch geen getrouw exposée van de cartesiaanse gedachtegang; zij is slechts, met de bijgevoegde *Cogitata metaphysica*, interessant voor ons inzicht in de ontwikkeling van Spinoza's opvattingen.

Onder de 'opera posthuma' van Spinoza, die in 1677 naar Jan Rieuwertsz. te Amsterdam gestuurd werden, bevond zich de *Ethica ordine geometrica demonstrata*, terecht als Spinoza's hoofdwerk beschouwd. Bayle's mededeling, dat de voorrede voor *De nagelate schriften van B.D.S.*, die tegelijk met de *Opera posthuma* het licht zag, door Jarig Jelles werd opgesteld en door Lodewijk Meyer in het Latijn vertaald werd, behoeft niet betwist te worden.¹ *De nagelate schriften* geven, met uitzondering slechts van het *Compendium grammatices linguae hebraeae*, een volledige vertaling van de *Opera posthuma*. In het *Vervolg van 't leven van Philopater*, een scherpe satirische roman van 1697,² waarin beschreven wordt hoe Philopater, die opgevoed was in voetiaanse talmerijen en groot gemaakt in de verborgenheden der coccejanen tenslotte een waarachtig (dat is in dit geval een spinozistisch) wijsgeer werd, wordt de vertaling van de *Opera posthuma* aan Jan Hendrik Glazemaker toegeschreven;³ wat ongetwijfeld juist is, al hebben, gelijk wij weten uit de bewaard gebleven briefwisseling van Spinoza, ook anderen aan het tot stand komen van deze vertaling medegewerkt.⁴

Niettegenstaande zijn bewondering voor geschriften 'more geometrico', heeft Meyer zich niet van deze synthetische stijl bediend maar van wat hij noemde de analytische stijl, toen hij in 1666 zijn zoveel gerucht verwekkende *Exercitatio paradoxa Philosophia S. Scripturae interpres* te Eleutheropoli (Vrystadt, bekende schuilnaam voor Amsterdam) liet drukken. Daarin wordt 'apodicticè' ('op een betoogende wijze') aange-toond: 'veram Philosophiam infallibilem S. Literas interpretandi normam esse' – 'dat de ware Philosophie d'onfeylbare regelmaet van de H. Schrift uyt te leggen, en te verklaren is.' De Nederlandse vertaling, die het jaar daarop onder de titel *De philosophie d'uytleghster der H. Schrifture. Een*

¹ OD. IV, 164 b. Cf. beneden blz., 185, n. 3.

² Men zie over deze sleutelroman, waarin de held tot het spinozisme komt na zich afgewend te hebben van de theologische opvattingen van de calvinist G. Voetius en van de foederaal-theoloog J. Cocceius, in welke hij was opgevoed: beneden blz. 198.

³ Zie beneden blz. 259–60.

⁴ Spinoza schreef, naar men veronderstelt in het voorjaar van 1665, aan Johannes Bouwmeester: 'quod ad 3am partem nostrae philosophiae attinet, ejus aliquam brevi vel tibi, translator esse vis, vel amico de Vries mittam' (*Opera*, IV, xxviii, rgl. 19–21).

wonderspreuckigh tractaet uitkwam, zal door Meyer zelf gemaakt zijn; zij vertoont die vrijheid in de bewerking, die slechts een auteur zich veroorloven kan.

Men weet dat Descartes in zijn *Discours de la méthode* een gestileerde autobiografie gaf. Hij beschrijft zijn eigen geestelijke ontwikkelingsgang en verhaalt hoe hij, het Jezuiten-college te La Flèche verlaten hebbende (waar men hem niet minder achtte dan zijn medeleerlingen van wie sommigen reeds de plaatsen van hun meesters gingen innemen), bevond, dat hij nog maar zeer weinig nuttigs geleerd had. Meyer, hieraan gedachtig, schrijft in de 'Prologus' van zijn *Philosophia S. Scripturae interpres* (die wij citeren in de Nederlandse vertaling):

Want na dat wy, de loopbaen van de studie der Academie ten eynde gelopen, en de kennis soo der hoge Faculteyten, gelijk men hen noemt, als der andere Philosophische leeringen, om daer meê onse begeerte, en die van onse vrienden te voldoen, gevat hebbende, weêr t'huys gekomen waren, om van nieuws bij ghelegentheydt t'erkaeuwen, en ernstelijck in de schael der waarheydt t'overwegen, soo die dingen, de welcken wij in 't geheel beloop van die tijdt uyt de geleertste lessen onser voortreffelijckste Leermeesters, hadden gevat, als de geen, die wy uyt het doorleesen van de verstandigste Boecken der vermaertste Autheuren, en uyt het besichtigen van hun geschriften hadden begrepen; soo heeft het ons goet ghedacht eerstelijck het gemoedt tot de Theologie te keeren, als de gene, die alle d'andere wetenschappen verre overtreft, dewijl sy de wegh van heyliglijck en saliglijck te leven aen de menschen toont, en hen tot d'eeuwige welstant en saligheydt der zielen, boven de welcke niets beter en wenschelijcker is, kan gheleyden.¹

Met de theologie is het helaas kwalijk gesteld. De dogmatische theologen zijn onderling in vele secten verdeeld. Voorts zijn er sceptici, die openhartig belijden

dat, is't niet alle, ten minsten het meestendeel van hun saecken, die de Christelijke Godtsdienst aengaen, alleenlijck waerschynelijck uyt de heylige Schrift gehaelt en afgeleydt zijn.²

'Dewijl ick dan bemerckte,' schrijft Meyer verder in deze 'Voorreden' van *De philosophie d'uytleghster der H. Schrifture*,

dat het soo elendiglijck met de Theologie, de Princes der Wetenschappen, gestelt was, dat haer Leeraers, Oeffenaers en Benaerstigers in sulck een eng parck gedrongen waren, en ick en zy in soo groote golven van onseckerheden en twijffelingen versoncken lagen, soo begon ick in mijn gemoedt t'overwegen of men niet d'oorsprong en bron deser qualen sou konnen ontdecken, en of 'er geen hoop van boven te komen sou verschijnen, en geen middel voorkomen, om daer uyt te geraecken. Terwijl ick met alle mijn gedachten besich was in dese dingen t'ondersoecken, quam my daer door de seer edele en weêrgade-

¹ *De philosophie d'uytleghster der H. Schrifture*, 'Voor-reden,' sig.* 2v.

² *Id.* sig.* 3.

loose Heer, Renatus Descartes,

*Die d'eerst' de Waerheydt, die veel eeuwen in de golven,
Van dicke duysternis en nevel was bedolven,
En niet te nadren scheen, maer deerlijk lagh versmacht,
Weêr beeft ten toon ghestelt, en in het licht ghebracht,*

de Philosophie van haer grondtvest selve wêer opgerecht, en van soo veel en soo groote gebreecken, daer af sy kriede, gesuyvert, en in haer eigen en naturelijke glans herstelt heeft; namelijk een ernstige verwerping aller vooroordelen, en geen ding toe te stemmen, en te bevestigen, 't en waer men 't klarelijk en onderscheidelijk bevat hadt. Ick heb lange tijdt en dickwijls by my self ernstelijck overwogen, of aen my in de Theologie, gelijk aen hem in de Philosophie, vrystaen en dienstig zijn sou, al't geen, dat in twijffel getrocken sou kunnen worden, in twijffel te trecken, en dit terstondt als valsche te verwerpen, tot dat ick eindelijck tot iets, dat vast en bestendig in de Theologie is, daer op ick veiliglijck mijn voet sou kunnen vesten, gekomen sou zijn.¹

Waarop Meyer dan tot het besluit kwam, dat hem zulks vrij stond; en Descartes' voetstappen drukkende, nam hij zich voor alles in de theologie wat hem maar enigszins onzeker of twijfelachtig toe scheen te verwerpen. Vervolgens vertoonde zich al spoedig aan Meyer, op zoek naar het theologisch 'cogito ergo sum,'

d'eerste van alle d'uytspraecken in de Theologie, namelijk *dat de Boecken van 't Oude en Nieuwe Testament 't onfeylbare Woordt van d'almachtige Godt is*. Want indien yemant oock dit wilde verwerpen en wech doen, soo sou hij buyten de palen van de Theologie springen, en niet met de Theologische redenen, dat is met d'autoriteyt, uyt de Schrift gehaelt, maer met historische, en van elders gehaelde argumenten getoont en overtuygt moeten worden; en op hem sou dese Aristotelische reden passen, *Dat men niet tegen de geen, die de beginselen loghent, moet disputeeren*.²

Het 'cogito ergo sum', deze aanvechtbare, maar geniale, vondst door Descartes in zijn *Discours de la méthode* en in zijn *Meditationes* in meeslepende betogen ontwikkeld, is echter een vaststelling van een geheel andere orde dan wat Meyer in een betoog van luttele regels als axioma poncort – te weten dat buiten de autoriteit van de H. Schrift geen theologie bestaanbaar is. Meyer mag zijn *Philosophia S. Scripturae interpres* modeleren naar het *Discours de la méthode*, dat verhindert hem niet daarin iets te ondernemen dat Descartes met afgrijzen vervuld zou hebben, had hij er kennis van kunnen dragen. Descartes meende, dat enkele overtuigingen van de christelijke godsdienst, zoals het bestaan van God en het reële onderscheid tussen ziel en lichaam, en door middel van de rede en door goddelijke openbaring gekend konden worden;³ maar hij heeft geenszins gewild, dat zijn methode op de theologie toegepast zou worden.

¹ *Id.* sig.* 3v-4.

² *Id.* sig.** 1.

³ Men lette op de ondertitel van de *Meditationes de prima philosophia: in quibus Dei existentia et animae humanae a corpore distinctio demonstrantur*.

Deze methode mocht alleen in de wetenschap gelden en de theologie behoorde volgens Descartes niet tot het gebied van de wetenschap. Het 'lumen fidei' openbaarde zaken, die men met het verstand onmachtig was te omvatten. Geloof was dan ook niet een zaak van het verstand, maar van de wil. In een artikel 'Le songe cartésien' vestigde Jacques Maritain er de aandacht op, hoe Descartes het geloof veilig wilde stellen door het te isoleren van het verstand, onderscheid makende tussen heldere begrijpelijke zaken, die het object zijn van de wetenschap, en duistere onbegrijpelijke zaken, die slechts door openbaring gekend kunnen worden. En Maritain schrijft dan, wijzend op de fatale consequentie van deze door Descartes gewilde onderscheiding:

Descartes a cru sauvegarder la foi ... en suspendant à l'incompréhensible et infinie toute-puissance du Dieu qui ne saurait ni se tromper ni nous tromper, à la fois le domaine humain de la science et le domaine divin de la révélation, mais comme deux domaines absolument disjoints, et sans contact, de manière à soustraire *entièrement* le domaine divin aux atteintes de notre entendement.¹

Deze voorstelling van de felle Katholiek Jacques Maritain, in wiens ogen het cartesianisme een zonde van het Franse volk was, is ietwat te schrill; zij dient verzacht en aangevuld te worden met wat anderen (ik denk allereerst aan Gouhier en Jaspers en wil ook onze landgenote Cornelia Serrurier noemen) over Descartes' geloof hebben geschreven.²

In de voorrede (toegeschreven dus aan Jelles en Meyer) voor Spinoza's *Opera posthuma* wordt gezegd, dat het voornaamste van hetgeen Spinoza in boek IV en V van de *Ethica* opnoemt als voorschriften van de rede of het verstand, 'voor zo veel de regel van wel te leven, en het opperste Goet der menschen betreft,' overeenkomt met wat door Christus, onze Zaligmaker, en de Apostelen geleerd werd. En ten bewijze daarvan worden dan verscheidene bijbelplaatsen aangehaald. Eén moeilijkheid bleef echter en wel verschil tussen hetgeen Spinoza in zijn *Ethica* leerde over de 'amor intellectualis Dei', en de strenge scheiding die hij in zijn *Tractatus theologico-politicus* trekt tussen 'fides' en 'filosofia', waarbij de 'fides' als een plicht van gehoorzaamheid aan de goddelijke bevelen wordt

¹ J. Maritain, *Le songe de Descartes*, Parijs, 1932, 110-1. Cf. boven blz. 63.

² H. Gouhier, *La pensée religieuse de Descartes*, Vrin, 1924. Karl Jaspers, *Descartes und die Philosophie*, Berlijn, 1948, hst. III. Cornelia Serrurier, *Descartes leer en leven*, 's-Gravenhage, 1939, hst. XIII; dit hoofdstuk werd onder de titel 'Descartes, l'homme et le croyant' opgenomen in de herdenkingsbundel *Descartes et le cartésianisme hollandais*, onder auspiciën van het Maison Descartes te Amsterdam in 1951 met het jaartal 1950 uitgekomen, terwijl bij dezelfde uitgevers (Presses universitaires de France, Editions françaises d'Amsterdam), eveneens onder patronage van het Maison Descartes, een Franse vertaling van het gehele werk van Cornelia Serrurier verscheen onder de titel *Descartes, l'homme et le penseur*.

opgevat.¹ 'Men kan niet ontkennen,' zo lezen wij in de 'Voorreeden' van *De nagelate schriften van B.D.S.*,

dat het geen, 't welk nu van de Christelijke Godsdienst uit de heilige Schrift getoont is, tegen dit schijnt te strijden, 't welk onze Schrijver in zijn godgeleerde en staatkundige Verhandeling zich voorgesteld heeft te tonen; te weten, dat de Godsdienst alleenlijk in gehoorzaamheid bestaat, en dat d'uitvorrssching der waarheid van 't geen, dat de Schrift onderwijst en getuigt, of de betrachting van daar af zuiver verstandelijke en evenmatige bevattingen te verkrijgen, in de zelfde geen plaats heeft.²

Deze moeilijkheid wordt dan weggenomen door te veronderstellen, dat Spinoza bepaalde redenen had aldus in de *Tractatus theologico-politicus* te schrijven, en dat hij daarom toch wel de verstandelijke Godsdienst erkende:

Daar by, wie weet niet dat het met ons menschen in dier voegen is gestelt, dat wy nootzakelijk eerst tot zulk een stant geraken, dat wy slechts door gehoorzaamheit, en niet door kennis, geleid kunnen worden, ja dat zeer veel menschen hun leven lang in dusdanige stant blijven?³

Descartes, zagen wij, wordt in de *Philosophia S. Scripturae interpres* geprezen en nagevolgd; maar wij zijn er vast van overtuigd, dat het werkje door Descartes zonder genade veroordeeld zou zijn. Wat blijkt nu in de *Philosophia S. Scripturae interpres* van Meyer's verhouding tot Spinoza; en weten wij ook hoe Spinoza over Meyer's paradoxale verhandeling heeft geoordeeld? Iedere Spinoza-kenner weet, dat de 'Epilogus' van de *Philosophia S. Scripturae interpres* besluit met de vroegst bekende zinspeling op Spinoza's *Korte verhandeling van God, de mensch en deszelfs welstand*, welke verhandeling ons slechts overgeleverd bleef in een Nederlandse vertaling, ontstaan in de Amsterdamse vriendenkring van de wijsgeer. Meyer eindigde zijn 'Nareden' aldus:

Voegh hier by dat'er geen kleyn hoop verschijnt, van dat de heerschappy der Philosophie in dese tijden, in de welcken dese haer grootste oprechter en voortplanter, Renatus Descartes, de geletterde Werelt voorgelicht, en door sijn voorbeeld voorgegaen heeft, van anderen, die sijn voetstappen sullen willen navolgen, wijdt en breedte uytgebreydt, en soodanige dingen van Godt, van de redelijke ziel, van der menschen opperste gelucksaligheyt, en van diergelijke andere dingen, tot de verkryging van 't eeuwigh leven behoorende, in 't licht gebracht sullen worden, de welcken in de verklaringh en uytleggingh

¹ *Tractatus theologico-politicus*, XIII, 'Ostenditur, Scripturam non nisi simplicissima docere, nec aliud praeter obedientiam intendere; nec de divina natura aliud docere, quam quod homines certa vivendi ratione imitari possunt' en XIV, 'Quid sit Fides, quinam fideles; Fidei fundamenta determinantur, et ipsa a Philosophia tandem separatur.'

² *De nagelate schriften van B.D.S.*, Amsterdam, 1677, sig.***** 3.

³ *Id.* sig.***** 3v.

der Heylige Schrift volkome macht en heerschappy sullen bekomen, en een effe en rechte wegh banen en bereyden, daer door Christus Kerck, dus lang verdeelt, en door gedurige twisten en verdeeltheden gescheurt, sich weêr op een sachte wijze in vrientschap en liefde mach vereenighen en te samen komen; in voegen dat sy, met sijn enghste en sachtste banden ghebonden, voortaan in eenigheyt, en eenmoedigheyt op dese aerde mach bloeyen, groeyen en sterck worden, en d'andere volcken, die noch vreemt en afgescheyden van haer zijn, tot haer schoot trecken en aenlocken, en sy eyndelijck met volmaeckte saligheyt in de hemelen verheerlijckt worden.¹

Aan de verwachtingen hier uitgesproken over de goede invloed van Spinoza op de bloei van en de eenheid in de christelijke godsdienst, heeft het spinozisme niet beantwoord. Dat Meyer Spinoza geheel zag als voortzetter van het werk van Descartes, getuigt niet van een juist inzicht; maar dat Meyer in 1666, slechts Spinoza's *Korte verhandeling* en diens bewerking van deel I en II der *Principia* kennende, die mening was toegeedaan, is niet bevreemdend. Zij bleef nog lang opgeld doen; Hegel beschouwde het 'Spinozismus' nog als 'Vollendung des Cartesianismus'.

Wij weten niet veel van Spinoza's reactie op de *Philosophia S. Scripturae interpretes*. Spinoza was veel flegmatieker van aard dan Descartes, die in Spinoza's plaats waarschijnlijk Meyer als ontrouwe discipel verloochend zou hebben (zoals Descartes deed ten opzichte van Henricus Regius na de publicatie van diens *Fundamenta physices* in 1644). Dat na het verschijnen van de *Philosophia S. Scripturae interpretes* de vriendschap tussen Spinoza en Meyer bekoelde – gelijk sommige Spinoza-kenners veronderstellen – is zeer wel mogelijk; wij weten althans van geen briefwisseling na die datum. Maar Meyer, hoezeer ook in beslag genomen door de werkzaamheden voor 'Nil Volentibus Arduum', door de kuiperijen om de regering van de Amsterdamse schouwburg, alsook door een vinnige pamflettenstrijd die in 1677 tussen de Amsterdamse doktoren woedde,² zal in 1677 zeker voldoende belangstelling gehad hebben om zich te bemoeien met de uitgave van Spinoza's nagelaten werk.³ Maar hij en zijn vriend hadden,

¹ *De philosophie d'uytleghster der H. Schrifture*, 136 (= 139).

² Deze twist ontbrandde oorspronkelijk tussen dokter B. van Dortmont enerzijds en anderzijds Fr. Ruysch, praelector in de anatomie, en de chirurgijn Andries Boeckelman. In UBA. vindt men verscheidene pamfletten op deze twist betrekking hebbende, tezamen gebundeld onder no. 1391 C 3 en 4. Meyer en Bouwmeester kozen de partij van Ruysch-Boeckelman; in het pamflet *Horrel in de wacht* wordt geïnsinueerd, dat Bouwmeester 'Boeckelmans boeckjens' opstelde; in het pamflet *Tweede onschult...* wordt gesneerd op Lodewijk Gluipert op de Bierkay.

³ Ik ben niet geneigd om met Carl Gebhardt (cf. diens *Baruch De Spinoza sämtliche Werke, II, Theol.-pol. Traktat, XXIII*, en diens *Spinoza opera*, Heidelberg, z.j., II, 312, n. 6) de meest gangbare opvatting, dat Lodewijk Meyer betrokken was bij de uitgave van Spinoza's nagelaten werk, te verlaten. Daarentegen schijnt het bericht van Johannes Colerus, dat een medicus L. M. van Amsterdam de enige getuige geweest zou zijn van de laatste ogenblikken van Spinoza en van die gelegenheid gebruik gemaakt zou hebben om zich op onrechtmatige wijze enkele zaken toe te eigenen (cf. J. Freuden-

gelijk de 'Praefatio' van de *Opera posthuma* ten duidelijkste toont, meer sympathie voor de Spinoza van de *Korte verhandeling* en de *Ethica* dan voor de auteur van de *Tractatus theologico-politicus*. De *Philosophia S. Scripturae interpres* verwekte veel rumoer, maar er werd meer tégen dan vóór geschreven. Zo schreef Balthasar Bekker in 1668 in zijn *De philosophia cartesiana admonitio candida et sincera* (dat opgesteld werd om te bewijzen, dat men niet beducht behoefde te zijn voor de cartesische filosofie en dat de *Classis Leovardiana* ten onrechte op 6 april 1668 een *gravamen* tegen de 'schadelijke nieuwigheden' van Descartes had doen uitgaan) over het verfoeilijk leerstuk van een zeker onbekend schrijver, die zich een cartesische filosoof vermat te noemen. Gelukkig hadden de heer Wolzogen, 'een groot Theologant, en geen klein voorstander, hoewel geenszins gesworen leerling van Descartes,'¹ de Franeker hoogleraar Nicolaas Arnoldus e.a. in tegenschriften de anonieme auteur al zijn krachten ontnomen. De filosofie en de theologie moesten ieder binnen hun eigen palen blijven; in de theologanten was het niet te dulden, dat zij zich inlieten met het bewijzen van het bestaan van een redelijke of een onredelijke ziel, of van de stilstand der aarde en de omloop van de zon; de filosofen van hun kant moesten afblijven van de verborgenheden van de aanbiddelijke Drieëenigheid, van 'des Heeren Jezus menschwerdinge' enz.:

Maar hoewel nu de Filosofie hare eigene Beginsselen of gronden heeft, van de Theologische onderscheiden zijnde: nochtans en kunnen die elkanderen niet tegenstrijdig zijn; also geen waarheid tegen waarheid, nochte 't een goet tegen t'ander strijden kan. En God is so wel d'Auteur der Reden als der Openbaringe, even als hy is de bron en oorspronk alles goeds.

thal, *Die Lebensgeschichte Spinoza's in Quellenschriften*, Leipzig, 1899, 94), niet betrouwbaar. W. Meyer heeft in een artikel, 'Dr. Schuller en B. de Spinoza,' *De navorscher*, 1897, 605-8, getracht aan te tonen, dat wij Georg Hermann Schuller moeten houden voor degene die getuige was van Spinoza's overlijden. Inderdaad heeft Schuller blijkens zijn briefwisseling met Leibniz bemoeienissen gehad met de nagelaten schriften van Spinoza en het is dan zeker ook opmerkelijk, dat men onder de voorlopige inventaris van Spinoza's bezittingen, nog op de sterfday opgemaakt, de voornamen van Schuller vindt, doorgestreepd echter; wat W. Meyer verklaart door te veronderstellen, dat Schuller, voordat het document getekend werd, naar Amsterdam vertrokken was. Aan Leibniz schreef Schuller op 13 november 1677 dat hij Spinoza's manuscripten 'ante et post ejus obitum' stuk voor stuk doorzocht had (Ludwig Stein, *Leibniz und Spinoza*, Berlin, 1890, 289; cf. Freudenthal, *op. cit.* 296). Een hoogstaand karakter schijnt Schuller niet bezeten te hebben (cf. Meinsma, *Spinoza en zijn kring*, 385). Toch doen wij het beste de beschuldiging uit de ook op andere punten niet zeer betrouwbare *Korte, dog waaragtige levens-beschrijving van Benedictus de Spinoza* door Colerus, aan het adres van L.M., te vergeten en haar niet over te hevelen naar Schuller.

¹ *Bericht Aangaande de filosofie Van Des Cartes* (vertaling door Bekker's zoon, Johannes Henricus, van *De philosophia cartesiana admonitio candida et sincera*, opgenomen in *De Friesche godgeleerdheid van Balthasar Bekker*, Amsterdam, 1693) blz. 691. Zie voor Wolzogen, beneden, blz. 188 en J. J. Poortman, *Repertorium der Nederlandse Wijsbegeerte*, Amsterdam, 1948, 400a.

De maxime, dat geen waarheid tegen waarheid kan strijden, is even onweerlegbaar als moeilijk toepasbaar. Als wij zien, dat Bekker en zijn consorten niet willen, dat de filosofen raken aan de calvinistische dogmata, maar er geen bezwaar tegen hebben, dat katholieke dogmata, als dat van de transsubstantiatie, openlijk tegenstrijdig aan de filosofie en dus geenszins waarachtig worden verklaard, dan schijnt het 'geen waarheid kan tegen waarheid strijden' toch tot arbitraire uitspraken te voeren.

Met deze stelregel werd zeer veel geschermd in de geschriften die in de tweede helft van de zeventiende eeuw de verhouding van rede tot geloof trachtten te bepalen. In 1686 verwekte een disputatie *De recta ratiocinatio* door Gisbert Wessel Duker, neef en leerling van de hoogleraar H. A. Roëll, te Franeker verdedigd, waarvan de achtste stelling luidde dat geen waarheid met waarheid kon strijden en dat de rede het gezag van de H. Schrift moest stutten, zeer veel krakeel.¹ Duker en zijn oom Roëll werden aangevallen zowel door anti-cartesianen als door lieden, die wel wilden weten van de cartesische filosofie maar niet van de vermenging van theologie en filosofie.² Wat Duker en Roëll voorstonden, namelijk dat het gezag en de goddelijkheid van de H. Schrift 'nonnisi ex ratione adstrui posse',³ is nog weer wat anders dan wat Meyer in zijn *Philosophia S. Scripturae interpres* wilde aantonen; te weten, dat de rede de onfeilbare regelmaat is tot het verstaan van de H. Schrift. Meyer's stelling ging in tegen de opvatting van de gereformeerden, dat de Schrift door de Schrift verklaard moet worden, en tegen de opvattingen van zowel remonstranten als socinianen, die beiden onderscheid maakten tussen heldere en duistere schriftuurplaatsen; volgens de socinianen moest de rede in het bijzonder bij de duistere schriftuurplaatsen verlicht worden door de heilige geest, volgens de remonstranten konden slechts de heldere schriftuurplaatsen begrepen worden zonder bijstand van de heilige geest.⁴

Het axioma, dat de Schrift door de Schrift verklaard moet worden, vindt men o.a. bij de calvinist Marcus Fridericus Wendelinus in diens *Christianae theologiae libri II*. Lodewijk Meyer heeft zijn krachten beproefd op het vertalen van een godgeleerd werk van Wendelinus, want in het 'De vertaaler an den Leezer' van Meyer's in 1656 verschenen vertaling van de *Medulla theologiae* van Guilelmus Amesius lezen wij:

¹ Cf. *Bibliothèque universelle et historique*, VI, 1687, blz. 422-503; en J. van Genderen, *H. Witsius*, diss. Utrecht, 1953, blz. 183.

² Tot laatstgenoemde categorie behoorde de Franeker hoogleraar U. Huber.

³ Cf. de *Dissertatio apologetica de S. Scripturae auctoritate & de divinitate contra virum amplissimum D. Ulricum Huberum Frisorum Curiae Exsen.* van G. W. Duker met de ondertitel *Qua ostenditur, eam nonnisi ex Ratione adstrui posse* (aanwezig in UBU.).

⁴ *Philosophia S. Scripturae interpres*, XVI.

Zo schoon een werk wordt u nu medeghedeelt van een, die an Wendelinus Ghódtgheleerdtheit gesmaakt hebbende de moeyelijkheid in 't vertaalen van dusdaanighe stóffen, ghaern die last van zijn hals zoude gheschooven hebben; hadde zijner vrienden vriendelijk verzoek gheweighert, en zijner Landtsluiden nut verzuimt kunnen worden, met eenighe schijn van reden.¹

In ieder geval, Meyer ontgroeide aan de opvattingen van Wendelinus, gelijk hij ook ontgroeide aan die van de puritein Amesius en aan die van Arnold Senguerd, aan wie Meyer in 1656 zijn *W. Amexes mergh der ghohgheleerdtheit* opdroeg. Arnold Senguerd, die te Leiden onder Fr. Burgersdijck en te Franeker onder Amesius studeerde, werd hoogleraar te Utrecht en in 1648 de opvolger van Casper Barlaeus aan het Athenaeum te Amsterdam.² Lodewijk Meyer zal te Amsterdam bij Senguerd college gelopen hebben, voordat hij zich 19 september 1654 te Leiden als student liet inschrijven.

Men heeft aan de predikant-hoogleraar Ludovicus Wolzogen, die in 1668 te Utrecht twee boeken *De scripturarum interprete contra exercitatore paradoxum* liet verschijnen, verweten, dat diens bestrijding van de *Philosophia S. Scripturae interpres* maar een kwasi-bestrijding was. Wie echter het dichtst bij het standpunt van Meyer stond, was niet Wolzogen, maar Lambert van Velthuysen, arts te Utrecht en evenals Wolzogen lid van het zogenaamde college der scavanten dat cartesiaans-coccejaans georiënteerd was en een tijdlang onder leiding van de Utrechtse hoogleraar Fr. Burman bloeide.³ Van Velthuysen besloot een *Dissertatio de usu rationis in theologia* met een uiteenzetting van de 'Sententia auctoris anonymi' en hoe volgens deze

norma fidei non sunt voces & verba Scripturae, sed verborum & vocum sensus; qui cuique tunc demum norma est, quando est perceptus, atque adeo, quando est clarus & perspicuus.⁴

Van Velthuysen bekende, dat, zo hij al enige bezwaren tegen de 'exercitatio paradoxa' mocht hebben, deze van gering gewicht waren.⁵

¹ Wij weten uit een opdracht door de uitgever Johannes Elsevier aan Johannes Cocceius, hoogleraar in de godgeleerdheid te Leiden, van een Latijnse uitgave van *Marci Friderici Wendelini christianae theologiae libri II*, die in 1656 het licht zag, dat een 'versio in linguam Belgicam' verschenen is.

² Cf. C. Burmannus, *Trajectum eruditum*, Utrecht, 1738, 355-7; *Gedenkboek van het Athenaeum en de Universiteit van Amsterdam 1632-1932*, 674. J. Banga klaagt erover, in zijn *Geschiedenis van de geneeskunde en van hare beoefenaren in Nederland*, Leeuwarden, 1868, 372, dat Senguerd in zijn natuurkundige denkbbeelden geheel bevangen was door de mechanische voorstellingen van Cartesius; ik vond geen sporen van cartesiaanse invloed op metafysisch gebied bij A. Senguerdus.

³ Men zie het artikel van J. Hartog, 'Het college der scavanten te Utrecht,' *De Gids*, 1876, II, 76-114.

⁴ *Lamberti Velthuyssii ultrajectini opera omnia*, Rotterdam, 1680, I, 157a-157b.

⁵ *Id.* I, 157a.

Met veel meer kritiek dan tegenover Meyer stond Van Velthuysen tegenover Spinoza, met wie hij persoonlijk omgang heeft gehad. In Van Velthuysen's *Opera omnia* vindt men een *Tractatus de cultu naturali, et origine moralitatis. Oppositus Tractatui theologico-politico & operi posthumo B.D.S.*¹ Een brief, die Van Velthuysen aan zijn vriend, de Rotterdamse chirurgijn Jacob Ostens² schreef, gaat geheel over de *Tractatus theologico-politicus*. De Rotterdammer legde deze brief aan Spinoza voor. Spinoza trachtte daarop Ostens duidelijk te maken, dat Van Velthuysen ten onrechte vreesde, dat in *Tractatus theologico-politicus* de goddelijke vrijheid beknot werd en aan het fatum onderworpen. Uit deze briefwisseling blijkt voorts, dat Spinoza zich niet wilde scharen aan de zijde, noch hoopte op de instemming, van hen die de rede de uitlegster der Schrift noemden.³ De ironie van het lot heeft echter gewild, dat in 1674 Spinoza's *Tractatus theologico-politicus* en Meyer's *Philosophia S. Scripturae interpret* zowel tezamen werden uitgegeven,⁴ als tezamen getroffen door een verbod van het hof van Holland, Zeeland en Westfriesland.⁵ Bij hetzelfde plakkaat werd ook het 'fameuse boek van Hobbes genaemt "Leviathan"' verboden; geheel ten onrechte heeft men de Nederlandse vertaling van Hobbes' *Leviathan*, in 1667 te Amsterdam verschenen, wel aan Van Velthuysen toegeschreven. Tot Lodewijk Meyer richtte Spinoza vanuit Rijnsburg, de 20ste april 1663, een brief *De infinito*; het lijkt mij dat Stanislaus von Dunin Borkowski verkeerd zag, toen hij beweerde dat Spinoza's brief geschreven werd speciaal met het oog op een *Disputatio de finito & infinito* van Lambert van Velthuysen, waarin Descartes' gevoelens over beweging, ruimte en lichaam werden verdedigd.⁶ Wel gelijk had m.i. Von Dunin Borkowski toen hij de *Disputatio philosophica inauguralis de materia ejusque affectionibus motu et quiete*, waarop Meyer 19 maart 1660 in de wijsbegeerte promoveerde, weinig belangrijk achtte.⁷ Ik heb dit wijsgerig proefschrift van Meyer, die, naar men weet, een dag later, 20 maart 1660, ook in de medicijnen promoveerde,⁸ in het *Nederlands*

¹ *Id.* II, 1363-1570.

² Zie voor Ostens: K. O. Meinsma, *Spinoza en zijn kring*, 's-Gravenhage, 1896, 228, 341, 349, 449.

³ Spinoza schreef aan Ostens over van Velthuysen: 'Porro non etiam video, cur dicit, me existimare, omnes eos pedibus in meam sententiam ituros, qui negant, Rationem et Philosophiam esse Scripturae interpretem, cum ego tam horum, quam Maimonidae sententiam refutaverim' (*Opera*, IV, xliii, 225, rgl. 1-4).

⁴ Cf. A. van der Linde, *Benedictus Spinoza. Bibliografie*, 's-Gravenhage, 1871, no. 7.

⁵ Zie W. P. C. Knuttel, *Verboden boeken in de republiek der Ver. Nederlanden*, 's-Gravenhage, 1914, nos. 309, 391.

⁶ Dunin, IV, 26.

⁷ *Id.* III, 159. Men vindt de *Disputatio* herdrukt in het *Chronicon spinozanum*, II, 's-Gravenhage, 1922, 185-95.

⁸ *De calido nativo ejusque morbis*. Meyer droeg dit proefschrift op aan de hoogleraar

cartesianisme vergeleken met contemporaine dissertaties waarin ook over stof, beweging en rust gesproken wordt en daarbij moeten constateren, dat Meyer's dissertatie in genen dele uitblinkt en, ondanks enkele cartesisaanse definities, voor zijn tijd niet een bijzonder modern geschrift was.¹ Spinozistisch zijn Meyer's opvattingen over beweging en rust ook niet; trouwens de enkele regels door Spinoza in diens *Ethica* over beweging en rust gegeven waren niet anti-cartesiaans² en een oplossing betreffende het probleem van de beweging en rust die hem zelf bevredigde, heeft Spinoza niet gevonden, althans niet uitgewerkt. Toen zijn jeugdige vriend E. W. von Tschirnhaus in 1676 Spinoza vroeg naar de ware bepaling der beweging, moest deze het antwoord schuldig blijven.³ Persoonlijk acht ik het niet onmogelijk, dat Spinoza de identificatie van uitstrekking en beweging voor ogen gezweefd heeft; hij was zeer geneigd tot identificaties en er zijn enkele indicaties die in genoemde richting wijzen.

Voor spinozistisch heeft men steeds de 9de en de 10de paradox, aan Meyer's filosofisch proefschrift toegevoegd, gehouden:

9. Primum Ethices principium est, cuique suum utile esse quaerendi.

10. Virtus est constans animi voluntas ex vero intellectu suum utile quaerendi.

In zijn bijdrage 'Van de hartstochten' in hoofdstuk XXX van de door ons genoemde uitgave van 'Nil Volentibus Arduum,' het *Naauwkeurig onderwijs in de tooneel-poëzy*, vindt men naast veel cartesisaanse, de spinozistische definities voor de begrippen liefde en haat.⁴

Indien wij nu Meyer's relatie tot Descartes en Spinoza, tot het cartesianisme en het spinozisme, in het kort willen karakteriseren komen wij tot de volgende conclusie: Meyer heeft, als zovele Nederlandse cartesianen, Descartes' raadgeving om theologie en wijsbegeerte gescheiden te

Fr. de le Boe Sylvius, onder wiens leiding hij ook reeds 26 november 1659 een disputatione over de chijl verdedigd had. Proefschrift en disputatione zijn aanwezig in UBL.

¹ NC. par. 227.

² Cf. Ch. M. van Deventer, 'Spinoza's leer der natura corporum beschouwd in betrekking tot Descartes' mechanica,' *Tijdschrift voor wijsbegeerte*, 15, 1921, 265-93.

³ Uit een brief van Spinoza aan Von Tschirnhaus: 'Caeterum de reliquis nimirum de motu, quaeque ad Methodum spectant, quia nondum ordine conscripta sunt, in aliam occasionem reservo' (*Op. post.* 64; *Opera*, IV, lx, 271, rgl. 8-10). Von Tschirnhaus blijft Spinoza met zijn vragen over de beweging en haar verband met de uitgestrektheid lastig vallen en krijgt maar zeer ten dele antwoord. Enkele maanden voor zijn overlijden, de 15de juli 1676, schrijft Spinoza aan von Tschirnhaus, die hem gevraagd had 'an ex solo Extensionis conceptu rerum varitas à priori possit demonstrari,' dat hij zulks onmogelijk achtte: 'Sed de his forsitan aliquando, si vita suppetit, clarius tecum agam' (*Op. post.* 72; *Opera*, IV, lxxiii, 334, rgl. 26-7.) Zie voorts NC. par. 226.

⁴ *Naauwkeurig onderwijs in de tooneel-poëzy*, blz. 239: 'De liefde dan is een Blijdschap en de haat een Droefheid, verzeld met het denkbeeld van deszelfs oorzaak: en deeze wordt gezegd lief te hebben of te haaten.'

houden, in de wind geslagen; en hij heeft, ook weer als de meesten van zijn tijdgenoten die door Spinoza beïnvloed werden, meer bewondering gekoesterd voor de auteur van de *Ethica* dan voor die van de *Tractatus theologico-politicus*.

Als cartesians medicus heeft Meyer weinig betekend, daarvoor moet men zijn bij mannen als Cornelis Bontekoe en St. Blankaart; deze arbeiden aan een opbouw der medicijnen op cartesians gronden.¹

Wat religieuze waarde betreft, zullen we werkjes als de geloofsbelijdenis van Spinoza's vriend, de doopsgezinde kruidenier-in-ruste Jarig Jelles,² en als de *Lucerna supra candelabro* – waarschijnlijk van Adam Boreel, al werd het ook toegeschreven aan de Quaker William Ames – door Pieter Balling in 1662 in het Nederlands vertaald onder de titel *Het licht op den kandelaar*,³ stellen boven Meyer's *Philosophia S. Scripturae interpretis*. Maar dit paradoxale geschrift heeft prikkelend gewerkt en het is onjuist om het, gelijk Von Vunin Borkowski wilde, alle originaliteit te ontzeggen.⁴

De toneelarbeid van Meyer wordt nog slechts door enkele Neerlandici sporadisch gelezen – en doorgaans met weinig waardering. *L. Meyers woordenschat* heeft het Nederlandse volk lange en goede diensten bewezen,

¹ Zie mijn artikel 'Le cartésianisme aux Pays-Bas' in de herdenkingsbundel *Descartes et le cartésianisme hollandais*, blz. 196–207; en *NC*. par. 131–91.

² Reeds geruime tijd is het enig bekende exemplaar van Jelles' *Belijdenisse des gemeenen en christelijken geloofs bevattet in een brief aan N.N.*, Amsterdam, 1684 (namelijk dat uit de bibliotheek van de verenigde doopsgezinde gemeente te Amsterdam) zoek. Wij moeten ons behelpen met de mededelingen erover van Meinsma, en van B. Hylkema die in hoofdstuk VII van het tweede deel van zijn *Reformateurs*, Haarlem, 1902, een kort uittreksel gaf.

³ *Het licht op den kandelaar* (het exemplaar van de uitgave van 1684 van de verenigde doopsgezinde gemeente te Amsterdam ging met dat van Jelles' *Belijdenisse* verloren, maar was toen, uitgezonderd slechts de inleidende woorden van Jan Rieuwerts, gelukkig herdrukt in het *Chronicon spinozianum*, IV) werd door Meinsma (*Spinoza en zijn kring*, blz. 215) voor een oorspronkelijk werk van Pieter Balling gehouden. Hull noemde het (214, n. 444) onder de werken van de Quaker William Ames – niet te verwarren met de Puritein die in 1633 te Rotterdam stierf (cf. boven blz. 187) – die op verschillende tijden van zijn leven te Amsterdam woonde en daar ten slotte in 1662 overleed. Maar Willem Sewel had reeds in 1717 tegen een dergelijke toeschrijving gewaarschuwd; Sewel was er even zeker van, dat Ames met de strekking van de *Lucerna supra candelabro* instemde, als overtuigd, dat het nimmer uit Ames' pen vloeide; de *Lucerna super candelabro* kwam voor onder de *Scripta posthuma* van Adam Boreel en het leek Sewel zeer wel mogelijk, dat Boreel de auteur was geweest (cf. *Historie van de opkomst, aanwas en voortgang der christenen, bekend bij den naam van quakers*, Amsterdam, 1717, blz. 439–41). Voor Sewel's mening pleit m.i., dat de Latijnse tekst soms uitvoeriger en duidelijker is dan de Nederlandse; J. Lindeboom vond echter, *Stiefkinderen van het christendom*, 's-Gravenhage, 1929, blz. 350, n. 2, de natuurrechtelijke opvatting in *Het licht op den kandelaar* voorgestaan niet passen bij de beginselen van Boreel of van de quakers. 'The breadth of this book's doctrine is evidenced by the fact that it has been ascribed to a Quaker, a Collegiant, and a Spinozist,' schreef Hull (215, n. 444); men mag echter Balling niet op gelijke wijze tot de spinozisten rekenen, als Ames tot de Quakers en Boreel tot de collegianten.

⁴ Dunin, IV, 520, 550–1.

maar Meyer's ideaal, dat voor de studerende Nederlandse jeugd het aanleren van vreemde talen overbodig zou worden, is niet verwezenlijkt. Integendeel, wij achten beheersing van klassieke en moderne talen één der noodzakelijkste voorwaarden om deel te kunnen hebben aan het internationale culturele leven. Het nadeel van ons beperkte taalgebied kan tot voordeel worden, indien onze kennis van de taal, de gewoonten, zeden, opvattingen en uitvindingen van andere volkeren, gevoegd bij onze traditionele vrijheidszin, ons vaderland – als in de zeventiende eeuw op wetenschappelijk en cultureel terrein – een belangrijke vrijhaven kan doen blijven.

Compareerden Dr Lodovicus Meyer van d. oud 31 j.
gda) met syn moeder maria Lodowyck opdd bidrken.
Om Constantia Carret van d. oud 30 j. gda) in
sijn fihel Jara Carret opdd 0 2 agste
burg wal

Verfoeckende hare dize Sondaeghe uytroepingen, omme naer de selvede Goetse trouwe
te solenniseren ende in altes te doctrecken, so Goetse dat anderh gene wettige verhuinde-
ninge door sy wille. Ende naer dien sy by waerheyt verkleeden datse dize Verfoe-
ken waren, ende malkander in bloede
waer door een Christelijck huwelijck mochte verhuudet worden, niet en bestonden,
zijn hun hare gelodry de wettigheit.

Lodewijk Meyer. Constantia Carret

ENKELE BIOGRAFISCHE NOTITIES OVER LODEWIJK MEYER

Nieuwe onderzoekingen in het oud-archief der gemeente Amsterdam ondernomen, hebben bewezen, dat K. O. Meinsma het bij het rechte eind had, toen hij in 1896 in zijn nog steeds zeer waardevolle studie *Spinoza en zijn kring* schreef, dat Lodewijk Meyer de zoon was van Willem Jansz. en Maria Lodewijks. Meinsma beschikte over twee inschrijvingen in het grafboek der oude Kerk:

26 Jan. 1664 Marya Lodewijcks, wedu van Willem Jansz. Meyer van de Bier Caey

25 Nov. 1681 Dr. Lodewijk Meyer op de oude Bierkay.¹

Hieraan kan worden toegevoegd dat Willem Jansz. van Mulheym, 'laecken-bereyder, weduwnaar van Trijntjen Henrix, woont in de Wijdesteeg' en 'Maria Lodewijdr. van Groningen, weduwe van Gillis Reyniersz., woont in de Dolle Bagijnesteeg' 9 mei 1619 ondertrouwden en dat hun zoon Lodewijk 18 oktober 1629 in de Oude Kerk te Amsterdam gedoopt werd.² Door deze nieuwe gegevens kan het ouderpaar dat W. Meyer in de akten van Nieuwer-Amstel onder een weinig steekhoudende argumentatie voor Lodewijk Meyer opdolf, ter zijde gesteld worden.³ Dat Meyer in een gedicht 'Op het oprichten van een orgel in de oude luitersche kerk,' in handschrift aanwezig op de universiteitsbibliotheek te Leiden, sprak van 'onze kerk' heeft H. A. van Bakel tevergeefs in Lutherse archieven naar Meyer's afkomst doen zoeken.⁴ Nagenoeg niet in de officiële, maar wel in de pamfletten-literatuur vond ik soms gewag gemaakt van Lodewijk Meyer's vrouw. Een gelukkig huwelijksbeeld wordt daarbij niet opgeroepen; in een pamflet uit de genoemde doktorentwist van 1677 tegen 'Nil Volentibus Arduum' gericht, wordt verhaald hoe Meyer bestoven thuis kwam en bekeven werd door zijn vrouw.⁵ Die echtgenote heette Constantia Caret. Zij huwde in 1661 op 30-jarige leeftijd de 31-jarige Dr. Ludovicus Meyer.⁶

¹ Meinsma, *Spinoza en zijn kring*, 213, 450.

² Zie NC, par. 210.

³ Cf. NNBW, V, kol. 342-3.

⁴ Cf. Lodewijk Meyer, *Verzameling van minnedichten, lof- eer-, lijk- en grafgedichten, deels gedrukt, deels eigenhandig geschreven 1665-1671* (hs. UBL., 1043, f. 36); H. A. van Bakel, 'Dr. Lodewijk Meyer,' *De wachter, Stemmen uit de ev. lutherse kerk*, XVIII, 1915.

⁵ *De koeckoeckezangh van de nachtuylen van het collegie Nil volentibus arduum* (UBA.) blz. 11. Cf. NC, par. 212.

⁶ Cf. NC, par. 211. Zie het facsimile van de inschrijving in het *Doop, trouw- en begrafenis register* (GAA, 482, f. 134v) hiernaast. Het huwelijk werd in de Oude Kerk voltrokken op de 16de oktober 1661. Aan J. G. Frederiks en F. Jos. van den Branden moet

Ook in andere pamfletten dan het zo juist bedoelde wordt Meyer als een 'fuiifnummer' geschilderd; ook werd hij er van beticht te veel aandacht te schenken aan een nichtje De Flines.¹ Een voorbeeldig echtgenoot zal Meyer dus niet geweest zijn, waarschijnlijk wel een trouw en onderhoudend vriend.

dit bekend geweest zijn, maar hun mededeling dienaangaande in het *Biographisch woordenboek der noord- en zuidnederlandsche letterkunde* (tweede druk, Amsterdam, 1891, 516b) werd over het hoofd gezien. Meinsma, W. Meyer en anderen schreven, dat Lodewijk Meyer ongehuwd door het leven ging.

¹ Men treft deze beschuldiging aan in het levensbericht van Spinoza door J. Monnikhoff, te vinden in het Spinoza-handschrift KB. 75 G. 16 (zie de 'Voorreeden,' blz. 40 noot).

EEN SPINOZISTISCH COMMENTAAR
VAN AART WOLSGREIN OP GUARINI'S *IL PASTOR FIDO**

Een van de meest befaamde herderspelen, waarmede Italië in de zestiende eeuw een voorbeeld gesteld heeft aan de West-europese literatuur is wel *Il pastor fido*, een 'tragicommedia pastorale' van de ridder Giovanni Battista Guarini, in 1585 voor het eerst opgevoerd,¹ in 1590 voor het eerst uitgegeven,² sindsdien ontelbare malen herdrukt en in vele talen, tot het Persisch toe, overgebracht. De uitgave van 1602 door Gio. Battista Ciotti te Venetië geldt als een standaard-editie; zij wordt aangekondigd als de twintigste druk, verrijkt met belangwekkende en geleerde aantekeningen, met fraaie kopergravures en met een 'Compendio di Poesia.' De 'Annotationi' geven langdradige parafrases en allegorische verklaringen van de tekst; het compendium – een samenvatting van enkele verweerschriften die Guarini onder de naam Verato schreef tegen aanvallen op de 'poesia tragicomica' – is weinig belangrijk en hoogst vervelende lectuur. In het voorbericht van de herdruk van deze editie in 1807 te Milaan zonder het compendium ter perse gelegd door de 'Società tipografica de' classici italiani,' werd van alle geschriften voor en tegen *Il pastor fido* gezegd: 'lasciamo dunque che dormano nella polvere, a cui sono abbandonati.' Wij zullen hier, nog weer anderhalve eeuw later, geen ragebol gebruiken om het stof der vergetelheid op te jagen.³

In zijn *Verhandeling van het herderdicht* schreef de schilder-schrijver Jan Battista Wellekens, die lange tijd in Italië verbleef, over de Nederlandse bewerkingen en vertalingen van *Il pastor fido*:

* *Het Spinozahuis, 58ste Jaarverslag*, (1954-5), Leiden, 1956, 11-22.

¹ 'Frattanto nel 1585 fu essa la prima volta rappresentata in Torino con magnifico apparato all'occasione delle nozze di Carlo Emanuele Duca di Savoia con Caterina d'Austria' ('Vita del cavalier Battista Guarini estratta dalla storia delle letterature italiana del cav. Girolamo Tiraboschi' in *Il pastor fido tragicommedia pastorale del cavaliere Battista Guarini*, Milaan, ed. 1807, blz. XI).

² Te Ferrara en Venetië.

³ Een der boekjes, die tot deze onvruchtbare strijd rond *Il pastor fido* behoren, is *Difesa del Pastor fido tragicommedia pastorale del molto illustre Sig. Cavalier Battista Guarini da quanto gli è stato scritto contro da gli Eccellentiss. S.S. Faustin Summo, e Gio. Pietro Malacreta, con una breve risoluzione de' dubbi del molto Rev. Sig. D. Pagolo Beni, D'Orlando Pescetti*, Verona, 1601.

Rodenburg onder den naam: Chi sarà sarà, heeft al vroeg den getrouwen Herder van Guarini in een Hollantsch kleed gestookt, en hem den Trouwen Batavier gedoopt, Vervolgens hebben noch zes of zeven braave Liefhebbers van dat edel werk, hunnen lust geboet met hetzelfde in vaers en proos den Nederlanders mede te deelen, van de welke de Potter, Bloemaert en Peis mij nu alleen in het geheugen vallen.¹

Van de zeventiende eeuwse vertalingen in het Nederlands, is die 't'Amsteldam, Bij Nicolaes van Ravesteyn, op S. Anthonis Marckt' verschenen in 1650, de meest geslaagde. De vertaling, in gepaard rijmende alexandrijnen, werd blijkens het titelblad gemaakt door 'David de Potter Lodowijcks Soon.' Driemaal werd *Den getrouwen herder* in deze vertaling herdrukt met het adres 't'Amsteldam'; in 1678 'Bij Jan Bouman, Boekverkooper in de Kalverstraat, tegen over de Kapel'; in 1695 'Bij Aart Wolsgrein, Boekverkoper op de Hoek van de Bloemmarkt, agter 't Meisjens Weeshuis'; en in 1696 'Gedrukt bij Jacobus van Hardenberg, Boekdrukker en verkoper, in de Stilsteeg.' Tenslotte viel deze vertaling het zonderlinge lot ten deel door Mr. Cornelis Boon, Heer van Engelant, in tweeën geknipt te worden, waarna er twee toneelstukken *Mirtillo* en *Dorinda* uit samengesteld werden.²

Aart Wolsgrein heeft *Den getrouwen herder blyëindend treurspel, van den doorluchtigen Ridder Battista Guarini. Vertaalt uit Italiaansche in Nederduitsche Vaerzen, door David de Potter, Lodowykzoon* blijkbaar vooral ter perse gelegd, omdat hij in de herder *Mirtillo*, die de minnaar is van Amarillis, een volmaakt spinozist heeft gezien: 'de welke door de Reden gestiert zijnde,

¹ De vertalers, wier namen J. B. Wellekens (*Amintas. Herderspel van Torquato Tasso; met eenige verklaringen. Beneven eene verhandeling van het herderdicht*, Amsterdam, 1715, 198) zich niet te binnen kon brengen, zijn die van de zuid-Nederlander R. van Engelen (wiens vertaling zonder datum en plaatsnaam verscheen) en van de noord-Nederlander Govert van der Eemdb (Haarlem, 1618) en van J.V.D.M.H. ('s-Gravenhage, 1638, en Amsterdam, 1646), die beiden een proza-vertaling leverden, de eerste via het Frans gemaakt. De vertaling, die de Amsterdamse joffer Margereta le Gouche opgezet moet hebben, is niet gevonden. De vertaling van Hendrick Bloemert, door Vondel bezongen, verscheen te Utrecht in 1650; die van Adriaen Peys, een lid van het genootschap 'Nil Volentibus Arduum,' werd in 1671 gebruikt bij een opvoering in de Amsterdamse schouwburg. Johan de Brune de Jonge, N.J. Wieringa, Johan van Someren en P. C. Hooft kunnen genoemd worden als bekende zeventiende-eeuwers, die kleinere of grotere fragmenten uit *Il pastor fido* in het Nederlands overbrachten.

² In de opdracht van *Dorinda. Harderspel. Uit het Italiaansch van den Ridder Guarini door David de Potter, Lodowykzoon, en anderen*, 's-Gravenhage, 1735, spreekt C. Boon van Engelant over de splitsing van Guarini's herderspel. Guarini had volgens hem twee verhalen vermengd, wat verwarrend was: 'Niets schoot mij over des, als eene kans te wagen, / En cens te zien, hoe toch het splitzen wilde slagen / Dier twee gevallen. Eerst dede ik dan zijn Mirtil / Het leven aenbiën voor de onschuldige Amaril / En 'k had geen reën, dat ik mijns opzets mij beklagde, / Dewijl hij in dien staat niet minder elk behaegde. / 't Was nu Dorindes beurt...' In onze universiteitsbibliotheken heb ik verscheidene exemplaren van Boon's *Dorinda* aangetroffen, maar niet zijn *Mirtillo*.

met wel te doen en vrolijk te leven, verkrijgt zijnen Amarillis; dat is de gelukzaligheid.¹ Wij vinden deze uitleg, waarop de titel van ons essay slaat, in de 'Narédén over den getrouwen herder' op de laatste bladzijden van Wolsgrein's uitgave.² Het is een uitbreiding op de 'Nae-reden over den getrouwen herder' in de andere uitgaven van De Potter's vertaling.

Aart Wolsgrein was als uitgever te Amsterdam werkzaam van 1681 tot 1698,³ in welk jaar zijn carrière tot een abrupt en tragisch eind kwam. In het Amsterdamse justitieboek werd, 'actum 25 April 1698 prest d'heeren Schout en alle d'Scheepenen,' genoteerd:

Aart Wolsgreijn van Amsterdam out 41 jaaren boekverkoper hier ter steede, is voor den tijt vanagt agter een volgende jaren in't secreet tugthuys deezer steede geconfinceert en na Expiratie van dien voor vijffen twintigh jaren gebannen uyt de Provintie van Holland en Westvrieslant, in een boete van dryduysent guldens, over het drucken Ende nogh in gelyke F. 1000 guldens over het verkoopen en debiteeren van zeeker Schandaleus boekje, geintituleert het vervolg van het Leeven van Philopater. costen en misen.⁴

In het confessieboek vinden we een verslag van het verhoor dat aan deze harde straf voorafging. Op 23 april 1698 had men Wolsgrein gevraagd:

of niet hij gevangene het tweede deel van seeker boeckje genaamt het vervolg van het leeven van philopater heeft laate drucken bij Dirck boeteman.

Wolsgrein bekende zulks:

Seght ja maer daartoe commissie gehadt te hebben van seeker persoon hem onbekent en daar toe gehadt te hebben seekere brief hem in judicio vertoont en sonder naam.

Op de vraag

waeromme hij gevangene dan [*Wolsgrein heeft toegegeven, dat zowel hij als Boeteman in Amsterdam wonen*] onder het gemelde boekje heeft laten setten dat het selve gedrukt was tot grunningen door Siwert van der Brugh inde waarhijt terwyl nu blijkt dat hier in de stadt gedrukt is,

antwoorde Wolsgrein de copie nagevolgd te hebben.⁵ Uit het verhoor blijkt ook dat de oplage 1500 exemplaren bedroeg.

¹ GH. 1695, 256 (genummerd 156).

² *Id.* 250-60 (genummerd 250, 151-6, 257-60).

³ Zie A. M. Ledeboer, *Alfabetische lijst der boekdruckers, boekverkoopers en uitgevers in Noord-Nederland*, Utrecht, 1876, 194 b.

⁴ GAA. *Recht. arch.* 601, *Justitieboek*, f. 49. Costen en misen betekent: Costen van gevangenis en misen van justitie.

⁵ GAA. *Recht. arch.* 345, *Confessieboek*, ff. 227-229.

De satirische sleutelroman *Het leven van Philopater, opgewiegt in voetiaen-sche talmeryen, en groot gemaect in de verborgentheden der coccejanen. Een waere historie*, waarin zowel de aanhangers van Voetius als die van Cocceius aangevallen werden, was in 1691 met het adres 'Tot Groeningen. Voor Siewert van der Brug' verschenen.¹ In het *Vervolg van 't leven van Philopater*, waarvan het drukkersadres luidt 'Tot Groeningen, voor Siewert van der Brug, in de waarheid 1697,' is de hoofdfiguur *Geredde uit de verborgentheden der coccejanen, en geworden een waaragtig wijsgeer*. Ook dit vervolg wordt als *Een waere historie* aangekondigd. Philopater is gerijpt tot een spinozist en houdt met zijn oude vriend Philologus, met zijn leermeester in de mathesis en in de 'spinozisterij', Physiologus, en met zijn Franeker studiegenoot Philomates allerlei gesprekken, die het viertal als vurige aanhangers van Spinoza doen kennen. Zij spreken over de vertalingen door Jan Hendrik Glazemaker van Spinoza's werken gemaakt,² over de *Anti-Spinoza* van Wittich,³ en over een geschrift van de Dordtenaar Willem van Blijenberg tegen de *Tractatus-theologico-politicus*,⁴ over de *Betoverde werelt* van Balthasar Bekker,⁵ over de geschriften van Willem Deurhoff,⁶ over de kwestie of de beesten al of niet gevoelen,⁷ over de maker L. M. van de *Philosophia interpretes sacrarum scripturarum* (Lodewijk Meyer)⁸ enz.. Al deze en dergelijke toespelingen en ontleningen in het *Vervolg van 't leven van Philopater*, dat de arme Wolsgrein zo duur te staan kwam, zullen voldoende zijn om het geenszins verwonderlijk te doen schijnen, dat hij eerder de moraal van *Il pastor fido* heeft willen toetsen aan Spinoza's *Ethica*.

De 'Na(e)-reden over den Getrouwen Herder,' zoals die voorkomt in

¹ Zie hierover W. Meyer, 'Een theologische roman uit de 17de eeuw,' *Archief voor nederlandsche kerkgeschiedenis*, VII (1899), 172-202.

² *Philopater*, 231. Cf. beneden blz. 259-60.

³ *Id.* 72. Van Wittich, *Anti-Spinoza sive examen ethices Benedicti de Spinoza et commentarius de Deo et ejus attributus*, Amsterdam 1690, was in 1694 te Amsterdam een Nederlandse vertaling, *Onderzoek van de zede-kunst*, gemaakt door Abraham van Poot M.D., verschenen. Physiologus verzekert, dat hij Wittich goed gekend heeft en dat deze 'een deftigh Filosooph was en een groot vriend van de Heer Spinoza.' Wittich's boek was dan ook niet zo zeer een wederlegging als wel een 'examinatie.' Wittich en Spinoza moeten brieven met elkaar gewisseld hebben, welke echter niet gepubliceerd zijn, zo verklaart Physiologus nog.

⁴ *Id.* 142-3.

⁵ *Id.* 37-42, 80-2.

⁶ *Id.* 193-201.

⁷ *Id.* 175-93. Physiologus citeert de wiskundige betoging van Caspar Langenhert ten bewijze dat de beesten geen gevoelen hebben, welke door Joannes Aalstius in 1697 opgenomen werd in zijn *Bespiegelingen der reden-leer*, maar acht dit een reden 'die niet om de kant schijnt te praten, dog zoo flauw en koud als ijs; en daarom geenszins doel treft.'

⁸ *Id.* 'Voorreden.'

de, niet door Wolsgrein verzorgde, uitgaven van 1650, 1678 en 1696 van David de Potter's vertaling van *Il pastor fido*, is de vertaling van het laatste stuk van Guarini's 'Annotazioni del coro ultimo,' vanaf 'Il Pastor fido non è altro in sostanza che un amante infelice, col mezzo della fedeltà felicissimo divenuto' tot aan het slot. Verbeeldt de getrouwe herder Mirtillo de 'Mensch, de welcke van naturen gheneghen is om ghelucksaligh te wesen,' Amarillis, die hij aan het slot van het vijfde bedrijf ten huwelijk mag voeren, 'is de ghelucksaligheyt, ghelijck die door Virgilium in zijn Poëtische Pastoralen, voor de stadt Roomen, afgebeeldt was.' Die gelukzaligheid 'en is niet anders als de deughdt; de welcke niet en kan verkregen werden van deghene die de selve niet en bemindt, ende geen arbeidt en doet om die te verkrijgen.'¹ Onoverkomelijke bezwaren schenen aan een huwelijk van deze beide geliefden in de weg gelegd, want een orakel had de geplaagde inwoners van Arcadia voorspeld:

Verwacht geen eynde van u quaet,
 Voor dat'er twee, van Hemels zaet,
 Door liefde zijn te saem gebonden,
 En van een trouweloose Vrouw
 Door eens Ghetrouwen Harders trouw,
 Verbeterd werden d'oude sonden.

In de valse waan de voorwaarden van de orakelspreuk daarmede te vervullen had men de zeer edele Nymphe Amarillis, 'eenige Dochter van Titiro, afkomstigh van Pan,' ten huwelijk beloofd aan Silvio, zoon (en naar men waande, enige zoon) van de priester Montano uit het geslacht van Hercules. Maar Silvio beminde slechts de jacht, totdat hij, menende op wild te schieten, de op hem verliefde Dorinda wondt en bij die gelegenheid door wederliefde ontstoken wordt. Amarillis, die haar liefde voor Mirtillo niet kan verhelten, wordt door de jaloerse Corisca in de val gelokt, met Mirtillo betrapt en volgens de wet, krachtens welke de straf van ontrouw op de vrouw valt, ter dood veroordeeld. Mirtillo echter biedt aan in haar plaats te sterven, maar dan keert alles te elfder ure ten beste en wordt de ware bedoeling van het orakel tenslotte duidelijk, wanneer aan het licht komt, dat Mirtillo de zoon van Montano is, als zuigeling in zijn wieg door een overstroming meegesleept en opgevoed door de herder Carino die hij als zijn vader heeft beschouwd. De rei van herders, die aan het slot de zegen afsmeekt over het huwelijk van Mirtillo en Amarillis, roept uit:

¹ GH. 1650, 250.

Non è sana ogni gioia,
 Nè mal ciò che v'annoia.
 Quello è vero gioire,
 Che nasce da virtù dopo il soffrire.

De Potter vertaalt dit wat langdradig en weinig fraai:

Leert hier, wat recht vermaeck en rechte droefheydt is.
 Leert hier, dat alle vreughd' ons niet en dient ten goeden,
 Noch oock ten quaden, 't quaet, daer uyt wy schaê vermoeden:
 Daer is geen soo volmaeckt', oprecht' en ware vreughd',
 Als die, naer lyden, werdt geboren uyt de deughdt.

In de 'Annotazioni' verklaart Guarini, dat de liefde als een gebrek verstaan moet worden,

waer over Plato aen de selve de arremoeude tot een Moeder gaf, zijnde de saecke soo gheleghen dat de Minnaer nooyt en soude minnen, 't en ware hij van noode hadde het ghene hij bemindt.¹

Dan volgt een lesje in de koketterie: de Juffrouwen, die het verlangen van de minnaars aanwakkeren, zijn niet wreed; ten onrechte wordt hun dit verweten,

want die wreedtheydt niet anders en is als liefde, ende een verborghen konst om sich te doen beminnen.

Daarna komt de geciteerde allegorische uitleg over Amarillis, die de gelukzaligheid is en die slechts met inspanning verkregen kan worden. Men dient hiertoe tegen de hartstochten te strijden en deze te bedwingen 'onder de gehoorsaemheydt van de reden.' Mirtillo weet zowel de droefheid te overwinnen als het vermaak ('de geile lust van Corisca') te weerstaan. Hij is trouw, sterk, mild, grootmoedig, zedig, zachtmoedig, niet hovaardig, rechtvaardig; kortom, hij bezit alle deugden en beeldt de volmaakte mens af:

de welcke wel-doende, met verdragen ende schuwen verkrijght zijn Amarillis, dat is de gelucksaligheydt.² ...

Drie soorten liefde vindt men in het herderspel uitgebeeld: de onbeschaamde, wellustige (Corisca en een Satyr); de natuurlijke, eenvoudige (Dorinda-Silvio); en de deugdzame, eerlijke, die Amarillis en Mirtillo ten toon spreiden. Mirtillo, de volmaakte minnaar, mint des te meer naar mate hij minder hoop heeft:

¹ *Id.* 250.

² *Id.* 252.

Een wonderlijke leeringhe, die ons onderwijst te volherden in 't goet voor-nemen, en al hoe wel wij schijnen noch verre te zijn van te verkrijgen het ghene daer onse herten na verlangen, dat wy echter niet moeten blyven stil staen, noch kleynhertigh worden, maer hoe langher hoe getrouwelijcker en standvastelijcker ons quytten in 't wel-doen.¹

In de herdruk van 1695, nu, vinden wij deze moraal in Spinozistische geest omgebogen. De standvastigheid van Mirtillo is, in Wolsgrein's redactie van de 'Naréden over den getrouwen herder',

waarlyk een voorbeeld, dat ons duidelyk leert volharden, in dat gene te be-trachten, 't welk wy oordeelen nutst voor ons te zijn: En hoewel wy dikwyls vele belétzelen vinden, om dat te verkrygen, en weinich schynen te vórderen, wy moeten echter niet stil staan, nog kleinhertig worden, maar met een stant-vastig gemoed onze gelukzaligheid trachten bestendig te maken, alle zwaarig-heden die in ons vermogen zyn, wechdoen, de andere geduldelyk dragen; en dus ons gantsche leven met weldoen en vrolykheit verslyten.²

Ook al eerder had Wolsgrein het spinozistische devies 'bene agere et laetari' ingevoegd, namelijk bij de uitbreiding van de Potter's vertaling van de zinsnede:

Ecco l'huomo perfetto, figurato in Mirtillo; che bene adoperando col sostinere, & fuggir, acquista la sua Amarilli: cioè la felicità;

Ziet hier dan den Gelukzaligen Mensch, afgebeeld in Mirtillo, de welke door de Reden gestiert zynde, met wel te doen, en vrolyk te leven, verkrygt zynen Amarillis; dat is de gelukzaligheid.³

Voor 'vrolyk te leven' en voor 'gelukzaligheid' plaatste Wolsgrein zijn noten 'm' en 'n':

(m) De Vrolykheit is een blydschap, hier in bestaande, dat alle de deelen van 't menschelyke lichaam, zodaanig een vermógen van te werken hebben, dat ze onderling een zelfde beweging en rust genieten; en bijgevolg altyd goed.

(n) Dat is deuchd, wyl die het loon van haar zelve, dat is de gelukzaligheid zelfs is.

Men vergelijke hiermede de 42ste propositie uit het vierde deel⁴ en eveneens de 42ste propositie uit het vijfde deel⁵ van de *Ethica*. In de ver-taling van Jan Hendrik Glazemaker luiden deze:

De vrolijkheit... is een blydschap, die, voor zoveel zy tot het lighaam toegepast word, hier in bestaat, dat alle de delen van 't lighaam gelijkelijk aangedaan zijn; dat is,... dat des lighaams vermogen van te werken, in dier voegen vermeer-dert, of geholpen word, dat alle des zelfs delen onderling een zelfde reden van beweging en rust verkrijgen; en dieshalven... is de vrolijkheit altijt goet, en kan geen overmaat hebben.

¹ *Id.* 253.

² *GH.* 1695, 260.

³ *Id.* 255-6 (genummerd 155-6).

⁴ *De nagelate schriften van B.D.S. Als zedekunst, staatkunde, verbetering van t' verstant, brieven en antwoorden. Uit verscheide talen in de Nederlandsche gebragt*, Amsterdam, 1677, 224.

⁵ *Id.* 298-9.

De zaligheid is niet de vergelding des deuchts, maar de deucht zelve, en wy genieten niet de zelfde, om dat wy de lusten intomen: maar in tegendeel, wy kunnen de lusten intomen, om dat wy de deucht genieten.

Naar men weet, onderschreef Spinoza niet de bekende uitspraak uit *Les passions de l'ame* van René Descartes 'dat er geen ziel zo zwak is, of zij kan wel beleid zijnde, een volkome macht op haar lijdingen of tochten verkrijgen.'¹ Wij zien daarom Wolsgrein ook haastiglijk bij de uitspraak van Guarini, dat

de Arbeid [*sc. welke de mens moet verrichten om de gelukzaligheid deelachtig te worden*] bestaat in de Hartstóchten te overwinnen, en dezelve te leiden onder de gehoorzaamheid van de Reden,

de noot plaatsen:

Dat niemand de Hartstóchten volkomenlijk kan overwinnen, dat is vernietigen, word met de ervarenheit zelve bevestigd: want deze vloeijen zoo noodzakelyk uit de menschelyke natuur, datze zoo weinig daar van kunnen gescheiden worden, als dat uit een gestelde oorzaak niet het gewrócht zou volgen: wanneer'er dan gezegd word, dat men de Hertóchten [*lees Hartstóchten*] moet overwinnen; zoo zal dat verstaan worden, voor intoomen, in zoo verre wy begrypen, dat de zelfde ons schade kunnen toebrengen.²

Bij de opsomming van de deugden, die Mirtillo bezit, en van de ondeugden, waarvan hij vrij is, plaatste Wolsgrein noten, ontleend aan de 'Affectuum definitiones' aan het einde van het derde deel van de *Ethica*. Ook de passage over de verschillende soorten van liefde is op dezelfde wijze zwaar bekanttekend. Als we dan tenslotte nog vermelden, dat Wolsgrein de zin 'de minnaar is de Mensch, de welcke van naturen ghe-neghen is om ghelucksaligh te wesen' uitbreidt tot

de Minnaar, is de Mensch, welke van naturen genégen is, dat te betrachten, 't geen hy oordeelt nutst te zyn,³

– waarbij dan een noot ontleend aan de *Zedekunst* (III, voorstelling 9, bijvoegsel) geplaatst wordt – dan moet het nu wel *luce clarius* zijn in welke geest Wolsgrein Guarini's moraal emendeerde.

Bij de aankondiging van Wolsgrein's herdruk van De Potter's vertaling van *Il pastor fido*, beval P. Rabus in *De boekzaal van Europe*,⁴ de narede ervan bijzonder bij zijn lezers aan:

¹ *Les passions de l'ame of de lijdingen van de ziel; door Renatus Des Cartes in de Fransche taal beschreven door J. H. Glazemaker vertaalt*, Amsterdam, 1656, 59, 50e Lid, Opschrift.

² *GH.* 1695, 252 (genummerd 152).

³ *Id.* 250.

⁴ *De Boekzaal van Europe*, 1695, II, blz. 147–57, XVI Hoofddeel. Deze bespreking verscheen in de aflevering voor juli en augustus 1695. Reeds in de aflevering voor september en oktober van datzelfde jaar kondigde Pieter Rabus de herdruk aan van *GH.* 'van nieuws overzien, verbeterd, en met kopere platen vercierd. 1696 in 8º,' verzorgd door Jakob van Hardenberg te Amsterdam.

Ik wil gaarne bekennen, dat het zoo fraay is, dat het luttel scheelde, of ik hadde het van woorde te woorde hier ingelast: maar mijn tijd is verlopen.

Nu ook onze tijd is verlopen vermelden wij nog slechts, dat 14 mei 1698, toen de onverdraagzame overheid de uitgever van het *Vervolg van 't Leven van Philopater* in het rasphuis had gesloten en in het bijzijn van zijn huisvrouw, Hillegont Witsen, de staat en inventaris van zijn fonds en winkelvoorraad werden opgemaakt – waarbij het ons ook opvalt hoe bijzonder goed Wolsgrein gesorteerd was in boeken van coccejaanse auteurs¹ – nog zes pakken, ieder van honderd stuks, aanwezig bleken te zijn van De Potter's *Getrouwen herder*.²

¹ O.a. werken van Groenewegen, Wittich, Burman, en Cocceius zelf.

² M.M. Kleerkoper en W.P. van Stockum Jr., *De boekhandel te Amsterdam voornamelijk in de 17de eeuw*, 's-Gravenhage, 1915, 1025.

ENKELE BIJZONDERHEDEN OVER DAVID DE POTTER,
VERTALER VAN *IL PASTOR FIDO*

De schaarse berichten die men in de bekende Nederlandse biografische woordenboeken aantreft over David de Potter Lzn. – de vertaler van het bekoorlijke herderspel, dat zo zoet vloeit in het Italiaans en zelfs ook in De Potter's Nederlandse alexandrijnen niet al zijn charmes verloren heeft – zijn zeer onvolledig en bovendien misleidend. In het *Biographisch woordenboek der noord- en zuidnederlandse letterkunde* noemen J. G. Frederiks en F. Jos. van den Branden onze David de Potter Lodewijksz. vaagweg 'een dichter uit de 17de eeuw'; zij geven slechts twee drukken op van *Den getrouwen herder*, stellen het herderspel *Dorinda* ('s-Gravenhage, 1735) zonder meer op naam van De Potter en schrijven hem voorts een *Samenspraak tusschen Pasquin en Belzeboe* (Rotterdam, 1738) toe.¹ Soortgelijke dwalingen staan in het *Biographisch woordenboek* van A. J. van der Aa. Nu bleek in het gemeente-archief van Amsterdam niets direct te vinden te zijn over een David de Potter Lodewijkszoon maar wel over een Lodewijk de Potter Davidszoon. Op 3 mei 1651 ondertrouwden:

Lodewijk de Potter, van Leyden, docter medicinae. out 27 jaer geassisteert door zijn vaeder Davit de Potter, woonende te Leyden, ende Maria Boddens van Amsterdam out 20 jaar, geen ouders hebbende, geassisteert door haer broeder ende voocht Jan Boddens, woonende op de Fluwelen burgwall.²

Het huwelijk werd op 23 mei daaraanvolgende in de Nieuwe Kerk voltrokken. Over dit huwelijk komt ook een bericht voor in het rechterlijk archief van de stad Leiden: op 4 mei 1651 tekende Lodewijck de Potter, 'doctor medicijnae, jongman van Leijden wonende in de Diefsteech' aan met Maria Boddens 'jongedochter tot Amsterdam, die niet en is gecompareert, maer is attestatie van wegen de bruyt overgelevert'.³ In de Leidse doop-, trouw- en begrafenisregisters vinden we voorts, dat twee dochters uit dit huwelijk in de Hooglandse kerk gedoopt werden (10 juli 1652, 4 juni 1653). Kennelijk slachtoffers van de pest-epidemie die de stad Leiden in 1655 teisterde, werden 'doctor Potter met zijn vrouw' op 15 augustus 1655 in de Hooglandse kerk begraven. In het Leidse *Album studiosorum* vinden we Ludovicus de Potter meerdere malen ingeschreven; dat de leeftijdsopgaven daarbij niet alle met elkaar kloppen, is een verschijnsel dat men herhaaldelijk bij deze soort inschrijvingen tegenkomt.⁴ 8 Juli 1647 liet Lodewijk de Potter zijn naam plaatsen op de lijst

¹ *Biogr. wdb.*, 2e omgewerkte druk, Amsterdam, 1891, 624 a.

² GAA. *Doop-, trouw- en begrafenisregister*, 468, f. 233.

³ GAL. *Recht. arch.*, inv. no. 89, deel 0, f. 223.

⁴ 6 Nov. 1637: Ludovicus de Pottre 11 jaar Leidensis. 14 April 1644: Ludovicus

van doktoren te Amsterdam.¹ Hij heeft dus enige praktijk uitgeoefend in de hoofdstad en waarschijnlijk gedurende die tijd zijn vrouw leren kennen. Indien wij nu de zeer voor de hand liggende veronderstelling aanvaarden, dat de Leidse David de Potter zijn zoon Lodewijk naar zijn eigen vader vernoemde, dan doen zich verder ook geen bezwaren voor om in die David de Potter Lodewijksz. de vertaler van *Il pastor fido* te zien.

In het Leidse gemeente-archief zijn verdere bijzonderheden te vinden over deze David de Potter. Hij was een 'wijncooper van Cales,' die 30 augustus 1624, het poorterschap verkreeg² en enkele dagen daarna, op 3 september, in de Hooglandse kerk trouwde; de ondertrouwacte was 7 augustus verleden: 'David de Potter, coopman van Cales in Vranckrijk met Cathelyne van Ruerlo, jongedochter van Amsterdam.'³ Dit echtpaar noemde dus hun oudste kind, dat de enige zoon zou blijven, bij de doop in de Pieterskerk op 23 september 1626 Lodewijk; hun huwelijk werd voorts nog met vier dochters gezegend. Blijkens het kerkelijk attestatieboek vertrokken David de Potter en Catherina Ruerlo 31 augustus 1641 naar Amsterdam. Waar en wanneer David de Potter overleed, is moeilijk te achterhalen, aangezien er op de zeventiende-eeuwse begraafregisters te Amsterdam geen index aanwezig is. Het is echter onwaarschijnlijk, dat hij nog in leven zal zijn geweest in 1695, toen Aart Wolsgrein het blij-eindend treurspel *Den getrouwen berder* opnieuw uitgaf.

de Potter 21 jaar P[hilosophiae]. 28 September 1649: Ludovicus de Potter 24 jaar Dr M[edicinae].

¹ Cf. *Algemeen Ned. Familieblad*, XI, 1883, blz. 4 b.

² GAL. *Secr. arch.* 1575-1581, inv. no. 1069, f. 162.

³ Idem, *Recht. arch.*, inv. no. 89, deel I, f. 218.

JAN HENDRIK GLAZEMAKER
DE ZEVENTIENDE EEUWSE AARTSVERTALER*

I. BIOGRAFISCHE SCHETS

De eerste helft van het tweede deel van Dr. W. J. Kühler's *Geschiedenis van de doopsgezinden in Nederland*¹ eindigt met de belofte van de schrijver, in de tweede helft het aandeel, dat de doopsgezinden aan de Nederlandse cultuur der zeventiende eeuw hadden, te zullen gaan behandelen. Helaas is professor Kühler overleden zonder dit vervolg te hebben nagelaten. Was het tweede deel voortgezet, dan had daarin de naam van Jan Hendrik Glazemaker, lid van de Vlaamse doopsgezinden in Amsterdam, zeker niet mogen ontbreken.

In 1643 was Glazemaker begonnen met, via het Frans, Barclai's *Argenis* te vertalen. Hij was toen, zoals hij in zijn tweede vertaling van hetzelfde werk in 1680 zal bekennen, nog volslagen onbekend met het Latijn.² Wanneer hij echter drie jaren later, in 1646, aangezocht wordt de herdruk van een Nederlandse Livius-vertaling te verzorgen, dan grijpt hij behalve naar de Franse versie, *Histoire romaine depuis la fondation de Rome* van Dupleix, ook naar de Latijnse tekst.³ Kennis van het Grieks heeft onze vertaler – al vindt men de *Iliaden* naar Homerus en *Handboek en Redenen* naar Epictetus onder Glazemaker's vertalingen – zich nooit eigen gemaakt – evenmin als b.v. Coornhert dat nodig oordeelde om de *Odyssee* – als de *Dolinge van Ulysse* – in Nederlands rijm over te brengen. Maar krachtig heeft Glazemaker meegewerkt aan de consolidatie van een Nederlands, rijk genoeg geschakeerd om ook de natuuronderzoeker en de wijsgeer keus te kunnen bieden uit velerlei wetenschappelijke termen.

* Niet eerder gepubliceerd. W. G. van der Tak ontleende enige bijzonderheden aan het manuscript, dat hem daartoe door de schrijfster ter beschikking werd gesteld, in *Het Spinozahuis, 35ste Jaarverslag 1951-52*, Leiden, 1952, 19-21. Zie verder het artikel van schrijfster in de 6e druk van de *Winkler-Prins Encyclopedie*, IX, 584 en G. G. Ellerbroek, 'De 17e eeuwse vertaler J. H. Glazemaker,' *Levende Talen*, 1958, 657-63.

¹ W. J. Kühler, *Geschiedenis der Nederlandse Doopsgezinden in de 16e eeuw*, Haarlem, 1932 en *Geschiedenis van de Doopsgezinden in Nederland, II, 1600-1735, Eerste Hefst*, Haarlem 1940. Van de tweede helft was één hoofdstuk voltooid, dat in 1950 te Haarlem postuum uitgegeven werd als *Geschiedenis van de Doopsgezinden in Nederland, Gemeente-lijk Leven 1650-1735*. Ook in N. van der Zijpp, *Geschiedenis der Doopsgezinden in Nederland*, Arnhem, 1952, dat beknopter van opzet is, komt zijn naam niet voor.

² Zie beneden blz. 227.

³ Zie beneden blz. 230-1.

Het brevier van dit zeventiende-eeuwse puristische Nederlands was *L. Meyers woordenschat*.¹ Vertalers en schrijvers hadden de gewoonte in de marge de Latijnse of Franse vaktermen op te geven; ook bij Glazemaker's vertalingen vindt men ze. Vele van de Nederlandse equivalenten zijn in later tijd in onbruik geraakt, toen men ook minder bevreesd geworden was voor het internationale jargon. Hoezeer de zeventiende eeuw zelf nog wél een benijdenswaardige eenheid van zuiver Nederlandse terminologie heeft bezeten, komt duidelijk uit als men moderne Spinoza-vertalingen vergelijkt met die van Jan Hendrik Glazemaker.²

De bekroning van Glazemaker's loopbaan als vertaler is wel geweest, dat hij Descartes' werken, op enkele kleine stukken na, volledig heeft vertaald en dat hij van Spinoza zowel de *Opera posthuma* als het *Tractatus theologico-politicus* in het Nederlands heeft overgebracht. Een ander lid van de Vlaamse doopsgezinden in Amsterdam, Pieter Balling, vertaalde Spinoza's bewerking van Descartes' *Principiorum philosophiae pars I & II*, wat niet louter toeval is, immers juist in doopsgezinde kringen interesseerde men zich voor de nieuwe wijsbegeerte. In de keuze van werken die Glazemaker vertaalde, vindt men eigenschappen van het tijdperk waarin hij leefde, weerspiegeld; het was een periode, waarin men weinig belangstelling had voor poëzie, echter veel voor filosofie. Maar vooral ook is Glazemaker's werkzaamheid en ontwikkeling bepaald en gestimuleerd door de nijverheid en de ambities van het doopsgezinde milieu waaruit hij stamde.

Daarom hebben we ons in dit artikel ten doel gesteld J. H. Glazemaker's familie en haar activiteiten wat nader te onderzoeken³ en in het tweede deel een chronologische bibliografie van zijn vertalingen te geven.

In 1621 verordeneerde de regering van Amsterdam uitdrukkelijk dat de huwelijken van mennisten – evenals die van joden – ten stadhuize gesolemniseerd moesten worden, daar zij anders, in tegenstelling tot die gesloten in de officiële (gereformeerde) kerk, ongeldig zouden zijn.⁴ Maar ook voordien al werden doopsgezinden desgewenst voor schout en schepenen burgerlijk getrouwd.⁵ Zo gebeurde dat ook, in 1618, bij de ouders van Jan Hendrik Glazemaker. Op 11 augustus 1618 vinden wij in het pui-register de ondertrouw aangetekend van:

¹ Uitbreiding en omwerking van J. Hofman's *Nederlantsche woordenschat* van 1650; vanaf 1654 bezorgde Meyer de herdrukken.

² Zie boven blz. 171.

³ Zie hiervoor ook het appendix (beneden blz. 218–25).

⁴ Zie *Hantvesten ofte privilegien... der stad Amstelredam*, II, Amsterdam, 1748, 464.

⁵ Voor de invoering van het burgerlijk huwelijk en de moeilijkheden der doopsgezinden waar zulks ontbrak, zie Kühler, 451.

Hendrik Jansz van Abcoude weduwnaar van Annetgen Franssen wonende inde Boomstraet droogscheerder, en Sibbeltjen Hendrix oud 23 Jaren geassisteert mit Henrick Dirxsz ende Jeuriaentjen Jeuriaens hare vader en moeder wonende opde Brouwersgraft

[getekend] Heijndrick Jansz
Sijebbelten Heijndrijcks.¹

Het huwelijk werd 25 augustus 1618 ten stadhuize voltrokken, ongetwijfeld dus omdat bruid en bruidegom doopsgezind waren. Weliswaar is van dit huwelijk geen inschrijving in een doopsgezind register te vinden – het oudst bewaard gebleven doop-, trouw- en aanwijsboek dezer gemeente begint eerst met het jaar 1625 – maar wij hebben, zoals in het vervolg zal blijken, redenen aan te nemen dat Hendrik Jansz. van Abcoude en zijn vrouw behoorden tot de doopsgezinde gemeente der Vlamingen die te Amsterdam op de Singel naast de brouwerij 'Het Lam' vergaderden.

Het huwelijk van Hendrik Jansz en Sibbeltien Hendrix moet al spoedig, in 1619 of 1620, met de geboorte van Jan Hendrik gezegend zijn. De vader echter zal zijn zoontje slechts als wiegekind gekend hebben of ternauwernood diens eerste stappen hebben kunnen gadeslaan, want als Sibbeltien ruim 7 jaar na haar eerste trouwdatum, weer in het huwelijk treedt, is zij reeds langer dan vier jaren weduwe. In het puiregister treffen wij dan op 20 december 1625 de ondertrouw aan van:

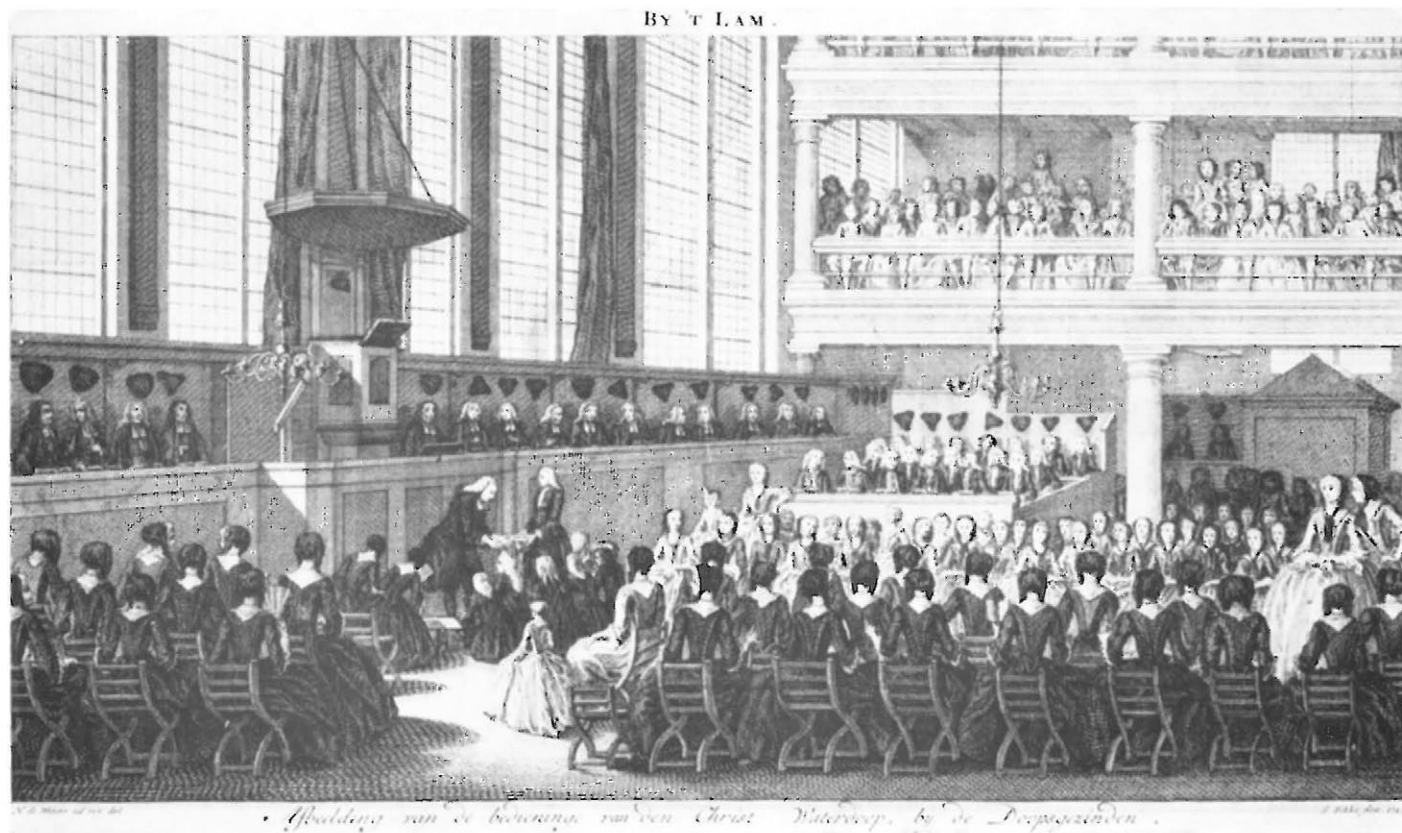
Wijbrant Reijndersz vande Hommers glasemacker geassisteert met zijn moeder Aeltie Wijbrans, out 22 Jaeren woonende inde Angelierstraat en Sibbeltie Heijndrix van A[msterdam] weduwe van Heijndrick Jansz. verclaarde 4 Jaer weduwe geweest te hebben, wonende op de Brouwergracht

[getekend] Wybrant Reijners
Sijebbeltien Heijndrickse.²

'De Hommerts', waaruit Wijbrant Reyners (of Reynierss, zoals hij zijn naam ook wel schrijft) afkomstig was, is een dorpje in Friesland in de buurt van Sneek. Zijn huwelijk met de weduwe van Hendrik Jansz. werd op 4 januari 1626 op het Amsterdamse stadhuis voltrokken: het staat niet aangetekend in het *Doop-, trouw-, en aanwijsboek* bij Het Lam gehouden. Toch behoorde Wybrant Reyniers, zoals blijken zal, later tot de

¹ *Doop-, trouw- en begraafboek* 668, f. 94. Tenzij anders vermeld bevinden zich alle archiefstukken in GAA.

² *Id.* 670, f. 57.

XIV. Een doop in de Doopsgezinde Gemeente “Bij het Lam” in de Singelkerk te Amsterdam, gravure van S. Fokke naar een tekening van H. de Winter in H. Schijn en G. Maatschoen, *Geschiedenis dier Christenen...* *Mennoniten genaamd* (Amsterdam, 1743).

Vlamingen. Misschien was hij aanvankelijk lid van een verwante secte. Wij weten namelijk, dat in 1612 Lubbert Gerrits, leraar der Waterlanders te Amsterdam,¹ in deze functie werd opgevolgd door ene Reinier Wybrandts Wybma van Hoorn.² Deze begon toen het *Memoriael van de handelingen bij de diensten*, waarin hij de dopen en huwelijken en verdere data van de Waterlandse gemeente aantekende. Het opmerkelijke is nu dat deze Reinier Wybrandts in een enkel stuk – van 1618³ – ook als ‘Glazemaker’ wordt aangeduid. Dit, tezamen met het feit dat de moeder van Wybrandt Reiniers Aeltgen Wybrandts heette,⁴ doet ons veronderstellen, dat – de glazemaker – Wybrandt Reiniers een zoon van Reinier Wybrandts was en naar hem vernoemd.⁵ Dan zou hij dus oorspronkelijk tot de Waterlanders behoord kunnen hebben, of zelfs tot de ‘afgedeelden.’⁶ Dat laatste, namelijk, was het geval geweest met zijn moeder, want tussen de namen van hen die op 16 december 1640 bij de Waterlanders gedoopt werden, staat in het vervolg op het *Memoriael* de mededeling:

Aeltgen Wijbrandts de moeder van Wijbrandt Reyners glazemaker bij de noorderkerk, versoeckt met onse gemeente eenichelijk te houden, sij is bij de afgedeelde geweest, en van over vele jaren al bij de tijdt van Lubberts Gerritsz. sal: met de gemeente . . . [*rest niet goed leesbaar*]

¹ De leraren Lubbert Gerrits en Hans de Ries hadden in 1601 bewerkt, dat te Amsterdam de jonge Friezen en Hoogduitsers zich met de Waterlanders verenigden. Maar in 1613 scheidden deze beide groepen, conservatiever van aard dan de Waterlanders, zich grotendeels weer af, onder aanvoering van Leenaart Clock. De volgelingen van Clock worden de ‘afgedeelden’ genoemd, (cf. Kühler, II, 93). Clock had, voordat hij zich afscheidde, een bundel samengesteld van stichtelijke liederen, die daarna herhaaldelijk vermeerderd en onder verschillende titels gepubliceerd werd, maar het best bekend geworden is als *Het groote liedeboek van L.C.* (Zie voor de diverse uitgaven het artikel Clock (Leenaert) of Klock in *NNBW*, VI). De meeste van Clock’s liederen openbaren, als men de beginletters der coupletten tezamenleest, de naam of namen van een of meer van Clock’s vriendinnen of vrienden. Th. J. J. Arnold heeft een lijstje opgesteld van de persoonsnamen aldus in *Het groote Liedeboek van L.C.* verborgen. (‘Het Groote Liede-Boeck van L.[enaert]C[lock],’ *Bibliographische adversaria*, II, ’s-Gravenhage, 1874–5.) Hij gebruikte hiervoor de laatste en uitgebreidste uitgave, namelijk die van 1625. De Jan Hendriks, die op genoemd lijstje voorkomt, kan niet Jan Hendrik Glazemaker wezen, want het vers, dat de naam levert, komt ook al voor in de uitgave van 1604.

² De naam Reinier Wybrandts die eveneens in de, in n. 1 genoemde, liederenbundel van Clock voorkomt (zowel in de editie van 1604 als in die van 1625) zal betrekking hebben op deze Reinier Wybrandts Wybma van Hoorn.

³ *NNBW*. IX, kol. 1295.

⁴ Zie boven, blz. 208 de ondertrouwacte van Wybrandts Reiniers, en Aeltgen’s doop-inschrijving, blz. 209.

⁵ Zie ook *NNBW*. IX, kol. 1296. In het *Memoriael* vindt men op 8 februari 1615 verschillende Wijbrandtsen ingeschreven, een ‘Gerrit de sone van Oom Wybrant met zijn huysvrouw’ en een ‘Hendrik Wybrantsen en sijn suster Aefhen Wybrantsen.’

⁶ Zie n. 1.

met aan de kant nog de opmerking:

geconsenteert doch niet gecomen.¹

Nog weer later, in 1653, sluit zij zich definitief bij de Vlamingen aan. Bij haar doop op 7 april treden dan haar stiefkleinzoon Glazemaker, de vertaler, en diens zwager, Jacob Colvenier, als getuigen op.²

Mogelijk heeft haar zoon, Glazemaker's stiefvader, een zelfde ontwikkeling doorgemaakt, of is hij haar voorgedaan en heeft zich kort na zijn huwelijk aangesloten bij de Vlamingen en zijn moeder later overgehaald zich ook bij hen te voegen. Dit laatste moet zeker niet uitgesloten worden geacht, want blijkbaar was Wijbrant later een actief lid van de Vlamingen, die zijn overredingskracht ook voor hen inzette. Zo nam hij in 1663 deel aan de zogenaamde Lammerenkrijg en heeft hij toen met een *Aanspraak en vriendelijke wederom-noodinge, van een lidt der vlaamsche doopsgezinde, de gemeente Godts, aan de apostoolsche doopsgezinde geusen, om haar van haar dwalingen weder te begeven tot de rechtsinnige onvervaltschte oude lammeren, soo als die oprecht op haar oude grondt geweyt worden, door Galenus Abrahamsz. en David Spruyt* getracht de volgelingen van Samuel Apostool van afscheiding te weerhouden. Succes boekte Wijbrant Reiniers' aansporing echter niet. In 1664 scheidden Samuel Apostool en zijn volgelingen zich af: zij kozen de voormalige brouwerij 'De Zon' op de Singel tot hun vergaderplaats en kregen vandaar de naam zonisten. Galenus Abrahamsz., medicus en leraar bij de Vlamingen, had Apostool tot deze tegenstand geprikkeld. Hij hechtte weinig waarde aan uiterlijke kentekenen, daarentegen veel aan individuele vroomheid en wenste dan ook geen enkele bindende confessie. Zijn tegenstanders wreven hem sociniaanse gevoelens aan. Zijn geschil met Apostool en de oude dienaren onder de Vlamingen werd vertroebeld door een kwestie over het administratief beheer der kerkegoederen, dat de Galenisten openbaar wensten. In enkele pamfletten verdedigde hier Pieter Balling de opvatting der Galenisten.³ De afscheiding van de zonisten betrof dus de behoudende partij, wat ten gevolge had, dat de tot nu toe mislukte hereniging van de Vlamingen met de meer vrijzinnige Waterlanders in 1668 gemakkelijk tot stand kwam.⁴

¹ ADG. *Vervolg Memoriael*, Bl a 3, f. 4. Het vervolg op het *Memoriael* begint 1639. In het *Memoriael* zelf vindt men op de datum 16 december 1640 wel de namen van dezelfde dopelingen als in het *Vervolg*, maar geen mededelingen over Aeltgen Wijbrandts.

² ADG. *Doop-, trouw- en aanwijsboek* Bl bl., f. 40. Voor Jacob Colvenier zie beneden blz. 213-4 en appendix blz. 221.

³ *Verdediging en Nader verdediging van de regering der doopsgezinde gemeente, die men de vereenigde boogduytsche, vriezen en vlamingen noemt, binnen Amsterdam*, uitgegeven door Jan Rieuwertsz. resp. in 1663 en 1664. De *Nader verdediging* is gesigneerd P.B.

⁴ Men zie voor de zg. Lammerenkrijg: Blaupot, I, 337-44; het artikel 'De Scheuring tussen het Lam en de Zon' door J. Wuite in *Doopsgezinde bijdragen*, 40, 1900, 1-37 en N. van der Zijpp *op. cit.*, 97-106.

Op 20 juli 1683 maakt Wijbrant Reiniers, zwakkelijk doch gaande en staande, zijn laatste testament.¹ De verenigde Waterlandse en Vlaamse mennonisten gemeente krijgt een legaat van vierhonderd carolusguldens. De eerbare mannen 'Gerrit Koeck² ende Jan Reuwertse, boecvercoper,³ beyde zijne goede bekende' verzoekt Wijbrant Reiniers als executeur op te treden. Reiniers biedt de mogelijke uitgever van zijn nagelaten schriften f 50,— aan tot verlichting van de kosten. Zou deze laatste wens, hoewel Wijbrant Reiniers er niet meer dan f 50,— voor over had, door genoemde Jan Rieuwerts, de stadsdrukker, of zijn zoon vervuld zijn geworden? Het staat te vrezen van niet; in elk geval bezit de bibliotheek van de verenigde doopsgezinde gemeente te Amsterdam slechts van Wijbrant Reiniers de genoemde *Aanspraak*, die niet meer dan een enkel blaadje beslaat, en voorts nog een *Philosoofsche t'samenspraak tusschen Wijbrandus Reynerus en Willem Klaasz. Loopes*. waarin dus onze Wijbrant als één der sprekers wordt ingevoerd. Zijn tegenspeler begroet hem als volgt;

Goeden dagh, Wijdrandus Reynerus, den grooten Filosooph;

waaruit wij dus, evenals uit de opmerking van Loopes

... wel Wijbrandt leertje dat de Philosophie, datje soo de legende weet te leesen, mogen opmaken dat Wijbrant Reynerus de roep had wijsgerig aangelegd te zijn. Overigens is deze *Philosoofsche t'samenspraak* een pamflet van laag allooi vol kwaadsprekerij.

De *Aanspraak en vriendelijke wederom-noodinge*, waarin Reiniers de apostoolse dwaalschappen aanspoort terug te keren bij de rechtzinnige onver-

¹ Not. archief Mr. Jacob van Loosdregt. Zie voor eerdere testamenten appendix, blz. 218-9.

² Gerrit Koeck was aanvankelijk hulpkoster bij de Vlamingen. In 1662 (cf. J. Wuite, *art. cit.*, blz. 20) werd hij door de steun van Galenus' aanhangers tot leraar beroepen. Blijkens het pamflet *Lammerenkrijgh: anders mennonisten kercken-twist* wilde Galenus desnietteenstaande

het kosterschap... bij Survivance, dat is belooft na zijn Moeders doot, ende met eenen macht verleent om bij provisie een Substituut Koster in zijn plaats te stellen,

voor de prediker G. Koeck reserveren. Toen de oude dienaren op een kerkeraadsvergadering

een voorslagh deden om door meerderheyt van stemmen, een substituut Koster te nomineren, door dien Gerrit Koeck, nu Prediker zijnde, niet langer substituut Koster van zijn Moeder kan zijn

moet Galenus uitgeroepen hebben:

dat sal ick niet toestaan, soo langhe als ick leef, want Koeck is het kosterschap gegeven na sijn Moeders doot, ende met eenen macht verleent, nu een substituut Koster in sijn plaats te verkiezen.

(Zie *Lammerenkrijgh: anders mennonisten kercken-twist, verhandelt door vlaams mennonist, een remonstrant, waterlandts broeder, en een collegiant*, 1663, f. F. 4, resp. F. 2.)

³ Jan Rieuwerts is ook de uitgever van vele door Glazemaker vervaardigde vertalingen, o.a. die van Descartes, zie beneden blz. 226-61, passim.

valste oude lammeren is in bloemrijke bijbelse taal gesteld; zij is nagevolgd door ofwel is zelve een navolging van een *Aansprake ende vriendelijke noodinghe van een Lidt vande gereformeerde Kercke, de Bruyt Christi, aen de Apostoolsche Menmoniten om haer van de poolsche en sociniaensche schijnheyligen te begeben tot de rechtsinnige apostolische Kercke der gereformeerden. Door C.D.C. liefhebber van waarheyten en vrede, nyt de naam van mijn lieve Bloet-bruydegom in 't hogeliet Salomons*, waarmede de gereformeerden de meer orthodoxe Vlamingen tot zich trachten te lokken. In beide aanspraken wordt met Sulamith bedoeld Apostool. 'Keert dan weder,' bidt Wijbrant Reiniers

O Apostoolschen Sulamith op het Geloof van Goede Werken, en noem het geen Werk-Heyligen, maar goede Werken-Werkers, soo zijt gij lieflijker als andere, gelijk de tenten Kedars, uwe Apostolische wijngaart hebt gij niet wel gehoeft.¹

Een der geschilpunten namelijk tussen de partijen van Galenus en Apostool betrof de vraag wat belangrijker was: het geloof of de goede werken.²

Wijbrant Reiniers bereikte de leeftijd van de zeer sterken; immers bij zijn trouwen in 1626 was hij twee en twintig en 5 april 1684 werd hij in het Noorderkerkgraf (noordervak no. 25) ter aarde besteld. In het doop-, trouw- en grafboek vinden wij voor graf no. 25 op 5 april 1684 aangekend:

Wijbrant Reyniersz Iedsma in de Vinkenstraat.³

Met deze gegevens moge het milieu enigszins gekenschetst zijn, waarin J. H. Glazemaker opgroeide. Zelf sloot hij zich ook aan bij de Vlaamse doopsgezinden, want de doopsinschrijving op 22 juni 1642 bij het Lam: – 'Jan Hendricksz. Getuigen: Volckert Douwes en Claes Jansz Bruininck'⁴ – zal op Jan Hendrik Glazemaker betrokken mogen worden.

Blijkens zijn, hieronder geciteerde, ondertrouw-akte oefende Jan Hendriks hetzelfde beroep uit als zijn stiefvader. Of hij in latere jaren, wanneer hij het druk heeft met het maken van de vertalingen, ook nog veel aan glazenmaken gedaan zal hebben, of dat de naam Glazemaker, die hij op al zijn vertalingen plaatst, dan louter achternaam geworden is, valt niet uit te maken.

¹ Cf. *Salomo*, 5, vs. 13; en 1, vs. 5.

² Cf. Blaupot, 337.

³ *Doop-, trouw- en begraafboek* 1074. In het register van graf 25 vinden we hierbij nog de aantekening: 'en nu voor vonden plaats.'

⁴ ADG. *Doop-, trouw- en aanwijsboek*, BL bl, f. 22. Volgens de genealogie van de familie Bruyningh (*Amsterdams Jaarboek*, 1900) was Claes Jansz. Bruyningh (zoon van Jan Frans Bruyningh en Anna van Halewijn) in 1648 student te Utrecht.

Zijn vrouw vond hij ook in de Amsterdamse mennisten gemeenschap. Zij stamde uit een welbekende doopsgezinde familie: op 27 mei 1651 vindt de ondertrouw plaats van

Jan Hendrixss van A[msterdam] glaesemaecker, out 31 Jaar, geen ouders hebbende, woonende opde Princegracht en Cathalyntie Cardinaels van A[msterdam] out 30 jaer geassisteert met haer moeder Levyntie Panten, woonende in de Nieuwestraet

[getekend] Jan Heindriksz
Catelyntie Cardenaelsz.¹

Het huwelijk werd 18 juni 1651 voor schout en schepenen voltrokken.

De vader van Cathalyntie was Sijbrandt Hansz Cardinael van Harlingen, landmeter en rekenmeester en auteur van verscheidene, vaak herdrukte, leerboeken over het landmeten, de geometrie en de arithmetica. Hij moet in persoonlijke relatie tot Descartes gestaan hebben, alhoewel hij een verdediger was van het oude geocentrische wereldbeeld.² In 1607 was hij te Amsterdam getrouwd met Levijntje Panten. Het echtpaar woonde in 'de nieuwe straet in de drie vergulde ossenhoofden'. Cardinael hield er een school, die hij misschien van zijn schoonvader Panten had overgenomen.³ Hij en zijn vrouw waren lid van de Vlamingen.⁴ Van Cathalijntje bezitten wij geen doopinschrijving; zij zal als haar ouders en haar echtgenoot tot de Vlamingen behoort hebben.

Een andere zuster, Levijntje, trouwde op 11 juni 1651 met 'Jacob Colvenier, van Haerlem, grograinier, weduwnaar van Margrieta Moerbeek'.⁵ Dit huwelijk werd dus voltrokken een week na dat van Jan Hendrik Glazemaker met Cathalijntje Cardinael; de ondertrouw van beide paren had echter op dezelfde datum, 27 mei 1651, plaats. Die dag was dus wel een feestdag in het huis in de Nieuwstraat waar de drie vergulde ossenhoofden uithingen. Wij mogen aannemen, dat de zwagers

¹ *Doop-, trouw- en begraafboek*, 681, f. 49.

² Zie NC. 87-8.

³ Dit althans veronderstelt Wijnman, bij wie wij allereerst moeten aankloppen om inlichtingen over de familie Cardinael.

⁴ Dit concludeerde Wijnman terecht uit het feit, dat zij beiden getuige waren bij de doopinschrijving bij de Vlamingen van hun dochter Ytje op 22 oktober 1645 (zie appendix blz. 220). De veronderstelling, door Wijnman in 1930 aangehangen, toen hij voor het *NNBW*, een artikel over Cardinael (Sybrandt Hansz.) leverde, dat Cardinael evenals Vondel tot de Waterlanders behoort heeft (*NNBW*. VIII, kol. 254-5), moet dan ook verworpen worden.

⁵ *Doop-, trouw- en begraafboek*, 681, f. v 48. Dit tweede huwelijk (zij was op 22 januari 1645 gehuwd met Jan Pieters Bruyningh; Wijnman, 90) van Levijntje Wijbrants wordt niet vermeld bij Wijnman en niet op de genealogische tabel der familie Bruyningh in het *Amsterdamsch Jaarboekje* van 1900.

Colvenier en Glazemaker, die wij tesamen in 1653 als getuigen bij de doop van Aaltje Wijbrants zagen optreden, goed met elkander overweg hebben gekund. Deze Levijntje heeft zich actief bemoeid met haar vader's school en met diens werk. Zij was het, die na het overlijden van Sijbrandt Hansz. Cardinael zorgde, dat een nagelaten werkje van hem werd uitgegeven, en wel voorzien van een voorrede waaruit blijkt dat Levijntje als schoolmatres werkzaam was in, misschien zelfs de leiding had van, de door Cardinael tot bloei gebrachte school. De titel van het geschriftje, waarop de heer Wijnman zo vriendelijk was mij attent te maken, luidt: *Boeckhouden. Van alderleye coopmanshandelinge by voorbeeldt in 't Memoriael beschreven ende vraagswijze voorghestelt te beantwoorden met debet en credit, om te beschrijven na d'Italiaensche maniere: Eerstelijcken inden Journael, om daer na elcke partije op sijne behoortlike rekeninge in 't Schultboeck over te dragen. Door Mr. Sijbrandt Hansz. Cardinael. Reecken-meester tot Amsterdam.* Het boekje werd te Amsterdam gedrukt bij Jan Jacob Bouman anno 1648 en is aanwezig in de Koninklijke Bibliotheek. In de voorrede schrijft Levijntje Sijbrants Cardinael:

Mijn vader salig. Mr. Sijbrant Hansz. Cardinael heeft in druck uytgegeven seker Memoriael en Journael, voor die gene die int Boeckhouden wilden oeffenen: en was van meeninge tot voltojinge der selve, het schultboeck oock daer neffens te laten drucken, doch is door sijn overlijden verhindert. Evenwel, op dat de Liefhebbers, voornamelijck die 't aan ons hebben versocht, daer van niet mochten blijven versteken en wij oock het selve, ten dienste van onze schole die wij noch dagelijcx beijveren en onderhouden seer nodigh hebben, heeft ons goed bedacht, 't selve Schult-Boeck door den druck gemeen te maecken.

Levijntje belooft de gunstige lezers voorts, de zes resterende deeltjes van haar vader's *Aritmetica* te zullen uitgeven. Hiervan schijnt niets te zijn gekomen; slechts de vier tijdens het leven van Cardinael gepubliceerde delen zijn herhaaldelijk herdrukt.¹

Nog een andere zuster die ons in dit verband interesseren kan, is Tanneke en wel omdat op 21 januari 1655 ten stadhuize compareerden:

Isaack van Vrede van A[msterdam] winckelier out 22 jaer ouders doot geassisteerd met Zacharias de Rosijn sijn oom wonende in de Lijnbaenssteegh en Tanneke Cardinaels van A[msterdam] out 30 jaer geassisteerd met Levijntje Pantjes haer moeder wonende inde Nieuwe straet.²

Het huwelijk werd 14 februari 1655 voor schout en schepenen voltrok-

¹ Cf. Wijnman 84-7, en *NNBW. art. cit.*

² *Doop-, trouw- en begraafboek*, 682, f. 122.

ken. Hoewel Tanneke zich bij de Waterlanders had laten dopen,¹ koos zij zich thans een behoudende en actieve Vlaming tot man, want tijdens de Lammerenkrijgh werd Isaac van Vreede door de oude dienaren naast Samuel Apostool tot leraar gekozen.² In de zomer van 1664 scheidden zich met Apostool de leraren Tobias Goverts van den Wijngaart en Isaac van Vrede af.³ Voorts vindt men onder twee antwoorden op een *Vrede-presentatie* van 26 juli 1664 die getekend was door David Spruyt, Jan Arents en Gerrit Koeck,⁴ de naam van Isaac van Vreden.⁵ Een toespeling op hem treffen we verder nog aan in een Amsterdams pamflet van 1664 *Op de kerkentwist en broederlijke tweespalt t' Amsterdam* waarin, doelend op de bijeenkomst in 1660 te Leiden van Vlaamse leraren en diakenen, waar voor de galenisten onvriendelijke besluiten werden genomen, wordt gezegd:

Den Libertijn moet nu, uit kracht van 't Leids Synode Als Kaf te Dorschvloer uit, men heeft hem vree geboden, Hij heeftze zelf versmaadt.⁶

Een zekere J. A. Tergou mengde zich in de strijd met een pamfletje 'Gedrukt voor d'oude Weyman. 1664,' getiteld *Weergalm op de kerkentwist en broederlijke twee-spalt der vlaamsche doopsgezinde t' Amsterdam*. Hij verzekerde:

Uyt *Gal* en *Spruyt* geen *Vreede*.⁷

Dit lokte weer een *Afgebroken naklanck* uit.⁸ Ook houdt er mee verband het pamfletje in plano *Aan 't verwaande libertaintje in d'oude Weyman*, dat begint:

Wel *Weiman*, wel *Keiman*, wel hoe dus onzinnich,
Hoe raasje en blaasje zoo *Gal eens* en vinnich?
Of klinkt u de *Weërgalm* wat bijster in d'ooren
Of meugje dat woordtje van *Weiman* niet hooren?⁹

Het is gericht tegen een aanhanger van Galenus, mogelijk tegen de auteur van het pamflet *Op de kerkentwist en broederlijke twee-spalt t' Amsterdam*, die aangeraden wordt:

¹ Zie appendix blz. 220.

² Cf. Wuite, 20.

³ Cf. Blaupot, 338.

⁴ Bibl. doopsgez. gemeente A'dam, II, 704.

⁵ *Id.* II, 705 en II, 706. Voor Gerrit Koeck zie bovenblz. 211, n. 2.

⁶ *Id.* II, 737.

⁷ *Id.* II, 738.

⁸ *Id.* II, 739.

⁹ *Id.* II, Een soortgelijk pamfletje in plano is nog *Aan't verstoorde puritaintje op zijn stamelende Weergalm* (*Id.* II).

Leeft vredig en zeedig, maar klopt met geen Hamer,
'k Bid, datj' Apostool en Van Vrede met vree laat

– en wien de pasquillemaker ook toevoegt:

Je bent'en, je blijft een Vermaart *Libertijntje*
Van *Tannekes* Collegi, en Besjes *Catlijntje*.

Worden hier met Tanneke en Catlijntje de vrouwen van Isaac van Vrede en Jan Hendrik Glazemaker bedoeld? En hoe dan? Is Weiman of Keiman misschien scholier geweest in de drie vergulde ossenhoofden? De laatste regel van dit thans vrij duistere pasquil luidt:

Groet Sieuwert en Wijbrant, maar houwje
GETROUWER.

Wordt met Wijbrant hier gezinspeeld op Wijbrant Reiniers?

Deze vragen zijn niet meer met zekerheid op te lossen. Wel zeker is intussen dat behalve Glazemaker's stiefvader, ook zijn zwager, Isaac de Vreede, een strijdbaar mennist is geweest.

Rest ons, voordat wij ons met Glazemaker's bijdrage, zijn vertalingen, gaan bezighouden, thans de vraag hoe het met zijn eigen nakomelingschap gesteld is. Hier kunnen wij kort zijn. De enige dochter Sibilla vond geen levensgezel. Haar geboortjaar is dan ook niet te achterhalen door middel van een huwelijks-proclamatie.

Op 9 februari 1687 liet zij zich dopen bij de thans verenigde¹ Vlaamse en Waterlandse gemeente, waarbij als getuigen twee nichtjes optraden, dochters van Ytje en Tanneke Cardinael: Janneke Koerten en Levijntje van Vrede.² Hoe Sibilla haar leven sleet kunnen wij slechts gissen, waarschijnlijk is het voornamelijk gevuld geweest met de omgang met haar familie en geloofsgenoten en met de zorg voor haar bezittingen. Zij overleed 21 februari 1699, want in de inventaris van haar goederen is sprake van: 'huurpenningen die op 21 Feb. de dag van het overlijden van Sibilla Glasemaker te goede zijn'. In het eigen graf in het noordervak van de Noorderkerk, waar ook haar ouders en stiefgrootvader rustten, werd 27 februari 1699 bijgezet: 'Sibilla Glasemaecker brouwersgrag omtrent de braak'.³ De scheiding van Sibilla's goederen werd, evenals de inventaris, door notaris Backer opgemaakt,⁴ haar vermogen werd daarbij gewaardeerd op 24459 gulden, 2 stuiver en 8 cent.

¹ Cf. boven blz. 210.

² ADG. Bl C. 1, 103. Zie beneden blz. 223.

³ *Doop-, trouw- en begraafboek*, 1075.

⁴ *Not. archief Mr. Backer*.

Uit de inventaris blijkt weinig van het bezit van kunstvoorwerpen. Hoe jammer, dat wel overgeleverd bleef het juiste getal van 'trekmutsen, rijglijven, plaatsdoeken, boeslaars, cousen en neusdoeken' dat Sibilla bezat, maar niet de titels van de 'boeken op het alderbovenste camertie booven de keuken' bewaard, slechts hun aantal en formaat:

9 folianten – twee dito
34 quarten – ses dito
75 in octavo en duodecimo
eenige packetten
1 testamentie en psalmboek.

Daar zullen toch wel verscheidene van de vertalingen door Sibilla's vader gemaakt, bij geweest zijn. Het was in ieder geval slechts het restant van de fraaie boekerij die Glazemaker volgens Jöcher bezeten had, en die na zijn dood verspreid raakte.¹ In zijn laatste jaren had Glazemaker zich trouwens ook voor de handel in boeken geïnteresseerd. Maar als Nicolaas Heinsius jr. hem dan voor boekverkoper houdt, schrijft Daniel Elzevier hem: 'hy is geen Boeckvercooper maer een overzetter ende bemoyt sigh nu meest met in d'Auctien andere te bedienen',² onder wie blijkbaar Heinsius zelf, want Elzevier had namens hem aan Glazemaker meerdere malen geld overhandigd en eerder ook een (opdracht?) brief.³

Nog voor het begin van de achttiende eeuw is, met de dood van Sibilla, het geslacht Glazemaker ook in de zwakke lijn uitgestorven, echter niet de belangstelling voor het werk van zijn belangrijkste vertegenwoordiger: nog in 1943 werd te Brussel naar een uitgave van 1659 herdrukt *Renatus Descartes Redenering van de middel om de reden wel te beleiden, en de waarheit in de wetenschappen te zoeken*, door J. H. Glazemaker vertaalt. In deze vertaling van het *Discours de la méthode* lezen wij een sententie, die ook Glazemaker ten volle beaamd zal hebben:

Ik wist dat het lezen van all goede boeken als een verkering met d'eerlijkste lieden der voorgaande eeuwen is.

¹ C. G. Jöcher, *Allgemeines Gelehrten Lexicon*, Leipzig, 1750, II, 1016.

² *Bijdragen tot de Geschiedenis van den Nederlandschen Boekhandel*, II, Amsterdam, 1890, 'Brieven van Daniel Elzevier aan Nicolaas Heinsius, (1675–1679)', nr. 54.

³ *Ibid.* en nrs. 27, 29 en 40.

NADERE GEGEVENS OVER GLAZEMAKER'S FAMILIE UIT AMSTERDAMSE ARCHIEVEN

Op 2 december 1679 testeerde Wijbrant Reyniers 'eertijds glazemaker' f 400,— aan de armen van de verenigde Vlaamse en Waterlandse doopsgezinde gemeente en wees als zijn universeel erfgenaam aan:

sijne behuwde soon Jan Hendrixsz Glasemaker off die gebrekende desselfs dochter Sibilla Glasemaker.¹

Enkele legaten werden nog opgegeven en des testateurs begeren

was ooc datt sijne schriften sullen worden gedruet indien d'een oft d'ander tselve begeert te doen en datt de soodanyge sall worden vereert mett zelve schriften ende noch F. 50,— tot verlichting van de kosten.

Jan Hendrik Glazemaker moet ook aan zijn dochter tot een gedachtenisse zekere zilveren schaal en lepels nalaten.

In een codicil 3 december 1682 door Wijbrant Reiniers te bedde liggende opgegeven, wordt het legaat aan de verenigde Waterlandse en Vlaamse doopsgezinde gemeente herroepen en dat aan zijn dienstmaagd gewijzigd, en als erfgename aangewezen:

Sibilla Glasemaker de nagelaten dochter van Jan Hendrik Glazemaker,²

en als executeurs testamentair benoemd de stadsdrukker Jan Rieuwerts en Gerrit Koeck. Aanleiding tot dit codicil moet geweest zijn het overlijden van Reiniers' stiefzoon: 5 december 1682 werd in een kerkgraf no. 25 van de Noorderkerk:

Jan Hendrikse Glasemaker op de Brouwersgraft³
ter aarde besteld.

In Reiniers' laatste testament,⁴ van 20 juli 1683, worden de renten en vruchten van een kapitaal groot f 1500,—, een bed met toebehoren en keukengereedschap, waaronder twee zilveren lepels ('doch geen zilverwerck meer'), toebedeeld aan:

¹ *Not. archief Mr. Cornelis Hoogeboom.*

² *Not. archief Mr. Jacob van Loosdregt.*

³ *Doop-, trouw- en begraafboek*, 1074. In het ANG worden ook grafboeken van de verschillende protestantse kerken bewaard; de opgaven ervan zijn over het algemeen iets minder volledig wat betreft vermelding der adressen dan die uit de doop-, trouw- en begraafboeken aan het GAA afgestaan.

⁴ Zie voor dit testament ook boven blz. 211.

Annetge Jans, sijne tegenwoordige dienstmaecht, soo die op sijn testateurs overlijden noch bij hem testateur woont, maer anders niet.

Wat na aftrek der legaten overblijft, het eigendom van het genoemde kapitaal van 1500 carolusguldens inbegrepen, wordt gelegateerd aan:

Sibilla Glaesmaker, dochter van sijn overleden behuwtsoon Jan Hendricxs glaesmaker, of bij haer vooroverlijden hare descendenten bij ordre en representatie.

Gerrit Koeck en Jan Rieuwerts verzoekt Wijbrant Reiniers de goederen voor de minderjarigen, zo die er mochten zijn, te willen administreren. Zij krijgen ieder voor hun moeite als executeur een legaat van f 200,—.

Nadat Wijbrant Reiniers in 1684 overleden is¹ vinden wij in het register van de twintigste penning getaxeerd den 21sten december 1684 uit de nalatenschap van Wijbrant Reyniersz. Iedsma voor f 800,—:

Een huys en erve staende in het eerste block van de middelstraet anders vinckestraet aen de zuytzijde daer de fortuyn in de gevel staet naest een barbier.²

Dit zal het huis zijn, waarin Wijbrant Reiniers bij sijn overlijden woonde; ook blijkens sijn testamenten woonde hij in 'de middelstraet'. Later vinden wij dit huis bij de inventaris in 1699 opgemaakt door de erfgenamen van de boedel van Sibilla Glazemaker:

Een huys en erf staende en leggende op de haerlemmer middel of vinke straet aan de suytzyde daer de fortuyn in de gevel staet bij Huybert Albertsz aen Wijbrant Reyniersz opgedragen den 15 May 1665.³

Vóór 1665 heeft Wijbrant Reiniers misschien gewoond op de Brouwersgracht; althans 4 februari 1662 kocht hij voor f. 800,—

een erff gelegen opde westzijde vande Brouwersgracht opde Nieuwe braeck geteeckent met NO 2.⁴

De verkopers waren Harmen Pieter van der Kolck voor henzelven en als vervangende hun broeder en zusters Dirck, Elisabeth en Maria van der Kolck. Zij verkochten tezelfder tijd de belendende erven: het erf getekend no. 1 aan een zekere Jan Jansz Peuselaer en het erf getekend no. 3

breet omtrent 13 en $\frac{1}{2}$ voeten lanck aende Noortzijde 56 voeten twee duymen, Belent No. 2 aende zuijtzijde, en Dirck vande Parre aende Noortzijde

aan Jan Hendricksz Glasemaker voor f 900,—. Hebben Wijbrant Reiniers en sijn stiefzoon, op hun erven huizen zettende, naast elkander gewoond? Glaze-

¹ Zie boven blz. 212.

² Register van aengegeven goederen de 20e penning subject. Begonnen met den eersten october 1680 en geëindigt met 8 februari A° 1685, f. 405.

³ Not. archief Mr. Backer 24 juni 1699.

⁴ Kwijtscheldingen 52, f. 219v.

maker woonde in elk geval zijn laatste levensjaren inderdaad op de Brouwersgracht en in 1699 behoort tot de nalatenschap van Sibilla Glazemaker

een huys en erf staende en leggende binnen dese stad op de westzijde van de brouwers graft tusschen de braek ende driehoekstraet waarvan het erf door DHr. en Mr. Joris Backer Raet en Out Schepen deser stede aen Jan Hendriks Glasemaker opgedragen is den 4 february 1662.¹

In 1651 woonde Glazemaker echter nog op de Princegracht.²

In zijn artikel voor *Het Boek* over 'De Amsterdamsche rekenmeester Sybrandt Hansz. Cardinael' noemt Wijnman vier dochters uit het huwelijk van Jan Hendrik Glazemaker's schoonvader en Levijntje Panten bij name: Levijntje, Sibilla, Ytje en Tanneke, terwijl hij van een vijfde alleen weet, dat zij 24 augustus 1645 in de Oude Zijds Kapel begraven werd.³ Deze dochter zal Martijntje geheten hebben, want in het *Memoriael van de handelingen bij de diensten* door Reynier Wijbrantz Wybma van Hoorn anno 1612 begonnen voor de Waterlanders lezen wij:

Gedoopt A^o 1642 9 Martii door den dienst van Ja. Corn[elis] Martijntje Sybrandts dogter van Mr. Sybrandt Hansz in de nieuwe straet.⁴

Met Catalijntje mee hebben Cardinael en zijn vrouw dus zes dochters gehad. Ook van Ytje en Tanneke bleef het bewijs van hun doop in de doopsgezinde archieven bewaard: Ytje liet zich bij de Vlamingen dopen en wel op 22 oktober 1645.⁵ Tanneke daarentegen werd 15 december 1647 gedoopt bij de Waterlanders,⁶ enkele weken nadat haar vader begraven was in de Oude Zijds Kapel.⁷ Wijnman meent, dat Tanneke opzettelijk wachtte totdat zij met haar aansluiting bij de Waterlanders haar vader geen verdriet of ergernis meer kon bezorgen.⁸ Hij acht dit typerend voor de toenmalige mentaliteit der doopsgezinden en inderdaad, wij mogen vooral niet te licht over de gevolgen van een richtingsverschil in een doopsgezind gezin denken. Maar Martijntje heeft dan toch maar wel vader's boosheid durven trotseren.

In het *Doop-, trouw- en aanwijsboek bij 't lam gehouden* vinden wij voorts een inschrijving, die enige vragen oproept en wel de doop op 5 oktober 1659 van een

Levijntien Sybrants. Getuigen: Vincent de Clerck en zijn moeder.⁹

¹ *Not. archief Mr. Backer*, Inventaris nalatenschap Sibilla Glasemaker, 24 juni 1699.

² Zie hierboven blz. 213.

³ Wijnman, 91; ANG. *Graft-boeck van de capelle*, 1617-1655: '1645 2 augusto de pochter van Mr. Sybrant uyt de nieuw straet.'

⁴ ADG. *Memoriael* B, f. 10 no. 20 en *Vervolgmemoriael* B 1 a 3, f. 7 no. 20.

⁵ ADG. *Doop-, trouw- en aanwijsboek* B 1 bl, f. 27 no. 12.

⁶ Wijnman, 91.

⁷ Cf. Wijnman, 88.

⁸ *Id.* 91. Zie voor Tanneke ook boven blz. 214-5.

⁹ ADG. B 1b. Vincent de Clerck was de zoon van Pieter de Clerck en Jannetie van Doorslaer. Hij was in 1656 voor de tweede maal gehuwd en wel met Anneke Hendrix (mededeling van Mr. P. van Eeghen).

Heeft deze inschrijving nu betrekking op de oudste dochter van Cardinael? Niet, dat het ons bevreemdt, dat Levijntje Sijbrands Cardinael tot de Vlamingen behoord zou hebben, maar wel valt het moeilijk aan te nemen, dat zij zich eerst in 1659 zou hebben laten dopen. Levijntje Sijbrands Cardinael huwde voor de eerste maal 22 januari 1645 met Jan Pieters Bruyningh¹ en voor de tweede maal op 11 juni 1651 met Jacob Colvenier.²

Colvenier en zijn vrouw zijn vanuit de drie vergulde ossenhoofden ten grave gedragen naar de Oude Zijds Kapel, respectievelijk op 2 februari 1692 en 2 oktober 1691,³ en hebben dus hun dagen geëindigd in het ouderlijk huis van Levijntje Sijbrands Cardinael. Wanneer zouden ze het betrokken hebben? Misschien na het overlijden van Levijntje Panten, die 24 maart 1664 in de Oude Zijds Kapel naast haar man te ruste werd gelegd.⁴ Mogelijk reeds in 1651, want ook bij haar ondertrouw met Colvenier woont Levijntje in de Nieuwstraat; zij kan dus toen reeds bij haar moeder ingewoond hebben of zij was als weduwe blijven wonen in het huis, dat zij met haar eerste man betrokken had, want toen zij in 1645 Jan Pietersz. Bruyningh had gehuwd, was deze weduwnaar en woonde in de Nieuwstraat.

Behalve de jong gestorven Martijntje zijn alle dochters van Cardinael getrouwd. Het huwelijk van Sibilla Sijbrands Cardinael met Hendrik ten Cate werd 2 december 1649 ingeschreven in het *Doopt-, trouw- en aanwijsboek* der Vlamingen.⁵ Van deze schoonzoon was het, dat Sijbrandt Hansz Cardinael in 1646 het graf no. 174 in de Oude Zijds Kapel kocht, waarin hij zelve en zijn vrouw zijn begraven.⁶ Hendrik ten Cate werd er in te ruste gelegd in 1673, zijn vrouw Sibilla Cardinael 11 maart 1681.⁷ Wanneer Glazemaker's dochter Sibilla in 1699 als bejaarde dochter overlijdt, zijn de kinderen van de zusters van haar moeder haar erfgenamen, waaronder een zoon en twee dochters van haar tante Sibilla, namelijk: 'Sijbrant ten Cate, Judit ten Cate huysvrouw van Gerbrant Brantsteen en Emilia ten Cate huysvrouw van Joannes Bongaart.'⁸

Ytje Cardinael trad tweemaal in het huwelijk: in 1647 met Jan Courten (Koerten),⁹ in 1659 met Zacharias (de) Rosijn.¹⁰ De eerste hield een lakenhal op de Nieuwedijk, de tweede in de Warmoesstraat. Uit het eerste huwelijk werd 17 november 1650 een dochter Janneke geboren, die mettertijd een zeer grote bedrevenheid in de schaarkunst verwierf.¹¹ Van haar knipsels zijn er niet

¹ Cf. Wijnman, 90.

² Zie voor Levijntje Sijbrands en Jacob Colvenier ook boven blz. 213-4.

³ *Doopt-, trouw- en begraafboek*, 1064.

⁴ *Id.* 1062, 1063.

⁵ ADG. B 1 b 1, 15. Cf. Wijnman, 90.

⁶ ANG. *Graf boek*, 20. Cf. Wijnman, 88. In het artikel van H. J. Schouten 'Onbekende bijzonderheden betreffende Johanna Koerten en de kwestie van haar geloof,' *Oud Holland*, 1925, 77 staan enkele fouten, o.a. dat Sijbrandt Hansz. Cardinael 28 maart 1704 het graf op naam van zijn kleindochter Johanna Koerten liet overboeken. Cf. beneden, blz. 222.

⁷ *Doopt-, trouw- en begraafboek*, 1063, 1064.

⁸ *Not. archief Mr. Job. Backer*, testament Sibilla Glazemaker 18 februari 1699.

⁹ Ondertrouw 5 oktober 1647.

¹⁰ Ondertrouw 14 maart 1659. De Rosijn was weduwnaar van Hendrickie van Gogh en Maeiken Jans van Pepering.

¹¹ Zie het artikel 'Koerten (Joanna of Johanna)' van Wijnman in *NNBW*. en de aldaar opgegeven literatuur.

veel bewaard gebleven, wel echter van de talloze lofdichten die deze uitlokten, na haar dood met piëteit verzameld door haar echtgenoot Adriaan Blok en diens tweede vrouw Maria van Arckel. Janneke, of zoals zij zich later ook noemt, Joanna Courten, was gedeeltelijk erfgename van het familiegraf der Cardinaels in de Oude Zijds Kapel. In 1704 kocht zij de ontbrekende parten bij;¹ 2 januari 1716 werd zij er begraven, 17 juli 1726 Adriaan Blok, 14 augustus 1737 Maria van Arckel.²

Voordat Zacharias de Rosijn als dubbel weduwnaar zijn lot verbond met de weduwe Ytje Cardinael, vinden wij hem als getuige bij het huwelijk van Tanneke Cardinael.³

Sijbrant Hansz. Cardinael was 26 november 1647, zijn weduwe 24 maart 1664 begraven in de Oude Zijds Kapel.⁴ Met de boedelscheiding van Levijntje Panten liep het allesbehalve vlot. De erfgenamen namelijk:

Jacob Colvenier, getrouwt met Levijntge Sijbrants ter eersten, en Sacharias de Rosijn getrouwt met IJtgen Sijbrants ter tweeden, Jan Hendricksz. Glaesemaker, getrouwt met Catalijntge Sijbrants ter derden, & Isaacq van Vreede getrouwt met Tanneke Sijbrants ter laesten zijde,

compareren 2 juni 1671 voor notaris Abraham van den Ende⁵ en verklaren, dat tot nog toe hun schoonmoeders boedel niet gevoegelijk gescheiden kon worden. Op de boedelbeschrijving, die nu opgemaakt wordt, komt de naam van Jan Hendrik Glazemaker enkele malen voor als houder van obligaties. Onder de bezittingen wordt het huis in 'de nieuwe straet,' waar de drie ossenhoofden uithangen en een grafstede in de Oude Zijds Kapel opgegeven. Onder de lasten wordt genoemd een som van duizend guldens door Levijntje Panten bij testament aan haar dochter Sibilla beloofd plus de losrenten daarvan.⁶ Waaronder wordt Sibilla afgescheept met een legaat, ontbreken de namen van haar en haar echtgenoot Hendrik ten Cate bij de erfgenamen? Welke familietwist ligt hieraan ten grondslag?

21 Januari 1672 wordt nogmaals door de erfgenamen van Levijntje Panten een acte verleden voor notaris van den Ende; het echtpaar Colvenier laat voor de som van 1500 gulden hun rechten op de erfenis van Levijntje Panten varen.⁷

In 1685 en 1686 nam Sibilla Glazemaker 'bejaarde dogter' tezamen met haar tante 'IJtje Cardinaels Wed.^e Zacharius Rosij' van ieder van haar neven Isaacq en Sijbrant van Vrede, zonen en erfgenamen van Tanneke Cardinael, een negende part in het huis 'staande en leggende in de nieuwe straet, daar de drie ossenhoofden uithangen,' over.⁸

18 Februari 1699 maakt Sibilla Glazemaker,

¹ ANG. *Graf boeck*, 20, f. 120 d.d. 28 maart 1704.

² *Doo-, trouw- en begraafboek*, 1064.

³ Zie boven blz. 214.

⁴ Zie boven blz. 220.

⁵ *Not. archief Mr. van den Ende*, 3667, f. 190.

⁶ *Loc. cit.*

⁷ *Not. archief Mr. van den Ende*, 3667, ff. 36, 35^v.

⁸ *Quyttscheldingen* 63 B. 3, f. 25^v; 64 3 C, f. 230.

bejaarde dochter wonende binnen dese stadt op de brouwersgracht siek van lichaam te bedde leggende, doch haar gehoor en verstand hebbende en gebrukende soo men niet anders conde bemerken,

haar testament. Zij benoemde tot haar erfgenamen:

Sijbrant ten Cate

Judith ten Cate huysvrouw van Rembrant Brantsteen

Emilia ten Cate huysvrouw van Joannes Bongaart ... voor een derde part Johanna Coerten huysvrouw van Adriaen Blok mede voor een derde part en Sijbrant van Vreden en Levijntje van Vreden huysvrouw van Gijsbert van Grieken¹

Hieruit komen wij dus precies te weten, hoe het in 1699 met de kleinkinderen van Sijbrandt Hansz. Cardinael en Levijntje Panten gesteld was. Ook Sijbrant van Vrede is gehuwd, want zijn tante Sibilla bepaalt:

maar als Sybrant van Vrede gestorven is soo sal syn huysvrouw Francyntje Picters de Rente en vruchten van haar mans portie haar leeuen lanc ... genieten.

Men herinnert zich misschien, dat Wijbrant Reiniers het vruchtgebruik van een kapitaal van 1500 guldens vastzette op zijn dienstmaagd Annetge Jans.² Sibilla, die het kapitaal geërfd heeft, gelast dat na de dood van Annetge Jans het vruchtgebruik moet komen aan Immitgen Koeck en na de dood van deze vervallen aan de zoon van Immitgen te weten Gerrit Koeck. Deze laatste hebben we reeds ontmoet als substituut koster, tevens leraar bij de Vlaamse gemeente en als speciale vriend van Wijbrant Reiniers.³

Tot executeurs van haar testament benoemde Sibilla: Adriaan Blok en Gijsbert van Grieken en Mattheus van Grieken. Adriaan Blok en Gijsbert van Grieken zijn echtgenoten van erfgenamen. De ondertrouw van Gijsbert van Grieken en Levijntje van Vreden kon ik niet vinden: Wel die van Mattheus van Grieken met een Haarlems meisje. Op 12 januari 1691:

Compareerden als voren & zijn op de Accommodatie van J. Aker-sloot Secretaris tot Haerlem in geteekent Mattheus Van Grieken J[onghe] M[an] van A[msterdam] geassisteert met zijn vader Gerrit van Grieken woonende in de N.Z. Houttuynen & Rachel Van der Steen J[onghe] D[ochter] van Haerlem & daar woonende.⁴

Deze gegevens zijn nog onvoldoende om de familierelatie tussen Mattheus en Gijsbert van Grieken te bepalen.

Sibilla overleed 21 februari 1699 en werd begraven in de Noorderkerk in het familiegraf.⁵ De eerst volgende maal dat het graf werd opengemaakt, betraf het de begrafenis van een kind van Gijsbert van Grieken; als adres wordt 'prinsegracht' opgegeven. 6 Maart 1708 werd het graf door Gijsbert van

¹ *Not. archief Mr. Job. Backer.*

² Cf. boven blz. 219.

³ Cf. boven blz. 211.

⁴ *Doop-, trouw- en begraafboek*, 697.

⁵ Zie boven blz. 216.

Grieken overgeschreven op naam van Mattheus van Grieken.¹ Vervolgens werden er begraven:

- 17 Juli 1709 Maria Cornelis / Houttuynen
- 25 April 1710 Gerrit Pietersz. van Grieken / Houttuynen
- 13 December 1710 Hester van Grieken / Nieuwe Zijtdachterburgwal
- 24 September 1717 Jacobus van Kolk / N.Z. Voorburgwal
- 16 September 1717 Kint van Abraham van Willingen / hof
- 5 October 1719 Mattheus van Grieken / Houttuynen
- 21 December 1728 Rachel van der Steen / Martelaarsgragt
- 24 November 1741 Maria van Grieken / in de Houttuynen.

4 Februari 1770 werd het graf overgeschreven op naam van Maria van Grieken, weduwe van Daniel Sluym.²

Na het overlijden van Sibilla maken de executeurs testamentair 24 juni 1699 de meergenoemde inventaris van haar bezittingen op. Aan huizenbezit wordt genoemd:

1e Het huis aan de Brouwersgracht, waar Sibilla haar leven lang gewoond zal hebben.³

2e Het huis in de Middel of Vinkestraat met de Fortuin in de gevel, dat Sibilla erfde van haar stiefgrootvader.⁴

3e 'Een huys en erf staende en leggende op de noort zyde van de laurier graft getekent No. 2 bij de Heren Burgenmeester deser stede aen Jan Hendricksz Glasemaker opgedragen den 12 April 1688.'

Hoewel er duidelijk 1688 staat, moet hier op een of andere wijze een vergissing in het spel zijn; immers in 1688 is Glasemaker reeds lang overleden. Op het archief te Amsterdam kon ik niets over het huis Lauriergracht 2 vinden.

4e 'Een huys en erf staende en leggende in de Cromme tuynstraeet aen de zuytzijde daer de St. Pieter boven de deur staet door DH^{en} Burgemeesteren aen den overleden opgedragen den 22 september 1694.'

5e '4/9 parten in een huys en erf staende en leggende in de nieuwe straet daer de Osse hoofden uythangen.'

Evenals van het huis bezat Sibilla ook vier negende part van het familiegraf der Cardinaels en de Oude Zijds Kapel. Het graf in de Noorderkerk N. 25 'op de naam van Wijbrant Rijniers' was begrijpelijkerwijze volledig haar eigendom. Onder de obligaties, die Sibilla bezat, komen er enkele dubieuze voor:

een obligatie ten laste van Hendrik ten Cate op de naem van Jan Hendriksz Glasemaker ter somma van F. 250:—:— de dato 9 Juni 1660 welke obligatie quaet is

een dito ten laste van Isaecq van Vreden op de naem van Jan Hendriksz Glasemaker ter somma van F. 50:—:— de dato den 10 Januari 1661 welke obligatie quaet is.

¹ ANG. *Grafboek*, 26, Noorderkerk, f. 157; cf. GAA, acte van transport, *Not. Archief Mr. Joh. Backer*, 2 maart 1708.

² ANG. *Grafboek*, 26, Noorderkerk, f. 157.

³ Cf. boven blz. 217.

⁴ Cf. boven blz. 219.

27 mei 1651

49

Comparesden ondertrouwen Jan Hendrick Glazemaker, ons Ra-
me, gurendelich voflen, wons opheffingvraaght is Cathelijntje
Cardinaels, wons ons vofte ghelust mit hare
Leventhe pante - wons inde Quinny trouw

Versoeckende hare drie Sondagghige uytroepinghen / omme maer deselve de vreesse trouwes te son-
teniseeren / ende in alles te volkerken / son verre daer ander aggene voelinge
voer, en valle. Ende maer dien se by de vofte ghelust datse die Persoonen vofte / ende
malenkeren in bloede

Daer vofte een Christelike ghelofte vofte ghelust worden / met en bestonden / zijn hun han-
te ghelofte vofte ghelust.

Jan Hendrick Cathelijntje Cardinaels

Uit de opgave van verschuldigde huurpenningen op 21 februari 1699 blijkt, dat van het huis op de Brouwersgracht de kelder, de achter- en de voorkamer verhuurd waren; Sibilla woonde daar dus niet alleen met haar personeel.

Na 1700 zijn nog enkele andere notariële akten opgemaakt, die een uitvloeisel waren van Sibilla Glazemakers testamentaire beschikkingen. Met gelden uit de nalatenschap kopen de executeurs testamentair ten behoeve van Sijbrant van Vrede voor twee-derde part en Levijntje van Vrede, de vrouw van Gijsbert van Grieken, voor een-derde part een huis en erf op de Angeliergracht tussen de twee laatste bruggen bij de Baangracht¹ en eveneens ten behoeve van Sijbrant ten Cate, Emilia ten Cate, en Judith ten Cate, de vrouw van Gerbrant Brantsteen, een achttiende part van het huis in de Nieuwstraat 'daar de ossenhoofden uithangen.'² In het laatste geval was de verkoper Gijsbert van Grieken, in zijn kwaliteit van echtgenoot van Levijntje van Vrede, erfgename van Tanneke Cardinael. Een ander achttiende part van het huis daar de drie ossenhoofden uithangen droeg Gijsbert van Grieken, eveneens handelende voor zijn vrouw, op en schold kwijt aan Janneke Koerten. En in 1685³ en in deze stukken van 1700 wordt de ligging van het huis in de Nieuwstraat als volgt omschreven:

belent nu of van outs Cornelis Hanecop aen de postsijde ende Hendrik Teylaer aen de westsijde, streckende voor van de straet tot agter aent steegie van Spanaertspoortie in welk steegie dit huys een vrije uytgank heeft.⁴

¹ *Quijtscheldingen* A 1700 74 R. 3, f. 164v-165.

² *Id.* ff. 165v-166.

³ *Quijtscheldingen*, 63B 3, 25v.

⁴ *Id.* A. 1700 B 3, f. 165v.

- [1] [Jacques du Bosc], *De deugdelyke vrou door I. H. Glazemaker vertaalt*, Amsterdam, Gijsbrecht Jansz van Veen, 1643, (UBA).

De bron is *L'honneste femme* van de franciscaan Jacques de Bosc.¹ De eerste uitgave van het eerste deel van *L'honneste femme* verscheen in 1632. Glazemaker vertaalde twee delen; het eerste droeg hij op aan een aantal 'Amsterdammer Fijne Zusjes' waaronder wij bekende doopsgezinde namen aantreffen, ook die van Cardinael; het tweede aan verscheidene 'Haarlemmer Fijne Zusjes.' In het eerste deel noemt Glazemaker zich voorts de minste dienaar van een deugdelijke jonkvrouw M.K.; in het tweede is hij de allerminste dienaar van de E. Juffrou E. Brouwers, die hij aanspreekt als 'O Beelt, vol alle heerlijkheden.' In het eerste deel komt ook een lofdicht voor van I. Lescaille. Du Bosc schreef zijn *L'honneste femme* als tegenhanger van *L'honneste homme* van Faret,² hij schreef ook een *La femme heroique*, verder preken en leerredenen³ en een boek tegen de Jansenisten, dat Bayle, die weinig dunk had van het œuvre van Du Bosc deed schrijven:

Les plus méprisez de ses ouvrages sont ceux qu'il fit contre les Jansénistes. On ne daigna point les réfuter, et ce silence, qui au fond est une espèce de flétrissure pour cet Ecrivain, a été glorieusement interprété par quelques Anti-Jansénistes.⁴

Van Praag maakte in zijn artikel over de bron van *De deugdelyke vrou*

* De oorspronkelijke opzet van mevrouw Thijssen-Schoute, een beredeneerde bibliografie te geven, heeft zij slechts zeer ten dele kunnen uitvoeren. Wel heeft zij een nagenoeg complete lijst van boekbeschrijvingen nagelaten. De relevante gegevens hieruit zijn, waar nodig en mogelijk aangevuld, op hun chronologische plaats – zij het 'onberedeneerd' – tussengevoegd. Bij elk der nummers is slechts één vindplaats vermeld.

¹ Als zodanig aangewezen door J. A. van Praag in *Neophilologus*, XX, 91–6.

² Cf. Ch. Sorel, *De la connoissance des bons livres ou examen de plusieurs auteurs*, Amsterdam, 1672, 4–6.

³ In het Nederlands werden vertaald: *Leerreden over verscheidene texen der H. Schrift*, vert. door Laurens de Haan, 1745–6, 2 dln.; *Leerreden over de brief van de H. Paulus aan de Efezen*, vert. door Izak Gerard Thin van Keulen, Utrecht, 1775–82, 3 dln. (Bergman, *Cat. de la bibl. wallone déposé à Leyde*, Leiden, 1875, 151); *De drie oordelen Gods, David ter keuze voorgesteld*, vert. door J. G. Thin van Keulen, Amsterdam, 1800.

⁴ *Dict.*⁵ I, 619.

enkele opmerkingen betreffende Glazemaker's vertaalkunst. Hij wees erop, dat hij puristisch vertaald had, enkele typische Katholieke uitspraken had gewijzigd en sommige bijgelovige weggelaten. Van Praag besloot:

Dus reeds bij het begin van zijn vertalersloopbaan gaf Glazemaker duidelijke blijken van zijne kennis en kunde, zoodat het niet te verwonderen valt, dat zoo talrijke andere werken hem later door onderscheiden uitgevers zouden worden toevertrouwd.¹

[2] John Barclai, *D'argenis ... Met de sleutel der verzierde namen door I. H. Glazemaker vertaalt*, Amsterdam, Ian Iacobsz. Schipper, 1643, (UBL.).

Er bestaan ook exemplaren met andere uitgeversadressen, te weten: Ian van Hiltten, Joost Broersz., (UB. Gent), Broer Iansz.,² en Dirk Houthaek,³ allen te Amsterdam. De titelpagina met het adres van Ian Iacobsz. Schipper beschouw ik als de primaire, omdat I. I. Schipper het werkje opdroeg 'Aen de Heer Daniel Mostaart, geheimschrijver der Stadt Amsterdam.' Schipper verontschuldigt zich dat hij, door andere bezigheden belet, de vertaling niet zelf ter hand heeft kunnen nemen; maar bij de vertaler heeft hij bewerkt 'dat hij 't by der hand genomen, en, als gy zien kont, volvoert heeft'. Het werkje is verlucht met een frontispice en een gravure voor ieder der vijf boeken, reeds door F. Muller toegeschreven aan Salomon Savry.⁴ Als Glazemaker de *Argenis* in 1680 opnieuw, en dan uit het Latijn, vertaalt (zie nr. 61), bericht hij:

In mijn jonge tijd, nu omtrent zesendertig jaren geleden, heb ik, op 't aanraden van verscheide lieden, die groot vermogen op mijn geest hadden, dit werk uit de Fransche taal (dewijl ik toen gantschelijk in de Latijnsche onkundig was) in de Nederlantsche vertaalt, en in dier voegen, gelijk het toen gedrukt is, uitgegeven.

K. F. Schmid heeft gemeend, dat Glazemaker vertaalde naar de anonieme vertaling van 1623 *L'argenis de Jean Barclay, traduction nouvelle enrichie de figures*, 'A paris chez Nicolas Buon, rue St. Jacques, l'enseigne St. Claude et de l'homme sauvage' of met behulp van nadrukken dezer vertaling, waarop de initialen N.G. van de Franse vertaler voorkomen. Een onderzoek in de Bibliothèque de l'Arsenal te Parijs, waar de drie verschillende vertalingen in 1622, 1623 en 1626 uitgegeven door Nicolas Buon aan-

¹ *Neophilologus*, XX, 96.

² Zie Schmid, 86.

³ Cf. A. Collignon, *Notes historiques, littéraires et bibliographiques sur l'Argenis*, Parijs, 1902.

⁴ In de magazijn-catalogus *Nederlandsche letterkunde, Populaire prozaschrijvers der XVIIe en XVIIIe eeuw*, Amsterdam, 1893, no. 50.

wezig zijn, leerde mij, dat Glazemaker wel de vertaling van 1623 gekend heeft, maar dat hij hoofdzakelijk vertaalde naar *L'argenis de J. Barclay*, 'traduction nouvelle par P. de Marcassus' van 1626. Van de gevonden bewijsplaatsen geef ik hier slechts een enkele, waaruit blijkt dat Glazemaker deze tekst volgt. De eerste zin van het eerste boek luidt in de 'traduction nouvelle' van De Marcassus:

Rome n'avoit point rendu l'univers tributaire de sa grandeur et la gloire de l'Océan ne s'estoit pas encore soumise à celle du Tibre: quand sur la coste de Sicile, où le fleuve Gelas entre dans la mer, vint prendre port un Navure estranger; d'où sortit un jeune chevalier merveilleusement beau: mais si las et si recreu de la marine qu'il fut contraint à mesme temps de se coucher sur la greve, pour essayer si sa test se pourroit remettre de l'agitation, que celle des vagues, de la longue traicte, qu'il venoit de faire, luy avoient causées.

Glazemaker vertaalt in 1643:

Eer *Romen* haar Heerschappij over 't geheele Aardrijk verspreid, en d'*Oceaan* zich den *Tiber* onderworpen had, lande op d'oever van Sicilien, daar de vloer *Gelas* in Zee vliet, een vreemd schip, daar een Ridder, van wonderlijke schoonheit, uittrad, die, vermits hy de zee ongewent was, zich op 'tzant neêrestrekte, om een weinich te rusten, en te bedaren van d'ontsteltenis, die de zee, en zijn lange reis, hem veroorzaakt hadden.

De vertaling van 1622 kan hier direct als voorbeeld van Glazemaker uitgeschakeld worden, omdat de rivier er een andere naam heeft: 'sur la coste de Sicile, où la Querse s'allie à la mer.' De vertaling van 1623 komt al evenmin in aanmerking omdat zij, evenals het Latijnse origineel, eerst verderop vermeldt, dat de jongeling (daar 'un jeune Gentil-homme de très bonne façon') vermoeid door de zeereis zich op het strand neervleit.

De *Argenis* is een politieke sleutelreoman, meermalen in het Latijn door de Elzeviërs gedrukt, evenals Barclai's *Euphormionis Lusini Satyricon*, die in 1683 in het Nederlands vertaald werd door N. J. Wieringa.¹

1645

- [3] *Toonneel der werreltsche veranderingen, door deftige, vermakelijke en ware geschiedenissen afgebeeld ... uyt verscheyde schryvers, door J. H. Glazemaker, vertaalt*, Amsterdam, Nicolaes van Ravesteyn, voor J. J. Schipper, 1645, (KB).²

¹ Zie 'John Barclai en Wieringa's vertaling van diens Satyricon' in *Wieringa*, Hoofdstuk VII, alwaar ook mededelingen over Glazemaker's *Argenis*-vertalingen. Zeldzaam is ook de vertaling van een geschriftje van John Barclai, *Vermaening aen de on-catholicken deeses tijds, van de ware kerk, geloof en godsdienst*, Keulen, 1650 (UBL.). De vertaler N.S.P.A. is N. Stenius, pastoor te Akersloot.

² Ook het adres van Jan van Hilten komt voor: zie Buisman, nr. 703.

Herdrukken verschenen in 1648 en 1651 bij Jan van Hilten te Amsterdam en in 1669 bij Symon Onder de Linde te Dordrecht, 'van nieuws overzien, en met verscheide nieuwe historien vermeerderd'. Dit laatste slaat echter uitsluitend op het tegelijkertijd door hem herdrukte tweede deel (zie nr. 7).

1646

- [4] *Romainsche historien van Titus Livius, sedert de bouwing van Romen tot aan d'ondergang van 's Macedonische Rijk. Ten meesten deel van nieuws vertaalt, en met een tweede Decade voor de gene, die verloren is, verrijkt, en op ontellijke plaatsen vermeerderd. Met een vervolg der Romainsche historien, strekkende van 't einde van T. Livius tot aan de doot van C. Julius Cesar: beneffens een kort, doch bondig vertoog van de staat der oude Romainen. Nieuwelijks uit de Romainsche historien van M. Scipio Dupleix vertaalt, en met nieuwe bladwijzers verrijkt*, Amsterdam, Jacob Lescaille, voor Jan Jacobsz. Schipper, 1646, (KB.).¹

Het 'Aan de Lezer' is niet gesigineerd, evenmin de daaropvolgende 'Waarschuwing' om 't onderscheyt tusschen d'oude overzetting van Titus Livius Histori in 't Neerduits, en deze na te speuren'; kennelijk schreef Glazemaker zowel het 'Aan de Lezer' als de 'Waarschuwing'. Hij filosofeert over het nut van de geschiedschrijving in het algemeen en de Romeinse in het bijzonder:

Doch de voornaamste vrucht en nuttigheit bestaat hierin, dat wij, d'ongestadigheid der werreltse dingen, die in verscheide tijden, plaatsen en lieden voorgevallen zijn, inziende, daar door leren onze handel behoorlijk aan te stellen, en, de zonde vliedende en verfoeyende, de deucht te volgen. En zeker, men vind, naar mijn oordeel, van alle Historien, die door Heidenen, onkundig in Gods wetten, geschreven zijn, geen zo dienstig voor alle staten van menschen, als die van 't Romainsche volk.

Ongelukkigierwijze gingen Livius' geschriften grotendeel verloren:

Voorts, de tijd, die alles verslind heeft ook deze Historieschrijver, Titus Livius, niet gespaart, maar ons van 't grootste deel van Historie berooft, in voegen dat'er van al zijn werk, dat gehele Veertien Decaden groot was, en van de bouwing van Romen tot diep in Augustus' heerschingsch strekte, naauwelijks vierdehalf Decaden en die noch niet geheel, maar in vele plaatsen verminkt, overgebleven is. Zeker groot verlies, te meer dewijl dit met geen andere schrijvers te boeten is. Doch wij hebben echter, om dit werk tot enige volmaaktheit te brengen, 't geen, dat ons dienstigh was, uit de Romainsche Historie van M. Scipio Dupleix getrokken, te weten dat, 't welk wij hier, in plaats

¹ Zie verder Geerebaert, 132, alwaar andere vindplaatsen.

van T. Livius tweede Decade, die door de ramp des tijts verloren is, ingevoegd hebben, en voorts het vervolg op onze schrijver, dat is van d'ondergang van 't Macedonisch rijk, tot aan de doot van C. Iulius Cesar, door de voorgenomde Dupleix, die zijn Historie van Romens bouwning begint, uit d'overgebleve stukken en brokken van veel andere Historischrijvers met grote naerstigheid vergadert.

Het oorspronkelijke plan van uitgever Schipper moet geweest zijn, dat Glazemaker een herdruk gereed zou maken van de Livius-vertaling in 1614 te Amsterdam gedrukt onder de titel *De Romeynsche historien ende gheschiedenissen, beschreven door Titum Livium van Padua, Prince der historischrijvers*, met op sommige exemplaren het adres 'Bij Claes Jacobsz. Paets', op andere 'Bij Hendrick Laurentsz.' (KB.). Deze vertaling gaat weer terug op een uit 1541.¹ De illustraties van de uitgave van 1614 zijn inderdaad in 1646 opnieuw afgedrukt, maar alleen de tekst van het eerste boek en van een korte beschrijving van de stad Rome door Paulus Merula werden met veel wijzigingen aan de uitgave van 1614 ontleend. Glazemaker bericht 'Aan de Lezer':

Wat d'eerste achttien of negentien bladen aangaan, wij hebben daar het oude exemplaar, gelijk 't hier voor dezen gedrukt is, gevolgt, doch echter veel verandert, verschaaft, en, naar ons oordeel, verbeterd; maar dewijl wij, al voortgaande, bevonden dat dit werk te zeer mishandelt was, zo hebben wij d'auteur zelf, voor zo veel 't overige aangaat, van nieuw vertaalt.

Hoe verontwaardigd Glazemaker is over de oude Nederlandsche vertaling van Livius, blijkt eerst recht uit zijn bovengenoemde 'Waarschuwing':

Die enige lust tot lezen heeft, of begeerig is, om goede boeken te vergaren, zal altijd trachten, om die, zoo't mogelijk zij, volkomen te hebben en zulke, daer eenig blad, of woorden in gebreeken, zoo haten, dat hij liever voor de volkomen meer guldens, dan voor de gebrekkelijke, stuyvers wil geven. Wat nu d'oude overzetting van Livius Histori belangt, 't gebrek daer van is, naer 't Latijns, met enige woorden of geen blad te helpen; maer naauwelijcx met hondert bladen. De zonde van de jammerlijke mishandeling daarvan, is eerst door de Hoogduitscher begaan, en van de neerduyscher, 'k vertrou den Brabander, gevolgt, die licht geen andere taal dan Hoogduyts, om Livius t'overzetten kon.² Deze is, in zijn zonde, noch zoo verwaant geweest, dat hij in plaats van 't gene, dat hij van Livius eygen schriften daer uitsmeete, enige Fabulen en redenen voegde, die aen 't werk niet kleven, ja zomtijts in stee van Heydens, als de Romainen toen waren, Kristelijk zijn. Wij zelve zo jammerlijke mishandeling niet vermoedende, vernoegden ons eerst met de stijl te verbeteren, en d'ongevoegelijke redenen, die van Livius zelf niet geschreven zijn, daer uit te schrappen, gelijk gij, van voren af tot Folio 75, daer onze oogen eerst

¹ Cf. Geerebaert, 131.

² Volgens Geerebaert werd de vertaling *Titus Livius, Dat is Roemsche historie oft gesten*, Antwerpen, 1541, in 1597 opnieuw uitgegeven en verbeterd door M. E[veraert].

ter deegen geopent wierden, na kont speuren, en met een hoedanig 't gebrek daer zij, dat toen d'oude verduytste t'eenemael, als onwaardig, dee verwerpen. Van hier af hebt gij Livius eygen schriften, zoo volkomen als zij zijn, op nieu vertaalt.

Wat in de oude vertolking aan Lucius Florus ontleend werd, heeft Glazemaker verworpen. Hij deelt precies mee wat hij uit de *Histoire romaine depuis la fondation de Rome* van Dupleix overnam en belooft tenslotte zich te zullen bevljigten

de Romainsche Historie van Coeffeteau, die, na Cesars doot, daar deze eindigt, zijn aanvang neemt, en tot de heersching van Konstatijn de Groot vervolgt, in een bequaem boeck in Folio, daer omtrent de levens van drie en veertig Heydensche Keyzeren in begrepen zijn, op 't spoedigste in 't licht te brengen.

In 1649 werd deze belofte vervuld (zie nr. 6). Afkeer en geringschatting voor het werk van zijn voorgangers en trots zelf uit het Latijn vertaald te hebben, waarvan de kennis zo juist moet zijn verworven, spreken nog uit menige aantekening bij de tekst zelve. Zo wordt het derde boek aangekondigd:

Merkt: Het volgende darde Boek of de darde Decade, hebben wij, omdat de Nederduytsche Titus Livius zo gebrekkelijk is, dat 'er meer dan de helft in dit Boek aan gebreekt, uyt 'et rechte Exemplaar, tot meerder lust der Leezers, vertaalt.

De vijfde decade wordt afgesloten met een bladwijzer en gevolgd door een nieuwe titelpagina *Vervolg der Romainsche historie: In stee der verlore boeken van Titus Livius, tot aan de doot van C. Julius Cesar; nu eerst, tot meer voldoening ds Leger, uyt de Romainsche historie van M. Scipio Dupleix door J. H. Glazemaker vertaalt.*

1649

- [5] Hieronymus Cardanus, *Neroos lof ... uit het Latijn door I. H. Glazemaker vertaalt*, Amsterdam, Iacob Lescaille, 1649, (KB.).
- [6] Nikolaas Coeffeteau, *Romainsche historien, sedert het begin van Augustus heerschappy, tot aan die van Constantijn de Groot, met een vertoog van de staat der Christelijke Kerk achter yder boek ... Uit de Fransche taal door I. H. Glazemaker vertaalt*, Amsterdam, Nikolaas van Ravestein, 1649, (SBA.).

Dit werk sluit aan op de in 1646 door Glazemaker vertaalde *Romainsche historien* van Livius en Dupleix, en werd aldaar reeds aangekondigd (zie

nr. 4). Het werd in 1666 herdrukt als middendeel van een door Glazemaker uit verscheidene schrijvers samengestelde Romeinse geschiedenis vanaf Julius Ceasar tot en met Constantijn de Grote (zie nr. 41)

1650

- [7] *Toonneel der werreltsche veranderingen door deftige, ware, en vermakelijke geschiedenissen afgebeeld ... tweede deel, ... uit verscheide schrijvers, door J. H. Glazemaker vertaalt*, Amsterdam, Jan van Hilten, 1650, (UBA.).

Dit is een vervolg op het *Toonneel der werreltsche veranderingen* van 1645 (zie nr. 3) Het werd herdrukt in 1651¹ en 1659 bij dezelfde uitgever en nogmaals 'van nieuw overzien, en met verscheide nieuwe Historien vermeerderd' in 1669 bij Symon Onder de Linde, Dordrecht (resp. BN en KB.). In deze laatste druk zijn zes nummers toegevoegd (105 t/m 110).

- [8] [Claude Malingre Sieur de S. Lazare e.a.], *Het treurtoonnel der doorluchtige mannen onser eeuw ... vertaelt door I.H.G. en ten deele uit verscheide schryvers t'samen getrocken door L.v.B.* [Lambert van den Bosch], Amsterdam, Nicolaes van Ravesteyn, 1650, (UBA.).

In 1653 verscheen een herdruk bij dezelfde uitgever, aangekondigd als 'Het Tweede Deel.' Dit is misleidend, want de uitgave van 1650 bestaat, ondanks de vermelding 'Het Eerste Deel' op de titelpagina, reeds uit twee gedeelten en de uitgave van 1653 bevat grotendeels dezelfde historien als het eerste deel, zij het dan ook in geheel andere volgorde. Er zijn zes nummers uitgevallen en zeven nieuwe bijgekomen. Een werkelijk vervolg, waar Glazemaker echter geen bemoeienis meer mee gehad kan hebben, verscheen in 1698 bij Jan ten Hoorn te Amsterdam 'beginnende met het Roomsche Keizerryk, en vervolgende tot aan 't Jaar 1698. Uit menigte van Schryvers, en verscheidene Taalen, bij een gebracht door Lambert van den Bosch,' (beide UBA.).

- [9] David Blondel, *Verklaring van het verschil of een vrouw in de pauselijke stoel van Rome gezeten heeft*, door J.H.G., Amsterdam, Klaas Fransz, 1650, (geen exemplaar bekend).

Dit werk op gezag van Ellerbroek.² Het is de vertaling van *Familier es-*

¹ Volgens Buisman, nr. 705.

² Dr. G. G. Ellerbroek, 'De 17e eeuwse vertaler J. H. Glazemaker', *Levende Talen*, 1958, 658.

claircissement de la question si une femme a esté assise au siege papal de Rome entre Leon IV et Benoist III, Amsterdam, 1647, herdrukt 1649.¹

1651

- [10] Desiderius Erasmus, *Onderwys tot de ware godgeleertheit; Verhandeling tegen 't verbod van 't vleescheeten: Verantwoording over de woorden: Wij zullen wel niet alle ontslapen; En een gebed voor de vrede van de Kerk, in 't Latijn beschreven, en nu van J. H. Glazemaker vertaalt*, Amsterdam, Jan Hendriksz en Jan Rieuwerts., 1651, (UBA.).

- [11] Leonardus Lessius, *De Schat der Soberheit. Met een handeling van de nuttigbeden van 't sober leven, door Lud. Cornarus ... door J. H. G. vertaalt*, Amsterdam, 1651. (Zie nr. 64).

1652

- [12] Pierre Moreau, *Klare en waarachtige beschryving van de leste beroerten en afval der Portugezen in Brasil ... In de Fransche taal beschreven ... door J. H. Glazemaker vertaalt*, Amsterdam, Jan Hendriksz. en Jan Rieuwerts., 1652, (KB.).²

- [13] Fernando Mendez Pinto, *De wonderlyke reizen van Fernando Mendez Pinto, die hy in de tijt van eenentwintig jaren in Europa, Asia en Afrika ... gedaan heeft ... Nieuwelijks door J. H. Glazemaker vertaalt*, Amsterdam, Jan Rieuwerts. en Jan Hendriksz., 1652, (UBL.).³

Een herdruk verscheen bij dezelfde uitgever in 1653, (SBA.). Zijn directe bron was *Les voyages aventureux de Fernand Mendez Pinto, fidelement traduits de Portugais en Francois par le Sieur Bernard Figuier, gentil-homme Portugais*, Parijs, 1628, (herdrukt 1645). Deze Franse vertaling van *Perigrinaçam de Fernam Mendez Pinto*, Lissabon, 1614, bevat ruim 1200 bladzijden. Glazemaker's vertaling betekent een verkorting tot minder dan een vierde deel (280 blz.).

1653

- [14] Lieuwe van Aitzema, *Verhaal van de nederlandsche vrede handeling, op*

¹ Zie verder *NNBW*, VII, 143.

² Zie Kloosterboer, nr. 1046.

³ Zie Kloosterboer, nr. 159.

nieuws gecorrigeert en met eenige stucken vermeerdert, door Lieuwe van Aitzema. Noch is tot gherief van den leser alle de stucken voor desen in Fransch, Latijn, als Spaensch ghedruckt, in Duytsch vertaelt, door I. H. Glasemaker, Amsterdam, Jacob Beniamin, 1653, (UBL.).

In de eerste druk, die in 1650 te 's-Gravenhage verscheen, waren deze Franse, Latijnse en Spaanse 'stucken' dus onvertaald gelaten.

1654

[15] Vincent Le Blanc, *De vermaerde reizen van de heer Vincent Le Blanc ... door J. H. Glazemaker uit de Fransche in de Nederlantsche taal vertaalt*, Amsterdam, Jan Hendriksz. en Jan Rieuwertsz., 1654, (UBA.).

[16] Seneca, *Alle de brieven van L. Annaeus Seneka aan Lucilius geschreven ... door J. H. Glazemaker uit het Latijn in de Nederlantsche taal vertaalt*, Amsterdam, Gerrit van Goedesberg, 1654, (UBL.).

Hoe Glazemaker zijn taak als vertaler opvat blijkt hier uit het 'Aan de lezer', waar hij schrijft:

... Voorts, ik heb in 't vertalen daar af meer dan een Latijnsch voorschrift, beneffens noch verscheide overzettingen in een andere, te weten de Fransche taal gebruikt; om, zo veel mij mogelijk was, de zin van de schrijver op het naauste te treffen, 't welk echter zeer zwarelyk in 't vertalen te doen is, in zonderheit in een kort en bondig schryver, gelijk deze ...

Een herdruk verscheen in 1671 als *Het tweede deel der zedige werken ... bestaande uit 124 brieven*, Amsterdam, Johannes Dalé, 1671, (UBL.; cf. nr. 28 en 35).¹

[17] Homerus, *De Iliaden van Homerus of een beschrijving van d'oorlog tusschen de Grieken en Trojanen ... Tweede deel. Nieuwelijks vertaalt*, Amsterdam, Wed. van Nicolaas Fransz., 1654, (UBL.).

Dit is het tweede deel van de eerste volledige Homerus-vertaling in het Nederlands. Het eerste deel verscheen echter pas in 1658 en het is ook pas uit de titelpagina dáárvan dat blijkt, dat Glazemaker de vertaler is, (zie nr. 27).

¹ Het vermoeden van Geerebaert (blz. 163), dat in 1658 nog een titeluitgave verscheen van de eerste druk van 1654, is inderdaad juist gebleken (zie *Scheepers*, II, nr. 364).

1655

- [18] Jean Puget de la Serre, *De spiegel, die niet vleyd. Handelende van de verachting der werrelt, en van de bedenkingen des doots ... in de Fransche taal beschreven. Nieuwelijks door J. H. Glazemaker vertaalt*, Amsterdam, Gerrit van Goedesberg, 1655, (SBA.).

Het werd in 1667 opnieuw uitgegeven als onderdeel van *Alle de stichtelyke werken van de heer De la Serre* (zie nr. 44).

1656

- [19] P. Garnier e.a., *Dialogues en quatre langues ... Samensprekingen in vier talen ... door P. Garnier in 't Frans, M. Fernandez, in 't Spaens, L. Donati, in 't Italiaens en I. H. Glasemaker in 't Neerlants, vertaalt*, Amsterdam, Louys en Daniel Elzevier, 1656, (SBA.).

- [20] Descartes, *Redenering van 't beleed, om zijn reden wel te beleiden, en de waarheit in de wetenschappen te zoeken: in de Fransche taal beschreven, en door J. H. Glazemaker vertaalt*, Amsterdam, Jan Rieuwertsz., 1656, (UBL.).

In 1637 had Jan Maire te Leiden uitgegeven *Discours de la méthode pour bien conduire sa raison et chercher la vérité dans les sciences plus la dioptrique, les météores et la géométrie qui sont des essais de cete* [sic] *méthode*. Zoals bekend is het een soort autobiografie waarin Descartes zijn geestelijke ontwikkeling schetst en verder bedoeld als een wetenschappelijke beginselverklaring. Als proeven van zijn wetenschappelijke methode volgen dan de in de titel genoemde natuurkundige verhandelingen. Rieuwertsz. geeft echter voorlopig alleen Glazemaker's vertaling van de *Discours de la méthode* zonder de proeven uit. De uitgave van Jan Maire begon:

Si ce discours semble trop long pour estre tout leu en une fois, on le pourra distinguer en six parties,

waarop aanwijzingen over die indeling volgen. In de Nederlandse vertaling is deze indeling in praktijk gebracht. De vertaler geeft talrijke Franse kanttekeningen ter verantwoording van de Nederlandse terminologie. In 1659 verschijnt een complete uitgave met de proeven, waarbij Glazemaker ook zijn vertaling van de *Discours* zelf, herziet (zie nr. 31).

- [21] Descartes, *Les passions de l'ame, of de lijdingen van de ziel; in de Fransche taal beschreven, en door J. H. Glazemaker vertaalt*, Amsterdam, Jan Rieuwertsz., 1656, (UBA.).

Les passions de l'ame par René Des Cartes werd in 1649 door Lodewijk Elzevier te Amsterdam ter perse gelegd. Descartes heeft nog enkele maanden voor zijn dood enige exemplaren te Stockholm ontvangen. Ch. Adam houdt de abt Picot voor de schrijver van de 'Avertissement d'un des amis de l'auteur' en van de beide brieven die met Descartes' antwoorden als voorrede voorafgaan, hoewel Baillet als zodanig Clerselier noemde.¹ In 1659 deed de uitgever een herdruk verschijnen waarin de vertaler op enkele plaatsen veranderingen had aangebracht. Zo wordt 'passions', dat in 1656 steeds vertaald werd met 'lijdingen of tochten,' nu alleen met 'lijdingen' weergegeven. 'Esprits animaux' had Glazemaker in 1656 vertaald als 'levendige geesten,' in 1659 vertaalt hij telkens 'dierlijke geesten.' 'Perception' in 1656 vertaald door 'bevatting,' wordt veranderd in 'bemerking'.

Ook de Latijnse vertaling *Passiones animae per Renatum Des Cartes: Gallicè ab ipso conscriptae, nunc autem in exterorum gratiam in Latina civitate donatae ab H.D.M.I.V.L.* [Henrico Des Marets Juris Utriusque Licenciato], voor het eerst uitgegeven door Lodewijk Elzevier in 1650, heeft de herziening van Glazemaker's vertaling op enige plaatsen beïnvloed. Zo wordt in de opschriften van lid 41 en 45 het woord 'pouvoir' in de vertaling beide keren door 'vermogen' weergegeven. In 1659 wordt dat resp. 'macht' en 'vermogen', kennelijk naar aanleiding van het 'potentia' resp. 'potestas' in de Latijnse vertaling.

- [22] Descartes, *Meditationes de prima philosophia: of bedenkingen van d'eerste wysbegeerte: ... in Latijn beschreven. Benefens de redenkonst, uit de schriften van Renatus Descartes, door Jaques du Roure, getrokken, en in de Fransche taal gestelt. Beide door J.H.G. vertaalt*, Amsterdam, Jan Rieuwertsz., 1656, (UBA.).

In 1641 had Michel Soly te Parijs uitgegeven: *Renati Des-Cartes meditationes de prima philosophia, in qua Dei existentia et animae immortalitas demonstratur*, die zes *meditationes* van Descartes, en zes *objectiones* van diverse opponenten met de *responsiones* van Descartes bevatte. Het volgende jaar verscheen te Amsterdam bij Lodewijk Elzevier: *Renati Des-Cartes meditationes de prima philosophia, in quibus Dei existentia, et animae humanae a*

¹ Desc. Oeuv. XI, 296-7.

corpore distinctio demonstrantur. His adjunctae sunt variae objectiones doctorum virorum in istas de Deo et anima demonstrationes; cum responsionibus auctoris. Secunda editio septimis objectionibus antebac non visis aucta, (herdrukt in 1650, 1654, 1663, 1670 en 1678). De woorden 'In de welken Gods wezentlijkheit, en d'onderscheiding der menschelijke ziel van 't lighaam betoogt worden,' die in de titel van Glazemaker's vertaling voorkomen, stemmen overeen met de aankondiging in de titels der Nederlandse uitgaven in het Latijn; wij mogen dan ook aannemen dat Glazemaker van meet af aan een elzevier-uitgave van de *Meditationes* gebruikte.¹ In 1656 publiceert Rieuwertsz. slechts de vertaling van de zes *Meditationes* en nog niets van het commentaar dat zij, gevraagd en ongevraagd, opgeleverd hebben. Evenwel wordt de lezer bericht:

Eer de Lezer zich in 't lezen van deze Bedenkingen begeeft, gelief hij te weten dat zij alleenlijk, als tot een voorbode, voor af gezonden worden, om de koomst der Tegenwerpingen, met der zelve Beantwoordingen, beneffens verscheiden van zijn andere werken, die alree, verre op de weg zijn, en haast zullen komen, zo God zulks toelaat, te boodschappen. Schors ondertusschen uw oordeel, tot dat het geen, 't welk hier bij behoort, gekomen is, gelijk de schrijver zelf verzoekt.²

En het volgende jaar is het zo ver (zie nr. 23). Behalve de *Bedenkingen* bevat deze uitgave, zoals hierboven uit de titel blijkt, ook nog van een zekere Jaques du Roure de *Redenkomst uit de schriften van Renatus Descartes getrokken*, eveneens door Glazemaker uit het Frans vertaald. Dit laatste werd in 1683 herdrukt bij Jan ten Hoorn te Amsterdam in een bundeltje bestaande uit drie onderdelen *Cartesiaanse Redenkonst; met het onderscheid tusschen de Cartesiaanse en Schoolse philosophie (beschreven door Joh: Claubergen) en een Verhandeling van de ziele der beesten, door A.D.[illy], uit het Frans vertaald door P[etrus] R[abus] (?)*, (KB.).

1657

- [23] Descartes, *Meditationes de prima philosophia: of Bedenkingen van d'eerste wysbegeerte: ... Beneffens verscheide tegenwerpingen van enige geleerde mannen, en de beantwoordingen van de zelve schrijver daar op. Alles door J. H. Glazemaker vertaalt*, Amsterdam, Jan Rieuwertsz., 1657, (UBA.).

Descartes' opdracht 'Aan mijn heren de deken en leeraren der heilige godgeleertheit in de Sorbone te Parijs' ontbrak in Rieuwertsz.' uitgave

¹ *Petri Gassendi disquisitio metaphysica*, in 1644 te Amsterdam bij Joh. Blaeu verschenen, bevat ook de tekst der *Meditationes*, echter zonder de 'Praefatio,' die in de onderhavige uitgave (in vertaling) wel voorkomt.

² Cf. het slot van 'Renatus Descartes voorreeden aan de lezer.'

van 1656 (zie nr. 22). De tekst der *Bedenkingen* wijkt lichtelijk af van die der uitgave van 1656; blijkbaar heeft de vertaler hier en daar wat gevijld. In de elzevier van 1650 volgt, na de 4e *responsio* van Descartes een 'Auctoris de objectionibus quintis monitum versum ex gallico.' Deze 'objectiones quintae', opgesteld door Petrus Gassendus, waren met Descartes' antwoord en een weerwoord van den schrijver afzonderlijk uitgegeven in 1644,¹ waarbij gebleken was dat Gassendus met de publicatie van zijn *objectiones* door Descartes niet ingenomen was. Daarom worden zij nu overgeslagen. In plaats daarvan komt een brief van Descartes aan zijn vertaler Clerselier, waarin hij zijn kritiek op Gassendus' denkbeelden uit. De brief is getiteld: 'Renati Des Cartes ad C.L.R. epistola: in qua ad epitomen praecipuarum Petri Gassendi Instantiarum respondetur' en gedateerd 12 januari 1646.

Het 'Auctoris de objectionibus quintis monitum' komt, met enige restricties, overeen met het 'Avertissement de l'auteur touchant les cinquièmes objections,' te vinden in de Franse vertaling van 1647, verschenen te Parijs als *Les méditations métaphysiques de René Des Cartes touchant la première philosophie. Traduites par Mr. C.L.R. (Monsieur Clerselier)*.

Glazemaker's 'Bericht van de schrijver, op de vijfde tegenwerpingen. In de Fransche taal beschreven, en daar uit vertaalt' is een vertaling van het 'Avertissement' van 1647, dit blijkt niet alleen uit de aanwezigheid van Franse kanttekeningen, maar ook uit de redactie van het 'Bericht' zelf. Daarachter volgt dan ook in de Nederlandse versie de brief van Descartes in plaats van de 'objectiones quintae'.²

In het 'Bericht' dat het voorwerk besluit, wordt de lezer nauwkeurig op de hoogte gesteld van de vorderingen en de plannen van de vertaler:

Hier ziet gij, waarde Lezer, Renatus Des Cartes' Bedenkingen met de Tegenwerpingen van enige geleerde mannen, en zijn Beantwoordingen daar op, gelijk wij in de voorgaande druk der Bedenkingen alleen belooft hebben, hoewel zij langer achtergebleven zijn, dan wij gedacht hadden. Gebruik hen ondertuschen, gelijk ook 'de Lijdingen van de ziel,' mee door de druk in de Nederlandsche Taal uitgegeven; terwijl wij, de 'Principien of Beginnselen,' alree ten naasten bij vertaalt hebbende, bezich zijn met d'andere werken van de zelve Schrijver, zo wel de genen, die al voor enige jaren zijn gedrukt, als de 'Brieven', nu onlangs in 't licht gekomen, (welkers vertaling wij nu ter hant genomen hebben, en spoediglijk hopen te vervorderen) aan onze Nederlanders door de druk gemeen te maken. Vaar wel.

[24] Descartes, *Aanhangsel, Begrypende de vyfde en zevende tegenwerpingen op Renatus des Cartes Bedenkingen van d'eerste wijsbegeerte: Met des zelfs be-*

¹ Zie boven blz. 237, n. 1.

² Deze laatste worden vervolgens apart gepubliceerd in een appendix (zie nr. 24), ook weer in navolging van de Elzevier-uitgave.

antwoordingen daar op; en een brief aan d'E. Vader Dinét, opperste toezijnder der Iesuiten in Frankrijk. Nieuwelyks, door J. H. Glazemaker uit de Latijnsche taal vertaalt, Amsterdam, Jan Rieuwertsz., 1657, (UBA.).

Dit is een vertaling van de *Appendix, continens objectiones quintas et septimas in Renati Des-Cartes meditationes de prima philosophia, cum ejusdem ad illas responsionibus et duabus epistolis, una ad Patrem Dinét societatis Jesu praepositum provincialem per Franciam, altera ad celeberrimum virum D. Gisbertum Voetium*, verschenen met het adres: 'Amstelodami, apud Ludovicum Elzevirum, 1649,' de brief aan Voetius uitgezonderd. Een 'Bladwijzer van 't aanhangsel' vindt men niet in dit deel zelf, maar werd op blz. (16) van het voorwerk van de *Bedenkingen* gegeven (zie nr. 23).

Uit een vergelijking van de vertaling van de brief aan Pater Dinét met het *Extract uyt seeckeren brief van Renatus Des Cartes, gheschreven aen den E. P. Dinét* in 1643 uitgegeven als toegift bij de *Brief van René Des Cartes aen den vermaerden D. Gisbertus Voetius* (Cf. nr. 34) blijkt duidelijk dat wij met twee verschillende vertalingen te doen hebben. De purist Glazemaker plaatste volgens zijn gewoonte de konstwoorden aan de kant, alleen bleef op blz. 217 'Het Palladium van de Peripatetische School' in de tekst staan; de anonieme vertaler van 1643 kuiste in dit opzicht zijn taal niet. Ook overigens legde deze zich minder dwang op; hij gebruikte onbeschoornd 'mijn' als dativus en accusativus van de eerste persoon van het persoonlijk voornaamwoord en hij waagde zich soms aan beeldspraak; men vergelijke

Cnm autum per triduum sic triumphasset...¹

Als hij nu aldus drie daeghen langh de vlagghe hadde ghevoert...²

Toen hij drie dagen lang dus gezegepraalt had...³

Als een vertaling van een acc.c.inf.-zin vinden wij een onlogische constructie in het *Extract*:

quas supposiciones [n.l. orderverstoringen bij disputen van leerlingen van de cartesiaanse hoogleraar Regius] non dico à Theologo [n.l. Voetius] per amicos fuisse excitatas, neque enim scio...

Welcke ongheregeltheit ick niet en segge, van den Godt-gheleerde door sijn volck ofte kennis is aen-gherecht, alsoo ick geen vaste wetenschap daer van en hebbe...

Ik zeg niet dat de Godgeleerde door sijn vrienden dit gestamp verwekt heeft; want ik weet het niet...⁴

¹ *Appendix* 1649, blz. 156.

² *Brief van René Des Cartes* 1643, blz. 147.

³ *Aanbansel* 1657, blz. 217.

⁴ Resp. *Appendix*, 155; *Brief*, 146; *Aanhangsel*, 215.

Glazemaker die in dit geval de acc.c.inf.-constructie niet behield, vond hier een rustige, eenvoudige vertaling.

Ongetwijfeld weerspiegelt zich Descartes' simpele maar vloeiende stijl beter in de beschaafde vertaling van Glazemaker dan in het meer volkse *Extract* van 1643.

- [25] Descartes, *Principia philosophiae: of beginselen der wysbegeerte. Een werk, bequaam voor des zelfs naerstige betrachter, om ... tot de ware oorzaken der uitwerkingen aller stoffelijke dingen te geraken ... van J. H. Glazemaker vertaalt*, Amsterdam, Ian Rieuwertsz., 1657, (UBA.).

Er zijn drie Elsevier-uitgaven van *Renati Des-Cartes principia philosophiae*, die onze vertaler heeft kunnen gebruiken: van 1644, 1650 en 1656. Bovendien was te Parijs in 1647 bij Henri Le Gras een Franse vertaling verschenen gemaakt door de abt Picot: *Les principes de la philosophie, escrits en Latin par René Descartes, et traduits en François par un de ses amis*.

Deze is vooral van belang omdat zij verscheidene toevoegingen behelst, die daar door toedoen van Descartes ingekomen moeten zijn.

Als wij de *Principia philosophiae of beginselen der wysbegeerte* ter hand nemen, bemerken wij dat zowel de Latijnse als de Franse tekst Glazemaker ter beschikking stonden. De meeste toevoegingen der Franse versie vindt men ook in de Nederlandse, waar men zich niet door de Latijnse kanttekeningen moet laten misleiden. Zo kan men b.v. bij caput I.28 duidelijk zien dat Glazemaker beide versies gebruikte; men vindt er in het Nederlands verscheidene toevoegingen volgens de Franse lezing, maar een slotregel die aan het Latijn ontleend moet zijn:

wij moeten echter, gelijk alree gezegt is, gedachtig zijn dat men op dit natuurlijk licht alleenlijk zo lang moet vertrouwen, als van God zelf niets, dat strijdig is, geopenbaart word.

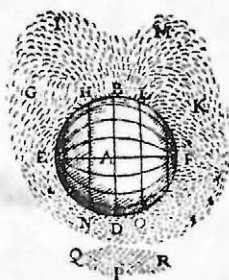
Wat de vertaling is voor:

memores tamen, ut jam dictum est, huic lumini naturali tamdiu tantum esse credendum, quandiu nihil contrarium à Deo ipso revelatur.

De Franse uitgave heeft hier:

nous serons assurez, par ceux de ses attributs dont il a voulu que nous ayons quelque connoissance, que ce que nous aurons une fois apperceu clairement et distinctement appartenir à la nature de ces choses, a la perfection d'estre vray.

RENATUS DES CARTES
P R O E V E N
 D E R
W Y S B E G E E R T E :
of
R E D E N E R I N G
 Van de Middel om de Reden wel te beleiden, en de Waar-
 heit in de Wetenschappen te zoeken;
 D E
V E R R E G E Z I C H T K U N D E ,
V E R H E V E L I N G E N ,
 E N
M E E T K U N S T .
Door J. H. GLAZEMAKER vertaalt.

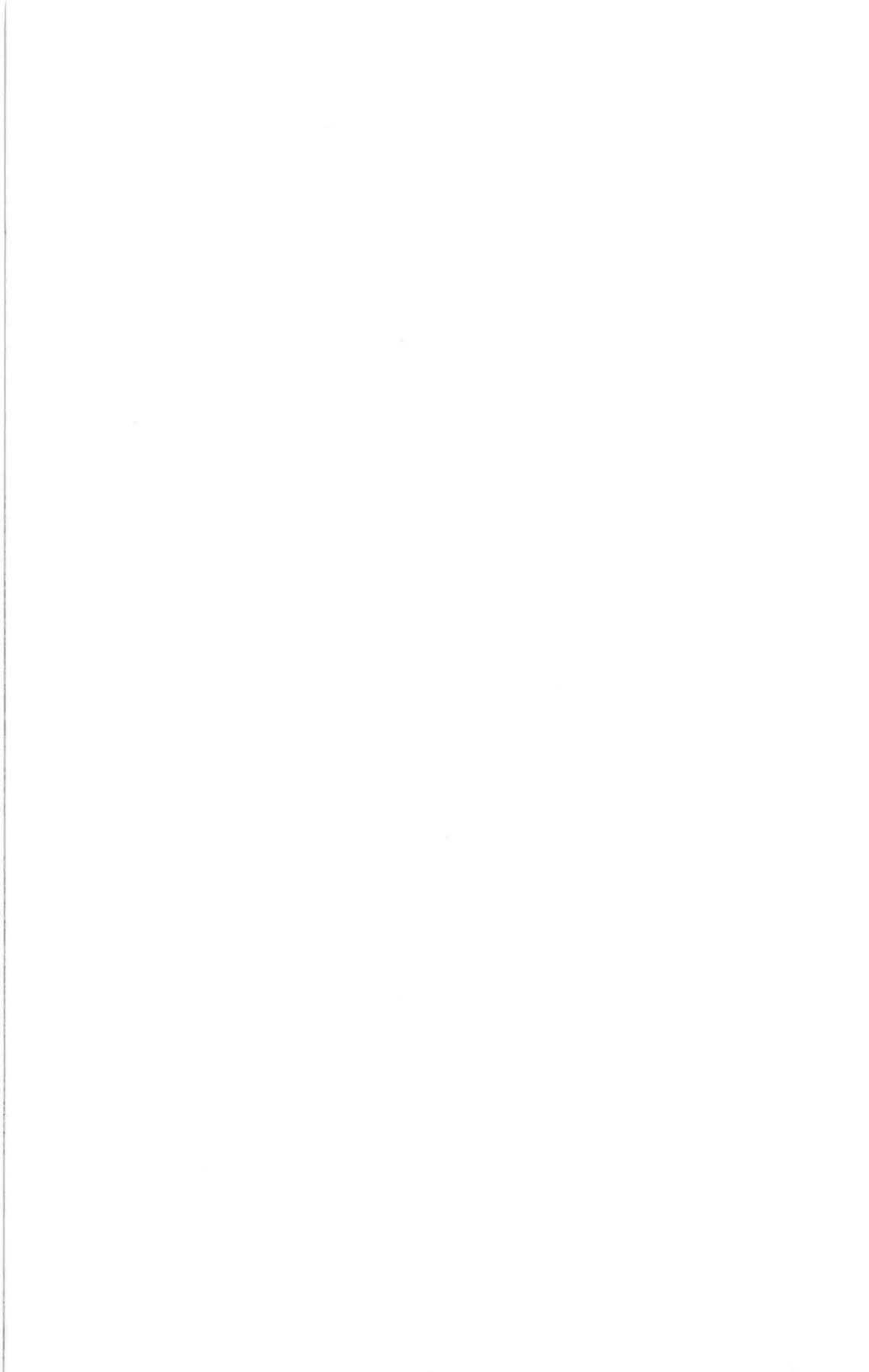

Amsterdam, Gedrukt by Tymon Houtbaek.

Voor JAN RIEUWERTSZ. Boekverkoper, in Dirk van
 Affensteeg, in 't Martelaars Bock. 1659.

XVI. Titelbladzijde van J. H. Glazemaker's vertaling van René
 Descartes' *Discours de la Méthode* (Amsterdam, 1659).

Universiteitsbibliotheek Leiden

- [26] Justus Lipsius, *Staatkundige vermaningen en voorbeelden, die de deugden en zonden der Vorsten betreffen*. Nieuwelyks door I. H. Glazemaker vertaalt, Amsterdam, Borrit Iansz. Smit, 1657, (UBA.).

1658

- [27] Homerus, *De Iliaden van Homerus, prins der Griekse poëten ... Eerste deel*. Nieuwelyks door J. H. Glazemaker vertaalt, Amsterdam, Jan Rieuwertsz., 1658, (UBL.).

De vertaling wordt voorafgegaan door 'Homerus leven, uit Herodotus Halikarnasseus getrokken.' Dit deel bevat de eerste twaalf Boeken. Het Tweede deel was al in 1654 verschenen (zie nr. 17).

- [28] Seneca, *Eerste deel der zedige werken van L. Annaeus Seneka; bestaande in verscheide stichtelyke handelingen ... Allen* door J. H. Glazemaker uit het Latijn in de Nederlantsche taal vertaelt, Amsterdam, Gerrit van Goedesberg, 1658, (UBL.).

Als onderdeel hiervan volgt na blz. 536, met nieuwe paginering, *L. Annaeus Senekaas boeken van de weldaden aan Ebucius Liberalis geschreven*, door J. H. Glazemaker ... vertaalt, met het jaartal 1657. Voor de delen 2 en 3 zie nr. 16 en 35.

- [29] *Epictetus Redenen*, door Arrianus, zijn toevoorder, vergadert; met des zelfs hantboek, en onderwijzingen. *Cebes Tafereel*; en zedige gedachten van M. Aurelius Antoninus, Kaiser van Pomen. Nooit voor dezen zodanig gedrukt. Alles door J. H. Glazemaker vertaalt, Amsterdam, Jan Rieuwertsz., 1658, (UBA.).

Van deze 'bloemlezing' Klassieken werd het onderdeel *Cebes Tafereel* in 1682 herdrukt in Guillaume du Vair, *Stoische philosophie omtrent het leven ... De tweede druck*. Verrijkt met het *Tafereel van Cebes de Thebaan*, Amsterdam, Jacques Boursse, Amsterdam, 1682, (KB.).¹

- [30] André Duryer [e.a.], *Mahomets Alkoran*, door de Heer Du Ryer uit d'Arabische in de Fransche taal gestelt; beneffens een tweevoudige beschryving

¹ Volgens Geerebaert (blz. 26) verscheen de eerste druk hiervan (zonder *Cebes Tafereel*) in 1651 (KB., Brussel). Hij noemt echter een andere 'tweede druck,' nl. met het adres Abraham Schuurman, Amsterdam, 1684.

van Mahomets leven; en een verhaal van des zelfs Reis ten Hemel, gelijk ook zijn samenspraak met de Jood Abdias. Alles van nieuws door J. H. Glazemaker vertaalt en te zamen gebracht, Amsterdam, Jan Rieuwertsz., 1658, (UBA.).

Herdrukken verschenen in 1696 bij Timotheus ten Hoorn te Amsterdam en in 1698 bij dezelfde uitgever als ook bij Adrianus van Dijk te Rotterdam. Vervolgens te Leiden bij Jan van der Deyster in 1721 'op nieuws door een Lief-hebber overzien' en in 1734 'zijnde den zevende en laatste druk' [!], (alle UBA.).

1659

- [31] Descartes, *Proeven der wysbegeerte: of redenering van de middel om de reden wel te beleiden, en de waarheit in de wetenschappen te zoeken; de verregezichtkunde, verhevelingen, en meetkunst. Door J. H. Glazemaker vertaalt, Amsterdam, Jan Rieuwertsz., 1659, (UBA.).*

Het eerste gedeelte is een herziening van de vertaling van 1656 (zie nr. 20), waarbij Glazemaker gebruik maakt van de in 1644 bij Lodewijk Elzevier te Amsterdam verschenen Latijnse vertaling *Renati Des Cartes specimina philosophiae: seu dissertatio de methode rectè regendae rationis, et veritatis in scientiis investigandae: dioptrice, et meteora. Ex gallico translata, et ab Auctore perlecta, variisque in locis emendata*. De vertaler, wiens naam verzwegen werd, was Etienne De Courcelles, geboortig van Genève maar die toen reeds verscheidene jaren in ons land woonde en in 1643 tot hoogleraar aan het Remonstrants Seminarie was benoemd.¹

Dat Glazemaker in 1659 zijn vertaling van de *Discours de la méthode* herzien heeft met behulp van deze vertaling, blijkt reeds bij het vergelijken van de titels en van de eerste regel van het eerste hoofdstuk, die in het Frans, in het Latijn, in Glazemaker's vertaling van 1656 en in Glazemaker's vertaling van 1659 achtereenvolgens luidt:

Le bon sense est la chose du monde la mieux partagée

Nulla res acquabilius inter homines est distributa quàm bona mens

Het goed verstant is het beste ter wereld verdeelt

Het goed verstant is best onder de menschen verdeelt.

¹ Cf. Dr. J. P. de Bic en Mr. J. Loosjes, *Biografisch woordenboek van protestantse geleerden in Nederland*, II, 337.

Enkele wijzigingen die de *Proeven* van 1659 ten opzichte van de *Redenering* van 1656 vertoont, zijn niet gesuggereerd door de Latijnse redactie: zo wordt voor het substantivum 'ovaal' eerst het purisme 'een aitrek' later 'een langront' gebruikt.¹ Waar men in de eerste uitgave der Nederlandse vertaling 'mathematiques' ten onrechte door 'wiskonstenaars' vertaald ziet, vindt men een juiste vertaling in de *Proeven der wysbegeerte* van 1659.

De *Proeven der wysbegeerte* van 1659 bevatten behalve de omwerking van de *Redenering van 't beleed* de eerste uitgave van Glazemaker's vertaling van de drie verhandelingen *La dioptrique, les météores et la géometrie*. De 'Bladwijzer der verhevelingen' stemt nu eens meer overeen met de 'Tables des principales difficultez qui sont expliquées aux météores' dan weer meer met de 'Index materiæ contentarum in meteoris.'

In de 'Voorreeden aan de lezer' die deze bundel 'Proeven des wijsbegeerte' opent, geeft Glazemaker allereerst een 'kort begrip' van de verschillende delen. Vervolgens zegt de vertaler gaarne te willen bekennen, dat hij grote verplichtingen heeft aan een zijner vrienden 'niet onkundig in de Wiskunstige dingen' die hem bij moeilijkheden die zich voordeden 'en voornamelijk in de meetkunst,' behulpzaam is geweest. 'Neem dan onze arbeit in 't goede,' verzoekt Glazemaker tenslotte: 'terwijl wij bezich zijn met de Brieven van deze schrijver, in twee delen bestaande, te vertalen, en aan de Nederlanders door de druk gemeen te maken. Vaar wel.'

1661

- [32] Descartes, *Brieven, aan veel hooggeachte lieden van verscheide staten geschreven ... Door J. H. Glazemaker vertaalt*, Amsterdam, Jan Rieuwertsz., 1661, (UBA.).

Ze verschenen in twee delen, waarvan het eerste de vertaling is van de *Lettres de Mr. Descartes où sont traittées les plus belles questions de la morale, physique, médecine et des mathematiques*, Parijs, 1657. De uitgever, wiens voorrede op dit en het volgend deel van de *Lettres de Mr. Descartes* in het Nederlands tot één voorrede zijn samengetrokken, is Claude Clerselier. Toen Clerselier het godvruchtig sterfbed van de wijze beschreef, voegde hij er aan toe:

De genen, die weten hoe gemeenszaam ik by de genen ben, bij de welken Descartes is gestorven, zullen niet van 't verhaal dezer bijzonderheden verwondert zijn, dewijl ik hen uit de genen, die'er tegenwoordig waren, verstaan heb.

¹ *Redenering van 't beleed*, 1656, 36; *Proeven*, 1659, 53.

Het was Clerselier's zuster, Marguerite, de vrouw van Pierre Chanut, Frans gezant te Stockholm, die Descartes gedurende diens laatste ziekte verpleegde.

De vertaling is voorzien zowel van Nederlandse als van Latijnse kanttekeningen; de eerste duiden de behandelde onderwerpen aan, de tweede laten zien, welke termen de Nederlandse purismen vertegenwoordigen. Het tweede deel, ook in 1661 verschenen, is de vertaling van de *Lettres de Mr. Descartes où sont expliquées plusieurs belles difficultez touchant ses autres ouvrages. Tome second*, Parijs, 1659, die uitsluitend Franse brieven bevatten, daar Clerselier de oorspronkelijk in 't Latijn gestelde door zijn zoon had laten vertalen.

Een vertaling van het derde deel volgde in 1684 (zie nr. 67).

- [33] Descartes, *Kort begryp der zangkunst ... In de Latijnsche taal beschreven, en van J. H. Glazemaker vertaalt*, Amsterdam, Jan Rieuwertsz., 1661, (UBA.).

Dit is de vertaling van *Renati Des-Cartes musicae compendium*. Dit jeugdwerk van Descartes werd eerst in 1650 'Trajecti ad Rhenum, Typis Gisberti à Zijll, et Theodori ab Ackersdijck' voor de eerste maal uitgegeven en wel met een 'Typographi lectori S.P.,' waaruit wij enkele zinnen terugvinden in Glazemaker's 'De vertaolder aan de lezer.' Een Franse vertaling verscheen niet eerder dan 1668 en kan dus niet door Glazemaker gebruikt zijn. Wel mocht onze vertaler goede raad ontvangen van een Nederlander, wat hij niet nalaat dankbaar te vermelden:

Doch om mij zelf geen onëige lof toe t'eigenen, zo heb ik, onkundig in deze kunst, de Lezer hier te verwittigen dat ik in de vertaling van dit stuk, gelijk ook in verscheide andere dingen, grote hulp en onderstant van zeker Heer, niet onervaren in dusdanige zaken, en diens naam ik om verscheide redenen verzwijg, heb genoten, dewijl hij de moeite heeft gedaan van mijn vertaling tegen 't Latijn over te zien, de plaatsen, van mij open gelaten, te vullen, en de misstellingen, hier en daar begaan, te verbeteren; over 't welk ik ten hoogsten dank aan hem verplicht ben, gelijk ook de genen, die deze vertaling tot nut zou kunnen strekken.

- [34] Descartes, *Verantwoording aan d'achtbare overigheid van Utrecht. In de welke de lasteringen, en valsche beschuldigingen van enigen zijner tegenstrevers tegen hem klarelijk ontdekt worden*, Amsterdam, Ter Drukkerye van Tymon Houthaak, 1661, (UBA.).

Vertaling van de *Magni Cartesii ab ipsomet defensi sive N.V. Renati Descartes*

querela apologetica ad amplissimum magistratum ultrajectionum uitgegeven met het adres 'Vristadii. Apud Lancellotum Misopodem ad insigne fortun volatilis in suburbio. 1656.'

Op het titelblad van de 'Verantwoording' van 1661 wordt de naam van de vertaler niet vermeld, maar deze vertaling strookt geheel en al met de stijl van Glazemaker, die wij dan ook voor de vertaler houden.

In 1661 werden de vertalingen van Descartes, die sinds 1656 door Rieuwertsz. waren uitgegeven, voorzien van een voortitel *Alle de werken van Renatus Des Cartes*, gevolgd door een voorbericht van 'De boekverkoper aan de lezer' en een 'Naamtafel der boeken, in de werken van Renatus Des Cartes begrepen.'

Het 'De boekverkoper aan de lezer' begint:

Gunstige Lezer, na dat ik in verscheide tijden alle de Werken, die de Heer Des Cartes in zijn leven uitgegeven heeft, door de druk aan u gemeen heb gemaakt, zo heeft het mij goed gedacht ook de genen, die na zijn doot uitgekomen zijn, aan u mee te delen: gelijk ik hier doe met het uitgeeven van de twee delen zijner Brieven, om in dezer voegen u niets van 't geen, dat in andere talen van die treffelijke Schrijver gelezen word, te verbergen.

Waaruit blijkt, dat het bericht in 1661 werd opgesteld.

De 'Naamtafel der boeken in de werken van Renatus Des Cartes begrepen' bevat:

De Bedenkingen van d'eerste Wijsbegeerte, met verscheide Tegenwerpingen van eenige Geleerde mannen, en de Beantwoordingen daar op [*zie nr. 23 en 24*].

De Beginselen der Wijsbegeerte [*zie nr. 25*].

De Proeven der Wijsbegeerte, bestaande in	{	De Redenering van de Middel, enz.
		Verregezichtkunde
		Verhevelingen
		En Meetkunst [<i>zie nr. 31</i>].

De Lijdingen van de Ziel [*zie nr. 22*].

Alle de Brieven, bestaande in twee deelen [*zie nr. 32*].

Kort Begrijp der Zangkunst [*zie nr. 33*].

Verantwoording aan d'Overigheid van Utrecht [*zie nr. 34*].

Brief aan D. Gijsbertus Voetius.

Dit laatste werk is niet in onze lijst opgenomen, omdat het hier een herdruk betreft van een in 1643, niet door Glazemaker (die toen nog geen Latijn kende, cf. nr. 2), gemaakte vertaling van een *Brief van René Des*

Cartes. Aen den vermaerden D. Gisbertus Voetius, uitgegeven bij Rieuwerdt Dirckz. van Baardt te Amsterdam. Hierin komt ook voor het *Extract uyt seeckeren brief van Renatus Des Cartes, gheschreven aen den E.P. Dinet*, dat later wel door Glazemaker opnieuw uit het Latijn vertaald werd (zie nr. 24). De oorspronkelijke vertaling was van dezelfde hand als die van de brief aan Voetius, wat men behalve uit de stijl, kan opmaken uit het bericht van 'den over-setter' aan 'den goet-gunstighen Leeser,' waar hij zegt dat het hem heeft 'goet ghedacht(s) desen brief nevens de andere stucken hier toe-hoorende U.E. in onse taele ter handt te stellen'.

Van al Glazemaker's Descartes-vertalingen gaf Jan ten Hoorn in 1690-92 een herdruk uit in vier delen met als voortitel *Alle de werken van de Heer Renatus Des-Cartes*. De volgorde is geheel anders en er zijn enkele niet door Glazemaker vertaalde stukken toegevoegd. De reactie van een tijdgenoot op deze herdruk is te vinden in *Vervolg van 't leven van Philopater*:

... zijn [Descartes'] onvergelyklyk werk, de Beginzelen der eerste Wijsbegeerte, in de Neederduytsche Taal met weergadeloze moeyte, van Glazemaaker vertaald, met swaare kosten bij J. Rieuwertze gedrukt, en met de grootste arbeyd, en netheyd des werelds uytgevoerd; is nu het schandige Poppegoed, en het cieraad van de vuyle Prullekraam van beyde de Ten Hoorens geworden.¹

Hoewel ten Hoorn's uitgave inderdaad vrij veel drukfouten en slordigheden bevat en soms op vreemde wijze vellen van twee drukken tot een boek werden verenigd, is echter zijn Descartes-uitgave over het geheel genomen toch zeer respectabel. Zij is bovendien vollediger dan die van Rieuwertsz.

- [35] Seneca, *Darde en leste deel der werken van L. Annaeus Seneka: Bestaande in Naturelijke zaken ...*, Amsterdam, Gerrit van Goedesberg, 1661. (UBL.; cf. ook nr. 16 en 28).

Het exemplaar in de UBL. is samengebonden met het volgende.

- [36] Plutarchus, *Verscheide xedige werken van Plutarchus door J. H. Glazemaker vertaalt*, Amsterdam, Gerrit van Goedesberg, 1661, (UBL. cf. nr. 35).

1663

- [37] Quintus Curtius Rufus, *Historie van 't leven en bedrijf van Alexander*

¹ *Philopater*, 4.

de Groot. Met de vervulling van 't eerste en tweede boek, en van verscheide andere plaatsen, door J. Freinshemius. Alles door J. H. Glazemaker uit het Latijn vertaalt, Amsterdam, Gerrit van Goedesberg, 1663, (UBL.).

Dit werk werd herdrukt in 1683 bij Jacobus van der Deisten, in 1688 bij Albert Visscher, en 'op nieuws overzien, en merkelyk in styl en taal verbeterd, door een liefhebber der historien' bij Andries van Damme in 1719, bij Isaak Tirion in 1728 en bij F. de Kruyff in 1764, allen te Amsterdam.

- [38] Desiderius Erasmus, *Annotationes of Aanteekeningen op 't Nieuwe Testament ... In 't Latijn beschreven, en, volgens des schrijvers vijfde en leste vermeerdering, van J. H. Glazemaker uit het Latijn vertaalt, en met D.v.B. overgelezen, en nagezien, Amsterdam, Jan Rieuwertsz., 1663, (Gem. bibl. Rotterdam).*

1664

- [39] Marco Polo e.a., *Markus Paulus Venetus Reisen en Beschryving der oostersche lantschappen ... beneffens de historie der oostersche lantschappen, door Haithon van Armenien tezamen gestelt. Beide nieuvelyks door J. H. Glazemaker, vertaalt, Amsterdam, Abraham Wolfgang, 1664, (UBL.).*

'Hier is noch by gevoegt De Reizen van Nicolaas Venetus, en Jeronymus van St. Steven naar d'oostersche landen, en naar d'Indien. Door P.P. vertaalt. Als ook een verhaal van de verovering van 't Eilant Formosa, door de Sinezen; door J.V.K.B. vertaalt.'

- [40] Pietro della Valle, *De volkome beschryving der voortreffelycke reizen van de deurluchtige reisiger, Pietro della Valle, edelman van Rome ... Uit zijn Schriften, aan Mario Schipiano geschreven, door J. H. Glazemaker vertaalt, Amsterdam, Weduwe van Jan Hendriksz. Boom, 1666, (STBL.).*

Het verscheen, onder deze in 1666 toegevoegde voortitel, 'in zes deelen onderscheiden' in de jaren 1664-65, bij Abraham Wolfgang, Jan Rieuwertsz. en de Weduwe van Jan Hendriksz. Boom. Het eerste deel was getiteld *De voortreffelyke reizen van de deurluchtige reiziger etc.* en de volgende delen resp. *Tweede; Darde; Vierde; Vyfde; Zeste en leste deel der voortreffelyke reizen etc.*

Een herdruk, eveneens getiteld *De volkomen beschryvinge der voortreffelycke reizen etc.* in twee boekdelen (resp. deel 1-3 en 4-6, zonder titelbladen

waardoor de signatuur telkens begint met *2) – ‘deze druk doorgaans veel vermeerderd en verbeterd’ – verscheen in 1671 bij Jan Hendriksz. Boom (UBL.). In 1681 publiceerde deze uitgever hetzelfde werk onder de titel *Alle de voortreffelijke reizen etc.*, echter nu pas aangekondigd als ‘Den tweeden Druk’, en voorts ‘vermeerderd met de beschrijving van het landschap Georgia, door della Valle aan Paus Urbanus de VIII opgedragen; als mede een deftige Lijk-oratie op zijn vrouw Sitti Maani. Op ‘t nieuw uit het Italiaansch vertaalt, en in zes deelen verdeelt.’

Hiervan draagt bij het exemplaar van de Prov. Bibl. van Friesland alleen het eerste deel het jaartal 1681 en hebben de delen twee t/m zes nog de oude jaartallen 1664–65. De UBA. bezit een exemplaar, waarvan het eerste en het tweede deel het jaartal 1681 dragen, maar het derde deel weer 1665, terwijl de rest ontbreekt.

1666

- [41] Nikolaas Coeffeteau e.a., *Romainsche historien, sedert het begin van Oktavius Augustus heerschappy, tot aan die van Konstantyn de Groot, ... Hier is van nieuws bygevoegt, voor aan, De Romainsche historien, ten tijden van Julius Cesar voorgevallen; en achter aan, die van Konstantyn de Groot. Beide door J. H. Glazemaker uit verscheide historieschrijvers te zamen gebracht*, Amsterdam, Johannes van Ravestein, 1666, (KB.).

Alleen het middendeel betreft een herdruk (zie nr. 6). Voor het eerste deel noemt Glazemaker elf bronnen, waarvan Plutarchus en Dio Cassius de belangrijkste zijn, voor het laatste deel niet minder dan zesentwintig.

1668

- [42] *Verzameling van verscheide nieuwe waarneemingen van zeer gewichtige uitwerkselen der overstorting van 't bloet uit het een in 't ander lighaam; ... Uit de Fransche in de Nederlantsche taal vertaalt door J. H. Glazemaker*, Amsterdam, Pieter Arentsz, 1668, (UBA.).

Deze vertalingen uit het *Journal des sçavans* van het jaar 1667 beginnen met een 'uittreksel uit het Journaal van Engelant, daar in de middel en wijze, om 't bloet van 't een in 't ander dier over te storten, vertoont word.' Daarvan heeft 'Doctor Lower ... d'eerste deze middel en wijze 't Oxford in 't werk gestelt, en aan mijn Heer Boyle meegedeelt, die het zelfde aan 't Koninklijk Genootschap op deze volgende wijze vertoont heeft ...'

Dit extract wordt gevolgd door een aantal brieven van Franse geleerden naar aanleiding van dit onderzoek o.a. van de hoogleraar in de wijsbegeerte en wiskunde Denys.

- [43] Athanasius Kircher, *Tooneel van China ... in 't Latijn beschreven en van J. H. Glazemaker vertaalt*, Amsterdam, J. J. van Waesberge en Wed. E. Weyerstraet, 1668, (UBL.).
- [44] Jean Puget de la Serre, *Alle de stichtelyke werken ... uit de Fransche in de Nederlantsche taal ten meerendeel door J. H. Glazemaker overgezet. In drie deelen onderscheiden*, Amsterdam, Gerrit van Goedesberg, 1666-69. (UBA.).

Het eerste deel wordt gevormd door een herdruk van *De spiegel, die niet vleyd*, (1667; cf. nr. 18), tezamen met *Het graf der wereltse vermakenen ... vertaalt door J.D.* (1666) en *Gedachtenisse, der eeuwigheyt ... overgezet door Jacob van der Schuere*, (z.j.). Het tweede deel bestaat uit:

De geneuchten des doots ... van J. H. Glazemaker vertaalt, (1668);
Het graf der godverloghenaars ... van J. H. Glazemaker vertaalt, (1668);
De wonderen der Goddelijke liefde ... in de Fransche taal beschreven, (1668);
't Mausoleum, of pronkgraf van Isabella Klara Eugenia van Oostenrijk ... van J. H. Glazemaker vertaalt, (1669).

Het derde deel bevat:

Het getyboek der hovelingen ... van J. H. Glazemaker vertaalt, (1668);
De heilige genegenheit, en kuische liefde van Josef en Maria ... van J. H. Glazemaker vertaalt, (1668);
De stervende maacht op de berg van Kalvaria ... van J. H. Glazemaker vertaalt, (1668);
Psalmen, of lofzangen ... van J. H. Glazemaker vertaalt, (1668);
De liefde op haar troon ... van J. H. Glazemaker vertaalt, (1669);
Thomas Morus, of de zegepraal des geloofs ... Treurspel ... van J. H. Glazemaker vertaalt, (1668);
De heilige Katerina martelares. Treurspel ... van J. H. Glazemaker vertaalt, (1668).

1669

- [45] M. Z. van Boxhorn, *Disquisitiones politicae, of overwegingen van staat en bestiering; bestaande in zestig voorvallen van staat ... in de Latynsche taal beschreven; en nu door J. H. Glazemaker vertaalt*, Amsterdam, Jan Rieuwertsz. en Pieter Arentsz., 1669, (KB.).

- [46] Augustijn Beaulieu, *De rampspoedige scheepvaart der Franschen naar Oost-Indien, onder 't beleit van de Heer Generaal Augustyn van Beaulieu ... door J. H. Glazemaker uit de Fransche taal getrokken en vertaalt*, Amsterdam, Jan Rieuwertsz., en Pieter Arentsz., 1669, (SBA.). zie nr. 48.
- [47] De la Haye, *Civile en militaire politica; of burgerlyke staat, en krygsbestiering der Venecianen: ... in de Fransche taal beschreven en van J. H. Glazemaker vertaalt*, Amsterdam, Pieter Arentsz., 1669, (KB.).
- [48] M. de Bourges, *Naaukeurig verbaal van de reis des Bisschops van Beryte uit Frankrijk te lant en ter zee naar China: ... in de Fransche taal beschreven en van J. H. Glazemaker daar uit getrokken en vertaalt*, Amsterdam, Abraham Wolfgang, 1669, (UBL.).

Het exemplaar in de UBL. maakt als vijfde deel uit van een zestal tezamen ingebonden reisbeschrijvingen door verschillende auteurs en met verschillende uitgeversadressen en jaartallen. Hiervan zijn verder nog door Glazemaker vertaald het vierde (zie nr. 49) en het zesde (zie nr. 46). Bij *Scheepers* (I, nr. 590) wordt van het onderhavige werk een herdruk genoemd bij J. Bouman, Amsterdam, 1683.

1670

- [49] Adam Olearius, *De beschryving der reizen van Georg Andriesz., door Oostindien ..., in de Hoogduitsche taal uitgegeven, en van J. H. Glazemaker vertaalt*, Amsterdam, Jan Rieuwertsz., en Pieter Arentsz., 1670, (UBL.). zie nr. 48.
- [50] Paul Rycaut, *Verbaal van de tegenwoordige staat van het Turksche Kaizerryk, aangetekent en beschreven gedurende 't Gezantschap des Graafs van Winchelsei ... door J. H. Glazemaker vertaalt*, Amsterdam, Abraham Wolfgang, 1670, (UBA.).

Deze *History of the Present State of the Ottoman Empire*, (London, 1668) werd door Glazemaker vertaald via de Franse vertaling van Pierre Briot (Parijs, 1679).¹

- [51] Albrecht Herport, *De beschryving der Oostindische reizen van Albrecht Herport van Bern, ... in de Hoogduitsche taal uitgegeven, en door J. H.*

¹ Reesink, *op. cit.* (zie boven blz. 122, n. 1) 64, n. en 192.

Glazemaker vertaalt, Amsterdam, Jan Rieuwertsz. en Pieter Arentsz., 1670, (UBL.).¹ Cf. nr. 53.

- [52] Adam Olearius, *De beschryving der reizen van Volkert Evertsz. naar Oostindien ... in de Hoogduitsche taal uitgegeven en van J. H. Glazemaker vertaalt*, Amsterdam, Jan Rieuwertsz., en Pieter Arentsz., 1670, (UBL.). Cf. nr. 53.

1671

- [53] Johan J. Saar, *De reisbeschryving van Johan Jacobsz. Saar naar Oostindien, ... in de Hoogduitsche taal beschreven, en van J. H. Glazemaker vertaalt*, Amsterdam, Jan Rieuwertsz. en Pieter Arentsz., 1671, (UBL.).²

Tezamen in een band met de nrs. 51 en 52, voorzien van de voortitel *Verhaal van drie voorname reizen naar Oostindien; te weten van Johan Jacobsz. Saar, Volkert Evertsz., en Albrecht Herport: ... alles in de Hoogduitsche taal beschreven en van J. H. Glazemaker vertaalt*, Amsterdam, Jan Rieuwertsz., en Pieter Arentsz., 1671, (UBL.).

- [54] [Giovanni Batt. Rostagno], *De beschryving van de leste oorlog in 't Koninkrijk Kandia ... door J. H. Glazemaker in de Nederlantsche taal gebracht*, Amsterdam, Hendrik en Dirk Boom, 1671, (UBA.).

- [55] *De Vereeniging van 't Christendom of aanwyzing van de middel om alle Christenen onder een geloofsbelijdenis weer te zamen te voegen. Onlangs in de Fransche taal te Saumur in Frankrijk by René pean ... uitgegeven, en nu door J. H. Glazemaker vertaalt*, Amsterdam, Pieter Arentsz., 1671, (UBA.).

1672

- [56] *Verhaal van 't leven en de voorvallen van Henriette Sylvie de Molière. Door J. H. Glazemaker uit de Fransche in de Nederlantsche taal vertaalt*, Amsterdam, Pieter Arentsz., 1672, (UBL.).

Dit is de vertaling van *Mémoires de la vie de Henriette Sylvie de Molière*, dat wordt toegeschreven aan Mme De Villedieu (Mlle Desjardins).³

¹ Zie Kloosterboer, nr. 700.

² Zie Kloosterboer, nr. 695.

³ Deze gegevens danken de bewerkers aan Prof. Mr. H. Drion te Leiden, die hen ook attent maakte op de *Bibliography of the Seventeenth Century Novel in France*, Londen, 1964, door R. C. Williams, waarin deze toeschrijving wordt gedaan, met de opmerking

- [57] Montaigne, *Alle de werken van de Heer Michel de Montagne ... Bestaande in zyn proeven ... uijt de Fransche in de Nederlantsche taal vertaalt door J. H. Glazemaker*, Amsterdam, Willem van Lamsvelt, z.j., (KB.).

Volgens de colophon gedrukt in 1672. Er zijn ook andere exemplaren met dezelfde colophon maar andere uitgeversadressen: Jan Rieuwertsz. (z.j.); d'erfgenaam van Gerrit van Goedesberg (1674); bij Marritje van Goedesbergh, Weduwe van Abel van der Storck (1680); en Jan Karstensz. en Willem van Lamsvelt (1692).

1674

- [58] Guido Bentivoglio, *Historie der Nederlantsche oorlogen, sedert het vertrek van Filippus de Tweede, Koning van Spanjen, uit de Nederlanden, tot aan het twaalfjarig Bestant ... Nieuwelijks uit d'Italiaansche in de Nederlantsche taal, door J. H. Glazemaker vertaalt*, Amsterdam, Jan Rieuwertsz., 1674, (UBA.).

Voorts exemplaren met hetzelfde jaartal maar andere uitgeversadressen, te weten: Hero Galama, Harlingen en Hendrik Rintjes, Leeuwarden.

1675

- [59] Honoré d'Urfé, *D'Astrea ... door J. H. Glazemaker vertaalt. Vijfde en laatste deel*, Amsterdam, Baltus d'Wild, 1675, (UBL.).

De delen 1 t-m 4 (1664-1671) zijn door anderen vertaald.

1677

- [60] [Spinoza], *De nagelate schriften van B.D.S. Als zedekunst, staatkunde, verbetering van 't verstant, brieven en antwoorden. Uit verscheide talen in de Nederlandsche gebragt*, zonder uitgeversadres en plaats, 1677, (KB.).

Kort na het overlijden van Spinoza op 21 februari 1677 heeft Henderijck van der Spijck, in wiens huis aan de Paviljoensgracht te 's-Gravenhage, Spinoza sinds de zomer van 1671 gewoond had, een lessenaar met 's wijsgeer's geschriften naar Jan Rieuwertsz. te Amsterdam gezonden, die

dat het vroeger is toegeschreven aan D'Alègre en ook aan Subligny. Als jaar van uitgave van de *Mémoires* noemt Williams echter 1674.

zich haastte deze niet alleen in het Latijn maar ook in het Nederlands uit te geven. Veiligheidshalve vermeldde Rieuwertsz. daarbij noch zijn naam noch zijn adres; de naam van de schrijver werd met de letters B.D.S. aangegeven, wat in de voorrede aldus gemotiveerd wordt:

De naam van onze Schrijver is op de Tijtel, en elders alleenlijk met de voortste letteren daar af uitgedrukt; 't welk om geen andere reden is gedaan, dan om dat hij, weinig tijts voor zijn overlijden, uitdrukkelijk begeert heeft dat men zijn naam niet voor zijn Zedekunst, die hij beval te doen drukken, zou stellen, zonder echter reden daar af te geven, de welke naar onz oordeel, geen ander heeft geweest, dan dat hij niet gewilt heeft dat zijn wetenschap naar zijn naam genoemd zou worden...

Zo zeker als de initialen B.D.S. aangevuld moeten worden tot Benedictus De Spinoza, zo zeker is Jan Rieuwertsz. de uitgever der *Opera posthuma* en van de eerste Nederlandse vertaling daarvan.

Wat de verzorging betreft doen wij het beste de uitgave van de *Opera posthuma* en *De nagelate schriften* als een gemeenschappelijke daad van piëteit van de Amsterdamse vrienden van Spinoza te beschouwen en niet te zeer te gissen naar het aandeel van elk hunner.¹

In het *Vervolg van 't leven van Philopater* wordt te verstaan gegeven dat Glazemaker de *Opera posthuma* vertaald heeft.² Maar het is zeer onwaarschijnlijk dat de brief van 1665 waarin Spinoza suggereerde, dat òf de adressant òf Simon de Vries het derde deel van de *Ethica* zou vertalen,³ aan Glazemaker gericht is geweest. Wellicht zijn gedeelten van een oudere vertaling, gemaakt door de Vries of Bouwmeester – zowel Meinsma als Gebhardt en W. Meyer menen dat Spinoza deze brief tot Bouwmeester richtte, – of door nog een ander lid van de Amsterdamse Spinoza-kring, opgenomen, want een stilistische eenheid kan verkregen zijn door retouchering van de ingevoegde gedeelten. Bovendien kan, indien de vertalers zich hielden aan de wijsgerige terminologie van *L. Meyers woorden-schat*, a priori de stijlovereenkomst zeer groot geweest zijn. Dat Glazemaker echter de *Opera posthuma* vertaald heeft, is hoogst waarschijnlijk, maar het is geenszins uitgesloten, dat hij gebruik heeft kunnen maken van de voorarbeid of medewerking van anderen.

¹ In de *Oeuvres diverses* van Bayle (OD. IV, 164 b), lezen wij: Dictum est mihi nuper praefationem illam [sc.: van de *Opera posthuma*] fuisse primo Belgicè conscriptam ab viro quodam è Menonitarum Secta cui nomen Jarich Jelles... Eam vero praefationem creditur postea latinè vertisse prout extat in libro Spinozae Ludovici Méyer Medicus Amstel...

In *Het leven van Philopater* (Groningen, 1691; cf. boven blz. 197–8), wordt gesproken over de voorrede 'door Doctor L.M. en J.J.' gesteld 'voor de vermaerde Sedenkonst van B.D.S.' (blz. 7).

² Zie beneden blz. 259–60.

³ *Opera*, IV, 163.

De *Opera posthuma* en *De nagelate schriften* geven niet steeds dezelfde lezing. Wat de *Ethica* betreft, komt het voor dat de tekst in de *Opera posthuma* uitgebreider is, dan die der *Zedekunst* in de *De nagelate schriften*, vaker echter is de Nederlandse tekst hier uitvoeriger dan de Latijnse.

In de *Opera posthuma* werd de *Tractatus politicus* voorafgegaan door een 'Auctoris epistola ad amicum.' Ook in *De nagelate schriften* leidt de 'Brief van de schrijver aan een van zijn vrienden,' de *Staatkundige verhandeling* in. Het Nederlands van deze brief is geenszins puristisch, maar de *Staatkundige verhandeling* zelf is gesteld in de taal die wij uit de *Zedekunst* kennen. Op enkele punten is de *Tractatus politicus* uitvoeriger dan de *Staatkundige verhandeling*.

Van de Spinoza-correspondentie zijn enkele ontwerpen, originelen en copieën bewaard gebleven,¹ waaronder drie brieven van Blijenberg aan Spinoza. Een vergelijking van deze drie brieven met de in *De nagelate schriften* gepubliceerde tekst leert ons, dat ze slechts met wijzigingen in de spelling zijn afgedrukt. Anders was het met de brieven die Spinoza zelf in het Nederlands schreef. Zo verzuchtte hij in zijn eerste brief aan Van Blijenberg:

...ik wenste wel dat ik in de taal, waar mee ik op gebrocht ben, mocht schrijven. ik sow mogelijk mijn gedaghte beeter konnen uytdrukke, doch U.E. gelieft het so voor goet te neemen, en selfs de fouten verbeetren.²

Zowel spelling als stijl werden bijgeschaafd in de *Brieven*. Dit blijkt b.v. bij vergelijking van de brieven 36 en 38 met hun originelen.³ Wat de vertaling van de Nederlandse brieven voor de *Opera posthuma* betreft, dwingt geen enkele reden ons aan te nemen dat de lessenaar die Spinoza Rieuwertsz. vermaakte, door hem zelf opgestelde Latijnse vertalingen van zijn Nederlandse briefwisseling bevatte. Wel moeten de uitgevers op de een of andere wijze de beschikking gehad hebben over de originelen of copieën van de door Spinoza in het Nederlands geschreven of ontvangen brieven. Deze brieven werden dus voor *De nagelate schriften* grondig gecorrigeerd, en voor de *Opera posthuma* vertaald. Zijn Latijnse briefwisseling heeft Spinoza in veel mindere mate dan algemeen aangenomen werd, persklaar gemaakt.

In de *Opera posthuma* vindt men een 'Index rerum' van vijftien bladen, waarvan geen Nederlandse bewerking gemaakt is voor *De nagelate schriften*.

¹ De meeste dezer handschriften bevinden zich thans in het archief van de Verenigde Doopsgezinde Gemeente te Amsterdam.

² *Opera*, IV, 95.

³ Resp. in Deutsche Staatsbibl. Oost-Berlijn en UBL.

1680

- [61] J. Barclai, *D'Argenis ... beneffens De sleutel en aanwijzing van de namen der personen, die men daar bij verstaan kan. Nieuwelyks door J. H. Glazemaker uit de Latijnsche in de Nederlantsche taal overgezet*, Amsterdam, Johannes ten Hoorn, 1680, (UBA.).

Dit is de tweede maal, dat Glazemaker *D'Argenis* vertaalt, nu echter niet via het Frans (zie nr. 2) maar direct uit het Latijn.

1681

- [62] [A. M. de Mouchemberg], *Vervolg op D'Argenis van J. Barcklai ... door J. H. Glazemaker uit de oorspronkelijke in de Nederlandsche taal overgezet*, Amsterdam, Johannes ten Hoorn, 1681, (UBL.).

Dit is de vertaling van *La seconde Partie de l'Argenis*, Parijs, [1625], geschreven door de Mouchemberg.¹

1682

- [63] J. Baptista Tavernier, *Alle de werken ... In drie delen begrepen*, Amsterdam, de Weduwe van Johannes van Someren, 1682, (UBL.).

Dit is de voortitel in de eerste der drie banden, waarvan de titel luidt:

De zes reizen ... Eerste deel, daar in van Turkijen, Persiën en 't Serrail gehandelt word. Door J. H. Glazemaker vertaalt.

Laatstgenoemd onderdeel wordt voorafgegaan door een aparte titelpagina:

Nieuwe en Naaukeurige Beschryving van 't Serail of Hof van de Turksche Kaizer, met het jaartal 1681!

De titel van band II luidt:

De zes reizen ... Tweede deel. Daar in van d'Indiën, en van geburige Eilanden gehandelt word. Door J. H. Glazemaker vertaalt.

En die van de derde band:

Verscheide beschryvingen ... van de welken in zyn zes voorgaande reizen niet word gesproken. Darde deel. Door J. H. Glazemaker vertaalt.

- [64] Leonardus Lessius, *De Schat der Soberheit ... Met een Handeling van de nuttigbeden van 't sober leven; door Ludovicus Cornarus van Venetien be-*

¹ Cf. Schmid, 132-4, 142-4.

schreven. Voor desen nyt het Latijn vertaalt. In deze laatste druk meer als de helft vermeerdert, en uit het Italiaans overgezet, Amsterdam, Pieter Arentsz., 1682, (KB.).

De Kempenaer geeft als eerste jaar van uitgave op 1651;¹ hiervan is mij geen exemplaar bekend. (Cf. nr. 11).

POSTHUME UITGAVEN

(Glazemaker overleed in december 1682, zie boven blz. 218.)

1683

- [65] Robert Barclay, *Verantwoording van de ware christelijke godgeleertheit, gelijk dezelve voorgedragen en gepredikt word van het volk, spotsgewijze Quakers genaamt ... Eerst in 't Latijn geschreven ... En nu in 't Nederduitsch vertaalt. Door J. H. Glazemaker, Amsterdam, Jacob Claus, 1683, (UBA.).*

De oorspronkelijke titel luidt: *Theologiae vere Christianae apologia ...*, Amsterdam, Jac. Claus, 1676, (UBA.). Van Glazemaker's vertaling verscheen in 1757 een 'Tweede druk. Van veele druk- en spelfouten gezuiverd en op verscheide plaatsen verbeterd,' te Amsterdam bij A. Waldorp, (UBL.).

- [66] Johann Clauberg, *Nadere uitbreiding wegens Renati Cartesii bedenkingen van d'eerste wijsbegeerte ... door Johannes Klaubergius ... in 't Latijn beschreven en van J. H. Glazemaker vertaalt, Amsterdam, Jan ten Hoorn, 1683, (UBA.).*

Johann Clauberg, die in ons land zowel de universiteit van Groningen als die van Leiden bezocht en die in 1651 te Duisberg hoogleraar in de filosofie en theologie werd, is een van de belangrijkste zeventiende-eeuwse verbreiders en uitleggers der cartesiaanse wijsbegeerte geweest. Het is dan ook alleszins begrijpelijk dat Glazemaker, die, naar hij zelf in de 'Voorreden van den oversetter' bekend, behept was met 'een zonderlinge neiging tot deze wetenschap' besloot *Johannis Claubergii paraphrasis in Renati Des Cartes meditationes de prima philosophia ...*² in een Nederlands

¹ A. de Kempenaer, *Vermomde Nederlandsche en Vlaamsche schrijvers*, Leiden, [1928] kol. 239.

² De UBL. bezit hiervan een uitgave 'Duisburgi ad Rhenum' uit 1658.

kleed te steken. Hij behoefde hiertoe alleen het commentaar van Clauberg te vertalen, immers van de *Meditationes* zelf had Rieuwertsz. in 1656 reeds Glazemaker's vertaling uitgegeven en deze in 1657 met enkele wijzigingen herdrukt. (zie nr. 23 en 24). De vertaling die in 1683 voor 'De woorden van de Schrijver' van Clauberg's *Nadere uitbreiding* gebruikt wordt, is die van 1657, herzien en nauwkeurig met de Latijnse tekst vergeleken. Jan ten Hoorn herdrukte in 1690 de *Bedenkingen van d'eerste wijsbegeerte* volgens Rieuwertsz.' uitgave van 1657 (zie boven blz. 246); had hij voor de tekst der zes *Bedenkingen* de bij hem zelf uitgegeven *Nadere uitbreiding* tot voorbeeld genomen, dan had hij de lezers een nog door Glazemaker verbeterde tekst verschaft.

1684

[67] Descartes, *Renatus Descartes Brieven: Derde deel. Neffens een nette verhandeling van het Licht; Vertaald door J. H. Glaasemaker*, Amsterdam, Jan Rieuwertsz., 1684, (UBL.).

Onder deze voortitel zijn tezamen gebonden:

- a. *Darde deel van Renatus Deskartes brieven, aan verscheide hooggeachte lieden*, (cf. nr. 32);
- b. *Van 't Licht, en van d'andere voornaamste voorwerpen der zinnen*;
- c. *R. des Cartes regulen van de bestieringe des verstants*;
- d. *Onderzoek der waarheit, door 't naturelijk licht ...*

In 1667 had Clerselier laten verschijnen: *Lettres de Mr. Descartes, ... sur la dioptrique, la géométrie, et sur plusieurs autres sujets. Tome troisieme et dernier*. Het werd van een uitvoerige 'Préface' voorzien. De 'Voorreden' van *Renatus Descartes brieven, derde deel* is hiervan een gedeeltelijke vertaling. Er is echter reden te veronderstellen dat deze niet meer door Glazemaker opgesteld werd, want la dioptrique wordt er aangeduid als de deursichtkunde en niet als de verregezichtkunde en er komen verschillende bastaardwoorden als dispuut, disputatie, tractaat, filosooph, philosophie, phantasie in voor, die de purist Glazemaker nimmer zo veelvuldig zou hebben neergeschreven. De Nederlandse vertaling van de *Lettres* bevat minder nummers dan Clerselier's uitgave, omdat laatstgenoemde van de in het Latijn gestelde brieven een Franse vertaling had toegevoegd met apart nummer. Bovendien is de al eerder in het Nederlands gepubliceerde brief aan Voetius (zie boven blz. 245-6) weggelaten en voorts enige brieven van andere auteurs

als weinig dienstig tot ons oogmerk, 't welk is, alleenlijk de Brieven van des Cartes onsen Lantsluiden in 't Neerduits mee te deelen.

Bij dit deel vindt men uitsluitend Latijnse kanttekeningen. Slechts indien zij niet meer door Glazemaker aangebracht zijn, kunnen zij getoetst zijn aan *Renati Des-cartes epistolae partim latino sermone conscriptae, partim è gallico in latinum versae part tertia*, in 1683 te Amsterdam verschenen.

Van het licht is de vertaling van het in 1664 te Parijs verschenen *Le monde de Mr. Descartes ou le traité de la lumière et des autres principaux objects des sens* ... Het was de vrucht van Descartes' overpeinzingen in de jaren 1629–1633. Nadien werkte hij er niet verder aan, maar legde, voortgaande met zijn onderzoekingen en overdenkingen, de resultaten daarvan neer in nieuw opgezette geschriften, waarin men echter soms stukken uit *Le monde* verwerkt vindt. De verzorger D.R. had aan de titel 'et des autres principaux objects des sens' toegevoegd en aan de vijftien hoofdstukken waarin de *Traité de la lumière* verdeeld was, titels gegeven. Dit blijkt uit het door Clerselier in 1677 aan een tweede druk van zijn *L'homme de René Descartes*, volgens het oorspronkelijke handschrift toegevoegde *Le monde où traité de la lumière, du mesme auteur*. De vertaling van Glazemaker stemt wat de titel, de opschriften der hoofddelen en de tekst – uitgezonderd enkele verwijzingen naar de figuren – betreft, overeen met de uitgave van 1664. Verschillende figuren zijn echter vervangen door tekeningen uit de *Principia philosophiae*. Deze beelden inderdaad situaties uit, die ook in *Le monde* worden behandeld, echter met een andere belettering. In onvoldoende mate zijn in de vertaling de verwijzingen naar de figuren in overeenstemming gebracht met deze belettering, wat de bruikbaarheid van Glazemaker's vertaling zeer geschaad moet hebben.

De *Regulen van de bestieringe des verstants* waren als *Regulae ad directionem ingenii* door Descartes omstreeks 1628 in het Latijn opgesteld. De Nederlandse vertaling stemt geheel overeen met de versie die in 1701 in het Latijn opgenomen werd in *R. Des-Cartes opuscula posthuma, physica et mathematica*.

Ch. Adam veronderstelt dat de uitgever Johannes de Raey een copie bezeten heeft en aan Glazemaker uitgeleend.¹

Van het *Onderzoek der waarheit, door 't naturelyk licht* ... bevindt zich onder de geschriften van Leibniz in de Koninklijke Bibliotheek te Hannover een, helaas onvolledige, copie van het Franse origineel. Het lijkt mij niet onwaarschijnlijk dat Glazemaker een Franse redactie heeft gekend, althans zijn vertaling klopt niet geheel met de Latijnse tekst, die eveneens voorkomt in de *R. Des-Cartes opuscula posthuma* van 1701. Zolang van *La*

¹ Desc. *Oeuvres*, X, 353.

recherche de la verité par la lumiere naturelle slechts een onvolledig afschrift bekend is, heeft naast de Latijnse, de Nederlandse vertaling bijzondere waarde.

In het 'Bericht aan de Lezer' worden de *Regulen van de bestiering des verstants* en het *Onderzoek der waarheit, door 't naturelijk licht* als volgt aangekondigd:

En alzo ons ter hand gekomen waaren twee onvolmaakte Werkjes, (waar van 'er noch eenige zodanige onder de Heer Clerselier berusten) 't eene behelsende eenige Regelen om 't Verstant in 't Onderzoek der Waarheit te bestieren, en 't andere een subtile Zaaenspraak van drie Persoonen, zo ist dat wy, oordeelende datze den weetgierigen niet zouden mishagen, hen hier achter hebben gevoegt.

1693

[68] [Spinoza], *De rechtzinnige theologant, of godgeleerde staatkundige verhandelinge. Uit het Latijn vertaalt*, Hamburg, Henricus Koenraad (fictief adres), 1693, (KB.).

Dat Glazemaker de vertaler was, weten wij uit het *Vervolg van 't leven van Philopater*, waarin Physiologus en Philopater een gesprek hebben over de onderhavige vertaling. Eerstgenoemde haalt een exemplaar tevoorschijn en Philopater herkent het werk:

... 't is het *Tractatus Theologico Politicus*¹ van Benedictus de Spinoza, ons allewel bekend. Maar, zig wendende na Physiologus, vroeg hij: Hoe komt dit werk in de Nederduitsche taal? Dat komt, repliceerde deeze, om dat het uit de Latijnsche in de Nederlandsche is getranslateert, gelijk je zien kunt: dog om u evenwel regt te antwoorden, zoo geliefte te weten, dat de Oude Jan Hendriksze Glazemaker, wiens naam befaamt genoeg is, door 't vertaalen der Werken van de Heer Cartesius en verscheiden anderen, ook de werken van dezen Auteur vertolkt heeft: nu weetje dat de Zedekunde, Staatkundige verhandeling, Verbeetering van 't verstand, en verscheiden Brieven van geleerde Mannen, in 't Neerduits gedrukt zijn. Dit werk is dan ook door den zelfden J. H. Glazemaker vertaalt, en dus in geschrift bij den geen die de Vertaaler te werk gestelt had, blijven leggen. Het had voor lange jaaren al gedrukt geweest, maar de ecclesiastijke, die hun gezag hier door oordeelden benadeelt te kunnen worden, hebbender zoo nu en dan wat tegen gewoelt: tot dat eindelijk, en nu het vergeten scheen, dit evenwel het licht ziet.

Physiologus weet verder te vertellen dat er van het originele handschrift vele steeds slechtere afschriften zijn gemaakt, maar

dat dien Heer, mij zeer wel bekend, Doctor in de Medicijnen en illuster Philosoph, wien het Origineel van J. H. Glazemakers hand onder zig had, zijn

¹ In 1670 zogenaamd te Hamburg 'Apud Henricum Künraht' uitgekomen. De werkelijke uitgever ook van de Nederlandse vertaling, is Jan Rieuwertsz. (zie nr. 60).

bezondere yver en liberaliteit suffisant getoont heeft in 't bezorgen, dat de ware Copie dus curieus gedrukt den liefhebberen nu kan universeel gemaakt worden: en op dat dit werk zijn volslagen aanzien zou hebben, heeft hij, conform Cartesius werken, en de Zedekunde van Spinoza, het zelve verrijkt met konstwoorden op de kant, 't geen yder, die zelfs de Latijnsche taal kundig is, kan dienen in opzigt van 't welvertalen.¹

Het was Spinoza zelf geweest, die eerdere publicatie in het Nederlands, had voorkomen. Op 17 februari 1671 schreef hij aan Jarich Jelles:

Waarde Vrient,

De Hoogleeraar ... mij onlangs bezoekende, zeide, onder andere dingen, dat hij gehoord had dat mijn Godgeleerde Staatkundige Verhandeling in de Nederlandsche taal vertaalt was, en dat iemand, zonder te weten wie, voorgenomen had de zelfde te doen drukken. Ik verzoek dieshalven zeer ernstiglijk van u dat gij hier naar belijft te vernemen, om, indien het mogelijk is, het drukken daar af te beletten. Dit is niet alleenlijk mijn verzoek, maar ook dat van veel mijner goede bekenden, die niet gaerne zouden zien dat men dit boek zou verbieden, gelijk zonder twijfel geschieden zal, zo het in de Nederlandsche Taal uitgegeven word. Ik vertrou vastelijk dat gij dit mij en de zaak te geval zult doen.²

Hoewel dus de uitgave van Glazemaker's vertaling opgeschort werd, werd toch de *Tractatus theologico-politicus* zelf op 19 juli 1674, door een plakkaat van het Hof van Holland verboden.³ Het gevolg was dat een octavo druk die juist van de pers gekomen was, onder verschillende valse titels aan de man werd gebracht. Bovendien werden later drie quarto-nadrukken voor exemplaren van de *editio princeps* van 1670 verkocht.⁴ In de KB. bevindt zich onder de titel *Godgeleerde staatkundige verhandelinge* (cf. ondertitel van *De rechtzinnige theologant*), een handschrift van de door Glazemaker gemaakte vertaling, dat zich richt naar de *editio princeps* en waarbij *De rechtzinnige theologant* zeer nauw aansluit. Alleen vindt men in *caput* I van het handschrift 'verkeerde werken' als vertaling van 'scaeva opera' uit de *editio princeps*, terwijl *De rechtzinnige theologant* 'toornige werken' heeft, kennelijk naar aanleiding van de vierde quarto-uitgave, waar 'saeva opera' staat. Volgens Gebhardt⁵ is dit een tekstverbetering en hij veronderstelt dan ook, dat deze en andere kleine afwijkingen er op wijzen, dat de uitgever het handschrift heeft gereviseerd in plaats van dat het handschrift in de KB. slecht afgeschreven zou zijn.

¹ *Philopater*, 229-31.

² *De nagelate schriften*, 591, (zie nr. 60).

³ Dr. W. P. C. Knuttel, *Verboden boeken in de Republiek der Vereenigde Nederlanden*, 's-Gravenhage, 1914, nr. 391.

⁴ Zie J. P. N. Land, 'Over vier drukken met het jaartal 1670 van Spinoza's *Tractatus theologico-politicus*,' *Verslagen en mededeelingen der Koninklijke Akademie van Wetenschappen afdeling letterkunde*, II, 11, 148; voorts *Opera* III, 363 e.v.

⁵ Cf. *Opera*, III, 373 en 'Die alten holländischen Uebersetzungen des *Tractatus theologico-politicus*,' *Chronicon spinosianum*, IV, 275.

In 1694 verscheen onder het eveneens fictieve adres Hans Jurgen van der Weyl te Bremen, *Een rechtsinnige theologant of godgeleerde staatkunde*, (KB.). In het *Vervolg van 't Leven van Philopater* wordt tegen deze uitgave gewaarschuwd, omdat het een afschrift geeft van een vertaling 'uit eigen liefhebberij' gemaakt en omdat 'behalven dat 'et maar slegjens wierd uitgvoert ten opzigt van papier en letter, dat het geen uniformiteit had met het ware afschrift van Glazemaker.'¹ De zich noemende Hans Jurgen von der Weyl vond het onzin dat 'de Hamburger druk van het verleden jaar, bij ... Henricus Koenraad' met 'groten omslag en boehay' verschenen, Latijnse kanttekeningen droeg, bovendien 'de geschrevene Copie van den oversetter, daar wij het onse na geset hebben' was niet bekanttekend. De vertaling is waarschijnlijk gemaakt volgens de derde quarto uitgave. Gebhardt meende dat beide versies volkomen onafhankelijk van elkaar zijn.² Bij vergelijking der vertalingen voelt men soms twijfel aan deze uitspraak bij zich opkomen; b.v. als men in beide teksten voor 'interpretare' vindt 'uitleggen en verklaren' en voor 'interpres', 'verklaarder en uitlegger',³ ofwel 'zeer wijze en voorzichtige mannen' voor 'prudentissimi'.⁴ Tenslotte geeft alleen de titel *Een rechtsinnige theologant* al duidelijk blijk van de opzet een vertaling te leveren die concurreren moet met *De rechtzinnige theologant*, d.w.z. met Glazemaker's vertaling van de *Tractatus theologico-politicus*.

¹ *Philopater*, 231.

² *Chronicon spinozanum*, IV, 275.

³ *De rechtzinnige theologant*, 1; *Een rechtsinnige theologant*, 1.

⁴ *De rechtzinnige theologant*, 23; *Een rechtsinnige theologant*, 18.

GESCHRIFTEN VAN C. L. THIJSSEN-SCHOUTE

1931

'Over de Hollandse Schijnheilig en de Figuur daarin van de Dokter,' *Tijdschrift voor Nederlandsche Taal- en Letterkunde*, 51, 218-43.

1934

'Dr. Catha. Ypes, *Petrarca in de Nederlandse Letterkunde*,' *De Nieuwe Taalgids*, 29, 89-95. (boekbespreking).

1936

'N. J. Wieringa, Traducteur Hollandais de Rabelais,' *Humanisme et Renaissance*, 3, 43-51.

1937

'Huygens en Rabelais,' *Tijdschrift voor Ned. Taal- en Letterkunde*, 57, 137-150.

1938

'Rabelais, Marnix van Sint Aldegonde en B.N.,' *Tijdschrift voor Ned. Taal- en Letterkunde*, 38, 123-59.

1939

'Quelques Observations sur la Fortune de Rabelais en Hollande,' *Humanisme et Renaissance*, 6, 348-52.

Nicolaas Jarichides Wieringa, een Zeventiende-eeuwse Vertaler van Boccacini, Rabelais, Barclai, Leti e.a. Bevatende ook een onderzoek naar de vermaardheid dier schrijvers in Nederland, Proefschrift Groningen, Assen.

1949

'Le Cartésianisme Néerlandais,' *Proceedings of the Tenth International Congress of Philosophy*, 1128-9.

1950

'Descartes en het Nederlands Cartesianisme,' *Algemeen Ned. Tijdschrift voor Wijsbegeerte en Psychologie*, 42, afl. 3, Descartes-nummer, 152-9.

'Le Cartésianisme aux Pays-Bas. Ses caractères, ses principaux représentants,' in *Descartes et le Cartésianisme Hollandais*, Publications de l'institut français d'Amsterdam, Maison Descartes, Amsterdam, 182-260.

1953

'Een Correspondent van Descartes Andreas Colvius,' *Ned. Archief voor Kerkgeschiedenis*, 38, 224-48.

1954

'Lodewijk Meyer en diens Verhouding tot Descartes en Spinoza,' *Mededeelingen vanwege het Spinozahuis*, XI.

Nederlands Cartesianisme (avec sommaire et table des matières en français), Verhandelingen der Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen, afd. Letterkunde, N.R. 60, Amsterdam, VIII + 742 blz.

1955

'P. Dibon, *L'Enseignement Philosophique dans les Universités Néerlandaises à l'Époque Pré-cartésienne (1575-1650)*, diss. Leiden 1954,' *Algemeen Ned. Tijdschrift voor Wijsbegeerte en Psychologie*, 47, 213-4 (boekbespreking).

1956

'Een Spinozistisch Commentaar van Aart Wolsgrein op G. B. Guarini's *Il Pastor Fido*,' *Het Spinozabuis*, 58ste Jaarverslag, 11-23.

In hetzelfde jaarverslag bespreking van Spinoza-litteratuur, 24-34.

'De Filosoof van Rotterdam: Pierre Bayle,' *Rotterdams Jaarboekje*, 1956, 227-53.

1957

'Pierre Bayle, de Filosoof van Rotterdam,' *Bijdragen voor de Geschiedenis der Nederlanden*, 12, 218-36.

1958

'Van Dromen en Denken en van Dichten en Drinken (over Constantijn Huygens en A. Roland Holst),' *Levende Talen*, 479-84.

1959

'La Diffusion Européenne des Idées de Bayle,' hoofdstuk VIII van *Pierre Bayle, le Philosophe de Rotterdam*, ed. Paul Dibon, Parijs, 1959, 150-95.

1960

'Hermanus Lufneu, Stadsarts te Rotterdam,' *Rotterdams Jaarboekje*, 1960, 180-227.

PERSONENREGISTER

- Aa, A. J. van der, 58, 76n, 112n, 113n, 204
 Aalstius, J., 198n
 Abcoude, H. J. van, 208
 Acker, A., 163
 Ackersdyck, D. van, 72
 Ackersdijk, Th. van, 244
 Adam, Ch., 65, 66, 66n, 82, 83n, 236, 258
 Aerssen, F. van, 67, 68, 68n
 Agathon, 106n
 Aitzema, L. van, 233, 234
 Akersloot, J., 223
 Albemarle, zie Keppel
 Albertsz., H., 219
 Albococcus, F., 71n
 Alcaeus, 44, 45
 Alègre, D., 252n
 Alexander de Grote, 247
 Almerigo, J. baron d', 163
 Amalia van Solms, 7, 8
 Ames, W., 191, 191n
 Amesius, G., 187, 188
 Amsinck, C., 155n, 156n
 Amsincq, Aarnoud, 155n
 Amsincq, Andreas, 155
 Amsincq, Anna, 144n, 155, 156, 167n, 168n, 169, 171
 Amsincq, H., 155n
 Amsincq, J., 155, 156n
 Amsincq, Madeleine, 155n
 Amsincq, Maria, 156, 156n, 157
 Amsincq, Marie Catherine, 156n
 Amsincq, Marregrite, 155n
 Amsincq, S., 155n, 156n
 Amsincq, T., 155, 155n, 171, 171n, 172, 172n
 Anacreon, 175
 André, P., 136n
 Andreae, T., 64
 Andriesz, G., 250
 Apostool, S., 210, 212, 215, 216
 Aranda, B. d', 164n
 Aranda, P. d', 164, 164n, 165
 Arckel, M. van, 222
 Arents, J., 215
 Arentsz, P., 248–251, 256
 Ariosto, 58
 Aristoteles, 21, 175, 177
 Armenie, koning Haythou van, 247
 Arminius, J., 100
 Arminius, M., 100, 100n
 Arnold, Th. J. J., 209n
 Arnoldus, N., 186
 Arrianus, 241
 Arsy, J. L. d', 25n, 38n, 39n, 40n
 Ass(ch)enberg, L., 171
 Athenaeus, 45
 Aufrère, I. A., 156n
 Augustinus, 77, 147, 147n
 Augustus, 248
 Avaux, M. d', 113
 Axters, S., 56n, 177, 177n

 B., D. v., 247
 B., J. V. K., 247
 Baardt, R. D. van, 246
 Bachrach, A. G. H., vii, xi, 3n
 Backer, J., 216, 216n, 219n, 220, 220n, 221n, 223n, 224n
 Bacon, F., 150, 173n, 178
 Baillet, A., 236
 Bakel, H. A. van, 193, 193n
 Balen, M., 71n, 80n
 Balling, P., 179n, 191, 191n, 207, 210
 Bandello, M., 55, 56
 Banga, J., 188n
 Barber, W. H., 119n, 131
 Barclai, J., 206, 227, 228, 228n, 255, 263
 Barclay, D., 112n
 Barclay, R., 112n, 256
 Barlaeus, C., 77, 78, 78n, 188
 Bartas, G. de Salluste, sieur du, 58
 Bartolus, 10
 Basnage de Beauval, H., 58, 106n, 156, 156n, 157

- Basnage de Beauval, J., 117, 154, 154n, 156, 156n
 Basnage de Beauval, Madeleine, 154n
 Basnage de Beauval, Marie, 154, 156
 Basnage de Beauval, Paul, 156n
 Basnage de Beauval, Pierre, 156n
 Basteels, Ph., 169n, 170n, 172n
 Bastide, Ch., 117
 Bauwens, J., 175
 Bayle, P., VII, x, 58, 62, 104-39, 149, 151, 151n, 152, 152n, 153, 153n, 154, 156, 160, 163, 164, 168, 180, 226, 253n, 264
 Beaufort, W. H. de, 68n
 Beaulieu, A., 250
 Beaumont, H. van, 86, 87
 Beausobre, I. de, 132, 132n, 133, 133n
 Beauval, mej. de, 157, 167n
 Becker, B., 51n
 Beeckman, I., 73, 73n, 74, 77, 77n, 78
 Beekman, A., 58n
 Bekker, B., 146n, 186, 186n, 198
 Bekker, J. E., 186n
 Bell, M., 134n
 Belleforest, F. de, 55, 56
 Belloni, A., 70, 70n
 Benedictus III, 233
 Beni, D. P., 195n
 Beniamin, J., 234
 Bentivoglio, G., 252
 Bérillon, E., 165n
 Berck, J., 68
 Berckel, A. van, 143n, 144, 145, 148, 149
 Berckel, J. van, 144n
 Berg, J., 58, 58n
 Bergman, J. Th., 226n
 Berkeley, G., 136n
 Berney, A., 138n
 Bernier, F., 44
 Bernouilli, J., 61
 Bert, I. de, 55, 56
 Beveren, A. van, 86, 86n, 87
 Beveren, C. van, 77
 Beveren, J. van, 113n
 Beveren, R. van, 113n
 Beveren, W. van, 77
 Beverwijck, J. van, 74, 76, 79
 Bianchi, E., 53n
 Bianchi-Giovini, A., 68n, 69n, 70, 70n, 71, 71n, 73, 73n
 Bie, J. P. de, 242n
 Bik, J. G. W. F., 158n
 Bisschop, C., 75
 Blaauw, W., 174n
 Blaeu, J., 237n
 Blanc, V. le, 234
 Blankaart, S., 57, 191
 Blaupot ten Cate, S., 210n, 212n, 215n
 Blocklandt, A. van, 74
 Bloemert, H., 196, 196n
 Blok, A., 222, 223
 Blondel, D., 232
 Blonk, M. H., 158n, 159n
 Blijenberg, W. van, 179n, 198, 254
 Boccaccio, 35, 35n, 52, 52n, 53, 53n, 56, 58
 Bocalini, T., 48, 263
 Boddens, J., 204
 Boddens, M., 204
 Bodel Nijenhuis, 32n
 Boe Sylvius, F. de le, 142, 143n, 151, 190n
 Boeckelman, A., 185n
 Boeles, W. B. S., 116n
 Boer, J. J. de, 97n
 Boerebach, B. M., 50
 Boerhaave, H., 143n
 Boeteman, D., 197
 Böhm, F., 60n
 Bolle, J., 143
 Bonno, G., 102n, 108n
 Bont, A. M. de, 167n
 Bontekoe, C., 54, 54n, 143, 143n, 151, 191
 Boom, D., 251
 Boom, H., 251
 Boom, wed. van J. H., 247
 Boom, J. H., 248
 Boon, C., 196, 196n
 Boorsch, J., 59
 Boreel, A., 191, 191n
 Bornius, H., 62n
 Borstel, G. van, 171n
 Bos, B., 162
 Bosc, J. du, 226
 Bosch, L. van den, 232
 Bosch, M. van den, 140n
 Bossuet, J. B., 70, 115n
 Bougaart, J., 221, 223
 Bouman, H., 76n
 Bouman, J. J., 196, 214, 250
 Bourgeois, J., 82
 Bourges, M. de, 250
 Boursse, J., 241
 Bouwmeester, J., 174n, 176, 180n, 185n, 253
 Boxel, H. van, 70n

- Boxhorn, M. Z. van, 249
 Boyle, R., 151, 152, 248
 Boysteau, P., 55
 Bradvold, L. I., 178n
 Branden, F. J. v. d., 193n, 204
 Brantsteen, G., 221, 223, 225
 Braswell, W., 134n
 Bredenburg, J., 109, 109n, 112
 Bremond, S., 57
 Breughel, G. H. van, 35
 Brink, J. ten, 50, 50n, 51, 52
 Broekhuizen, G. van, 57
 Broen, J., 143
 Broersz., J., 227
 Broome, J. H., 117n
 Brouwers, E., 226
 Browne, Th., 144, 145, 145n, 146, 147, 147n, 149
 Brownover, S., 94, 96, 98, 99
 Brugh, S. van der, 197, 198
 Bruin, C. C. de, 112n
 Bruinick, C. J., 212
 Brune de Jonge, J. de, 196n
 Bruyn, C. de, 44
 Bruyn, S. de, 169
 Bruyningh, J. F., 212n
 Bruyningh, J. P., 213n, 221
 Buisman, J., 228n, 232n
 Buon, N., 227
 Burgersdijk, F., 142, 176, 188
 Burman, C., 66
 Burman, F., 66, 66n, 83, 83n, 188, 188n
 Burnet, G., 57, 91, 121, 121n, 122

 C., C. D., 212
 C., M. L. A. D., 105n
 Caesar, C. Julius, 229, 230, 231, 232, 248
 Calamy, E., 107, 107n, 164n
 Cardanus, H., 231
 Cardinael, C., 213, 216, 220, 222
 Cardinael, L., 213, 214, 220, 221, 221n, 222
 Cardinael, M., 220, 221
 Cardinael, Sibilla, 220, 221, 222
 Cardinael, Sijb. Hansz., 213, 213n, 214, 220, 220n, 221, 221n, 222, 223
 Cardinael, T., 214, 215, 216, 220, 220n, 222, 225
 Cardinael, Y., 213n, 216, 220, 221, 222
 Caret, C., 193
 Carl Emanuel van Savoye, 195n
 Cascarius, J., 179
 Cassirer, E., 59
 Cate, E. ten, 221, 223, 225
 Cate, H. ten, 221, 222, 224
 Cate, J. ten, 221, 223, 225
 Cate, S. ten, 221, 223, 225
 Catharina van Oostentrijk, 195n
 Cats, J., 43, 74, 77
 Cebes de Thebaan, 144n, 241, 241n
 Chambrun, J. P. de, 15, 15n
 Chanut, P., 59, 80, 81, 86, 87, 88, 244
 Charrier, Ch., 139n
 Charron, P., 136n
 Chieze, S., 14, 15, 15n
 Chouet, R., 136, 136n
 Christina van Zweden, 59, 76
 Cicero, 49n
 Ciotti, G. B., 195
 Clark Griffith, F., 134n
 Clarke, B., 100, 100n, 101
 Clarke, E., 97n, 100n
 Clauberg, J., 57, 66, 83, 237, 256, 257
 Claus, J., 256
 Clerck, P. de, 220n
 Clerck, V. de, 220, 220n
 Clercq, W. de, 57
 Clerselier, C., 81, 82, 236, 238, 243, 244, 257, 258, 259
 Clerselier, M., 81, 244
 Clock, L., 209n
 Cloppenborch, J. E., 32, 33, 33n
 Cocceius, J., 42, 64, 64n, 180n, 188n, 198
 Coeffeteau, N., 231, 248
 Cohen, G., 123n
 Cohen, J. L., 58n
 Colerus, J., 110n, 185n, 186n
 Colie, R., 3n, 115n, 145n, 146n
 Collignon, A., 227n
 Collins, A., 111, 111n, 112, 112n, 117n
 Colvenier, J., 210, 210n, 213, 214, 221, 221n, 222
 Colvius, Agneta, 76, 80n
 Colvius, Alid (Kolff), 80
 Colvius, Andreas, 67-89, 263
 Colvius, N., 80, 80n, 86, 87
 Combes, F., 80n, 87n
 Combes, M., 80n
 Constant, J., 122n
 Constantijn de Grote, 231, 232, 248
 Coornhert, D. V., 35, 50, 50n, 51, 52, 206
 Coppenol, A. van, 174n
 Cornarus, L., 233, 255
 Corneille, P., 174, 175
 Cornelis, J., 220
 Cornelis, M., 224

- Corput, Anna v. d., 80, 113n
 Corput, Anthonia v. d., 71n
 Cortrijcke, J. D. v., 20
 Coste, P., 108
 Courayer, P. F. le, 70, 70n
 Courcelles, E. de, 242
 Courtines, L. P., 111, 111n, 116n, 122n, 123n, 127
 Craanen, Th., 62, 142, 142n, 143, 143n
 Cramer, J. A., 64n, 85n
 Cranston, M., 90, 90n, 96, 96n
 Cremer, Th., 162, 162n
 Crousaz, J. P. de, 135, 135n
 Cudworth, D., 99, 102, 164
 Cudworth, R., 126
 Custer, Ph. de, 169n, 172n
 Cuyp, J., 76

 D., J., 249
 Dalé, J., 234
 Damme, A. van, 247
 Dan, P., 57
 Dangeau, Abbé de, 108, 109
 Dante, 58, 58n
 Das, G., 114, 114n
 Davids, W., 58, 58n
 Dedieu, J., 114n
 Deisten, J. van der, 247
 Delvolvé, J., 111n, 117, 117n, 120n, 132
 Democritus, 151
 Denis, J., 115n
 Denys, 249
 Deregibus, A., 136n
 Desbordes, H., 152, 153n, 156
 Descartes, R., v, vii, ix, x, 3-6, 42, 57, 59-89, 107n, 119n, 122, 123, 123n, 128, 131, 136-151, 159, 159n, 163, 173-192, 202, 202n, 207, 211n, 213, 217, 235-246, 256-259, 263
 Desjardins, Mlle, 251
 Desmaizeaux, P., 116, 116n, 117, 117n, 121, 121n, 122n, 136n, 159n
 Deurhoff, W., 198
 Deventer, Ch. M. van, 190n
 Deyster, J. van der, 242
 Dibon, P., x, 59, 141n, 142n, 150n, 152n, 264
 Dicearque, M., 108n
 Diephout, R., 174n
 Dierkens, M., 155
 Digby, K., 62, 147, 159, 159n, 161
 Dilly, A., 237
 Dinet, E. P., 239, 246

 Dio Cassius, 248
 Diodati, G., 70
 Dipsodes, 10
 Dirxsz, H., 208
 Dodge, G. H., 115n, 120, 120n, 125, 125n
 Dohna, F. baron van, 7, 8, 10, 10n, 11, 12, 12n, 13
 Donati, L., 235
 Donne, J., 3, 3n
 Doorslaer, J. van, 220n
 Dop, M., 174, 174n, 175
 Dorsten, J. A. van, 141n
 Dortmont, B. van, 185n
 Douwes, V., 212
 Drelincourt, C., 143
 Drion, H., 251n
 Dubos, J. P., 160, 160n, 163
 Duchat, J. le, 104n
 Duker, G. W., 187, 187n
 Dumoulin, H., 154n
 Dumoulin, S., 154n
 Dunin Borkowski, S. von, 65n, 149n, 189, 189n, 191, 191n
 Dupleix, M. Scipio, 206, 229, 231
 Duryer, A., 241
 Dijk, A. van, 242
 Dijkshoorn, J. A., 76, 76n, 77, 77n
 Dijksterhuis, E. J., 152n

 Ebucius Liberalis, 241
 Eede, E., 148
 Eeghen, P. van, 220n
 Ecmbd, G. van der, 196n
 Elizabeth van Bohemen, 79, 83, 112n
 Ellerbroek, G. G., 206n, 232, 232n
 Eloy (heilige), 28, 37
 Elton, O., 137, 137n
 Elzevier, D., 217, 235
 Elzevier, J., 188n
 Elzevier, L., 235, 236, 239, 242
 Ende, A. v. d., 222, 222n
 Engelen, R. van, 196n
 Epictetus, 57, 206, 241
 Epicurus, 151
 Erasmus, D., 57, 124, 136n, 233, 247
 Eugenia, I. C., 249
 Eugenius, Paus, 30
 Everaert, M., 55, 230n
 Evertsen, J., 165n, 167, 167n
 Evertsz., C., 166
 Evertsz., V., 251
 Eykelboom, J., 3n
 Ezra, Rabbi Aben, 10

- F., M. J., 105n
 Fabri, A., 14
 Faguct, E., 119n, 135n
 Faneuil, J. B., 172n
 Faret, N., 226
 Fénélon, F., 115n
 Fernandez, M., 235
 Figuier, B., 233
 Fischart, J., 22, 22n, 34, 49, 49n
 Flines, juffrouw de, 193n
 Florio, J., 49
 Florus, Lucius, 231
 Flud van Giffen, D., 165
 Foscarini, M., 72
 Foucher de Careil, A. L., 61n
 Fox Bourne, H. R., 97, 97n, 107n, 111n
 Fox de Bruggs, J., 105, 105n
 Franssen, A., 208
 Frasz., K., 232
 Frasz., N., 234
 Frederik III, keurvorst van Brandenburg, 99
 Frederik Hendrik, 79n
 Frederiks, J. G., 193n, 204
 Freinshemius, J., 247
 Freudenthal, J., 185n, 186n
 Fulgenzio, Fra Micanzio, 68, 71
 Furlly, B., 97, 98, 99, 103, 111, 112n, 149, 149n, 157, 157n, 158, 164, 164n, 165, 165n, 167, 167n, 168, 172, 172n
 Galama, H., 252
 Galenus, A., 210, 211, 212, 215
 Galilei, G., 73
 Gallet, G., 52
 Gallet, U., 13, 14
 Gallitalo, C. (pseudoniem Wicringa, N. J.), 10n
 Garnier, P., 235
 Gassend, P., 62, 62n, 74, 74n, 78n, 84, 84n, 136, 159, 178n
 Gaukes, Y., 178n
 Gebhardt, C., 185n, 253, 260, 261
 Geerebaert, A., 58, 58n, 229n, 230n, 234, 241n
 Genderen, J. van, 187n
 George I, 123
 Gerrits, L., 209, 209n
 Geulincx, A., 54, 55, 60
 Glanvill, J., 136n, 178n
 Glasius, B., 112n
 Glazemaker, J. H., vi, ix, 5n, 57, 57n, 177, 177n, 180, 198, 201, 202n, 206–61
 Glazemaker, S., 216–225
 Godewijck, M., 74–77
 Godewijck, P., 74
 Goedesberg, G. van, 234, 235, 241, 246, 247, 249, 252
 Goedesbergh, M. van, 252
 Gocs, J. A. van der, 174n
 Gogh, H. van, 221n
 Golius, J., 62
 Gorgias, 49
 Goris, B., 166
 Gorter, H., 177
 Gouche, M. le, 196n
 Gouhier, H., 183, 183n
 Goverts, T., 215
 Graaf, A. de, 61
 Graevius, J. G., 83, 103n
 Graine, D., 157n
 Grand, L. le, 105n
 Gras, H. le, 240
 Grave, S. de, 18
 Gregory, D., 178n
 Grieken, G. van, 223, 224, 225
 Grieken, H. van, 224
 Grieken, Maria van, 224
 Grieken, Mattheus van, 223, 224
 Groenevelt, N., 140n
 Gronovius, J., 144, 144n
 Grotius, H., 147, 176
 Guarini, G. B., 46, 58, 195–203, 264
 Guenellon-Veen, M. C., 93, 97, 99, 100, 100n, 101, 101n, 107n, 123
 Guenellon, P., 93, 97–103, 107n
 Guenellon Jr., P., 97, 98, 99, 107n
 Guevera, A., 49
 Gulick, J. van, 97
 H., J. V. D. M., 196n
 Haag, E., 132n
 Haan, L. de, 226n
 Haase, E., 154n
 Hack, F., 144n
 Halewijn, A. van, 212n
 Halley, E., 115n
 Hanecop, C., 225
 Hardenberg, J. van, 196, 202n
 Harpe, J. E. de la, 135n
 Hartichvelt, C. T. van, 104n
 Hartman, A., 140n
 Hartog, J., 188n
 Harvey, W., 69, 150
 Hauffen, A., 22n
 Haxo, H. E., 129n

- Hayton, koning v. Armenië, 247
 Hazard, P., 43-4, 56, 130n, 175, 175n
 Hazewinkel, H. C., 109n, 112n, 152n
 Heereboord, A., 62
 Hegel, G. W. F., 185
 Heidanus, A., 64, 64n, 66, 84, 85, 85n
 Heiss, J. de, 57
 Hellinga, G. W., 2
 Heinsius, jr., N., 217
 Helvetius, J., 147, 147n
 Helvetius, P. M., 166, 166n
 Hendrik Casimir II, Prins, 94
 Hendriks, J., 209n
 Hendriksz., J., 233, 234
 Hendrix, A., 220n
 Hendrix, S., 208
 Henriette Amalia, prinses van Anhalt-Dessau, 94
 Henrix, T., 193
 Henry IV, 139n
 Herodotus, 241
 Herport, A., 250, 251
 Hervet, G., 17n, 18, 36, 54
 Hess, G., 62n
 Heukelem, onse Liefvrouwe van, 30, 31n
 Heusch, T., 139n
 Heuvel, A. W. van den, 170, 171
 Hevelius, J., 121n
 Heym, A. van der, 172n
 Heymans, A., 80
 Heymans, J., 80
 Heymans, N., 80
 Hiltén, J. van, 227, 228n, 229, 232
 Hippocrates, 9
 Hobbes, T., 189
 Hoeft, D., 86, 86n
 Hofman, J., 176, 207n
 Hogelande, C. van, 62
 Holland, Ph., 49
 Homerus, 24, 206, 234, 241
 Honders, H. J., 79n
 Hooft, P. C., 42, 46-8, 56, 196n
 Hoogeboom, C., 218n
 Hooghe, R. de, 52
 Hoorn, J. ten, 232, 237, 242, 246, 255, 256, 257
 Horatius, 44, 45, 174
 Hoskyns, J., 121n
 Houbraken, J., 73
 Houssaye, A. de la, 70, 70n
 Houthaak, T., 244
 Houthaek, D., 227
 Huber, U., 64, 64n, 187n
 Hudde, J., 61
 Huguet, E., 39
 Huizinga, J., 43, 57, 58
 Hull, W. I., 111, 157n, 158n, 191n
 Hume, D., 135n, 136n
 Hus, J., 24, 25
 Huygens, Chr., 60, 61, 61n, 73, 151, 177
 Huygens, Const., vi, 1-16, 42, 43, 56, 61, 61n, 67, 68, 68n, 72, 74n, 75n, 78, 78n, 82, 115n, 116, 263, 264
 Huys, Cornelia, 171, 171n, 172, 172n
 Huys, Cornelis, 170, 171, 171n, 172, 172n
 Huys, E., 172
 Huys, F., 170
 Huys, P., 172
 Huys, S., 157, 157n, 172, 172n
 Hylkema, B., 191n
 Isokrates, 49n
 J., J., 253n
 Jacobus II, 108n, 114, 114n, 127
 Jannet, P., 28n, 40n, 41n
 Jans, A., 219, 223
 Jans, G., 140n
 Jans, N., 140n
 Jansenius, C., 70
 Jansz., Broer, 35n, 227
 Jaspers, K., 63, 183, 183n
 Jeanmaire, E., 132, 132n
 Jelles, J., 180, 183, 191, 191n, 253n, 260
 Jeuriaens, J., 208
 Jöcher, C. G., 217, 217n
 Jones, R. F., 173n, 178n
 Jonge, J. C. de, 67n, 68, 68n, 69n, 72, 72n
 Jonson, B., 2
 Jurieu, P., 108n, 112, 114, 114n, 115, 115n, 120-2, 125, 125n, 154, 154n
 Justel, H., 121n
 K., jonkvr. M., 226
 Kan, J. B., 112n, 115n
 Karel II, 91, 94, 114
 Karstensch, J., 252
 Keck, A., 92, 96
 Keppel, A. J. van, Earl of Albemarle, 122
 Kempenaer, A. de, 256, 256n
 Kierkegaard, S., 135n
 Kimy, Rabbi, 10
 Kinckhuysen, G., 61
 King, P., 1st Baron, 90, 91, 96
 King, P., 7th Baron, 107n
 King, W., 124

- Kircher, A., 249
 Kleerkoper, M. N., 33n
 Klibansky, R., 124n
 Klock, L., 209n
 Kloosterboer, W., 233n, 251n
 Kluyver, A., 46n
 Kneller, G., 103
 Knuttel, W. P. C., 113n, 114n, 189n, 260n
 Koeck, G., 211, 211n, 215, 215n, 218, 219, 223
 Koeck, I., 223
 Koelman, J., 146n
 Koenen, H. J., 114n
 Koerbagh, A., 56, 148, 149
 Koerbagh, J., 148
 Koerten, Jan, 221
 Koerten, Janneke, 216, 221, 221n, 222, 223, 225
 Kok, A. L., 176
 Kolck, D. van der, 219
 Kolck, E. van der, 219
 Kolck, H. van der, 219
 Kolck, M. van der, 219
 Kolck, P. van der, 219
 Kolff, zie Colvius
 Kolk, J. van, 224
 Kortholt, S., 109
 Kramer, P. H., 167n
 Krul, R., 165n
 Kruyff, F. de, 247
 Kühler, J. W., 206, 206n, 207n, 209n
 Kuiper, W. E. J., 45, 45n
 Kuypers, K., vii, 59, 137n

 L., Dr., 144n
 Labrousse, E., 117n, 124n
 Lacoste, E., 106n
 Lacroix, A., 32n
 La Haye, J. de, 250
 La Mothe le Vayer, F. de, 135n
 Lamsvelt, W. van, 252
 Land, J. P. N., 54n, 55, 260
 Lange, A. de, 158
 Langenhert, C., 198n
 Larroque, D., 117
 Laurensz., H., 230
 Leclerc, J., 58, 93, 95, 96, 98, 102, 102n, 105n, 107n, 125, 126, 127, 129, 134, 157
 Ledebor, A. M., 197n
 Leers, A., 71, 72
 Leers, R., 105n, 114n, 125, 156
 Leeuwen, H. van, 153n, 159, 159n, 167, 168n
 Leeuwenhoeck, A. van, 121n
 Lefranc, M., 10n
 Leibniz, G. W. von, 60, 61, 61n, 123, 124, 124n, 129, 130, 135n, 186n, 258
 Lejay, P., 46, 46n
 Lenoble, R., 74n
 Lentz, W., 133n
 Leo IV, 233
 Lescaille, J., 226, 229, 231
 Lespert (Lesprat), D., 170
 Lessius, L., 233, 255
 Leti, G., 102, 263
 Leti, Maria L., 102
 Leu de Wilhelm, D. Le, 72
 Leu de Wilhelm, M. Le, 72
 Lewis, G., 77n
 Leyden, W. von, 90, 90n
 Limborch, P. van, 93, 94, 96, 97, 97n, 98, 103, 103n, 107n, 111, 118n, 157
 Linde, A. van der, 109n, 189n
 Lindeboom, J., 191n
 Linden, Dr. van der (pseudoniem J. Locke), 96
 Lingelbach, D., 174n
 Lionne, H. de, 13, 14n, 15, 68n
 Lipsius, J., 57, 241
 Lister, M., 164, 164n, 168
 Littré, E., 41, 41n
 Livius, 206, 229, 230, 230n, 231
 Locke, J., v, vii, x, 69, 90–103, 107, 107n, 108, 108n, 111, 112n, 118n, 121, 123, 123n, 126, 149, 149n, 157, 157n, 164, 164n, 165, 165n
 Lodestein, J. van, 169n
 Lodewijk XIV, 113, 114, 139n
 Lodewijks, M., 193
 Logemann, J. C., 177
 Long, P., 90, 90n
 Loopes, W. K., 211
 Loosdregt, J. van, 211, 218n
 Loosjes, J., 242n
 Lovanio, J. de, 31, 32, 32n
 Lovelace, P. Malcolm, 4th Earl of, 90, 91
 Lower, R., 150, 248
 Lucilius, 234
 Lufneu, Abraham, 140, 170
 Lufneu, Adrianus, 140, 140n, 170, 171, 171n
 Lufneu, C., 140, 140n, 170
 Lufneu, Dirck, 140, 167, 167n, 169, 169n, 171, 171n
 Lufneu, Dorothea, 140
 Lufneu, Harmen, 171

- Lufneu, Hermanus, vii, 140–172, 264
 Lufneu, Jacobus, 140, 140n, 167, 167n, 170
 Lufneu, Jan, 140, 170
 Lufneu, Johannes, 140, 140n, 143n, 169, 170, 170n
 Lufneu, Justus, 167n
 Lufneu, P., 140, 140n, 170
 Lyly, J., 49
- M., Joncker de, 144n
 M., L., 253n
 Maani, S., 248
 Maçon, A. le, 35
 Maes, N., 75
 Maimbourg, M., 135n
 Maire, J., 59, 174, 235
 Majoor, C., 140n
 Majoor, N., 140n
 Malacreta, G. P., 195n
 Malingre, C., 232
 Malpighi, M., 121n
 Manes, 133
 Marcassus, P. de, 228
 Marcus Aurelius, 241
 Marets, H. des, 236
 Maritain, J., 63, 183, 183n
 Marnix van St. Aldegonde, P., vi, 16–41, 54, 55, 263
 Marteau, P., 105n
 Martens, C., 140n
 Mary, echtgenote van Willem II, 7, 11
 Mary, echtgenote van Willem III, 91, 99, 107
 Masham, Lady, zie Cudworth, D.
 Masham, Sr. F., 99, 164,
 Masham Jr., F., 164
 Maurits, Prins, 33, 68
 Meersch, juffrouw v. d., 124
 Meinsma, K. O., 148n, 186n, 189n, 191n, 193, 193n, 194n, 253
 Mellon, P., 91
 Melville, H., 133, 133n, 134, 134n
 Mendez Pinto, F., 233
 Merryweather, J., 144n
 Mersenne, M., 74, 74n, 78, 82, 84, 179
 Merula, P., 230
 Meyer, L., 56, 57, 65, 146n, 173–94, 198, 207, 207n, 253n, 263
 Meyer, W., 177, 186n, 194n, 198n, 253
 Meyer, W. J., 193
 Meysterus, A., 172n
 Mezeray, F. E. de, 57
- Minutoli, V., 108n
 Misopos, L., 245
 Moerbeek, M., 213
 Moerkerken, P. H. van, 148n, 149n
 Moland, L., 28n, 40n, 41n
 Molewater, B., 170
 Molewater, C., 170
 Molewater, M., 170
 Molière, 174, 175
 Molière, H. S. de, 251
 Molhuysen, P. C., 141n, 142n, 143n
 Monchamp, G., 77, 77n
 Monmouth, James Scott, Hertog van, 91, 95, 96
 Monnikhoff, J., 194n
 Montaigne, M. de, 57, 135n, 252
 More, H., 146n
 Moreau, P., 233
 Moréri, L., 58, 70, 70n, 105, 105n
 Morgan, C., 47
 Morhof, D. G., 83
 Mostaart, D., 227
 Motzfeld, J., 8, 13
 Mouchemberg, A. M. de, 255
 Muis, P., 161
 Mulheym, W. J., 193
 Muller, F., 227
 Mijle, C. van der, 68n
- N., B., 16–41, 263
 Newton, I., 60, 115n, 128, 128n, 129n, 143
 Nicolson, M., 173n
 Nierop, D. R. van, 123n
 Noordhoff, J., viii
 Norden, E., 18, 48
 North, T., 49
- Olearius, A., 250, 251
 Ollion, H., 97n
 Onder de Linde, S., 229, 232
 Oolnes, H., 140n
 Oosterhof, G., 17, 17n, 18, 18n, 22
 Opstal, A. G. van, 79n
 Orléans, J. B. Gaston, Duc de, 10
 Orobio de Castro, I., 109, 109n
 Orton, B. J., 127, 128n, 129n, 136n
 Ostens, J., 189, 189n
 Oudart, N., 11
 Oudemans, A. C., 38n
- P., P., 247
 P., S., 244

- Paets, A., 112, 112n, 113, 113n, 114, 114n, 118
 Paets, C. J., 230
 Paets, W., 113n
 Panten, L., 213, 214, 221, 222, 223
 Paquot, J. N., 58
 Parre, D. van de, 219
 Pascal, B., 135n
 Pascolati, A., 69n, 70, 70n, 71n
 Pauls, I., 169
 Paulus V, 69, 71
 Pavort, J. de, 171n
 Pean, R., 251
 Pech, J., 137n
 Péliisson, P. de, 117
 Pels, A., 174, 174n
 Pepering, M. J. van, 221n
 Perizonius, A., 137n
 Petrarca, 47, 48, 48n, 58
 Petri, A., 112, 112n
 Petronius, 159
 Peuselacr, J. J., 219
 Peys, A., 196, 196n
 Philaretus, pseudoniem C. Bontekoe
 Philips II, 252
 Picot, C., 236, 240
 Pillon, F., 136n
 Pindarus, 175
 Pineton, zie Chambrun
 Pius IV, 21
 Plato, 49, 200
 Plempius, V. F., 79
 Plessis, F., 46, 46n
 Plutarchus, 57, 146, 246, 248
 Pocock, E., 177
 Polano, P. S., 70, 70n
 Polo, Marco, 247
 Polus, Kardinaal, 26
 Poortman, J. J., 186n
 Poot, A. van, 198n
 Pope, A., 173n
 Popkin, R., 135, 135n, 136, 136n
 Potter, D. de, 196–205
 Potter, L. de, 204, 204n, 205n
 Praag, J. A. van, 226, 226n, 227
 Praga, H. van, 24
 Prelesz, J., 112n
 Pujolas, M., 152, 153
 Putten, C. v. d., 140n
 Putten, Dirk v. d., 140n
 Putten, Dorothea v. d., 169, 170, 171
 Putten, J. v. d., 140n, 143n, 170
 Putten, M. v. d., 140n
 Putten, T. v. d., 143
 Quinet, E., 32n
 R., D., 258
 R., M. D., 70n
 Rabelais, F., vi, viii, ix, 7–41, 263
 Rabus, P., 57, 58, 160, 161, 202, 202n, 237
 Racine, J., 174, 175
 Racy, J. de, 258
 Rafelis, de, 11
 Rampius, J., 74, 144n, 145
 Ramus, P., 141
 Rateni, B., 136n
 Ravestein, J. van, 248
 Ravesteyn, N. van, 196, 228, 231, 232
 Reesink, H. J., 58, 58n, 122n, 153n
 Régis, P. S., 136n
 Regius, H., 62, 62n, 82, 82n, 83, 142, 142n, 185
 Reiniers, W., 208–12, 216, 218, 219, 223, 224
 Reland, A., 177n
 Rente, F. P. de, 223
 Rettwich, G. H. van, 161, 162, 163
 Reus, A. de, 55
 Revius, J., 63, 64
 Reyniersz, G., 193
 Richter, R., 135n
 Ries, H. de, 209n
 Rieuwertsz, J., 179n, 180, 191n, 210, 211, 211n, 218, 219, 233–52, 257, 259
 Rigaud, S. J., 178n
 Rintjes, H., 252
 Rivet, A., 62n, 78, 78n, 79, 79n, 84, 84n
 Robinson, H., 117, 117n, 118, 120n, 129n, 135, 135n
 Roche, M. de la, 123n
 Rochefort, A. de, 153, 156n
 Rodenburg, Th., 196
 Roell, H. A., 64, 116, 187
 Roemer Visscher, A., 75
 Roemer Visscher, M. Tesselschade, 75
 Rogeau, M. de, 70, 70n
 Rohault, J. de, 61, 136n
 Roland Holst, A., 1–6, 264
 Roldanus, C. W., 112n, 134n
 Romein, J., 32n
 Romein-Verschoor, A., 32n
 Rorarius, J., 62n
 Rostagno, G. B., 251
 Rosijn, Z. de, 214, 221, 221n, 222

- Roth, L., 78n
 Roure, J. du, 236, 237
 Rudler, G., 119n, 131n
 Ruerlo, C., 205
 Rufus, Q. C., 246
 Russel, L. J., 61n
 Ruysch, F., 185n
 Rycaut, P., 44, 57, 250
 Ryding, E., 130

 Saar, J. J., 251
 Sainéan, L., 13–23, 27n–30n, 34n, 41, 41n
 Sainte-Beuve, C. A., 119n
 Saint Evremond, Sr. de, 159, 159n
 Saintsbury, G., 138, 138n
 Salmasius, C., 76
 Salverda de Grave, J. J., 18
 Sambix, F. van, 55
 Sappho, 45
 Sarpi, Fra Paolo, 67–74
 Sassen, F. R., x
 Saunier, de, 11
 Saurin, J., 126, 126n, 137
 Savoye, zie Carl Emanuel
 Savry, S., 227
 Schacht, L., 143
 Schalque, C. v. d., 140n
 Scheepers, J. F. M., 234
 Scheftelowitz, I., 133n
 Scheible, J., 49n
 Scheurleer, H., 72
 Schilperoort, J., 162, 163
 Schipper, J. J., 227–230
 Schmid, K. F., 227, 227n, 255
 Schnittlein, R., 115n
 Schoock, M., 63, 65, 78n
 Schoon, T., 143, 143n
 Schooten, F. van, 61, 74, 85, 85n
 Schotel, G. D. J., 75, 75n, 76n, 77n
 Schoute, J. C., viii
 Schouten, H. J., 221n
 Schuere, J. van der, 249
 Schuermans, L. W., 40n
 Schuller, G. H., 186n
 Schuppius, J. B., 57
 Schuurman, A., 241n
 Schuurman, A. M. van, 75, 79
 Scipiano, M., 247
 Semey, T., 141
 Seneca, 57, 234, 241, 246
 Senguerd, A., 76, 188, 188n
 Senguerd, W., 76, 76n
 Serre, J. P. de la, 235, 249

 Serrurier, C., 104n, 106n, 113n, 116n, 117, 117n, 119n, 120n, 131, 134n, 138n, 154n, 183, 183n
 Servita, P., 72
 Sewel, W., 57, 191n
 Shaftesbury, 1st Earl of, 91, 92, 95, 121, 157
 Shaftesbury, 3rd Earl of, 102, 111, 157, 158, 158n
 Sibelius, C., 92, 95
 Sidney, A., 157
 Silvestre, P., 152, 156
 Skelton, B., 95, 96
 Slaart, P. van der, 161, 161n, 162, 165
 Slingelandt, M. van, 80
 Sloane, H., 1st Baronet, 121n
 Sluym, D., 224
 Smallegange, M., 56
 Smit, B. J., 241
 Smits, J., 167n, 169, 169n
 Smitskamp, H., 137n
 Snellen, H., 165
 Soly, M., 236
 Someren, J. van, 196n, 225
 Sonmans, H., 171n
 Sorbière, S., 123, 123n
 Sorel, C., 226n
 Spademan, J., 165
 Spinoza, B. de, v, vii, ix, x, xi, 57, 65, 108–10, 119n, 122, 128, 149, 173–94, 198, 198n, 201n, 202, 207, 252–54, 259, 260, 260n, 263
 Sprat, T., 123n
 Spruyt, D., 210, 215
 Spijck, H. v. d., 252
 Stampioen de Jonge, J., 63
 Steen, R. van der, 223, 224
 Stegman, J., 65n
 Stein, L., 186n
 Stenius, N., 228n
 Stephanus de Byzantijn, 144n
 Stercke, A. M. de, 170
 Sterke, E. de, 140n
 Stevin, S., 152, 152n, 176
 Steven, J. van St., 247
 Stillingfleet, E., 108
 Stockum, W. P. van, 33n
 Storck, A. van der, 252
 Subligny, 252n
 Suchtelen, N. van, 177
 Sugg, E. B., 136n
 Summo, F., 195n
 Swammerdam, J., 95

- Swift, J., 173n
- Tachard, G., 44, 57
- Taelman, C. S., 171, 171n
- Tak, W. G. van der, 173, 206n
- Tannery, P., 65, 82
- Tasso, T., 46, 57, 58, 196n
- Tavernier, J. B., 255
- Telle, R., 55, 56
- Terentius, 84
- Tergou, J. A., 215
- Tesselschade, M., 75, 75n, 76
- Teylaer, H., 225
- Theocritus, 175
- Thevenot, M., 57
- Thin van Keulen, I. G., 226n
- Thompson, L., 134n
- Thou, J. A. de, 18
- Thoynard, N., 97n, 98
- Thijssen, J. W., ix
- Thijssen-Schoute, C. L., v-xi, 226n
- Tiraboschi, G., 195n
- Tirion, J., 247
- Toorenenbergen, J. J. v., 17n, 22, 32n
- Tophail, I., 176n
- Tratzberg, P. P. van, 69
- Trevisan, B., 72
- Tschirnhaus, E. W. von, 190, 190n
- Twedde, van, 158n
- Tijd, F. van der, 172n
- Tijt, J. van der, 157, 157n
- Urbanus VIII, 248
- Urfé, H. d', 252
- Vaillant, Monsr., 76
- Vair, G. du, 241
- Vallade, J. F., 64n
- Valle, P. della, 247, 248
- Veen, E., 93, 96, 97, 101, 107n
- Veen, G. J. van, 226
- Velde, J. J. v. d., 57n
- Velthuysen, L. van, 188, 188n, 189, 189n
- Verato, zie Guarini
- Vergerius, P. P., 25, 36
- Vernière, P., 109, 110n
- Versé, A. de, 109, 109n
- Villedieu, Mme de, 251
- Vincent, H. P., 134n
- Vincent, Y., 174n
- Vink, P., 70n
- Vink, W., 167, 167n
- Vio, T., 29
- Virgilius, 199
- Visscher, A., 247
- Vivianus, A., 71, 71n, 72, 83, 84
- Vivianus, N., 71n
- Vleeschauwer, H. J. de, 60
- Vles, J., 58, 58n
- Voetius, G., 42, 63, 65, 75, 79, 83, 85, 180n, 198, 239, 245, 246, 257
- Volder, B. de, 61, 61n, 143, 152
- Voltaire, 119n, 129, 129n, 130, 130n
- Vondel, J. v. d., 42, 43, 56, 138, 174n, 196n, 213n
- Voogd, L., 172n
- Voorst, O. van, 170n, 172n
- Voort, A. v. d., 165
- Vrede, J. van, 214, 215, 216, 222, 224
- Vrede, L. van, 216, 223, 225
- Vrede, S. van, 222, 223, 225
- Vries, G. de, 107n
- Vries, S. de, 56, 57, 180n, 253
- Vrij, E. de, 167n
- Vrijer, J. M. A. de, 82n
- Waard, C. de, 67, 73, 73n
- Waarmond, V., 148
- Waesberge, J. J. von, 249
- Waeyen, J. v. d., 64
- Waldorp, A., 256
- Waldschmidt, E., 133n
- Walef, B. H. de Corte, Baron de, 122
- Walwijk, P., 165
- Wassenacr, J. van, 63
- Webster, J., 178
- Weiland, S. H., 53
- Wellekens, J. B., 195, 196n
- Wendelinus, G., 82
- Wendelinus, M. F., 187, 188, 188n
- Weyerstraet, Wed. E., 249
- Weyman, 215
- Whitmore, P. J. S., 106n, 108n, 111n, 117, 118n, 121n, 127, 127n, 128n, 129n
- Wier, J., 146n
- Wieringa, N. J., vi, viii, ix, 10, 10n, 12n, 30n, 33, 48, 48n, 49, 49n, 50, 56, 56n, 196n, 228, 228n, 263
- Wild, B. d', 252
- Wille, J., 17-21
- Willem I, 92
- Willem II, 7
- Willem III, 7, 13, 91, 99, 107, 113, 114, 115, 120, 121, 121n, 122, 125, 127, 141
- Willems, A., 17, 68n, 70n
- Williams, R. C., 251n, 252n

- Willingen, A. van, 224
 Willoughby, F., 121, 121n
 Winchelsea, H. Finch, 2nd Earl of, 250
 Winkel, J. te, 174n
 Witsen, H., 203
 Witsius, H., 187n
 Witt, Fam. de, 71n
 Witt, C. de, 113, 113n
 Witt, Jacob de, 80, 113n
 Witt, Johan de, 61, 67n, 80, 80n, 81, 85-9, 113
 Witt, Johanna de, 113n
 Witt, K. F. de, 80
 Wittich, Chr. van, 198n
 Wolfgang, A., 247, 250
 Wolsgrein, A., 195-203, 205, 264
 Wolzogen, L., 186, 186n, 188
 Worp, J. A., 7, 10n, 11
 Wuite, J., 210n, 215n
 Wijbrandts, Aefken, 209n
 Wijbrandts, Aeltje, 208-210, 214
 Wijbrandts, G., 209n
 Wijbrandts, H., 209n
 Wijbrandts, R., 209, 209n, 220
 Wijnaendts Francken, C. J., 129n
 Wijnants, D., 174n
 Wijnman, H. F., 213, 214, 214n, 220, 220n, 221n
 Ypes, C., 48n, 263
 Ysbrand, I., 159
 Yvon, P., 94
 Zee, K. v. d., 165
 Zoelen, van, 112
 Zoroaster, 133
 Zijll, G. van, 72, 244
 Zijpp, N. v. d., 206n, 210n

